

► «ТӘШЕНЕВ ХАБАРШЫСЫ – ВЕСТНИК ТАШЕНЕВА»

TASHENEV
UNIVERSITY

ТӘШЕНЕВ ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК ТАШЕНЕВА
BULLETIN OF TASHENEV

№1 (4) 2025
10N

TASHENEV
UNIVERSITY

**ЖҰМАБЕК
АХМЕТҰЛЫ
ТАШЕНЕВ
АТЫНДАҒЫ
УНИВЕРСИТЕТИ**

**УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ
ЖУМАБЕКА
АХМЕТОВИЧА
ТАШЕНЕВА**

**ZHUMABEK
AKHMETOVICH
TASHENEV
UNIVERSITY**

ТӘШЕНЕВ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК ТАШЕНЕВА

BULLETIN OF TASHENEV

Ғылыми журналы

№1 (4) 2025

Шымкент
2025

ӘОЖ 001
КБЖ 72
Х29

Бас редактор – Главный редактор

Байболов К.С. – Ректор

Оралбекова А.К. – Стратегиялық даму және ғылым жөніндегі проектор м.а.

Байнеева П.Т. – Академиялық мәселелер жөніндегі проректор

Битұрсын Ғ.Ш. – Әлеуметтік-мәдени даму жөніндегі проректор

Абенова Л.У. – Ғалым хатшы

Ботабаева Ж.Н. – IT және шетел тілдері факультетінің деканы

Мырзабек Л.Ә. – Дене шынықтыру және спорт факультетінің деканы

Мамыт А.А. – Педагогика және жаратылыстану ғылымдары факультетінің деканы

Қарсыбаев Б.Т. – Педагогика және өнер факультетінің деканы

Наурызбекова А.Е. – Экономика және құқық факультетінің деканы

Исмайлова М.Е. – Ғылым орталығының директоры

Жауапты хатшы және техникалық редакция: **Сыдықбай М.Д.**

*Журнал 2023 жылдың наурыз айынан бастап Шымкент қаласындағы
Жұмабек Ахметұлы Тәшенев АҚ университетінде жарық көрді.*

ISBN 978-601-08-5173-3

Журналға Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі
Ақпарат комитетіне есепке қою туралы **09.11.2023 ж. №KZ26VPY00081526** куәлігі
берілген.

Меншік иесі: Жұмабек Ахметұлы Ташенев атындағы университеті АҚ

2024 жылдың сәуір айынан бастап шыға бастады. Жылына 4 рет жарық көреді.

Мақала авторларының пікірлері редакция көзқарасын білдірмейді. Мақалада
баяндалған мәліметтердің шынайылығына авторлар жауап береді.

Редакцияның мекенжайы:
Шымкент қаласы, Рашидова к-сі, №25
e-mail: nauka_zhtu22@mail.ru

© DIAS баспахана орталығы., 2025

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS	4-6
<i>Нұрпейісов Н.Ж.</i> Абай танымындағы жаратылыс заңдылықтары және адами капитал концепциясы	7-17
<i>Жантасова З.Т., Убайда Г.О.</i> Түр-түс атауларының фразеосемантикалық ерекшеліктері	18-22
<i>Айтқұлова Г.А., Убайда Г.О.</i> Қазақ тіліндегі концептуалды талдаулардың лингвомәдени ерекшеліктері	22-28
<i>Кенжебекова Р.И., Молдабек Қ., Хайруллаева Р.</i> Интернационализация как контекст мирового образования	28-33
<i>Апашева С.Н., Исмаилова М.А.</i> «Ақ жол» газетіндегі 1921-1923 жылдардағы ашаршылық мәселесі	34-40
<i>Абилова А.К., Момынқұл Н.М., Әлайдар Ф.Қ.</i> Алаштың айдарлы ұлы – Олжас Сүлейменовтың қазақ халқының өркениетті болашағы үшін күресі	40-44
<i>Кенжебекова Р. И., Қ.Молдабек, Ш.Мурат</i> Системно-деятельностный подход на уроках в начальной школе	45-52
<i>Момынқұл Н.М., Әлайдар Ф.Қ., Абилова А.К.</i> Білім беру саласындағы инновациялық технологиялар	52-55
<i>Молдабек Қ., Кенжебекова Р., Закри А.Н.</i> Метапәндік тұрғыда оқыту ұғымдарының мәні және олардың зерттеу жайы	55-61
<i>Қосмуратова М.С.</i> Әлеуметтік қауіп тобындағы балаларды қолдаудың педагогикалық технологиялары	61-65
<i>Жунисова А.А.</i> Оқушыларда әлеуметтік жауапкершілікті қалыптастырудың заманауи педагогикалық технологиялары	65-69
<i>Молдабек Қ., Кенжебекова Р.И., А.П.Бегалы</i> Бастауыш сыныпта синтаксисті оқытуды сараптау және талдау	69-75
<i>Жүзжасарова А.А., Момынқұл Н.М., Әлайдар Ф.Қ.</i> Біз әлемді өзгерте аламыз	76-79
<i>Әлайдар Ф.Қ., Момынқұл Н.М., Жүзжасарова А.А.</i> Жасыл экономиканы дамытудағы географиялық зерттеулердің рөлі	80-85
<i>Апашева С.Н., Туркмонова М.А.</i> Үздіксіз білім беру процесіндегі экологиялық білім беру мен оқыту	85-91
<i>Уразбаев А.К., Апашева С.Н., Серікбай З.М.</i> Географияны оқытуда жаңа техникалық оқу құралдарын пайдалану	91-96
<i>Апашева С.Н., Момынқұл Н.М., Иристаева Н.Ш.</i> Көкшетау қаласының дамуына географиялық талдау	96-101
<i>Өтегенов Ғ.А., Азимбаев Ж.А.</i> Дзю-дошылардың жаттығу кезеңіндегі жалпы және арнайы дене дайындықтары	101-105
<i>Мырзабек Л.Ә.</i> Әлеуметтік жобалау технологиясы негізінде студенттердің көшбасшылық қасиеттерін дамыту	106-117
<i>Сапарбеков Н.С., Пашабеков Н.Ж., Мынжасарова Г.А.</i> Волейбол ойынының жалпы ережелері және ойын әдісін жетілдіру	117-121
<i>Қасымбеков Б.</i> Профессионально-прикладная физическая подготовка студентов-музыкантов-исполнителей различных специальностей	121-125

Козбаев Е.У., Бекитауов Н. А. Жас футболшының жұмыс қабілетін арттыру	125-129
Іңкәрбеков Д.Б., Азимбаев Ж.А. Баскетболшы студенттердің ойындағы ойын қызметіне тән қозғалыстармен тәсілдердің көп түрлілігін қалыптастыру	129-134
Темирбеков Б.Ж., Лес А.Б. Проективті кеңейтілген евклид түзуі және жазықтығы	134-140
Мәулімсейіт Д. Б., Боранкулов Б.А., Изханова Б.Е. ИИ в образовании: трансформация учебного процесса	140-150
Темирбеков Б.Ж., Жолдасов С.А. Түзудегі және жазықтықтағы проектив координаталар жүйесі	150-160
Кенжебаева У.Е., Боранкулов Б.А., Изханова Б.Е. Роль и перспективы развития искусственного интеллекта в мире	160-164
Темирбеков Б.Ж., Мамадәлі Ж.Т. Кеңейтірілген евклид түзуінде нүктелердің қосарласқан қатынасы. Гармонизм	165-172
Мұсабекова Б.С., Сметұлла Т.Б., Базарбекова Н.Н. Студенттердің оқу үлгерімін болжау жүйелеріне негізделген машиналық оқытуға шолу	172-179
Баязиева М.Н., Исханова Б.Е., Садуақас А.Н. Білім берудегі жасанды интеллект арқылы жекелендірілген оқытуды ұйымдастыру	180-189
Мәулімсейіт Д. Б., Рахметуллақызы А. Влияние искусственного интеллекта на автоматизацию бизнес-процессов: преимущества и вызовы	189-197
Кенжебаева У.Е., Сметұлла Т.Б., Базарбекова Н.Н. Индустрия микроэлектроники: история и ее перспективы на ближайшие годы	197-202
Ботаева С.Б., Кенжебаева У.Е., Мусабекова Б.С. Использование языка программирования python и его преимущества при разработке различных приложений	202-206
Кенжебаева У.Е., Ботаева С.Б., Ботаев Б.Б. Роль информационных технологий и искусственного интеллекта в работе логистических систем	206-211
Maulimseiit D. B., Rakhmetullakzy A., Imanbekov I.S. Enhancing data security and transparency in multilevel supply chains by implementing blockchain technologies in information systems	211-217
Конакбаева У.Ж., Сапарбаева У.А. Білім алушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық аспекті	217-224
Жылысбаева Г.Н., Балтабай Д.Д. Тотығу-тотықсыздану реакцияларын дидактикалық талаптарға сай оқытуда сыни ойлауды дамыту	224-236
Берді Д.К., Нұрділлаева. Р.Н., Ұзақбай Ж.Е. Химия пәнін оқытуда дидактикалық ойындар мен тапсырмаларды байланыстыра отырып, практикалық дағдыны дамыту	237-248
Конакбаева У.Ж., Қалабаева Қ.Р., Кебекбаева Р.Н., Болашақ мұғалімдердің кәсіби-шығармашылық қызметін белсенді етудің психологиялық-педагогикалық негіздері	249-255

Джанпаизова В.М., Рахманкулова Ж.А., Калабаева К. Р. Инновационные методы преподавания в подготовке учителей художественного труда и черчения: подходы, реализация и результаты	255-261
Дүйсенбек Ж., Мекенбай Р.Т. Абай философиясындағы адамның рухани кемелденуінің негізгі қырлары	262-267
Шынтаев Н.А., Дүйсенбек С.Ж. Шымкент қаласының орналасуы мен табиғи жағдайы	267-271
Шамихан А.С. Ағылшын тілін оқытуда әр түрлі әдіс-тәсілдерді пайдалану жолдары	272-275
Хулқар Х. Ўзбек миллий рақс санъати терминлари тадқиқига доир	275-286
Наралиева Ш.Дж. Адабий таълимда ҳамкорликда ўқитиш технологиясидан фойдаланиш	286-300
Оралбекова А.К., Баянбаева Ж.А. Инклюзивті білім берудің мәселелері	300-306
Сағын Е.Т., Азизбекова А.С. Әлихан бөкейхановтың қоғамдық-саяси қызметі	306-314

АБАЙ ТАНЫМЫНДАҒЫ ЖАРАТЫЛЫС ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ ЖӘНЕ АДАМИ КАПИТАЛ КОНЦЕПЦИЯСЫ

Нариман Жұмашұлы Нұрпейісов

Филология ғылымдарының кандидаты, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті. Қазақстан, Шымкент

Аңдатпа. Мақалада Абай Құнанбаевтың адамға, табиғатқа, ғаламға, жалпы жаратылыс заңдылықтарына қатысты ой-пікірлері көрініс тапқан шығармалары талданады. Адам мен табиғат, тіршіліктің жаратылуы жайлы толғаныстар Абайға дейін де ақын-жыраулар поэзиясында көптеп кездеседі. Әйтсе де, Абай бұл тақырыпқа терең таныммен, пәлсапалық ой-толғаммен келеді. Ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің арасын жалғастырушы алтын көпір болып тұрған. Абайдың шығармашылық өнері табиғатпен ерекше үндес. Абай табиғат құбылыстарын жырлағанда оны жалаң күйінде алмайды, адамның ішкі жан дүниесінде болып жатқан құбылыстармен астастырып, болмыстың сырларымен салыстыра отырып суреттеген. Адамның ғаламда алатын орны қандай болмақтығын көрсеткен. Бұл жолда Абайдың көтерген тақырыптары сан алуан. Ақын адам мәселесіне этикалық, моральдық, адамгершілік, әлеуметтік, қоғамдық мәселелер төңірегінде келіп отырған. Ақын өз шығармаларында табиғат, ғалам және адам мәселелерінің өзара үндестігін айқын ашып көрсетеді. Ақын адам табиғаттың бір бөлшегі екендігін айта келе, адам өмірінің құндылығын алға тартады. Осы орайда, «адам капиталы» деген ұғымға түсінік береді. Абай танымындағы «адам капиталы» ол адам бойындағы білімі, қабілеті, даналығы, іскерлігі мен адамның адами құндықтары. Адам капиталын жасауға арналған игілікті қадамдар ізденіспен, дамумен, адамның білім мен ғылымды игеруімен келеді деп тұжырымдайды ақын. Шығармалары арқылы кемелдікке жетудің бірнеше жолын нақты айқындап, көркем тілмен жеткізеді.

Адамның табиғатқа қатысын, оның ғаламдағы орнын зерттеу қашан да өзектілігін жоймайтын мәселелердің бірі. Адам мәселесінің әдеби шығармалардағы көрінісін ғылыми танымда зерделеу қай кезеңде болмасын әдебиеттанушы ғалымдардың назарынан тыс қалмаған. Абайды зерттеу, оның шығармаларына жаңаша көзқараста талдау жүргізу, ақынның айтпақ болған ой-идеяларын тануға себеп болады. Осыған орай мақаланың мақсаты – Абай танымындағы жаратылыс заңдары және адами капитал концепциясын жан-жақты ашу болып табылады.

Кілт сөздер: таным, табиғат, адами капитал, концепт, шығармашылық, поэзия, ғалам, пәлсапа, ақын, кемелдену

Кіріспе

Адамның айнала қоршаған ортаға, табиғатқа қатысы «дүние қашан жаралды, оның бастауы қайда?» деген сұрақтар адамзат баласының алдында ықылым замандардан бері көлденеңдеп тұрғаны белгілі. Қандай зерттеуші болса да, қандай ақын болса да бұл сұраққа жауап іздеуден тартынған емес. Абай да осы өмірлік мәселелерді ой елегінен өткізген кезде, оны терең философиялық танымы арқылы сараптаған. Сонымен қатар, Абай адам, қоғам, табиғат мәселелерін басқа халықтардың тәжірибесімен салыстырып, әбден көзін жеткізіп, көңілін орнықтырғаннан соң ғана ұлттық таным-түсініктен алыстамай, өзіне ғана тән нәрлі тілмен көркемдеп жеткізіп отырған. Абайдың ұлылығы осы ойшылдығында, алысты болжай алуында болса керек. Абайтанушы ғалым Ж.Ысмағұлов: «Ұлы Абайдың шығармашылық мұрасы халқымыздың ғасырлар бойы маңызын жоймайтын рухани қазынасы. Маңызын жоймау былай тұрсын, заман өзгеріп, қоғамдық санада күрт сапырылысар пайда болған сайын бұл қазына өзінің жаңа бір қырларымен жарқырай

ашылып қадірін арттыра түсетініне Абайдан кейінгі уақыт айқын көз жеткізеді» [1,3-б.] деп ерекше атап көрсетеді. Абайдың осы ерекшелігін «Абай – қазақ әдебиетінің классигі» атты еңбегінде қазақтың тұңғыш лингвист ғалымы Қ. Жұбанов анық байқай келе: «...сонымен бірге, Абай екі мұраны талғамай ала беретін адам емес. Ол ескіден қалған мұраға да, өз заманының жайына да сын көзімен қарап, өзінің ақыл елегінен өткізіп алған» [2,264-б.] деп өте орынды атап өткен. Абайдың осындай биік талғаммен алып көтерген тақырыбының бірі – адам мен табиғаттың арақатысы, адамның ғаламда алатын орнына байланысты. Өмірдің барлық құбылыстары, мәні мен құндылықтары көрініс тапқан Абай туындылары қай заманда да өзекті болып, тағлымдық қуатын жоғалтпайды. Абай Құнанбаевтың философиялық көзқарастары адам капиталының дамуына ықпал ететін білім, рухани жетілу және табиғат заңдылықтарын түсіну сияқты негізгі факторларды біріктіре отырып, адамзаттың жалпы дамуының кешенді концепциясын ұсынады. Ақынның шығармашылығындағы жаратылыс заңдылықтары мен моральдық құндылықтарға негізделген білімнің басымдығы адам капиталын қалыптастыру мен дамытудың маңызды элементтері болып табылады. Абайдың танымында, адам капиталының жоғарылауы тек материалдық игіліктермен емес, сонымен қатар рухани және интеллектуалдық дамумен тығыз байланысты. Сонымен қатар, Абайдың жаратылыс заңдылықтарына деген көзқарасы адам капиталының қоршаған ортамен үйлесімді дамуына негізделген ғылыми көзқарасты қалыптастыруға ықпал етеді.

Бүгінгі таңда біздің «адам капиталы» деп жүрген ұғымымызды Абай өз заманында-ақ айтып тұжырымдаған. «Адам капиталы» ұғымын ақын өз шығармаларының кредосына айналдырған. Яғни ақын өз туындыларында табиғат, ғалам және адам болмысының бір-біріне астасқан ішкі сырларын толық ашып көрсеткен. Бұл адами капитал деген ұғымды ХХ ғасырдың 60-жылдарында америкалық экономист Теодор Шульц енгізген екен. «Адами капитал деген не?» деген сұраққа философия ғылымдарының докторы Амангелді Айталы былай деп ой айтады: «Әдетте капитал десе біздің ойымызға қаржы, байлық, ақша, құн, мұнай, газ, алтын мағынасында түсінік келеді. Ал, бүгінгі күні адам капиталы дегеніміз адам бойындағы білімі, қабілеті, тәжірибесі, даналығы, іскерлігі, бүгінгі бәсекелестік заманындағы оның адамдық, кәсіби құндылығы. Осыған байланысты білім, енді, экономикалық категорияға айналады, ақшалы адам емес, білімді адамның мәртебесі жоғары болды» [3,54-б.]. Абай да осы айтқандай адамның толық қалыптасуы, рухани кемелденуі ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек сияқты үш қасиеттің бірігуіне байланысты деген ойға келеді. Ақынның «Адам деген даңқым бар», «Атымды адам қойған соң, қайтіп надан болайын», «Ғылым таппай мақтанба», «Дүние де өзі, мал да өзі, ғылымға көңіл бөлсеңіз» деген концепциялар мен осыған үндес басқа да ойлары адам капиталын жасауға арналған игілікті қадамдар болатын. Абай кемелдікке қалай келді, сөз өнерінің аса қастерлі саласы ақындық жолға қалай түсті деген сұраққа жауап іздесек, оның жауабын Абайдың бірінші қарасөзінен табамыз. Абайдың бірінші қара сөзі ақынның кемел жолға бастар жолды іздеуінен туындаған ой толғамдары. Өмірдің мәні мен мағынасын іздеген ақын оны артында қалдырған мол мұрамен теңестіреді. Осы ойын ақын «Ақыры ойландым, осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байландым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ» [4, 89-б.] деп ойын қорытындылайды. Осылайша Абай өзін-өзі тану арқылы ақындық жолға бет бұрады. Ақынның өзін-өзі тануға деген қадамы грек ойшылы Сократқа ұқсас. Өмірдің мәнін іздеген Сократ храм маңдайшасында жазылып тұрған «Өзіңді өзің таны» деген сөзді оқып, адам баласының өмірден орын табуы үшін ең бірінші өзін тануы керек екендігін түсінеді. Осылайша Сократ өзін өзі тану философиясына келеді. Өзіңді танып біл, өзіңді танып білу адамшылық жетілудің көзі, адам бақытының кілті екендігін тұжырымдайды Сократ. Абай да кемелдікке жетудің жолында рухани ізденістерге жиі барған. «Бес нәрсеге асық бол, адам болсам десеңіз» деп бес асыл қасиетті алға тарта келе, ақын адам болудың, кемелдікке

жетудің өмірлік қағидасын, дұрыс өмір сүрудің моделін ұсынады. Абай Құнанбаевтың шығармашылығынан адам капиталына қатысты бірнеше маңызды ойларды табуға болады. Ол өз шығармаларында білім, еңбек, моральдық құндылықтар мен өзін-өзі жетілдірудің маңыздылығын жиі қозғап, адам дамуының негіздерін атап өткен. Абайдың бұл ойлары қазіргі заманғы адам капиталы концепциясымен тығыз байланысты.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеу барысында Абай танымындағы жаратылыс заңдылықтары және адами капитал концепциясы мәселесі қарастырылды. Мақалада Абай Құнанбаев шығармаларындағы адам мен табиғат арақатынасы зерделенген. Абайдың көркемдік танымындағы жаратылыс заңдылықтары мен адами капитал мәселесімен өзара сабақтастықта талданған. Абай Құнанбаевтың шығармалары мен адам капиталы теориясы бойынша әдебиеттерге шолу жүргізілді. Ж.Ысмағұлов, Қ.Жұбанов, М.Әуезов, М.Мырзахметов, С.Қасқабасов сынды ғалымдардың Абай шығармашылығына байланысты айтқан пікірлері мен ой-тұжырымдары негізге алынды. Мақаланы жазу барысында теориялық талдау, мәтіндік талдау, жүйелеу, салыстырмалы зерттеу әдістері қолданылды. Негізгі дереккөздер ретінде Абай Құнанбаевтың шығармалары мен оған қатысты ғылыми зерттеулер пайдаланылады. Абайдың адам, ғалам, жаратылыс туралы көркем ойларын М.Жұмабаевтың «Мен кім?», «Пайғамбар», «От» сынды өлеңдерімен салыстырмалы талдау жасалынды.

Нәтижелер мен талқылау

Абай Құнанбаевтың философиялық мұрасы қазақ әдебиеті мен мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Абай Құнанбаев табиғаттың заңдылықтарын адамның өмірі мен қоғамындағы құндылықтармен байланысты қарастырады. Оның табиғат пен адам арасындағы өзара байланысты түсінудегі көзқарастары ақынның адам капиталы концепциясымен өзара үндестік табады. Адам капиталы – бұл адамның білім, дағды, тәжірибе және рухани-адамгершілік құндылықтарының жиынтығы. Абайдың пайымдауынша, адам табиғатпен үйлесімді болуы керек. Табиғаттың заңдылықтарын түсіну және оған сай өмір сүру адамның рухани дамуы үшін маңызды. Абай Құнанбаевтың дүниетанымында жаратылыс заңдылықтары мен адамның рухани, адамгершілік дамуы арасындағы байланыстың маңызы зор. Ақын табиғатты тек физикалық құбылыстар жиынтығы ретінде ғана емес, адамның ішкі дүниесінің үйлесімділігі мен рухани өсуінің негізі ретінде қарастырады. Табиғаттың заңдылықтарын түсіну адамның өзін-өзі жетілдіруіне және моральдық құндылықтардың қалыптастыруына ықпал етеді. Ғалым С. Қасқабасов Абай поэзиясының ренессанстық сипатын аша келе, оның көрінісі тек қана Батыс Европада ғана емес, Шығыс халықтары тарихында да көрініс тапқандығын айтып өтеді. Ғалым қазақ қоғамының Ренессансы Абайдан бастау алатынына көз жеткіземіз деп тұжырымдайды. «Күллі әлемдегі Ренессанстың ең басты заңдылығы, бұрынғы мәдениетті жаңғырту емес. Мұндағы ең басты қасиет – адамға көңіл бөлу, адамды дәріптеу. Адамды барлық нәрсенің қожасы деп түсіну» [5,68-б.]. Шынында да, адам қоғамның негізгі қозғаушы күші. Адамның құдіреті оның дүниені терең тануында, ақылы мен жүрек жылуында, жан тазалығында. Осындай ойлар ақынды алдымен Алланы тануына алып келеді. Абай танымында адам – Алланың махабатпен жаратқан ең бір ұлы туындысы. Ақын бұл ойын өзінің «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» атты өлеңі арқылы жеткізеді.

Махаббатпен жаратқан адамзатты,

Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.

Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,

Және хақ жолы осы деп әділетті [6,186-б.].

Адамның жаратылысын осылайша аша білген Абай адамның бұл өмірдегі орны жайлы терең толғаған. Осы мақсатта ақын «Адам бол!» деген үндеуі ақын шығармашылығының өзегіне айналған. Абай танымындағы адам жай ғана адам емес, рухани кемелденген толық адам болу керек. Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұстап, толық адам

болудың үш қасиетін ізгілікті мақсатта пайдаланған жағдайда кемелдікке қол жеткізуге болатындығын айтады ақын. Осылайша өз туындыларында толық адамның тұла бойын толтыратын құндылықтарды тізбектеп көркем жеткізеді. Дін, иман, білім мен ғылым, тәрбие, әдеп пен адамгершілік сияқты адамзат өркениетіндегі барлық игі қасиеттерді дамытқан адам ғана кемелдікке жетеді. Яғни Абай армандаған толық адамның қалыптасуы адамның өзін өзі танып, рухани дамытуына байланысты. Абай танымындағы рухани даму дінмен байланысты. Ақын адамгершіліктің бастауын имандылыққа әкеліп негіздейді. «Алла мінсіз әуелден, пайғамбар хақ...» дей келе, иманның басы ол Алланы тану деген ой айтады. Абай дінге деген көзқарасын өзінің философиялық ой-тұжырымдарымен сабақтастыра білдіріп отырған. М. Әуезовтің «Абай ақындығының айналасы» атты мақаласында «...Абай фанатик те емес, мұсылманның көп молда, көп кітабы даттаған фанатик, схоластик дінді ұстанбайды. Шығыс жағасынан алған нәрдің бәрін Абай өз ақылымен, сыншы, ойшыл ақылымен, бірақ, әрине санашылдық жолымен өзінше қорытып алады. Бұған кірген бұйымдардың басы ислам діні, онан соң Шығыс поэзиясы және мұсылман ғылымының ілгері-соңғы ғұлама философтарының сөздері болды» [7,10-б.] деп пікір білдіреді. М.Әуезов Абайдың Алланы тануы мен адам жаратылысы жайлы ойларын зерттей келе, оның діні адамгершіліктің діні екендігін, сыншыл ақылдың шартты діні екендігін атап көрсетеді. Шынында да, Абайдың дінге қатысты өлеңдерін оқыған адам оны діншіл ақын деп қабылдауы мүмкін. Ақын өлеңдеріне терең үңіліп қарайтын босақ, ислам дініне қатысты кейбір ұғымдарды ой таразысына салып, өзіндік таным тұрғысынан адамгершілік дініне айналдырады. Абай өзінің адамгершілікті дәріптеген ойларын исламияттық ұғыммен сабақтастыра отырып білдіреді. Олай болса, Абай мұрасын адамгершілік ілімінің қайнар көзі деп айта аламыз. Абайтанушы ғалым М.Мырзахметов болса: «Абай дүниетанымындағы елеулі қайшылықтардың бір көрінісі – оның дінге көзқарасында жатыр. Абай ақылмен, сыншыл оймен түп иесін тануға ұмтылған батыл әрекетінде ойшылдық танытады» [8,44-б.] дейді. Ғалым Абай танымындағы үш сүю (имани гүл) деп аталады дейді. Олар: «Алланы сүю», «Адамзатты сүю», «Хақ жолы әділетті сүю». Абай танымында осы үш сүю иманның асылдары болып табылады. Ақын «дін де осы шын ойласаң, табиғат та осы...» деп адамзатқа терең ой салады. Мекемтас Мырзахметов Абай дүниетанымындағы жан сыры, хауас туралы көзқарасын тарқатып жазады. Ғалымның осы танымдық түсіндірмесінде адамның өзін және табиғатты тану ұғымдары өзектестіріле берілген деп білеміз. Адамның алдымен өзін танып, содан соң табиғатты, ғаламды тани бастауы заңды құбылыс.

Ғалам дегеніміз не? Ақжан Машанов «Әл-Фараби және Абай» деген еңбегінде ғалам жайлы былай дейді: «Адамның мекен-жайы – ғалам. Қонысы – жер немесе адамның үйі – аспан төсегі – жер. Ғалам – адамға өлшенген, адам – ғаламға өлшенген, екеуінің арасында тамаша құрылымдық сәйкестік бар. Дүние үлкен ғалам болса, соның ішіндегі ғақли мүшесі адам – кіші әлем. Жер табиғат, біздің планетамыз ғаламның бір бөлшегі болса, адам оның бөлшегі» [9,18-б.]. Ғаламның пайда болуы, адамның жаратылысы жайлы ізденістер ғасырлар бойы үздіксіз жалғасын тауып келе жатқан мәселелердің бірі. Бұл мәселелер әдеби шығармалардың негізгі ой-өзегіне айналып, халықтың дүниетанымдық көзқарасынан хабар беріп жататындығы да белгілі. Ғаламның жаратылысы, адамның пайда болуы туралы танымдық ақпараттар ең алғаш рет халық ауыз әдебиетінде, мифтік шығармаларда көрініс таба бастады.

«Күлтегін» жырындағы мына жолдарынан көне түркі халқының танымындағы жаратылыс құбылыстары жайлы түсінікті байқаймыз.

Биікте көк тәңірі,

Төменде қара жер жаралғанда,

Екеуінің арасында адам баласы жаралған... [10,3-б.].

Абай адам мәселесімен қатар оның жаратылысы, жан мен тән туралы да өз ойларын көркемдікпен жеткізеді. Абай адамның жаратылысын тағы да діни түсініктермен астаса

келе жеткізеді. «Мені» мен «менікінің» айрылғанын, Өлді деп ат қойыпты өңкей білмес» деген өлең жолдарында ақын «мені» (жан) мен «менікі» (тән) ұғымдарына тоқталып кетеді. «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес» деп ақын адам өмірінің мәні болып табылатын иман тазалығын, жан тазалығын алға тартады. Абай адамның тәні («менікі») өлсе де, оның жаны («мені») өлмейді деген өзінің ойын білдіреді. Табиғат, жаратылыс және ғалам мен адам арасындағы байланысты Абай терең пәлсапалық ойлары арқылы түсіндіреді. Бұл жөнінде белгілі ғалым Ғарифолла Есім: «Абай – адам «менікінің» өлмейтінін адамның өз болмысынан, өмірдің болмысынан шығарған. Егер адам табиғат сияқты өлсе, онда өмірдің мәні неде? Адамның мәңгілігі - өмір болмысының негізі. Адам мәңгі болған соң, дүние рас. Адамның мәңгілігі – Алланың барлығын растаушы өлшем» [11,32-б.].

Абай шығармаларындағы хауас ұғымы да ақынның терең философиялық танымын білдіреді. Абай өзінің 38-ші қарасөзінде: «Әуелі адамның адамдығы ақыл, ғылым деген нәрселерменен. Мұның табылмақтығына себептер – әуелі хауас салим һәм тән саулық. Бұлар туысынан болады, қалмыс өзгелердің бәрі жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады. Талап, ұғым махаббаттан шығады. Ғылым-білімге махаббаттандырмақ әлгі айтылған үшеуінен болады» [4,124-б.] деген ой түйеді. Абайдың пікірінше, адамның дүние сырын білуі, ғылымға терең үңілуі әуелі хауас салим, тән сұлулығынан, әлеуметтік ортасына байланысты болып келеді. Мұндағы Абайдың айтып отырған хауас салим сөзі адамның өзіндік дұрыс қасиеті, өзіне тән мінез-құлық. Абайдың пайымдауынша, адам ғылым мен білімді меңгеруге шын көңіл қойып, махаббатпен ұмтылғанда ғана ол Алланы таниды, өзі-өзін және дүниені таниды. Абай хауас, хауаси хамса заһири, хауас салим ұғымдары арқылы адамның сыртқы болмысының ішкі жан дүниесімен байланысын, ішкі, сыртқы сезімдердің өзара арақатынасын терең пәлсапалық оймен жеткізеді. Абайдың Хауас төңірегіндегі философиялық лирикалары мен кейбір қарасөздері жаратушыны танып білуге, оның сыры мен мәнін нақтылы түсінуге ұмтылған ақынның терең ойын байқатады. Абай танымындағы хауас мәселесі жан-жақты зерттеуді қажет ететін күрделі мәселелердің бірі болып табылады.

Абай өз шығармалары арқылы адам жаратылысының тереңіне үңілумен қатар, адам мен табиғат, адамның табиғатқа қатысы жайлы ойларын білдіреді. Жылдың төрт мезгіліне арнап өлең жазған Абай табиғаттың суретін жалаң беріп қоймай, оны адамның ішкі жан дүниесімен, көңіл-күйімен астастыра суреттеуде шеберлік танытқан. Ақынның танымындағы табиғат ол күллі тіршілік атаулының тал бесігі, алтын ұясы. Абай табиғаттың сырлы суретін адам өмірімен, оның тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланыста көркем бейнелеп отырған. Адамның ішкі жан дүниесіне терең бойлаған ақын енді адамның табиғатқа қатысы қандай дәрежеде деген ойларын өлең жолдарына өргізген. Абай табиғаттың тамаша келбетін, сұлулығын, оның өзіне тән құбылыстарын адамның психологиясымен, тұрмыс-тіршілігімен астарлы байланыста суреттейді.

Жазғытұры қалмайды қыстың сызы,

Масатыдай құлпырар жердің жүзі.

Жан-жануар, адамзат анталаса,

Ата-анадай елжірер күннің көзі [6,69-б.] – деп басталатын өлеңінің алғашқы екі жолы арқылы ақын табиғаттың қайта жанданып, құлпырған кезін суреттейді. Ал өлеңнің кейінгі жолдарында Абай адамның табиғатқа қатысы, оның ғаламда алар орны жайлы ой толғайды. Осылайша ақын адам өмірінің боямасыз шындығын табиғат суретімен байланыстыра жырлай келе, оны жаратылыс, ғалам мәселесімен астастыра жеткізеді. Абайдың «Жазғытұры» атты өлеңі жаратылыс заңдылықтарын көркем бейнелеген шығарма болып табылады. «Жазғытұры» өлеңде Абай көктем мезгілінің әсемдігін суреттейді, табиғаттың оянуы мен оның қайта жаңғыруын сипаттайды. Адам мен табиғат арасындағы үндестікті, табиғаттың заңдылықтарын терең түсінгенін көрсетеді. Күн көзінің шығуы мен батуы, күннің жер бетіне нұрын төгіп жылулық шашуы табиғи құбылыстардың ең бір әдемі көрінісі.

Ендігі кезекте табиғаттың жандануы, тіршілік атаулының қайта жаңаруы ғаламның қатысы арқылы бейнеленеді. Ғаламды Тәңірі жаратты деп таныған ақын өлең жолдарын төмендегідей өргізеді:

Безендірген жер жүзін тәңірім шебер,
Мейірбандық, дүниеге нұрын төгіп.
Анамыздай жер иіп емізгенде,
Бейне әкендей үстіңе аспан төнер [6,70-б.].

Табиғат пен адам баласын билейтін құдіреттің мекені аспан (көк) мен жер деп түсінген көне түркілер ғаламның жаратылысын тануда өзіндік ізденістерге барған. Түркі мифологиясындағы Тәңір – аспан иесі, аспанның рухы. Тәңірге табынудың ең көне үлгісін «Орхон-Енисей» жазба ескерткішінен кездестіреміз. Ежелгі түркілер үшін Тәңір ием Ұмай ана жоғары құдірет иелері болып саналады. Көне руналық жазуларға сүйенсек, Тәңірдің (Көк Тәңірдің) ең басты жаратушы екені және оның әке құдай екендігін байқаймыз. Ана Ұмай болса әйел Тәңірі екендігін аңғарамыз. Абай өзінің көркемдік қиялында Тәңірдің тұрағы көкті – «күн», жерді – «қалыңдық» деп алады. Бұл жөнінде Қ. Жұбанов былай деп жазады: «Жер-ана деген қай жұртта да бар. Бірақ, Абайдың жер-анасы не қалыңдық ойнаған қыз болып, ұрын келген күйеуі күнмен жымыңдасып, күліп ойнап кетеді, немесе ол ана, елжіреп емізіп кетеді. Қысқасы, Абайдың образ қолдануындағы өзгешелігі: әуелі, қатесіз анық, таныс бейне алады; екінші – образы ескі өлі қалыбында қалмай, жанданып кетеді, үшінші – ескі образды өсіріп, жаңартып, жалғап әкетеді. Ескі әдебиет мұрасын Абайдың пайдалануының бәрі осылай» [2,263-б.].

Күн – күйеу, жер қалыңдық сағынышты,

Құмары екеуінің сондай күшті... [6,70-б.]. Бұлай суреттеп жазғандағы негізгі таным жоғарыда айтқандай түркілік ұғымдағы көкті – ер адам, ал жерді – ана кейпінде ұғынудан туындаған. Сол себепті де Абай:

Күн – күйеуін жер көксеп ала қыстай,
Біреуіне біреуі қосылыспай,
Көңілі күн лебіне тойғаннан соң,

Жер толықсып, түрленер тотықұстай [6,70-б.] – деп табиғаттың әдемі сырын адамның сезімдерімен егіз деп сабақтастыра жырлайды. Адамның көңіл-күйі мен табиғаттың сырлы суретін бір шумақ өлең жолдарына сыйғызу үлкен шеберлікті қажет етеді. Абай күннің жылуы жерге өзінің нәрін беріп, тіршілік атаулының қайта оянуына себепші болатынын айтады. Күн – жер бетіндегі тіршілік иелерінің өміріне жылу мен жарық, қуат беретін үлкен күш. Ол өзінің қойнауынан үздіксіз сәуле шығаратын орасан зор энергия көзі. Олай болса, Абай жаратылыс заңдылықтарын көне түркілік таныммен астастыра суреттей отырып, ғаламдық мәселелерге барады. Күн мен жер-суға табыну тәңіршілдік діні келмей тұрған кездің өзінде-ақ ежелгі түркілердің жаратылыс туралы дүниетанымының негізгі өзегі болған. Ежелгі түркілер күнді ер адам кейпінде көрінетін «әке» деп ұғынып, оның серігі Жерді ана деп түсінген. Ғалым С.Қондыбай мифологиядағы «ғаламның жасалуы» (космогониялық миф) мен адамның пайда болуы (антропониялық миф) жайлы талдау жасай келе, ғаламның жаратылуы мифтік дәстүрлердің көбінде «жұмыртқадан», «алтын жұмыртқадан» (яйцо мировое) басталады деп тұжырымдайды. Космогониялық түсінікке сәйкес ғаламды жұмыртқа тәрізді елестеткен халық танымы туралы С.Қондыбай мынадай пікірін білдіреді: «Егер мифтегі ғаламдық жұмыртқа әлі ажырамаған аспан мен жер болса, онда аспан – еркек пен жер – ұрғашының әлі ажырамай, аймаласқан сәті «жұмарласу», сол сәттегі сыртқы пішіні жұмыртқа болатыны түсінікті» [12,53-б.]. Абай «Күн – күйеу, жер қалыңдық сағынышты», «Күн – күйеуін жер көксеп ала қыстай» дей келе, Күннің кейпі Еркек бейнесінде көрініп, оның Жер-Анамен байланыс жасауы бейнелі жеткізіледі. Күннің жерге сәулесін төгіп, нұрын шашуы жердің бусанып, жер жүзінің толықсып, тотықұстай түрленуіне, тіршіліктің қайта жандануына алып келеді. Осылайша жұмыр жер тұтастай жанданып, тіршілік жалғасын табады. Жұмыр сөзіне ғалым С.Қондыбай мынадай анықтама

береді: «Жұмыр – бір-біріне жабысып тұрған екі нәрсе, екі сипат, екі қасиет, екі пенде, яғни екі, қарама-қарсы сипаты (пендені, нәрсені, қасиетті) ұштастырға бір образ» [12,53-б.]. Жұмыр сөзі қазіргі қазақ тілінің тілдік қолданысында бар. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» жұмыр сөзінің «жұмыртқа сияқты жұп-жұмыр, доп-домалақ» [13,566-б.] деген мағынасы берілген. Қазіргі қазақ тілінде жұмыр сөзінен *жұмыр ағаш*, *жұмыр білезік*, *жұмыр жер* деген тіркестер қалыптасқан. Абайдың шығармаларында ғаламға деген көзқарасы да терең философиялық сипатқа ие. Ол ғаламды шексіз, күрделі және құпиясы көп әлем ретінде қабылдайды. Табиғат пен ғаламның бірлігі, олардың арасындағы байланыстар оның дүниетанымында маңызды орын алады.

Абай Құнанбаевтың адамға, табиғатқа, ғаламға және жаратылыс заңдылықтарына қатысты ой-пікірлері оның шығармашылық мұрасының өзегінде жатыр. Абайдың дүниетанымы қазақ даласының табиғатымен, халықтың өмір салтымен, ұлттық мәдениетпен тығыз байланыста болғандықтан, ол өзінің өлеңдері мен қара сөздерінде жаратылыс пен адамның ішкі әлемі арасындағы байланыстарды философиялық тұрғыдан терең талдайды. «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде Абай адамның табиғаттан үйренуі, оны танып-білуі керек екенін айтады. Абай ғылым мен білімнің маңыздылығын жоғары бағалаған. Ол адамзаттың дамуы мен өркендеуі үшін білімнің қажеттігін айқын ашып көрсетеді. Ақын шығармаларында ғылымға деген құрмет, білімді меңгерудің маңыздылығы ерекше көрініс алған. Абайдың «Ғылым таппай мақтанба» өлеңі адамзаттың ғылым мен білім арқылы кемелденуінің жолын көрсетуі. Бұл өлеңде Абай адамға білім мен ғылымның маңызын түсіндіріп, бос мақтанға, мәнсіз әрекеттерге уақыт жұмсамауға шақырады. Ол үшін адам білімге ұмтылып, ақыл-ойды дамыту керек деп есептейді.

Абайдың табиғатқа деген көзқарасы оның «Күз» атты өлеңінде де анық көрінеді. Ақын «Күз» өлеңінде табиғаттың әр мезгілі адамның өмірімен, жан дүниесімен тығыз байланыста бейнеленген. «Күз» өлеңінде көрініс тапқан табиғаттың циклдік өзгерістері адамның өмір сүруінің өткінші екенін, тіршіліктің уақытша екенін меңзейді. Күз мезгілі арқылы Абай өмірдің философиялық мәнін ашып, табиғаттың күйзелісін адаммен байланыстыра отырып бейнелейді. Бұл өлеңде табиғаттың суық, қатал сипаты адамның ішкі жан күйзелісін көрсету үшін қолданылған. Абайдың табиғатты тек эстетикалық құбылыс ретінде ғана емес, адамның ішкі жан-дүниесімен тығыз байланысты әлем ретінде қабылдайды. Ақынның «Көлеңке басын ұзартып» өлеңінде:

Көлеңке басын ұзартып,
Алысты көзден жасырса.
Күнді уақыт қызартып,

Көк жиектен асырса [6,181-б.] – дей келе, жер бетіне нәр беретін күннің батуын көңіл-күй сырларымен үндестіре келе жырлайды. Қазақ әдебиетінде Абай дәстүрін берік ұстанған Мағжан ақын өз шығармаларында күн ұғымын әртүрлі мақсатта жиі қолданады. Мағжан үшін күн жаратылыс бейнесін байқататын ұғым. Мағжан үшін күн бейнесі халықты қараңғылықтан алып шығар үміт оты. Сол себепті де Мағжан «Мен кім?» атты өлеңінде:

Көкте – Күнмін, көпке нұрым шашамын,
Көңілге алсам, қазір ғарышқа асамын.
Шеті, түбі жоқ теңізбін қара көк,

Ертегімін – толқып, шалқып, тасамын» [14,102-б.] - деп өзінің өршіл бейнесін байқатады. Ақын «Пайғамбар» өлеңінде:

Күншығыстан таң келеді – мен келем,
Көк күңіренед: мен де көктей күңіренем.
Жердің жүзін қараңғылық қаптаған,

Жер жүзіне нұр беремін, Күн берем!» [14,53-б.] деп, ақын өмірлік ұстанымын білдіре отырып, ішкі көңіл-күйін білдіреді. Мағжан келесі «От» атты өлеңінде:

Күннен туған баламын.
Жарқыраймын, жанамын.

Күнге ғана бағынам.
Өзім – күнмін, өзім – от,
Өзіме өзім табынам.
Жерде жалғыз Тәңірі – от,

Оттан басқа Тәңірі жоқ [14,48-б.] деп, тәуелсіз болмысын, қайраткерлік тұлғасын танытады. Өз заманында-ақ қазақ өлеңінің Абайдан кейінгі алыбы саналған Мағжан Жұмабаев ақындық жолын да, азаматтық жолын да ұлты үшін арнаған тұлға. Абай мен Мағжан шығармашылықтарының үндестігі заңды құбылыс. «Абайдың ақындық күшінің зорлығы – өз заманында жұртты өзіне қаратып алып, кейінгілері де сол ізбен әкеле жатыр. Кейінгі жазушылардың бәрін Абай өзіне еліктетіп, соңынан ертіп шәкірт қып әкетті» [15, 134-б.]. деп Ж.Аймауытов «Абайдың өнері һәм қызметі» атты мақаласында айтып өтеді. Ал «Абайдан соңғы ақындар» атты баяндамасында тағы да Абай туралы пікірін білдіре келе, Абайдан кейінгі ақындардың ішінде «сезіміне сөзі жақын келетін суретшілердің бірі – Мағжан» деп ой тұжырымдайды. Абайдың шығармашылығының мәңгілік мәні, қаншама уақыт өтсе де құндылығын жоймайтын рухани дүние.

Абайға әкесі Құнанбайдың берген тағылымы мол. Сөздің жүйесі, ел ішіндегі билік сөздер, салт-дәстүр, өткен тарихты білу деген мәселелерді әкесі Абайға жастайынан үйреткені белгілі. Талапшыл әкемен қатар әжесі мен анасының мейірімі, Абайдың ауыз әдебиетімен сусындап өсуге тигізген ықпалы өз алдына бөлек әңгіме. Отбасылық тәрбиеден кейін өскен ортасы адамның қалыптасып, жетілуіне әсер ететіні белгілі. «Барлық халықтың өркениет тарихында жарқын із қалдырған ұлы тұлғалар өткен. Ұлттың ұлы тұлғаларының артына қалдырған мирасы қоғамның ұлттық құндылықтарын құрайды. Қазақ тарихы мен мәдениетінің кешегісін бүгінмен жалғаған көпір, болашағын құнды мұрасымен сәулелендірген жарық жұлдызының бірі және бірегейі – ойшыл, ғұлама, ақын Абай Құнанбаев» [16,39-б.].

Абай адам болудың негізгі қағидаларын, адамдықтың биік деңгейіне жетудің жолын «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде айқын ашып көрсетеді. Толық адамның тұла бойын толтырар ізгі қасиеттерді тізбектей келе, ақын «Бес нәрседен қашық бол, Бес нәрсеге асық бол, Адам болам десеңіз» бес асыл іс пен бес дұшпанның ара жігін ашып береді. Ақын «Үш-ақ нәрсе – адамның қасиеті: Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек» деп кемелдікке жетудің жолын поэзия тілімен жеткізеді. Абай үшін дүниенің ең басты құндылығы рухани тұрғыдан кемелденген толымды адам. «Абайдың Толық адам тұжырымдамасын зерделеу, оның моделін қалыптастыру – өте өзекті мәселе. Әлемде саяси, әлеуметтік, экономикалық, типті рухани дағдарыс орын алып отырған кезде, елдің бүгіні мен ертеңі, халықтың бақытты күйі мен болашаққа сенімі үшін әрбір қоғам мүшесі нені мақсат етуі керек деген мәселені естен шығара алмаймыз» [17,9 б.]. Абай адамгершілік пен рухани дамудың маңыздылығын әрқашан алдыңғы қатарға қояды. Оның қара сөздері мен өлеңдерінде моральдық құндылықтар, адалдық, шындыққа ұмтылу, және ішкі жан дүниені тазарту туралы ойлар басым. Бұл мәселелерді қазіргі заманғы моральдық философия тұрғысынан қарастыруға болады. Абайдың адамгершілік туралы ойлары жалпы адамзаттық құндылықтармен ұштасып, әрбір адамның ішкі жан дүниесіне әсер етеді. Абай шығармашылығында жан мен тәннің үйлесімділігі мәселесі де маңызды орын алады. Ол адамның рухани және физикалық әлемі арасындағы тепе-теңдікті сақтау қажеттігін баса айтады. Абайдың көзқарасы бойынша, адамның рухани жан дүниесі, физикалық денсаулығы мен интеллектуалды ой-танымының үйлесімділігі оның толыққанды өмір сүруінің кепілі болып табылады.

Абайдың діни көзқарастары да оның шығармаларында терең талданған. Ол ислам дінінің құндылықтарын, Алланы тану мен оған жақын болудың маңыздылығын жиі көтереді. Бірақ Абайдың дінге деген көзқарасы философиялық тұрғыдан қарастырылған, ол діни догмаларды емес, адамгершілік, имандылық және рухани тазалықты насихаттайды. Бұл ақынның діни-философиялық көзқарасының бірегейлігін көрсетеді.

Абайдың шығармаларында адамзаттың рөлі мен оның жаратылыстағы орны ерекше орын алады. Оның философиясы гуманизмге негізделген, яғни адамды жаратылыстың ең жоғарғы деңгейіне көтереді. Абайдың «толық адам» концепциясы моральдық, рухани жетілу арқылы адамды табиғаттан жоғары қояды, бұл адамзаттың өзін-өзі танып, жетілдіру қажеттілігін көрсетеді.

Абайдың шығармаларында жаратылыс заңдылықтарын қабылдау, түсіну және олармен үйлесімде өмір сүру идеялары көрініс табады. Бұл тұжырымдар натурфилософиямен тығыз байланысты, ол табиғаттың заңдылықтарын философиялық тұрғыдан талдап, олардың өзгермейтіндігін мойындайды. Натурфилософияда табиғаттың ішкі заңдылықтарын зерттеу және оларды түсіну арқылы адамзаттың өмір сүруінің мәні анықталады. Абай да табиғаттың заңдылықтарын терең түсінудің адам өмірінде маңызды рөл атқаратынын атап көрсетеді.

Абайдың адамға қатысты ой-пікірлерінде этика және моральдық жетілу мәселелері ерекше орын алады. Оның «толық адам» концепциясы қазіргі заманғы этика ғылымымен тығыз байланысты. Абай моральдық философия мен этикалық білімнің маңыздылығына ерекше мән береді. Абай адамды тәрбиелеу, оның рухани жетілуі арқылы табиғатты және ғаламды түсінуі керектігін насихаттайды. Бұл көзқарас қазіргі заманғы білім беру және этикалық философияда да маңызды орын алады.

Қорытынды

Ойымызды қорытындылайтын болсақ, Абай өз шығармалары арқылы ғаламның пайда болуы, адам мен табиғат, жалпы жаратылыс заңдылықтары туралы ойларын терең пәлсапалық танымда жеткізеді. Адамның бұл дүниеге келуінің басты себептерін айқындай келе, ақын адам болудың қағидаларын ұсынады. Абай адам болудың басты шарты Аллаға иман келтіру екендігін айтады. Абайдың діни көзқарастары адам өмірінің бар болмысымен тығыз байланыста өрбіп отырған. Абай діннің сыртқы формасымен ғана шектеліп қалмай, оның ішкі мәні мен мазмұнына терең бойлау керектігін жеткізген. Абайдың поэзиясында адам ол Алланың махаббатпен жаратқан ең сүйікті туындысы. Оның мүмкіндігі мен қабілеті орасан зор. Адам өмірдің қозғаушы күші, қоғамды қалыптастырушы биік таным мен ақылдың иесі. Абай күллі адам баласын қор қылатын өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ (ысырап) сияқты жаман қасиеттерден алыс болуын насихаттайды. Адамдық тұлғаны сақтап қалып, кемелдікке жетудің жолдарын көрсетеді. Жалпы жақсылық пен жамандықтың аражігін нақтылап ашып береді.

Абай адами капиталдың басты көрсеткіші – сапалы білім мен сындарлы ғылым жолы екендігін айтады. Ақын адами капиталды білімге, әділдік пен қайырымдылыққа ұмтылу, адамгершіліктен аттамау деп түсіндіреді. «Бес нәрседен қашық бол, Бес нәрсеге асық бол, Адам болам десеңіз» деп адамшылықтың жолын анық көрсетіп береді.

Абай үшін адами капитал ол байлық пен ақшаға негізделмейді. Абай үшін адами капитал білім мен ғылымға құйылған инвестиция, адамның өзін-өзі дамытуы мен үздіксіз өсуі, кемелдікке жетуі. Яғни XIX ғасырдың өзінде-ақ Абайдың ұсынған адами капиталы – адамның бойындағы біліміне, қабілеті мен тәжірибесіне, даналығы мен іскерлігіне және адамдық, кәсіби құндылықтарына негізделеді. Өз заманында-ақ Абай қазақ халқының жарқын болашағы сапалы адами капиталға тікелей байланысты екендігі жайлы ой түйіндейді. Абайды біз ұлттық брендіміз, жаңшылдықтың бастаушысы дегенде оның осындай креативті тұлға екендігін де естен шығармағанымыз жөн. Сондықтан қазақ поэзиясы қайда, ренессанс қайда дейтін сыңаржақ теорияны терістеп, ұлттық әдебиетіміздегі бұл құбылыстың басында Абай тұрғандығын айтқан дұрыс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ысмағұлов Ж. Абай: Даналық дәрістері. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2007. – 400 б.
2. Жұбанов Қ. Шығармаларының толық жинағы. – Ақтөбе: «Жұбанов университеті» баспасы, 2019. – 584 б.

3. Айталы А. Рухани кемелдік. Ғылыми-публицистикалық мақалалар. – Ақтөбе, 2019. – 220 б.
4. Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.2. Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қарасөздер. – Алматы: Жазушы, 2005. – 336 б.
5. Қасқабасов С. Алтын жылға. Зерттеу мақалалары. – Алматы: «Жібек жолы», 2010. – 576 б.
6. Абай. Өлеңдер, аудармалар, поэмалар. – Алматы: Атамұра, 2020. – 288 б.
7. М. Әуезов шығармаларының елу томдық толық жинағы. Т.2. Мақалалар, зерттеулер, әңгімелер, очерктер, аудармалар. – Алматы: Дәуір: Жібек жолы, 2014. – 456 б.
8. Мырзахметұлы М. Абай және Шығыс. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 208 б.
9. Машанов А. Әл-Фараби және Абай. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 302 б.
10. Күлтегін. Тоныкөк. – Астана: Аударма. 2022. – 96 б.
11. Ғарифолла Е. Абай пәлсапасы. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы баспахана, 2020. – 342 б.
12. Қондыбай С. Қазақ мифологиясына кіріспе. – Алматы: Зерде, 1999. – 304 б.
13. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. Т.6. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 752 б.
14. Жұмабаев М. Шығармалары. Т.1. Өлеңдер, дастандар. – Алматы: Жазушы, 2013. – 376 б.
15. Аймауытов Ж. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре». – 2012. Т.6. – 384 б.
16. Дүйсенбі А., Ысқақұлы Д. Түркі әлеміндегі Абай мұрасы зерттеулерінің мета-анализі // Ясауи университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – № 4(130). – Б. 67-77.
17. Қосымова Г. Абайдың Толық адам тұжырымдамасының бастау көздері// Ясауи университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – № 3(125). – Б. 7-19.

THE LAWS OF NATURE AND THE CONCEPT OF HUMAN CAPITAL IN ABAY'S COGNITION

N.Zh. Nurpeisov

Candidate of Philological Sciences, South Kazakhstan State Pedagogical University named after O. Zhanibekov (Kazakhstan, Shymkent)

The Laws of Nature and the Concept of Human Capital in Abay's Cognition

Abstract. The article analyzes the works of Abai Kunanbayev, reflecting his thoughts about man, nature, the universe, and the general laws of creation. Thoughts about man and nature, about the creation of life, are found in the poetry of poets and zhyrau even before Abai. Despite this, Abai comes to this topic with deep knowledge and philosophical thinking. Abai's creative art, which is a golden bridge between oral and written literature, is especially consonant with nature. Abai glorified not only one nature, he described it, connecting it with human activity, connecting it with the inner world of man, comparing it with the mysteries of existence. He showed what place man occupies in the universe. The themes that Abai raised in his works are countless. The poet approached the problem of man on ethical, moral, moral, social, social issues. In his works, the poet clearly demonstrates the incompatibility of the problems of nature, the universe and man. The poet emphasizes the value of human life, saying that man is a part of nature. Gives the concept of "human capital". "Human capital" in the knowledge of Abai is the knowledge, abilities, wisdom, skills and human values of a person. He argues that the creation of human capital is a process of search, improvement, a body of knowledge and the possession of science. He clearly outlines and

conveys in artistic language several ways to achieve perfection through his works. He conveys in artistic language several ways to achieve perfection through his works.

The connection between man and nature, his place in the universe is one of the problems that does not lose its relevance. The problem of man in literary works is always one of the most relevant in the research of literary scholars. Studying Abai from a new point of view allows us to reveal the idea of his poems. In this regard, the purpose of the article is to comprehensively disclose the concept of the laws of Creation and human capital in the knowledge of Abai.

Key words: cognition, nature, human capital, concept, creativity, poetry, poetry, universe, philosophy, poet, improvement

ЗАКОНЫ ПРИРОДЫ И КОНЦЕПЦИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В ПОЗНАНИИ АБАЯ

Н.Ж. Нурпеисов

к.ф.н., Южно-Казахстанский государственный педагогический университет
им. О. Жанибекова (Казахстан, Шымкент)

Аннотация. В статье анализируются произведения Абая Кунанбаева, отражающие его мысли о человеке, природе, Вселенной, общих законах творения. Мысли о человеке и природе, о сотворении жизни встречаются в поэзии поэтов и жырауов еще до Абая. Несмотря на это, Абай приходит к этой теме с глубокими знаниями, философским мышлением. творческое искусство Абая, являющееся золотым мостом между устной и письменной литературой, особенно созвучно природе. Абай воспевал не только одну природу, он ее описывал, связывая с деятельностью человека, соединяя с внутренним миром человека, сравнивая с тайнами бытия. Он показал, какое место занимает человек во Вселенной. Темы, которые поднимал в своих произведениях Абай, бесчисленны. Поэт подошел к проблеме человека по этическим, нравственным, нравственным, социальным, социальным вопросам. В своих произведениях поэт наглядно демонстрирует взаимосовместимость проблем природы, Вселенной и человека. Поэт подчеркивает ценность человеческой жизни, говоря, что человек – часть природы. Дает понятие «человеческий капитал». «Человеческий капитал» в познании Абая – это знания, способности, мудрость, умения и человеческие ценности человека. Он утверждает, создание человеческого капитала представляет собой процесс поиска, совершенствования, совокупность знаний и обладанием науки. Он четко очерчивает и передает художественным языком несколько путей достижения совершенства через свои произведения. Он передает художественным языком несколько способов достижения совершенства через свои произведения.

Связь человека и природы, его места во Вселенной – одна из проблем, которая не теряет своей актуальности. Проблема человека в литературных произведениях всегда является одной из актуальных в исследованиях ученых-литературоведов. Изучение Абая с новой точки зрения позволяет раскрыть идею его стихов. В этой связи целью статьи является всестороннее раскрытие концепции законов Творения и человеческого капитала в познании Абая.

Ключевые слова: познание, природа, человеческий капитал, концепт, творчество, поэзия, вселенная, философия, поэт, совершенствование

ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫНЫҢ ФРАЗЕОСЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

З.Т.Жантасова

ф.ғ.к., доцент Ж.А.Тәшенев атындағы университет ЖШС. Шымкент қаласы

Г.О. Убайда

Ж.А.Тәшенев атындағы университет ЖШС магистранты

Аңдатпа. Отандық тіл білімінде этномәдени, лингвомәдени, әлеуметтік, т.б. сипаттарына қатысты алуан түрлі когнитивті ұғымдар, ақпараттар жинақталған концептілік зерттеулерді арқау еткен ғылыми еңбектер көптеп саналады. Дегенмен этностың танымдық, когнитивтік болмысын тереңнен ашып көрсететін концептілер зерттеуде әлі де ашылмаған, зерттелмеген тақырыптық топтары баршылық. Біз зерттеп отырған түр түс атауларының тұрақты тіркестер мен теңеулерде, мақал-мәтелдердегі ғаламның тілдік бейнесін танытудағы мағыналық өрісі алуандылығымен құнды. Бүгінгі зертеуімізде түр - түс атауларының фразеосемантикалық ерекшеліктері қарастырылады.

Кілт сөздер: паремия, концепті, лингвомәдениеттану, когнитология, метафора, теңеу, фразеология, тілдік бірлік.

Тілдегі фраземалар белгілі бір лингвомәденилер қоғамдастыққа тән менталитетті сипаттайтын бейнелі өрнектер мәдени-ұлттық стереотиптермен, мифологемалармен бейнеленеді. Осыған байланысты халықтың менталитетін көрсететін мәдениет модельдерін зерттеу барысында оның номинативті құрамында мыналар бар екенін ескеру қажет: денотативті аспектіде бейнеленген мәдени маңызды ақпараттағы мағыналар (сөздер-реалий) және мағынаның коннотативті аспектісі (бейнелі тілдік бірліктердің негізі). Фразеологиялық бірліктер, халықтың мәдениетін дамыту процесіндегі ұрпақтан-ұрпаққа бекітіліп, мәдени көзқарастағы стереотиптер, эталондар және архетиптердің көрінісін сақтаудың айнымас құралы болып табылады. Мәдени-ұлттық ерекшелігі бар тілдік бірліктер оның тілде көрініс табудың өзіндік тәсілдері бар, ал концептер, стереотиптер, стандарттар, рәміздер, мифологемалар жалпы адамзаттық мәдениеттің белгілері ретінде адамның дүниетанымын бейнелейді. Қазіргі тілдік қорда жиі қолданылатын, ұлттық-мәдени ерекшеліктерді мейлінше мол сақтаған фраземалар [1, 6 б.] тіл бірліктері ретінде келесі белгілері бар: идиомалық немесе фразеологиялық, репродуктивтілік, компликатив-құрамның тұрақтылығы, грамматикалық тұрақтылығы, сөздердің қатаң бекітілген тәртібі, лексикаландыру, бөлек-дизайн, аударылмаушылық, идиоматикалық, эмоционалды экспрессивтілік, бейнелеу, десемантизация және т.б. К.Ахановтың «Тіл білімінің негіздері» оқулығында мағынасы біртұтас, құрамы мен құрылымы тұрақты, даяр қалпында қолданылатын тілдік единица, әдетте, фразеологиялық оралым деп аталады десе [2], ғалым Г. Смағұлова қазақ тілінде фразеологизмдерге қатысты көптеген терминдерді атай отырып, оларды ***фразеологизмдер*** немесе фразеологиялық тіркестер деп қалуы тиіс деген тұжырымға келеді [3]. Фразеологиялық бірліктердің тұрақтылығы «олардың құрамының тұрақтылығы» деп атай отырып, нәтижесінде тілде пайда болатын олардың құрылымының өзгермейтіндігі оларды осы құрамда және оларға бекітілген мағынада жиі қолдану ерекшелігімен түсіндіріледі [4, 396.]. Біз осы пайым пікірге қосыламыз. «Фразеологиялық бірліктер тікелей немесе әлем, қоғам туралы мәдени ақпаратты жанама түрде алып жүретін, оны сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін «даналығының қоймасы» [5, 886.].

Әлемнің лингвистикалық бейнесі – әлем туралы жалпыұлттық идеяның көрінісі, оның ішінде құндылықтардың конфигурациясы – қоғам идеалдарымен, қоғам мүшелерінің оң бағасын алған сыртқы немесе психикалық әлем құбылыстарымен байланысты ұғымдар. Фразеология – әлемнің тілдік бейнесінің көрінісі. Тілді, оның ішінде қазақ тілін жақсы біле

отырып, оның фразеологизмін білмеу мүмкін емес. Фразеологиялық бірліктерді орынды және ақылға қонымды пайдалану біздің сөйлеуімізді бай және мәнерлі етуге көмектеседі. Сонымен қатар, фразеологизмдерді білу публицистикалық және көркемдік бағыттағы әртүрлі әдебиеттерді оқуды едәуір жеңілдетеді. Сөзбе-сөз аударылмайтын, бірақ қайта ойластырылған фразеологиялық тіркестердің көмегімен тілдің эстетикалық аспектісі күшейтіледі. «Түстердің әртүрлі реңктері сияқты фразеологизмдердің көмегімен тілдің ақпараттық аспектісі біздің әлемді, біздің өмірімізді сезімтал-интуитивті сипаттаумен толықтырылады» [6, 15]. Фразеология – тілдің қазіргі жағдайы мен тарихи дамуындағы фразеологиялық құрамын зерттейтін тіл білімінің бөлімі; берілген тілдің фразеологиялық құрамымен бірдей фразеологиялық бірліктердің жиынтығы. «Фразеологизм» - салыстырмалы тұрақтылыққа, экспрессивтілікке, тұтас мағынаға ие және дайын түрде шығарылатын сөздердің тіркесімі [7, 36.]. Степанова мен Чернышева фразеологизмді сөздердің тұрақты тіркесімі ретінде түсінеді, олардың құрамы мен мағынасы бойынша тұрақты, сөйлеуде дайын бірлік ретінде қайталанады [8, 206.]. Фразеологизмде, В.Н. Телияның пікірінше, әлемнің тілдік бейнесі туралы білім және субъектінің оның фрагменттеріне қатынасының барлық түрлері тұжырымдалған [9, 96.]. Фразеологизм – лингвистикалық нысанды білдіреді және мәдени білімге сілтеме жасау арқылы ол фразеологиялық бірлікті жаңа семиотикалық формацияға айналдыратын жаңа коннотацияға ие, онда мәдениеттің эманациясы априори түрде қамтылған.

Фразеологизмнің пәні тіл білімінің саласы ретінде фразеологизмнің категориялық белгілерін зерттеу, оның негізінде фразеологизмнің негізгі белгілері ажыратылады және фразеологиялық бірліктердің тілдің ерекше бірліктері ретіндегі мәні туралы мәселе шешіледі, сонымен қатар сөйлеудегі фразеологиялық бірліктердің жұмыс істеу заңдылықтарын және олардың қалыптасу процестерін анықтау болып табылады [10].

Әлемнің түрлі елдеріндегі мәдениеттерді түсіну, қабылдау, салыстыру барысында көптеген мәдениаралық құзыреттілікке ие болуды қамтамасыз етеді. Осы орайда мәдениеттік талдау сынды (cultuling analysis) зерттеулер нәтижесінде тіл мен мәдениет сабақтастығындағы мәдени ақпараттардың берілуі тек тілге байланысты екендігі даусыз. [11]. Концепт – мәдениетаралық коммуникацияда ерекше сипатқа ие болғандықтан, ұлттық мәдениетті танып-білудің негізгі аспектісі ретінде қазіргі таңда өзекті тақырыптардың біріне айналады. Ал түр-түс атаулары халықтың тұрмыс тіршілігінен, дүниетанымынан, өмірлік тәжірибесінен хабар беретін тілдік ақпараттар болып табылады. Тілді оқыту мен оқытудың әртүрлі салаларындағы эмоциялардың көрнекті рөліне сүйене отырып, пайда болатын эмоциялар мәдениетті зерттеуде де маңызды рөл атқарады[12]. Жалқаулық ұғымына қатысты қазақ тілінде айтылатын тіл бірліктердің көбісі эмоцияналды-экспрессивті мәнде айтылады. Тілімізде түр-түс атаулары сөздеріне байланысты айтылатын мақал-мәтелдер, фразеологиялық оралымдар, теңеулер болсын мағыналық жағынан астарлы мәнде айтылатынымен, халық лексикасында көптеп орын алған.

Әр мәдениеттің өзіндік ерекше түстер жиынтығы бар. Еуропалық мәдениетте негізгі түстерге ақ, қара, қызыл, көк, жасыл, сары жатады [13]. Түс белгілері жеке лексемаларда, сөз тіркестерінде, идиомалық өрнектерде, фразеологиялық бірліктерде жүзеге асырылады олар кез-келген халықтың әлемінің тілдік бейнесіне органикалық түрде енеді. Сонымен, әртүрлі мәдениеттердегі ақ түс үміт, жақсылық, махаббат, қуаныш және оларға жақын басқа ұғымдар. Мысалы, ақ адам-әдепті, адал, әдепті адам, mark a day with a white stone-күнді бақытты, маңызды деп санау. Ағылшындарда ақ түс тазалықпен, кінәсіздікпен, адалдықпен байланысты: ақ өтірік (ақ өтірік) — жазықсыз өтірік, өтірік құтқарылу үшін; white-handed (таза қолмен") — лайықты, адал, кірленбеген. Орыс тілінде мәдениетте ақ түс таза (ақыл-ой) жұмыспен байланысты: мұндай өрнек бар ақ жаға. Тұманды Альбион тұрғындарының (айтпақшы, латын тіліндегі "Альбион "" ақ " болады) бұл есепте бірнеше фразеологиялық бірліктер бар: ақ-Коллар ("ақ") - кеңсе, кеңсе; white-collar job-кеңседегі жұмыс; white-collar worker-кеңседе жұмыс істейтін адам, қызметкер ақыл-ой еңбегі [14].

Түр-түс атаулары өздерінің мәдени кодтарын қамтиды, әлемнің қазақ тілдік бейнесінің маңызды құбылыстары лингвомәдени зерттеулер аясында ерекше қызығушылық тудыратыны рас. Бір лексиканың ұлттық-мәдени ерекшелігін анықтау әдістерінен болып табылады ассоциативті-ауызша өрістерді талдау барысында ассоциативті байланыстар осы типтегі сөздіктерде жазылған сөздер ішкі көріністі көрсетеді ана тілінің санасындағы сөздердің байланысы коннотативті бөлікті ашады сөздің мағыналары арқылы ерекшеленеді.

Вежбицкая, түс категориясы адамның "көру" деген әмбебап тұжырымдамасынан айырмашылығын басып назарға алады. Бірақ бұл әртүрлі семантикалық категориялардың фокустары тілдер мен мәдениеттерде салыстырмалы түрде тұрақты болуы мүмкін. Түс белгілерінің семантикасын түсіндіруде А. Вежбицкая ең маңызды болып табылатын үш ұғымға-әмбебаптарға сүйенеді: 1) адам көрген уақыт (күн) Мен көрмеген уақыт (түн) арасындағы айырмашылықпен жаңартылған көру ұғымы; 2) түс семантикасын сипаттау кезінде ландшафттың типтік ерекшеліктерін ескеру қажет болған кезде Фон ұғымы; 3) ұқсастық ұғымы, өйткені бұл визуалды сезімдерді жеткізуде, әсіресе түс категориясын сипаттауда үлкен рөл атқарады - түс лексикасы Салыстырмалы тарихи бағытта зерттеледі.

XVIII ғасырдың ортасы мен XIX ғасырдың басында орыс тіліндегі тиісті Француз түстерінің аудармаларының нәтижесінде зат есіммен түс сөзінің тіркестері пайда болды: жылан терісінің түсі, сүт қосылған кофе деген түсінік пайда болды. Бұл құрылым ешқандай шектеулерді білмеді, бұл әртүрлі түстерді беруге мүмкіндік берді. Ресейде гүлдердің жаңа, аралас реңктері негізінен "ханымдар" тілінде ең таңқаларлық атауларға ие болды: сиыр құйрығының түсі, теңіз ісігі. Әр түрлі реңктерді білдіру үшін үйренген дизайн орыс тілінде таныс болады. Осылайша, орыс тілінде түс қасиеттерін білдірудің тағы бір тәсілі жасалады. Біртіндеп мұндай түс белгілері әдеттегі сын есімдермен қатар кеңінен қолданыла бастайды жеке жұмыстарда түс пен дыбыс байланыстары байқалады және т. б. алғаш рет түс пен дыбыс байланысын негіздеуге тырысты.

Жалпы, қазақ тіл білімінде колористикалық компоненті бар фразеологияны қазақ тілінде және басқа тілдермен салыстырмалы зерттеу ғалымдардың аса қызығушылығын танытады [15, 129]. Аталмыш фразеологизмдердің семантикасында әлемді пайымдаудың архетиптік, мифологиялық, философиялық, ғылыми т.б. формалары қамтылған. Мысалы, қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердегі қызыл түр-түс атауы ұрыс-керіс, жағымсыз әрекеттер белгілейді: қызыл ауыз, қызыл көз пәле, қызыл өнеш, қызыл тілден безеді т.б. Фразеологизмдердің мағынасы адамның когнитивтік қабілеттері және қоршаған ортаны сезімдік игеру тәжірибесінен қалыптасады.

Фразеологиялық бірліктерді адаммен тікелей байланыста талдай отырып, біз этномәдени сана тілдік формаларда ерік-жігердің, мінездің, мінез-құлықтың және т.б. ерекшеліктерінің кең спектрін тіркейтінін және көрсететінін анықтай алдық, бұл олардың көріністерінің қарқындылығымен ерекшеленеді [16]. Зерттеу көрсеткендей, ана тілінде сөйлейтіндер әлемінің тілдік көрінісінде түр-түстердің тұрақты тіркестер темперамент жеке тұлғаның көрінуінің тәуелсіз формасы ретінде әрекет етпейді, бірақ мінез қасиеттерінің эмоционалды бағытынан, психикалық процестердің белгілі бір жылдамдығынан, тұлғаның экспрессивті қозғалыстары мен әрекеттерін сипаттаудан тұратын мінездің динамикалық жағы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Колпенова А.К., Өмірбаев Е.Ж. Қазақ және түрік тілдері фразеологизмдеріндегі сандар сыры: семантикалық трансформация// Ясауи университетінің хабаршысы. –2022. –№4(126).–Б.52–63. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.05>
2. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993. – 496 б

3. Фразеологизмдердің семантикалық категориялары: оқу құралы / Г.Н.Смағұлова Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.-Алматы : Қазақ университеті, 2009. - 161 б.
4. Савицкая С.Н. Об устойчивости фразеологических единиц // Вопросы теории английского и немецкого языков . - Киев: Киевск. ин-т нар.хоз-ва, 1962.-С. 37-43.
5. Аничков И.Е. Идиоматика идиом и фразеологизмов // Проблемы фразеологии. Исследования и материалы: АН СССР. Ин-т рус. яз. / Под ред.А.М. Бабкина. - М.-Л.: Наука, 1964.
6. Мокиенко В.М. Образы русской речи: Историко-этимологические очерки фразеологии. - СПб.: Фагио-Пресс, 1999. - 464 с.
7. Рыжжина О.А. Зооморфизмы со значением «трудолюбивый» в русском и английском языках // В помощь преподавателям иностранных языков. Вып. 10. - Новосибирск: Наука, 1979. - 142 с.
8. Рысбаева Г.Қ., Алиева С.А., Кульбекова Б.Р., Жумашева Ж.А. Антропоцентрилік мақал-мәтелдердегі көркемдік тіл ерекшеліктері (қазақ, орыс мақал-мәтелдері негізінде) ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – №2(186). – Б. 77-90.
9. Мирза М. Қазақ-ұйғыр мақал-мәтелдер паремнологиялық жүйесі: филолғыл. канд. дисс. автореф.:10.02.06 –Алматы. 2007. –27 б.
10. Авакова Р. А. Фразеосемантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 246 б.
11. Гатауллин Р.Г. Фразеология современного немецкого языка в упражнениях (на нем. яз.). - Уфа: РИО БашГУ, 2002. - 232 с
12. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993. – 496 б
13. Фразеологиялық калькалар: оқу құралы / Г.Н.Смағұлова Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. - Алматы : Қазақ университеті, 2005. - 122 б.
14. Шанский Н.М.Фразеология современного русского языка. Москва: Либриком. 2012г. –272с.
15. Pishghadam, R., Ebrahimi, S., Naji Meidani, E., & Derakhshan, A. (2020). An introduction to cultuling analysis in light of variational pragmatics: A step toward euculturing. Journal of Research in Applied Linguistics, 11(2), 44-56. <https://doi.org/10.22055/RALS.2020.15945>.)
16. Федулєнкова Татьяна Николаевна Современная фразеология и фразеодидактика // Вестник ЮУрГУ. Серия: Лингвистика. 2005. №11 (51). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennaya-frazeologiya-i-frazeodidaktika> (дата обращения: 14.04.2024).

ФРАЗЕОСЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАЗВАНИЙ ВИДОВ И ЦВЕТОВ

З. Т. Жантасова., к. ф.н., доцент., университет им. Ж. А. Ташенева. Г. Шымкент

Г. О. Убайда

Магистрант., университет им. Ж. А. Ташенева

Аннотация. В отечественной лингвистике много научных трудов, положивших начало концептуальным исследованиям, в которых обобщены различные познавательные понятия, информация, относящаяся к этнокультурному, лингвокультурному, социальному и др. свойствам. Тем не менее, существуют еще не раскрытые, неисследованные тематические группы концептов, которые глубоко раскрывают познавательную, познавательную природу этноса. Изучаемый название видов цветов ценен многообразием смысловых полей названий цветов в регулярных выражениях и сравнениях, в представлении языковой картины вселенной в пословицах и поговорках. В нашем

исследования рассматриваются фразеосемантические особенности названий видов и цветов.

Ключевые слова: паремия, концепт, лингвокультурология, когнитология, метофора, сравнение, фразеология, языковая единица.

PHRASEOSEMANTIC FEATURES OF SPECIES-COLOR NAMES

Z. T. Zhantasova,

candidate of philological Sciences, Associate Professor
ZH.A.Tashenev University

G. O. Ubayda

Master's student of ZH. A. Tashenev university

Abstract. There are many scientific works in Russian linguistics that have initiated conceptual research, which summarizes various cognitive concepts, information related to ethnocultural, linguocultural, social, etc. properties. Nevertheless, there are still undisclosed, unexplored thematic groups of concepts that deeply reveal the cognitive, cognitive nature of an ethnic group. The studied name of flower species is valuable for the variety of semantic fields of flower names in regular expressions and comparisons, in representing the linguistic picture of the universe in proverbs and sayings. Our study examines the phraseosemantic features of the names of species and flowers.

Key words: paremia, concept, linguoculturology, cognitology, metaphor, comparison, phraseology, linguistic unit.

ХҒТАР 16.01.01

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КОНЦЕПТУАЛДЫ ТАЛДАУЛАРДЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Айткулова Г.А.,

Ж.А.Тәшенев атындағы университет АҚ., Шымкент қаласы

Убайда Г.О.

Ж.А.Тәшенев атындағы университет АҚ., магистранты

<https://orcid.org/0000-0003-4975-4746>

e-mail: aitkul_gum1985@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада *алтын*, *күміс* концептілері лингвомәдениеттану мен когнитивтік лингвистика тоғысуындағы пайда болған лингвистикалық концептология парадигмасы аясында талданады. Когнитивті лингвистика мен лингвоконцептологияның негізгі элементі болып табылатын концепт көп қатпарлы түсінік береді. Отандық тіл білімінде этномәдени, лингвомәдени, әлеуметтік, т.б. сипаттарына қатысты алуан түрлі когнитивті ұғымдар, ақпараттар жинақталған концептілік зерттеулерді арқау еткен ғылыми еңбектер көптеп саналады. Дегенмен этностың танымдық, когнитивтік болмысын тереңнен ашып көрсететін концептілер зерттеуде әлі де ашылмаған, зерттелмеген тақырыптық топтары баршылық. Біз зерттеп отырған алтын, күміс концептілерінің тұрақты тіркестер мен теңеулерде, мақал-мәтелдердегі ғаламның тілдік бейнесін танытудағы мағыналық өрісі алуандылығымен құнды.

Кілт сөздер: паремия, концепті, лингвомәдениеттану, когнитология, метафора, теңеу, фразеология, тілдік бірлік.

Кіріспе.

Профессор В. А. Маслованың пайымдауынша, концепт – есте сақтаудың оперативтік мағыналы бірлігі, психикалық лексика, мидың концептуалды жүйесі мен тілі, адам психикасында бейнеленген дүниенің тұтас бейнесі [1, 46-б.] – деген болса, Д.С. Лихачев концептінің ұғымы бойынша адамның жазбаша сөйлеуінде әрекет ететін мағынаның алгералық көрінісі деп біледі. [2]. Отандық ғалымдардың ішінде Ж. Қошанова өз зерттеулерінде концепт – адам санасындағы дүниені бейнелейді, концептуалды жүйені құрайды, адам тілінің белгілері бұл жүйенің мазмұнын сөзбен кодтайды, [3, 7-б.] – деп тұжырымдаған. Мақал-мәтелдердің танымдық қызметін зерттеген Б.Динаева ұлттық тілде бейнеленген концептілер біздің санамыздың психикалық немесе психикалық ресурстарының бірліктерін және адамның білімі мен тәжірибесін көрсететін ақпараттық құрылымды түсіндіруге қызмет ететін термин [4, 1237-б.] – деген пікірлерді сараптай отырып, концепт – ақиқат дүниенің адам санасында сәулеленген құбылыстарды мәдени фонда жеткізетін тілдік бірліктер деген тұжырымға келеміз.

Тілімізде алтын және күміс сөздеріне байланысты айтылатын мақал-мәтелдер, фразеологиялық оралымдар, теңеулер болсын мағыналық жағынан астарлы мәнде айтылатынымен халық лексикасында көптеп орын алған. *Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы, Сонда да солардың бар таңдамасы. Сырты алтын, іші күміс сөз жақсысын, Қазақтың қиыстырар қай баласы*, [5, 1237-б.] – деген Абайдың өзі де алтын, күміс сөздерін қымбат деген мағынада өз өлеңдерінде қолданған. *Ал, Сабыр түбі – сары алтын, Қолда бар алтынның қадірі жоқ, Тең тартқан таразы – алтын, Көп сөз – күміс, аз сөз – алтын, Өз елің – алтын бесіксынды* мақалдардан халқымыздың әр кезеңдегі танымдық әлеуметтік деңгейін, қазақ тілінің даму үдерісін байқауға, пайымдауға мүмкіндік береді. Байқап отырғанымыздай қазақ халқының сөз қолданыстарындағы алтын, күміс концептілерін танытатын мақал-мәтелдер үстеме мағынада, астарлап айтудың тамаша үлгілері болып табылады.

Зерттеу әдістері. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары отандық тіл білімінде когнитивтік лингвистика бағытының белең алуынан пайда болған соңғы лингвистикалық ғылыми парадигманың үлесінде мәтін талдаудың концептуалдық тәсілі бар. Мәтіндердегі әлемнің тілдік бейнесін анықтау барысында жеке адамның өзін қоршаған орта жайлы көзқарасы, жинаған білім қоры мен дүниетаным мәселесі адресаттың назарын маңызды болып табылатын лексикалық бірліктерді зерттеу үшін лексика-семантикалық тәсілдер қолданылды. Мақаланы жазу барысында алтын, күміс компонентті тілдік деректер коммуникативті бірлік ретінде қаралса, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Ж. Манкеева, Д. Әлкебаева, Г. Мұратова сынды ғалымдардың іргелі еңбектері мақаланың әдіснамалық негізін құрады.

Мәтін түзуші ұлт мәдениеті мен өркениетінен мағлұмат беретін лингвомәдениеніремаларды талдау жолында концептуалдық талдау әдісі пайдаланылды. Сонымен қатар, мақаланың тұжырымдарын жасауда, когнитивтік лингвистика нысаналарындағы өзекті мәселелерді айқындауға сипаттама жасау, жүйелеу, бақылау, салғастыру, түйіндеу мен жіктеу әдістері талданатын материалдардың когнитивтік-лингвистикалық, лингвомәдени, этномәдени тұрғыдан сипаттама беруде пайдаландық.

Талдау мен нәтижелер

Үстінде қара құлын жарғағы бар, күміс кісе буынған, қара мақпалмен тыстатып, қызыл түлкі тымақ киген Құнанбай сырт жағынан қарағанда тіпті зор, көрнекті еді [6, 127-б.]. Құнанбайдың қыс мезгілінде киетін киім үлгісін сипаттауда қолданылған тіл бірліктері арқылы күміс кісе буынған тіркесінің орнына жәй ғана белбеу дей салғаннан анағұрлым эстетикалық мән жүктейтіні рас. Кісе – күміспен, жезбен әшекейлеп істеген, пышақ қыны, шақпақ салатын қалташалары барқайыс белбеу [7, 440-б.].

Тұрақты тіркестерде алтын сөзімен жасалынатын тіл бірліктері халқымызды бұл сөзді жағымды эмоциясын, ішкі әлемінің толғанысын беруде, концепт жасауда, мәдени семантиканы танытатын тілдік таңбаларды жинақтау, тілдік көрінісін анықтауда өзіндік ерекшеліктері бар. Адам сұлулығын бейнелі жеткізуде *алтын айдар жібек шашты, алтын асықтай, алтын басты еркек, алтын құйрықты, құндыз жүнді, алтын сауыт көбе, алтынның сынығы* және т.б. фразеологиялық тіркестер көбінесе халық ауыз әдебиетінің үлгілерінде ғана кездесіп қоймай қазіргі таңдағы тіл қолданысында да кездесіп жататын жәйі бар.

Алтын сөзіне байланысты халық мәдени танымында *алтын күрек, алтын арай* тұрақты сөз орамдары табиғат көріністерін әсем бейнелеуде кеңінен қолданылады. Алтын күрек – көктем шуағын сездіретін жер тарпып аспанды аршып алатын жылы желді атауы. Алтын арай таңның қызарып атуын, не күннің қызарып батуын көз алдына елестетін, халық қолданысында өте кең тараған тілдік бірлік болып табылады.

Қазақ тілінде *күміс көмей, күміс өлең* деген тіркестер бар. Күміс көмей деген фразема қазақ танымында шешен, ділмар, тілінен бал тамған адамға қаратып айтылған. Күміс сөзі поэтикалық мәтіндерде де адам көңіл-күй мен эмоциясын, ішкі сезімін беруде керемет мәдени реңк беретін лексема ретінде де таныс. Мәселен, Ұлықбек Есдәулеттің «Күміс өлең» шығармасы [8-б.].

Ал, Абай поэзиясында қыз сұлулығын суреттеуде керемет образ жасаушы ретінде көрінеді: *Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы, Аласа аз қара көзі нұр жанады. Жіңішке қара қасы сызып қойған, Бір жаңа ұқсатамын туған айды, Қызыл арай, ақ күміс, алтын бергек»* деп басталатын сөздерден-ақ күміс концепті метафора, теңеу жасаудағы танымдық мүмкіндігі арқылы өзгешеленіп тұрады [9, 342-б.].

Тілдік қолданысымыздағы *алтынның сынығы, алтын тәж киді* сынды фразеологиялық оралымдардың жақсы адамдарға қаратып айтылатыны рас. Тілдік этнодеректердің қазынасы болып табылатын тұрақты тіркестер ұлт мәдениетіндегі өзіндік ерекшелігін танытуға көбірек бағыт бұрады.

Алтын мен күміс атауларына байланысты кісі аттарында бағалауыштық, өмірдегі хан, сұлтан, төрелерге қаратып айтылатын тұста тарихи есімдердің тарихи-мәдени семантикасында жинақталғанын, мәдени тарихымыздың шежірелік кезеңдері мен белгілерін анықтауға мүмкіндік береді. Мәселен, *Алтын Орда, Алтын ханым, Алтын иық төре* және т.б. атаулардың семантикасында мәдени коннотацияның едәуір көлемі бар екенін байқаймыз.

Алтын күміс тас екен фраземасы қазақ халқының «дүниебоқ» екен деген ұғымда айтылған. Жалғанда алтын мен күмістің мастығына қызыққан адамның, дүниеқоңыздылығына, алтынқұл болатұғын мінездерін сынау үшін қолданылатын тіркес. Адам бойына тек рухани болмысты азық етудегі адамгершілік пен имандылықты серік еткенде ғана дүниелік қажеттіліктер өз балансында тұратындығын дәріптеген аталар сөзіндегі мағынаға, тәрбиеге толы тілдік бірлік болып табылады. «Тақырып, мағына, тұлға жағынан әр түрлі болып келетін тұрақты тіркестердің үлкен бір саласы тілімізде (15 мыңнан астам) фразеологизмдер десек, олар да қандай ұғым-түсінікте қатысты болмасын, сайып келгенде, адамның іс-әрекетін, сын-сипатын, қалып-күйін, дүниетанымын өзіндік бояу нақышымен бейнелейтін танымдық мәні зор көркем сөз бұлақтарына жатады» [10, 498-б.].

Алтын бесік тіркесі қазақ мәдени танымында туған жер, атамекен, отан деген адамзат үшін жарық дүние есігін ашқаннан бергі ең қымбаттысын туып-өскен мекенін осылай атауы тегін емес. Әр кезеңдегі халық мәдениеті өз заман талаптарына сай тіршілікке бейімделеді, соған сәйкес кісі аттарын атауда сол мәдениеттің түйіршіктей болса да көрінісі танылады. Қазақ ономастикалық кеңістігі ұлттық болмыс концептілерін жасауда тіл мен таным процестерінің ара қатынасын белгілеуде сол ұлт тілінің когнитивтік негіздеріне сүйенеді. Өз ұлты мен туған жерге деген перзент адалдығын қазақ халқы өз танымы мен өмір тәжірибесіне сәйкес *алтын бесік отаным* деген тұрақты тіркестің өң бойына сыйдырып

тұр. Киелі Атамекен ұғымы қазақ үшін кір жуып, кіндік кескен жер, алғаш ат жалын тартып аунап-кунап өскен мекенді алтын бесікке теңеуі де рухани, мәдени болмысының келбетін көрсетеді.

Алтыннан ардақты, Күмістен салмақты деген тұрақты тіркес арқылы халық танымында мінезі жақсы, ісімен, еңбегімен аты шыққан адамды осылайша әспеттеген. *Нар күмістей қара бұйра* ер адамның келбетін сипаттағанда қолданылатын қазақ тіліндегі тұрақты теңеулердің бірі. «Көріктеуіш құралдар – шығарманың өнін кіргізетін ең ұтымды тәсіл. Оның ішінде теңеулердің мәні ерекше зор. Сондай-ақ автор тілінде теңеулер өңдеуден өтіп, жанаша қырынан көрініс береді» [11, 11-б.].

Сымға тартқан күмістей – әсем бейнені көркем жеткізудің ерекше формасы іспетті тілімізде Қыз Жібек жырынан белгілі.

Сымға тартқан күмістей,
Он саусақтың саласы.
Сондай-ақ болыптуар да,
Адамзаттың баласы!

Алтын, күміс концептілері көркем мәтін түзуде паремиологиялық бірлік ретінде де, тұрақты тіркестер, метафора, теңеу түрінде де кездесе отырып, ұлт менталитетін сипаттайтын ғаламдық дәрежедегі концептіге ие екендігіне көзіміз жетіп отыр. Концептілік жүйенің қызметі – ұлттық нақыштағы күрделі ұғымдарды бір мазмұнға реттеп топтастыра отырып, жүйелеу. Жалпы, бұл мәселені қазақ тіл білімінде қарастыру енді ғана қолға алынғандықтан, концептілік жүйе, оны құраушы бөліктер мәселесі әлі де зерттелу үстінде екенін айта кету керек [12.]. Адамзат дамуының барлық кезеңдерінде әрбір ұлттың төл мәдениеті ұрпақтар сабақтастығының қайнар бұлағынан осы күнге дейінгі өркениетке бұзылмай жетуі ата-бабаларымыздан қалған аманат. Сондықтан тіл мен таным сабақтастығындағы зерттеулердің қарқынды дамуы ең алдымен мәдени-рухани өмірімізге тірек болатын құндылықтарды арттырады. Осы айтылғандардан ұғатынымыз халық танымында *алтын*, *күміс* ұғымдарына деген түсінігі, сан алуандылығымен, жағымды эмоциялы концептілер боямасымен орын алатынын байқауға болады.

Антропоцентристік бағыт аясындағы зерттеуімізде *алтын*, *күміс* концептілерін тіл мен танымның, тіл мен мәдениеттің, тіл мен қоғамның байланысында тұжырымдалды. Адам қоршаған ортаны қабылдаған сәттен бастап ой қазанында қайнап жатқан құбылыстарды көркем бейнеге, белгілі бір тілдік үлгіге түсіреді.

Зерттеу жұмысымыздың нәтижесінде *алтын* *күміс* концептісінің қазақ тілінің когнитивті кеңістігіндегі ментальді формадағы мағыналық өрісі көптеген мәдени коннотациялармен берілген. Бұл тілдік бірліктер ұлттық мәдени ерекшеліктер мен халықтық дүниетаным нәтижесінде ғасырлар бойы тілімізде жинақталған ақпараттар болып табылатындықтан қазақ концептосферасында семантикалық тұрғыдан өзіндік ерекшеліктерімен маңыздылыққа ие.

Жоғарыда талдаған тілдік деректер *алтын*, *күміс* концептілеріне тірек болатын танымдық, ақпараттық тіл бірліктері болып табылады. Семантикалық тұрғыдан сараптағанда *алтын*, *күміс* концептілерін сипаттайтын тіл бірліктері әртүрлі мағыналық қатынаста ауыз әдебиетінің озық үлгілері мен көркем әдебиетте кең өріс алғандығын жағымды құбылыс тудырушы ретінде әлемнің тілдік бейнесін құрайды.

Қорытынды. Сонымен, жаңа ғылыми парадигма-лингвоконцептология бағытында концептілердің айқын мәдени маңыздылыққа ие болған тілдік қорлар вербалдану ретінде ұғынылады. *Алтын*, *күміс* концептілерін танытуға бағытталған құрылымдар: когнитивті үлгі, яғни дүниенің ассоциациялық, таптаурындық, символдық, бейнелік үлгілері арқылы мәдени кодтарды анықтауға бағытталған лексемаларды топтастыра келе когнитивті үлгісін ұсындық.

Ұлт мәдениетінің негізгі бастауы – бұл дұрыс сөйлеу, образды, бейнелі, айшықты ойды жеткізу әдебін меңгеруде біз талдаған *алтын*, *күміс* концептілерін сипаттайтын тіл

бірліктері үлкен маңыздылыққа ие. Концепт қалыптастыруда жазушы, ақындарымыздың рөлі ерекше. Сол қаламгерлеріміздің еңбектеріндегі *алтын*, *күміс* концептілері мәтін тудырушы авторлардың өмір тәжірибесіне орай әртүрлі формада көрініс тапқандығын нақты мысалдармен дәлелдедік.

Алтын, *күміс* концептілерін тануда мифологиялық, фольклорлық мәтіндер маңызды рөл атқарады. Батырлар жыры мен ғашықтық жырларда адам образын бейнелеуде алтын мен күміс сөздеріне қатысты айтылатын теңеу сияқты аса пәрменді, көркемдеу, бейнелеу тәсілінің семантика, стилистикалық ерекшелігі ашылды. Әсіресе әйел сұлулығын суреттеудегі тұрақты теңеулер тілде әбден сіңіп кеткен образдық конструкциялар ретінде көркем әдебиетте мәнерлеу тәсілінің ең озық үлгілері болып табылады.

Алтын, *күміс* концептілерін фразеологиялық тіркестердегі семантикалық мазмұнын ашқанда концептілерді анықтау арқылы ментальдық модельдерді көрсетілді. Бейнелік, ұғымдық, құндылық өлшемдерін бойына жинағна фразеологизмдік концептілер *алтын*, *күміс* ұғымын түсіндіруде лингвокреативтік, прагматикалық және лингвомәдени факторларға байланысты өзгешеліктері анықталды.

Қазақ онномастикасында жер су, адам аттарына байланысты кездесетін *алтын*, *күміс* сөздерімен жасалынған атауларда көбінесе алтынның бағалы ас ретінде бағалаушылық сипатына қарай айтылатыны рас. Қалай десекте алтын мен күміс атауларымен байланысты кісі есімдері ұлттық, этникалық бояуға ие, қазақ мәдениетінің түрлі құбылыстарына қатысты болуы ақиқат.

Әлемнің тілдік бейнесін тануда айналадағы қоршаған орта құбылыстарын түсіндіруде, заттың сыни қасиеттерін бағалауда *алтын*, *күміс* концептілері түр-түстер атауларымен де қабаттаса келе сөйлеуші тіліне экспрессивті-эмоционалды реңк беретінін түсіну қиын емес. Ұлттық концептологияда концептілік құрылымдардың вербалдану ерекшеліктерін танытуда ұлт тіліндегі ақын-жазушыларымыздың еңбегі орасан. Көркем мәтіндегі әлемнің тілдік бейнесін талдау арқылы қаламгердің тілдік тұлғасы бояуы қанық, астарлы, символдық мағынадағы тілдік бірліктерді қолдана білуінен көрінеді. Көркем шығармада халықтың ғасырлар бойы жинақтаған дүниетанымдық білімін сол тілді жасаушы халық үніне орай образды салыстыруларда *алтын*, *күміс* концептілерінің бейнелілік сипаттамасы ретінде кең тараған тіл бірліктері ретінде белсенді пайдаланылады. Халық танымындағы алтын мен күміс сөздерінен жасалған сөз оралымдары халықтың тарихы мен мәдениетінен хабар бере отырып, тілдің сөз байлығын дамытуда үлкен маңыздылыққа ие. Қорытындылап айтар болсақ, бүгінгі зерттеуіміздің нәтижесінде *алтын*, *күміс* концептілерінің поэтикалық, көркем мәтіндердегі мәдени коннотациясы айқындалды. Халықтың рухани, материалдық мәдениетінен ментальді-когнитивті түрде таңбаланған *алтын*, *күміс* концептілерінің дүниенің тілдік бейнесіндегі ұлттық мәдени сипатты анықтаушы лингвомәдени бірліктер ретінде алған зерттеліп отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику. —Москва: Издательство «Флинта», 2007.— 296 с.
2. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка. Известия РАН. Серия лит. и яз. 1993, №1.— 147-165 с.
3. Қошанова Ж. «Қазақ тіліндегі «байлық-кедейлік» концептісі: танымдық сипаты мен қызметі: ф.ғ.к.ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты, 10.02.02.—Алматы, 2009.—34б.
4. Динаева Б.Б. Қазақ мақал-мәтелдерінің прагма-когнитивті аспектісі: монография.— Астана, 2013. — 162 б.
5. Ахметжанова Ф.Р. Қазақ тіліндегі мағыналас теңеулер. — Өскемен: ШҚМУ баспасы, 2002. — 80 б.
6. Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Бірінші кітап.—Алматы: Жазушы, 2004. —

368 б.

7. Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З., Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 160б.

8. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968б.

9. Абдуллина З.А. «Балалар әдебиетінің кейіпкерлерінің тілдік тұлғасы» (Б. Соқпақбаев, М. Гумеров, М. Қабанбаев шығармалары бойынша): ф.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты, 10.02.02. – Алматы, 2009. – 31б.

10. Хасанов Ғ.К., Қайреденова Г. Когнитивті метафораның қалыптасу негізі. Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің хабаршысы. №3(149). 2014. – 144-148б.

11. Айтқұлова Г.А., Ислам Д.А. Ұлттық паремнологиядағы «еңбекқорлық\жалқаулық» концептінің тілдік ерекшеліктері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 125–136. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686>.10

12. Aitkulova, G., Avakova, R., & Zhantasova, Z. (2023). The Concept of “Diligence/Laziness” in the Linguistic Image of the World. *International Journal of Society, Culture & Language*, 11(2 (Themed Issue on Language, Discourse, and Society)), 94-102. doi: 10.22034/ijscsl.2023.2000804.3011

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО АНАЛИЗА В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Айтқұлова Г.А.

«Университет имени Ж.А.Ташенева», г.Шымкент

Убайда Г.О.

Магистрант университет им. Ж. А. Ташенева

<https://orcid.org/0000-0003-4975-4746>

e-mail: aitkul_gum1985@mail.ru

Аннотация. В статье анализируются концепты золото, серебро в рамках зарождающейся парадигмы лингвистической концептуологии на стыке лингвокультурологии и когнитивной лингвистики. Концепт, который является ключевым элементом когнитивной лингвистики и лингвоконцептуологии, дает многоуровневое понимание. В отечественной лингвистике много научных трудов, положивших начало концептуальным исследованиям, в которых обобщены различные познавательные понятия, информация, относящаяся к этнокультурному, лингвокультурному, социальному и др. свойствам. Тем не менее, существуют еще не раскрытые, неисследованные тематические группы концептов, которые глубоко раскрывают познавательную природу этноса. Изучаемые нами концепты золото, серебро ценны многообразием смыслового поля в выражении языковой картины вселенной в устойчивых выражениях и сравнениях, пословицах и поговорках.

Ключевые слова: паремия, концепт, лингвокультурология, когнитология, метофора, сравнение, фразеология, языковая единица.

LINGUISTIC AND CULTURAL FEATURES OF CONCEPTUAL ANALYSIS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Aitkulova G. A.

Zh. A. Tashenev University LLP, Shymkent city

Ubaida G.O.

Abstract. The concepts of gold and silver are analyzed within the framework of the paradigm of linguistic conceptology that emerged at the intersection of linguistics and cognitive linguistics is indicated In this article. The concept, which is the main element of cognitive linguistics and linguoconceptology, provides a multi-layered understanding. Ethnocultural, linguistic, social, etc. in domestic language education. There are many scientific works based on conceptual studies, which collect various cognitive concepts and information related to their characteristics. However, there are still undiscovered, unexplored thematic groups in the study of concepts that deeply reveal the cognitive and cognitive essence of the ethnos.

Key words: paremia, concept, linguistic and cultural studies, cognitology, metaphor, simile, phraseology, linguistic unity.

УДК 375.7

<https://orcid.org/0000-0001-5768-0324>

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЯ КАК КОНТЕКСТ МИРОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ

¹Р. И. Кенжебекова, ²Қ. Молдабек, ³Р. Хайруллаева

¹к. п. н., профессор, ²д. п. н., профессор, ³студентка 2 курса группы Пик 24-5р

Ташеневский университет, Шымкент, Казахстан

1rabiga.0561@ mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5768-0324>

2moldabek.kulakhmet@ mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3251-8819>

Аннотация. Современные процессы глобализации оказывают огромное воздействие на усовершенствование системы высшего образования целого мира. Соотношение глобализации и интернационализации образования – проблема соотношения экономического и культурного в развитии современного высшего образования. Интернационализация – длительный процесс, который в современной социокультурной реальности становится более многозначными предполагает межкультурное согласование систем образования в противоречивых условиях у усиливающегося культурного разнообразия и культурной унификации.

Ключевые слова: глобализация высшего образования, интернационализация образования, интеркультурное образование, мировое образовательное пространство.

Введение

В семирная глобализация прогресс проникает во все сферы социальной жизни, в частности, в сферу образования. Правительства западных стран руководители ведущих мировых экономических организаций на международных промышленных лет предлагают модельеры соотечественники исходящую из правил свободной торговли в основе которой лежат принципы и стратегии транснациональных корпораций. В ту же пору они утверждают, что их аналитические и сравнительные выводы недостаточно влияют на выработку норм стандартов правилах действия при преждевсего, на полное почтение демократии. На настоящий день уже порядком не мало выполнено в направлениях определением идентичности которые ведут образовательные системы многих странна путь всемирной глобализации. Это в равной степени касается детей содержания, средства формо образования различных типов и видов учебных заведений. Но многое находится еще статистические данные изменений [1, с.57].

«Современный трансграничный синергизм – это совместные конструктивные действия, направленные на усовершенствование отношений между территориально-административными единицами и властями арабских юрисдикции двух или более государств подразумевающее постановление соглашений между ними» [2, с.10].

Современные изменения в культуре социальной, политической, экономической сферах общества, информационных технологиях выдвигаются следовательно план, в разпорождая новые проблемы во всем секторе третичного образования и особо большой в классических университетах. Вопросы адаптации учреждений высшего образования к новой культурной ситуации концентрируются на двух полюсах: глобальном и региональном, что не является особенностью высшего образования в глобальном мире. Взаимодополняющие профессии раздробленности, глобализации и территориализации в современном мире – это две стороны одного процесса: процесса перераспределения суверенитета, полномочия и свободы действий в мировом масштабе катализатором которого стало кардинальное изменение в развитии технологий, связанных со скоростью [1, с. 100–101]. Глобализация является причиной возрождения местной культурной идентичности во многих регионах мира [3, с. 30]. Касательно высшего образования поляризование глобального-локального проявляется в создании единого мирового образовательного пространства на уровне которого наблюдается увеличение культурного разнообразия в предлагаемых программах.

В связи с развитием мирового образовательного пространства зачастую говорят о международном образовании, интернационализации образования транснациональном образовании, глобализации образования. Любой из этих терминов подчеркивает различные тенденции изменения высшего образования, объединяет их устремление продемонстрировать целостность высшего образования на глобальном уровне будет интенсификацию международного измерения в современных культурных условиях.

Интернационализация образования способствует повышению конкурентоспособности высших учебных заведений, содействует развитию научно-образовательных и исследовательских баз, обеспечивающих соответствие знаний и навыков студентов современным требованиям науки и практической деятельности.

Вхождение мирового сообщества в эпоху полицентризма обуславливает трансформирование процесса интернационализации высшего образования, поскольку реализуемые с ее помощью цели и задачи должны отвечать не только индивидуальным ожиданиям абитуриентов, их карьерным устремлениям, но и поступательности развития национального хозяйства и повышению его международной конкурентоспособности, в т. ч. формирования высокопрофессионального кадрового потенциала, востребованного национальной экономикой страны местонахождения вуза.

Полицентризм базируется на безусловности суверенитета государств на внешнем контуре и во внутренней политике, на сохранении морально-этических и исторических корней социумов, их самобытности и национальной культуры, что должно соответствующим образом отразиться на образовательном процессе и вузах страны. В этой связи навязывание европейскими международными программами и ведущими университетами США идеолого-политических догм неолиберального, т. н. демократического, социально-политического устройства развивающимся странам и экономикам препятствует получению позитивных результатов от интернационализации, нацелено на воспитание оппозиционеров суверенному развитию этих стран. Однако, как свидетельствует практика, выпускники этих программ де-факто оказываются не вполне понимающими специфику и национальные особенности социумов, в среде которых они пытаются работать и разрабатывать аналитические рекомендации по реструктуризации политических систем.

Но в стратегическом плане эти программы – инструмент сдерживания поступательности развития, стимулирования «утечки» талантов из национальных экономик

развивающихся стран, что обуславливает рост технико-технологической зависимости от развитых экономик.

Все это разнообразие ароматов по нашему мнению, можно разделить на небольшие группы, одна из которых предполагается наличие национальных границ в образовании и рост культурного взаимодействия во мульти-культурном пространстве современного высшего образования другая – наоборот, считает современное образование единым и целым, в котором по причине информационно-коммуникационной революции исчезают все границы и национальные культурные особенности, высшее образование поднимается над существующим культурным разнообразием и превращается в космополитическое явление. Первый подход предполагает интернационализацию высшего образования, второй выдвигает на основной план глобальное измерение.

Соотношению тенденций интернационализации и глобализации в современном высшем образовании посвящено большинство работ. Большая плеяда исследователей, считают, что глобализация образования в определенном смысле выступает развитием идей интернационализации, но при этом вносит кардинальные изменения в осмысление сущности современных процессов. Процесс интернационализации является активным ответом целого ряда учреждений высшего образования на глобализационные тенденции.

Интернационализация предполагает функционирование высших учебных заведений в рамках государственных систем образования, которые стремятся к расширению международного сотрудничества и преодолению внутренней изоляции. Представители противоположного подхода, которые чаще всего ссылаются на работы вице-канцлера Кингстонского университета Питера Скотта, считают, что между интернационализацией и глобализацией нет преемственности, это два разных процесса. Термин «интернационализация» раскрывает интенсификацию отношений между нациями и национальными культурами. «Глобализация» чаще всего понимается как процесс возрастания роли мировых систем, расположенных вне государства и национальной культуры, даже при наличии доминирующих национальных культур. Интернационализация с момента возникновения первых университетов стала неотъемлемой чертой высшего образования и может рассматриваться уже как норма. Глобализация представляет собой новый феномен, отличное от интернационализации, неотделимое от новых форм общественной жизни и новых парадигм производства знания.

Интернационализация начинает завлекать высшее образование в межкультурную связь задолго до появления глобальных экономических тенденций, потому что менее определена историческими рамками, чем глобализация. В сущности процесс глобализации стал возможным, и по некоторой степени вызван, современными технологическими изменениями конца XX века. Если интернационализация понимается, прежде всего, как обмен людьми и идеями, то глобализация относится к структурам производства и распределения услуг. Достижение промышленно развитых стран в сферах экономики будущего, основанной на знаниях и услугах, требует не просто усовершенствованного высшего образования, а высшего образования, интегрированного с международной деятельностью правительств и частного сектора. Трудность состоит в достижении подобной интеграции при одновременном сохранении традиционных универсальных ценностей высшего образования. [4, с. 41]. Таким образом, глобализация высшего образования рассматривается как прогресс мирового рынка образовательных услуг, где образование продается и покупается в условиях жесткой конкуренции. Интернационализация образования – это культурная сторона взаимодействия разных систем образования, университетов в разных социокультурных условиях. На рубеже XX-XXI веков интернационализация протекает в жестких условиях глобализации мирового образовательного пространства. Потому, считая глобализацию и интернационализацию высшего образования разнопорядковыми явлениями, в современных условиях надо трактовать межкультурное взаимодействие современных систем

образования, интернационализацию высшего образования одним из проявлений глобализации.

В современных условиях на высшее образование ложится важнейшая миссия урегулирования спора между «местным» и «глобальным», в итоге должна быть найдена корреляция между глобальными факторами и местной культурой [5]. Одной из ведущих тенденций интернационализации является увеличение международной составляющей высшего образования. В программах обучения в последние десятилетия появляются компаративные исследовательские программы, активизируется изучение и иностранного языка, международного права, национальных культур. Усиливаются международные потоки студентов, которые в последние годы становятся более гибкими массовыми в силу того, что они уже не бесспорно должны существовать в физической форме, а приобретают информационно-цифровое содержание. Рост потоков иностранных студентов влечет за собой не только лишь экономическую, но и культурную выгоду.

На сегодняшний день классические определения интернационализации времен традиционной и индустриальной культур дополняются определениями и интернационализации с учетом развития глобальной культуры. Кэлвермарк и Вандер Венде рассматривают интернационализацию высшего образования как «любое систематично поддержанное стремление на формирование высшего образования, более отзывчивого на запросы и вызовы глобализации общества, экономики и рынка труда» [6, с. 141]. Дж. Найт понимает интернационализацию как «процесс интеграции международного, межкультурного или глобального измерений к целям, функциям или поставке поствторичного образования» [7, с. 20]. Местенхайзер считает, что ныне существует экстренная потребность глубокого изучения интернационализации образования как интердисциплинарного, интеркультурного, сложного, многократного, мультипространственного явления, которое управляется глобальными тенденциями [8, с. 45]. Экспериментально подтверждая эту дефиницию, Эллингбоу понимает интернационализацию как процесс интеграции интернациональных перспектив в систему колледжа или университета. Интернационализация – это развивающийся, ориентированный на будущее процесс, который позволяет высшему учебному заведению достигнуть мультипространственного и интердисциплинарного лидерства, модифицировать внутреннюю динамику, войти в контакт и целиком адаптироваться к разнообразной глобальной, непрерывно меняющейся внешней культурной среде [9].

В последние годы в высшем образовании появляются теории, которые не связывают привнесение международного и глобального измерения в учебные планы, образовательный процесс, в научные исследования без необходимости выезда зарубеж, что в англоамериканской научной литературе получило название «интернационализация дома» («internationalization at home») [10]. Замысловатый термин «интернационализация дома» порождает массу дискуссий. Причиной для его возникновения в современной науке стали глобально – локальные тенденции в развитии культуры.

Мультикультурализм современных западных обществ приводит к тому, что иностранные студенты появляются в стенах университетов не только из - за границы, но и из окружающей социокультурной среды. В связи с взаимодействием в процессе обучения представителей разных культур, как на уровне студентов, так и на уровне преподавателей, появляется много проблем, которые связаны с возможным влиянием современных тенденций мультикультурализма на усовершенствование интеркультурного обучения.

Продвижение интернационализации по типу англо-саксонского образования обусловило то, что Йельский, Гарвардский и Принстонский (США) и Оксфордский университеты стали ведущими учебно-научными заведениями мира. В частности, выпускники Йельского университета (среди них пять президентов США) специализируются в сферах искусства, гуманитарных и социальных наук, но в

университете есть также факультеты медицины, природопользования, прикладных наук и инженерии.

Йельский университет как «проводник» основ интернационализации в образовательном процессе имеет партнерские отношения с МГУ им. Ломоносова и многие программы преподавания в МГУ скорректированы, например, на соответствие наукометрическим параметрам в научной деятельности или, так называемым прогрессивным социо-политическим и этническим мировоззренческим взглядам. Для Йельского университета при внешней видимости общедоступности и социального равенства всех студентов, также имеет место некая элитарность подготовки избранных из общей массы студентов, в т. ч. для организации протестных, оппозиционных движений в странах, которые не разделяют ценности прогрессивного мышления или являются реальными конкурентами на мировой арене крупных корпораций или стратегии формирования демократического общества в трактовке англосаксонских идеологов. Это же обстоятельство имеет место во французской системе высшего образования, когда в крупных университетах с открытым доступом идет разделение процессов подготовки большинства студентов и профессиональной элитарной (по известным только французским вузам критериям для подготовки «*grandes écoles*» студентов), позволяющей им войти в состав руководителей высшего звена государственной службы или в частного сектора [25]. То есть, в данном случае интернационализация образования является только фактором улучшения финансового положения вуза и продвижения в развивающиеся страны идеологии нового общества, европейских ценностей, но не способствует реальному продвижению по службе, если наличие двойного диплома не является условием приема на работу в государственном или частном секторах.

Современные споры об интернационализации высшего образования связаны с ее культурным аспектом. Невзирая на то, что в условиях глобализации национальные границы становятся не столь явными, культурные особенности не только не уменьшаются, но возрастают. Поэтому дилемма интернационализации – это вопрос интеркультурализма высшего образования. Интернациональные образовательные программы должны давать возможность студентам без ущерба их собственной культурной идентичности знакомиться с другими культурами. Это должно быть не попросту культурное столкновение, когда личность неосновательно знакомится с иной культурой и воспринимает ее с точки зрения этноцентризма. Всякое культурное общение в процессе образования должно быть воспринято на познавательном, эмоциональном и поведенческом уровнях с тем, чтобы общественный опыт другого превратился в собственный опыт. В процессе интеркультурализации высшего образования надо развить интеркультурную компетентность, космополитические ценности восприятия иной культуры как равной своей собственной.

Использованная литература:

1. Иванова З.И. Сущность глобализации в рамках глобализационной парадигмы // Гуманитарные науки, культура и образование: актуальные проблемы современности: Сб. науч. тр. Саратов, 2006. – С. 57.
2. Верхоланцева. В. Развитие современного трансграничного сотрудничества России и стран Европы : сравнительный анализ : автореф. дис. ... канд. полит.наук. – М., 2009. – С. 10.
3. Бауман, З. Глобализация. Последствия для человека и общества / З. Бауман. – М., 2004
4. Гидденс, Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс. – М., 2004.
5. Глобализация и образование / под ред. С.Л. Зарецкой. – М., 2001.
6. Козмински, А. Роль высшего образования в реформировании общества в условиях глобализации / А. Козмински // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 3.

7. Beerkens, E. Globalization and Higher Education Research / E. Beerkens // Journal of Studies in International Education. 2003. Vol. 7, –№ 2.
8. Никольский, В. Глобальное образование: пределы либерализации / В. Никольский // Высшее образование в России. 2004, –№ 8.
9. Орлова, Э.А. Культурное многообразие в современном мире: проблемы упорядочения / Э.А. Орлова // Культурное разнообразие, развитие и глобализация. – М., 2003.
10. Hoffman, D.M. Internationalization at Home From the Inside: Non-Native Faculty and Transformation / D.M. Hoffman // Journal of Studies in International Education. 2003. Vol. 7, –№ 11.
11. L. Anarbek , G. Sarsenbayeva , E.Uteubayeva , G. Issayeva , K. Moldabek A Study of Acmeological Competencies Among Pre-Service Teachers Through Psychometric and Demographic Lenses Educational Process: International Journal, 14, e2025014. <https://doi.org/10.22521/edupij.2025.14.14> Published Online January 02, 2025

ИНТЕРНАЦИОНАЛДАНДЫРУ ӘЛЕМДІК БІЛІМ БЕРУ КОНТЕКСТІ РЕТІНДЕ

¹**Р. И.Кенжебекова**, ²**Қ.Молдабек**, ³**Р.Хайруллаева**

¹ к. п. н., профессор, ²д. п. н., профессор, ³студентка 2 курса группы Пик 24-5р

Ташеневский университет, Шымкент, Казахстан

1rabiga.0561@ mail.ru , <https://orcid.org/0000-0001-5768-0324>

2moldabek.kulakhmet@ mail.ru , <https://orcid.org/0000-0003-3251-8819>

Аңдатпа. Қазіргі таңдағы жаһандану процестері әлемдік жоғары білім жүйесінің дамуына үлкен әсерін тигізіп отыр. Білімнің жаһандануы мен интернационализациясы – қазіргі кездегі жоғары білімнің дамуындағы экономикалық және мәдени мәселелердің ара қатынасы. Интернационализация процесі – қазіргі заманғы білім беру жүйесіндегі мәдени әртүрлілікпен бірігушіліктің қарамақайшылық жақтары және әлеуметтік мәдени шындығы көп жақты болып табылатын ұзақ процесс.

Кілт сөздер: жоғары білімнің жаһандануы, білім интернационализациясы, интер мәдени білім.

INTERNATIONALIZATION AS A GLOBAL EDUCATIONAL CONTEXT

¹**R. I. Kenzhebekova**, ²**K. Moldabek**, ³**R. Khairullaeva**

¹Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, ²Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,

3and year student of the Pik 24-5p group, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

1rabiga.0561@ mail.ru , <https://orcid.org/0000-0001-5768-0324>

2moldabek.kulakhmet@ mail.ru , <https://orcid.org/0000-0003-3251-8819>

Abstract. Contemporary processes of globalization have a huge impact on the improvement of the higher education system of the whole world. Ratio of globalization and internationalization of education is the problem of economic and cultural correlation in the development of modern higher education. Internationalization is a long process, which in the current socio-cultural reality is becoming more multi-valued and involves intercultural harmonization of education systems in the contradictory conditions of growing cultural diversity and unification.

Key words: globalization of higher education, internationalization of education, world educational community.

«АҚ ЖОЛ» ГАЗЕТІНДЕГІ 1921-1923 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ

¹**Апашева С.Н.** т.ғ.к., қауым. профессор (доцент)

²**Исмаилова М.А.** магистр, оқытушы

«Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ

¹ Қауымдастырылған профессор, т.ғ.к., Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

² Түркістан обл. қоғамдық саяси тарихының мемлекеттік архиві. КММ ғылым магистрі оқытушы. Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

¹ e-mail: sabira66_66@mail.ru

² e-mail: marina_ismaylova@inbox.ru

Аңдатпа. 1921-1923 жылдарда Кеңестік Қазақстанды шарпыған ашаршылық кезіндегі ел жағдайы, алапат аштық қасіреті, тұтас халық тартқан тауқымет сол кезеңдегі қазақ баспасөзінің авангарды болған «Ақ жол» газеті материалдары негізінде зерттеп-зерделенді. Сонымен қатар, большевиктік биліктің аштарға жәрдем саясаты, аштыққа ұшыраған жұртына араша болған ұлт тұлғаларын жазықсыз қудалау мәселесі де талданып, зерттеуші тың тақырыпқа, қазақ тарихының қалтарыста қалған беттеріне хал-қадерінше үңіліп, тақырыпты барынша ашуға талпыныс жасап бағады. Сондай-ақ, мақалада автор «Ақ жол» газетінде басылған ашаршылыққа қатысты мақалаларды да тиісінше баға беріп, хал-қадерінше елеп-екшейді.

Сонымен қатар, 1921-1922 жылдардағы ашаршылық нәубетінде аштыққа ұшыраған өңірлерге көмек көрсеткен Ж. Аймауытұлының жазықсыз жазаға ұшыраған тұстағы үстінен қозғалған тергеу хаттамалары мен ақтық сөзіне, сот үкіміне де біршама талдау жасалынады.

Кілт сөздер: Жаңа Қазақстан, «Ақ жол» газеті, мерзімді басылым, ашаршылық, жәрдем комиссиясы, саяси репрессия.

Кіріспе. Қазақ даласын жайлаған 1920-1922 жылдар аралығындағы ашаршылық төл тарихымыздың тасада қалған, ақтандақтары көп қасіретті парақтарының бірі. Елді қуаңшылық жайлап, қалың қазақ жаппай алапат аштыққа ұрынып, ұлт басына күн туған кезеңді терең зерделеу үшін біздіңше архив құжаттарымен қатар баспасөз материалдарына да сүйенген абзал.

Өйткені Кеңестік БАҚ-ты байыппен шолып отырып, большевиктік биліктің халыққа салған мүйіз салығы, қауырсын салығы, тұяқ салығы т.б. неше түрлі қисынсыз салықтары, тәркілеу науқанынан соңғы ұжымдастырудың асығыстықпен, науқаншылдықпен ел тіршілігімен санаспай дереу жүзеге асырылуы ақыр соңында елді аштыққа ұшыратудың басты себептерінің біріне айналғанын да атап көрсеткен жөн. Қалай дегенде де 1920-1921 жылдардың ашаршылық қасіреті әлі де болса тереңірек зерделеуді, тарқата талдап-таразылауды талап етеді.

Мақсаты. Ғылыми мақаланың басты мақсаты – 1921-1923 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылыққа қатысты материалдарды, сол кезең баспасөзі – «Ақ жол» газеті мақалаларын маңызды дерек көзі ретінде қарастыра отырып, бұл бағыттағы басты нысан ретінде алған зерттеу жұмысының міндеттері:

- Кеңестік кезеңде, 1921-1923 жылдардағы мемлекеттің аштарға жәрдем саясатын талдап-таразылау;

- Осы бағытта аталмыш газетте жарияланған позитивті һәм негативті материалдардың маңыздылығын талдау;

- Ұлт оқығандары араша түшкен аштық нәубетіндегі тұлғаларға қатысты тергеу істерін саралап-сараптау.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер.

Жалпы біз бұл мақалада Кеңестік баспасөз және архив материалдарына сүйеніп, бірнеше әдіс-тәсілдері қолдануға тырысып бақтық. Яғни, мәселені зерттеуде нақты фактілер басшылыққа алынып, саралау, талдау және қорыту, тарихи-салыстырмалы, теориялық таным, тарихи зерттеу тәсілдері қолданылды.

Нәтижелерді талқылау.

Сондай-ақ біздіңше зерттеу жұмысындағы нәтижелерін жария етудің де маңызы зор. Яғни, Кеңестік кезеңдегі ашаршылыққа байланысты архив және БАҚ материалдары болашақ монографиялық зерттеулерге жол ашатыны анық.

Зерттеу жұмысының барысы мен нәтижелері.

Ашаршылық мәселесі сол замандағы қазақ қоғамдық-саяси өмірінің тынысын тап басып танып, халықтың көзі, құлағы һәм тілі болған «Ақ жол» газетінде де жиі көтерілді. Яғни 1920-1925 жылдары жарық көрген «Ақ жол» газеті сыртқы және ішкі хабарларды, бұйрық-жарлықтарды жергілікті халыққа жеткізіп, әйел теңдігін де ұдайы насихаттап, ел жағдайын да жіті бақылап, аштыққа ұшырағандарды аман алып қалу үшін жанталаса жұмыс жүргізген жәрдем комиссиялары туралы да топтама материалдар беріп отырды. Мәселен, 1920 жылы Алматыда 24 миллион 128109 сом, 7 мың 804 пұт дән, 10 пұт ұн, 4 пұт 10 қадақ майда күріш, 3 мың пұт ет, 10 пұт қант, 2 пұт өрік, 1 қадақ шай, 56 қадақ шылым темекісі, 20 қадақ малдың майы, 13 киіздік текемет, 20 қой жиналыпты.

Сондай-ақ Әулиеата үйезінен қала ішінде 300 кісіге тамақ беріп тұратын орын ашылып, үйез бойынша 5 мың 500 пұт астық, 6 мың 200 пұт әр түрлі заттар, 773 әр түрлі қара мал, 36 миллиондай ақша, кездеме тапсырылған.

Ал Түркістан өлкесінде жәрдем комиссиясының көмегімен 200 мың аштардан Ташкент үйезіне 17307 адам, Шымкентке 22113 адам, Әулиеатаға 22968 адам, Ақмешітке 5153 адам Түркістанға 7571 адам орналыстырылған. Бірақ «Ақ жол» газеті: «Ел жайы айтуға келместей нашар, жан – жаққа қым – қиғаш босу. Босып, жаяу шұбырып келе жатып өлу. Ұрлық гүл шашып тұр. Күндіз – түні күзет, түнде ит үрмейді, айғайлап адам үріп шығады. Бақсайыс жағында қақтап алған тышқанды әлі жеп жатыр деседі. Биыл Ырғыз үйезінде бір түйір астық жоқ. Елдің босқыннан үштен бірі қалмайтын шығар. Мысалы Кенжеқараның 300-дей үйі бар – 3-ші ауылынан қалғаны 25-тей-ақ үй. Басқа болыстарда да сондай» деп айшықтап жазғанына қарағанда сорлы қазақтың жайы расымен де мүшкіл болғаны анық. Яғни темір жолдан шалғайда жатқан қырдағы, қияндағы колхоз-артельдерде қынадай қырылған халыққа жіберіліп жатқан жарытымсыз жәрдем де уақытында жетпеген. Осының бәрін жүрегі қан жылап отырып жұртқа жеткізген газет тілшілері ұлт зиялыларының қайратын, жігерін жанып, мейірімін оятып, осындай халық зарыққанда, ел тарыққанда бір кісідей қимылдап, қайрат қылып аштықпен күресіп жәрдем жұмысына жұмылуға үндейді. [1].

«Қазаққа деп жинаған жәрдем қазаққа тимейтін болса бөлек жинауға болмайтын болса онан қазаққа да, басқаға да пайда шамалы» деген ұстанымда болған басылым мұның ұлтшылдық емес екенін де баса ескертіп, мұндай жанталасқан заманда аштықты жеңу үшін, жәрдем бермек үшін не қылу керек екен елестетіп, егжей-тегжейлі жазып отырды.

Бұл алапат аштық Қазақстанның бар аймағын жайлап, Орал губерниясында егін мүлде шықпай қалған болса, Орынбордағы жердің әр десятинасының орта өнімі 10 пұтқа әзер жеткен. Ақмола губерниясында егін ала-құла бітіп, ашыққандарға жәрдем етуге 250 мың пұт бидай, 700 мың пұт ет, 200 мың пұт картоп һәм ақшалай 16 миллион сом жиналған. Тауар айырбасы жолымен де аштардың пайдасына жарты миллион пұт азық жиналған. Қызылжар үйезінде де жауын болмай, шөп, егін шықпай, Сарыайғыр, Тайыншма, Жамантүз болыстарында мал ұрлығы тіпті үдеп кеткен. Қостанай үйезіндегі ел тіршілігі де осыған шамалас болғанға саяды. Қостанайдың губерниялық атқару комитетінің

бастығының баяндамасына қарағанда 1920 жылғы 528 мың 462 десятинаың орнына 1921 жылы тұқым себілген 180 мың десятина жерден 101 мың десятинасы құрғақшылық салдарынан шықпай қалған.

Елдегі осындай қиыншылықтарды күнбе-күн биліктің құлағына жеткізіп, серпілмеудің себептерін іздеген «Ақ жол» Қазақстан газеттері ішінде аштық туралы ашық жазған бірегей басылымның бірі болды. Бар жігерді, ынтаны сол ашаршылық жұмысына сарп етіп, аштың даусын естімеген Қазақстанның талай меңіреуін сын тезіне алып оятты. Сонда ғана жұмыс оңалатынын ойып тұрып айтты. «Ақ жолдың» бір санын түгелдей ашаршылық мәселесіне арналды. Аштар мәселесіне көзді ашып қарау керектігін, жұмыстың жемісі шығатын жағын қарау керектігін қайта-қайта қаперге салды. Әсіресе «Аштар жәрдемінде жүрген жолаушының жазып алғаны» атты жарияланым шындықты шырқырата боямасыз жеткізген мақала еді. Онда псевдоним автор:

«Темір жол үстіндегі станция. Қараңғы түн, айнала батпақ, аяғыңды алып қашып балшықтан құтылар жер жоқ. Ұзыннан- ұзақ тізіліп тұрған арбалардың бас аяғына көз жетпейді. Әр жерде бір жылтырап тұрған фонардың оты. Арбалардың көбінің-ақ өлім халінде жатқан Қазақстан аштарына астық апарып беру үшін кезек күтіп тұрғанына айлар өткен.

Ұйытқытып соғып боран тұр. Иесіз қалған албардың, қора-қопсының ішін гулеп кезген өткір жел көптен бері жабылмаған қора, сарайдың есігі неше түрлі жоқтаудың әніне салып шиқылдап иесін іздеп ол тұр. Бірақ қыбырлаған жанды қара көрінбейді... Ызғырық аяз, сықырлаған лашық. Бұрышта шоқпыт астында өлерге тән жетіп, шығарға жан жетіп шырылдап жатқан өңкей аш бала... қызыл шақа жас бала,-деп ащы ақиқатты астарламай ашық айтып, аштарға арналған жүкті мұрты да бұзылмай түгел жеткізуге жәрдемші болған, қамқор болғандар қызыл тақтайға жазылып, тиісінше марапатталуы тиістігін де тіке жеткізеді.[2]

Анығында қазақ халқы аштан қырылып жатқан төрт облыстың, Торғай, Бөкей Қостанай, Орал облыстарының көшпелі жұртына көмек берудің жолында арнайы құрылған комиссия сайлаған өкіл болып, айтылған сөзді іле шала іске асыруға тырысқан Жүсіпбек Аймауытов сынды тұлғаларға да тасадан тас атушылар табылып, оған аштарға тиесілі малды талан-таражға салды деген айып тағып, сотқа сүйрейді сергелдеңге салады. Мұны мұрағаттық құжаттардан айқын аңғаруға болады. Яғни 1926 жылы 13-24 наурызда Қызылорда қаласында РСФСР Жоғарғы сотының қазақ бөлімінің қылмыстық сот алқасы Аймауытұлының қылмыстық заңының 106-статья, 1-бөлімі, 113-тармағы, 2-бөлімі, Құлжанұлы мен Жүсіпұлының ҚЗ 105-статья 1-бөлімі және 113-статья 2-бөлімі, Байменұлы мен Қарпықұлының ҚЗ 16-105 статья 1-бөлімі және 113-статья 2-бөлімі бойынша айыпталатын қылмыстық ісін қарағанда Алаш арысы былай деген екен:

«Мен комиссияға кіруге риза болдым. Комиссияға сайланған соң іске кірістік. помголдан аштардың тізімін алдық. Болыстық, ауылдық уәкілдер сайлап, елден аштардың тізімін ала келуді тапсырдық. Малды үлестіруге Жалдама деген өзен лайықты деді. Елден келген кісілерге малды үлестіріп, бір жұманың ішінде беріп болып, елге қайтып кеттік. Біздің мал жинап және үлестірген тәртібіміз осы. Мені малды шашты дер, 1200 шақырым жерден 40 күн айдап келсек, өзі дертті мал болса, қалайша 279 мал кем шықпас. Мен 279 малды шашып жіберген екем, екінші малмен келген Тоқтарбекұлының малынан да 411 қара кем болып, ол да шашқан ба екен? Мен бұл малды әкеліп тапсырғандығыма губерниялық помголға бар документтерімді тапсырып отчет бергем. Ауырып жолда өлген малға документ болмады Малды алғаннан Торғайға бергенше шығыны, ұсталғаны, айырбасталғаны мынау:

Сиырдың өлгені – 172, тамаққа желінгені – 42, ақшаға берілгені – 19, айырбасталған – 221, киімге, керек-жаракқа ұсталғаны 14, жоғалғаны – 2, лқының өлгені 94, тамаққа ұсталғаны 21, ақшаға берілгені 145, айырбасталғаны 47, Қарқарада қалдырғаны 2, түйенің өлгені 4, айырбасталғаны 2.». Нәтижесінде жасанды тергеу ісі аяқталып сот: [3].

1) Аймауытұлы өзінің қандай адам екені туралы мағлұмат беру үшін ғана қосымша куәлар шақыруды өтінеді. Көрсетілген куәлар мал үлестірген жерде болмаған себепті Аймауытұлының мал үлестіргенде қылмыс жасаған, жасамағандығына ешбір мағлұмат бере алмайды. Аймауытұлының қандай адам екенін сот тергеуінде ашуға болады.

2) Жүсіпұлының көрсеткен қосымша куәларының бірқатары алдын ала тергеуде сұралған. Істің шынын ашу ретінде басқа куәларды шақыру керексіз.

3) Құлжанұлы Семейден мал келгеннің соңында шаруасына мал қосылмағандығын спаттау үшін қосымша куәлар шақырылсын дейді. Малының өспегендігі Құлжанұлының ақтығына спат бола алмайды. Басқа куәлардың істің шынын ашу ретінде керекті жоқ.

4) Байменұлы Семей малынан өз пайдасына мал алмай, алған малды туысқандарына үлестіріп бергендігін және оның соңында өз шаруасы өспегендігін спаттау үшін қосымша куәлар шақырылуын сұрайды. Бірақ Байменұлының жылу малдан мал алған-алмағандығына істе сыпаттамалар бар. Және өз шаруасының өспегендігі оның ақтығын анықтай алмайды. Басқа көрсетілмеген куәларының шақырылуы керексіз.

5) Қарпықұлының қосымша куәларын істің анықталуы ретінде шарқыру артық.

6) Сот тергеуіне шақырылып, келмей қалған куәлардың жауаптары істе бар, және олардың жауаптары істің шындығын ашуға толық»деген ұйғарымға келіп, Аймауытов қана ақталып шығып, қасындағы жолдастары нақақтан сотталып кете барады.[4]

Оған қоса губерниялық аштарға жәрдем комиссиясының әр айдағы аштарға жіберген сыбағасы да атап көрсетілген екен. Анығы сол, осы аймақты аштық қысқанда сүзек ауруы да көбейіп, Оралда ауырғандардың 100-ден 30-ы бақилық болады. Ауруханалар аурулармен толып, ауру қарайтын дәрігер жоқтығы айқын білінеді. Азғана уақытта 34 мың тіркеліп, оның 25 пайызы аштықтан ауырғаны анықталғанмен қолдан келер қайран болмаған. Ал Ақмола губерниялық ашыққандарға жәрдем комитеті оқу бөлімі асырап отырған аш балалардың бірсыпырасын Қызылжар ішіндегі ауқатты адамдарға таратып, орналастырылады. Мойнына баланың міндеті артылған адам сол баланы өз баласындай тойындырып-киіндіріп тәрбиелеуге, оған ауыр жұмыс қоспасқа, ауырса тиісті орындарға білдіруге міндеттеледі әрі бұл шарттар орындалмаса, бала алушы 2-ден 5 миллионға дейін айыппұл төлейтіні де қатаң ескертіледі. Дегенмен жергілікті үкімет осындай қатаң шараларға барғанымен аштар саны айтарлықтай азая қоймаған. Ата-анасы аштықтан өліп, барар жер, басар тауы қалмаған балалардың қарасы артқан.

Сол тұста Ақмола губерниясында 103 жетімхана бар болса, онда 10 мыңдай ашыққан елдерден келіп тығылған аш балалар панлаған. Осы балалар үшін қазынадан барлығы 6 мың азық сыбағасы жіберіліп тұрады. Бұл азық сыбағасы жоғарыдағы 10 мың баланың жұмырына жүк болмай, губерниялық оқу бөлімі бірсыпыра жетімханаларды жауып тастауға мәжбүр болған. [5].

Омск губерниядағы жетімханаларда да 10 мың аш бала жиналған. Бірақ ел ішінде мейірлі жандар табылып, аштарға көмек қолын созғандар газет бетінде ұдайы үлгі етілгенін де баса айтқан жөн. Мысалы, Қызылжардың бірінші ауданындағы 549 коммунист өз қарауына 120 ашыққан губерниялардан келген балаларға үй ашып тамақтандырып, сол 1921 жылы жетімдерге 100 пұт астық, 80 миллион ақша берген

Өз кезегінде Азық-түлік комиссариатының әмірі бойынша Семей губерниясы Қазақстанның аш аудандарына 3 миллион пұт астық беруге қаулы етіп, бұл астықты тазалап, ішіндегі тұқымдарын аршуға губерниядағы барлық агрономдар жұмылдырылады. Аштарға жәрдем қолын созудан мемлекет те, ауқаттылар да шет қалмай, 1922 жылы Түркістан Республикасының кіндік комиссиясына 295 миллион 48 278 сом ақша жәрдем садақасы һәм 302 миллион 982725 сом ақша аштық салығына жиылып, барлық түскен садақа жәрдем 1 миллиард 654382 сомға жетіп жығылады.

Сол кезеңде Әулиеатаның аштарға жәрдем беретін үйездің комиссиясына 7 мың 484 пұт 27 қадақ әр түрлі заттар, 239 кез кездеме һәм 2 миллион 320900 сом ақша, Қазалының

аштарға жәрдем беретін үйездік комиссиясына 11 пұт 10 қадақ заттар һәм 4 миллион 650 мың жәрдем беріледі. [6]

Тіпті аштық қырғыны күшейіп, неше мыңдаған ересек кісілер, шырылдаған шиеттей жас балалар ажалдың қанды құрығынан құтыла алмай қырғын тауып жатқанда, адамгершілік сезімі сетінемеген жанның бәрі аштарды өлімнен құтқарып, аман алып қалудың қамына кірісіп жатқанда, «Ақжолдықтар» да сол жұмысқа белсеніп кірісу керектігін жиі жазып, тартынбау, сараңдық қылмау керектігін бұқараға ұқтырып, қай түрде берілсе де жәрдемнің бәрі жақсы екенін ескерте кетеді де, сол жәрдем берудің бір түрін Қазақстанның аштар комиссиясы Қазақстан ақша комиссариатының жанынан жасап отырғанын жұрт жадына салады.

Яғни жәрдемнің ол түрін Қазақстан хүкіметінің орда атқару комитеті бекітіп, «Бәрі аштар жәрдеміне» деген Қазақстанның бірінші мемлекет лотореясын (талон) шығарады.

«Лоторея билеттері тегіс сатылса, аштар жәрдеміне 20 миллиард ақша түседі. Ұтатын билеттердің жалпы саны 200 мың, барлық ұтатын сомасы 8 жарым миллиард.

Зор ұтыстар: 1 миллиард, 500 миллион, 250 миллион, 100 миллион, 50 миллион, 25, 10, 5, 3, 1 миллиондап ұтатын билеттер көп. Ұтатын билеттердің ішінде 30 мыңнан кем ұтатын билет жоқ.

4 бос билетке бір ұтатын билеттен келіп отырады.

Кеш қалмаңдар, билет алуға асығыңдар! Отыз мыңға бір билет алып, көп ақша ұтуға да болады. Һәмаштарға да пайдалы жұмыс істейсіздер» деген газет жарнамасынан соң

лотерея 1922 жылдың 1 мамырында Орынборда ойналып, ұтыс иелері ақшасын жергілікті ақша комиссариаты арқылы алған екен. Яғни аштарға көмек берудің түрлі жолдарына барған билік барын салғанымен аштықтан баудай түскен бұқараның нақты санын білу мүмкін емес, тек болжауға ғана келетіндей. [7]

Бізге белгілісі, әр өңірдегі аштық сипаты туралы статистикалық мәліметтер «Ақ жол» бетінде аз емес. Айталық Қазақстандағы аштық қыспағында қалған Ақтөбе, Бөкей, Орынбор, Қостанай губерниялары һәм Адай үйезінде жағдай тым ушыққан. 1922 жылдың өзінде сол губернияларда отырған 2 миллион 674 мың халықтың 1 миллион 858 мың жаны аш қалып, тағалжау етер түк таппай боса бастаған.

Аштық егін айдайтын жердің кемуіне, егіннің дұрыс өнбеуіне себеп болыпты. Ашыққан губернияларда жиналған астықтың саны 4 миллион 719 мың пұт, ал ол елдің ішіп-жеуіне һәм жерге себуіне жеткілікті болу үшін 22 миллион 105 мың пұт керек екен. Ашыққан губернияларда орта есеп алғанда, бір десятина жер 4 пұт өнім берген. Жұт та жаман тиіп, халықтың хәлін бұрынғыдан да бетер нашарлатып кеткен. 28 адам бір сиырға қарап сонымен күнелітіп отырғандар да тіркелген. [8]

«Аштықтан көрген кемшілік адам айтарлық емес, халық шөп һәм тамыр жеп күнелтіп отыр. Кейбір губерниялардың базарында бос кезде бір қысым ұн жоқ. Тартқанға аштың жаңқасы мен тамырлардың пұты базарда 60 һәм 70 мың болды. Адам етін жеген оқиғаларда болған. Халық аштықтан босып жатыр. Һәм бір станцияларға жүз мыңдаған күнбе-күн өліп жатқан адам жол бойын қамап алған Һәм түрлі ауру, өлім-жітімдер көбейіп барады: Мысалы Ақтөбе губерниясында құдайдың құтты күні 189 адам өліп тұрады.

Көпшілік асханаларда 178 мың адамға тамақ беріледі. Аштыққа ұшыраған жерлерден 141 мың адам көшірілген. Бұлардың ауырғандарын қарау үшін, екі дәрілік отряды қызмет қылады.

Бұл, істеп отырған жәрдемдер жеткілікті емес. 1 миллион 858 мың адамнан осы айтқан жәрдемдерден пайдаланатыны 323 мың-ақ адам: қалған 1 миллион 535 мың өлуге тиіс, себепті оларға жәрдем беретін күш-қуат жоқ». Газеттегі осы іспетті жан тігіркендіретін жазбалар тіпті көбейіп, төрт жылдың ішіндегі аштықпен арпалыс тұрмыс ауырлығын нақ көрсетіп береді. .

Сол 1922 жылғы Түркістан Республикасы ортақшылдар партиясының барлық облыстық, үйездік, қалалық һәм болыстық ұйымдарына һәм атқару комитеттерінен өкілдер

қатысқан, қазақ кедейлерінің тіршілігін қорғап, тұрмысын түзеуді көксейтін, түйінді мәселелерді шешуді жоспарлаған төтенше жиылыс Әулиеата қаласында өтіп, Түркістан Республикасы еңбекшіл қазақ кедейлерінің 2-ші аймақтық сиезі шақырылады. Онда уақыт – мағлұмат баяндамасы, Қазақ бөлімінің баяндамасы тыңдалып, ұлт мәселесі һәм мұның іс жүзінде шешілу түрі талқыға салынады. Сонымен қатар шаруашылықты орнату мәселесі, тарқатыңқырап айтқанда, жер мәселесі, кооперация, жерді қолдан суару, «Қосшы» ұйымдарының қуатын арттыру, халық ағарту мәселесі, азық салығы һәм жергілікті салық, әйел мәселесімен бірге аштарға жәрдем беру мәселесі де қаралып, сиезді шақыру үшін Рүстемов, Хожиков һәм Исполлов сынды үш кісіден тұратын аймақтық комиссия сайланады. [9]

Комиссия жұмысы мен жетістіктері, аштарға жәрдем берген жомарт жандар да басылым бетінде ұдайы жарық көріп, сауапты істі насихаттау дәстүрге айналған. Солардың бірінде Алматы үйезі Қызылбөрік болысының азаматы Ілияс Дәулетпақовтың өзінің 7-8-ші тумаларынан һәм өз жанынан Қазақстан, Башқұртстан аштарына 25 жылқы һәм 116 қой ешкі аралас уақ мал жәрдем еткені, өзінің тұрған еліне аштардың хал-жайын түсіндіріп және 13 сиыр, 70 қой һәм 1 жылқы аштар пайдасына жиып бергені жазылған. Бұл айтылған малды ол Алматыға өзі айдап келіп, бірнеше күн шөп сатып алып, бағып-қағып, 40 миллионға жуық ақшасы шығып, үйездік аштарға жәрдем жию комиссиясының қолына тапсырады. «Әр болыстан, елден осындай азаматтар шыға берсе қазақ елі әлдеқашан жөнделіп кетер еді ау!» деген арман-аңсарын жасырып қалмаған «Ақ жол» мұнан соң да аштыққа қатысты маңызы бөлек материалдардың желісін үзбей жариялап отырған. [10]

Қорытынды.

Қорыта айтқанда, Кеңестік кезеңдегі, 1921-1923 жылдардағы еліміздегі ашаршылық ақиқатын ұрпаққа ұғындыру – басты борыш. Тәуелсіз ел атанып, бұл бағытта біршама ауқымды жұмыстар атқарылып, архив қорларындағы күні бүгінге дейін қолжетімсіз болып келген құжаттар да біртіндеп құпиясыздандырылып, терең талдану үстінде. Олай болса, бұл мәселеге бүгінгі бейбіт заман тұрғысынан баға берудің маңызы өте зор.

Алосы алапат аштықтың себеп-салдары мен ауқымын біз зерттеу нысанына алып отырған «Ақ жол» беттеріндегі жазбалар анық көрсетіп бере алады. Сондықтан 1920 жылдардағы ашаршылықты толыққанды терең тану үшін «Ақ жол» басылымының бұл тақырыптағы тасқа басылған тақсыретті жазбаларын жіті шолып, мейлінше терең зерттеуіміз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Ақ жол» №110. Сәрсенбі 23 ноябрь 1921 жыл.
2. «Ақ жол» №143. Бейсенбі, 16 февраль, 1922 жыл.
3. Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архиві. 251-қор, 4-тізбе, 17-іс.
4. Сонда.
5. «Ақ жол» №144. Сенбі, 18 февраль, 1922 жыл.
6. «Ақ жол» №154. Сәрсенбі, 22 март, 1922 жыл.
7. Маданов Х. Ұлы дала тарихы.-Алматы, 1994 ж.
8. Әбдіәкімұлы Ә. Қазақстан тарихы -Алматы, 1997 ж.
9. Омарбеков Т.О. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы проблемалары. Алматы: 2008ж.
10. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? Алматы: 1995 ж.

ПРОБЛЕМА ГОЛОДА 1921-1923 ГОДОВ В ГАЗЕТЕ " АҚ ЖОЛ»

¹Апашева С. Н. к. и. н., община. профессор (доцент) ²Исмаилова М. А. магистр, преподаватель АО " университет имени Ж. А. Ташенева» 1 ассоциированный профессор,

к. т. н., Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан 2 Туркестанская обл. государственный архив общественно-политической истории. КГУ магистр наук преподаватель. Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан 1 e-mail: sabira66_66@mail.ru 2e-mail: marina_ismaylova@inbox.ru

Аннотация. В данной научной публикации исследуются проблемы нарастания голода 1921-1923 годов в Советском Казахстане, отражены социальное положение народа, трагедия голода на основе материалов газеты «Ак жол». Кроме того, автором были проанализированы ранее неизученные и неисследованные вопросы, касающиеся жертв массовых политических репрессий.

Автору удалось на основе анализа ряда статей, опубликованных на странице газеты «Ак жол», дать свою объективную оценку и свое видение данной проблемы. Автор данной статьи отразил роль Жусупбека Аймаутова в оказании помощи голодающим. Пересмотрены уголовные дела по отношению к Ж.Аймаутову.

Ключевые слова: Новый Казахстан, газета «Ак жол», периодическое издание, голод, политические репрессии.

THE PROBLEM OF THE FAMINE OF 1921-1923 IN THE NEWSPAPER "AK ZHOL"

¹Apasheva S. N. candidate of technical sciences, community. Professor (Associate Professor)

²Ismailova M. A. Master, Teacher JSC "University named after zh.a.Tashenev" ¹Associate Professor, Ph. D., Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan ²Turkestan region. state archive of socio-political history. KSU master of science teacher. Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan 1 e-mail: sabira66_66@mail.ru 2e-mail: marina_ismaylova@inbox.ru

Abstract. This scientific publication examines the problems of the growing famine of 1921-1923 in Soviet Kazakhstan, reflects the social situation of the people, the tragedy of the famine based on the materials of the newspaper "Ak Zhol". In addition, the author analyzed previously unstudied and unexplored issues related to the victims of mass political repressions.

Based on the analysis of a number of articles published on the page of the newspaper "Ak Zhol", the author managed to give his objective assessment and his vision of this problem. The author of this article reflected the role of Zhuship Aimaurov in providing assistance to the starving. Criminal cases against Zh.Aimaurov were reviewed.

Key words: New Kazakhstan, newspaper "Ak Zhol", periodical, famine, political repressions.

АЛАШТЫҢ АЙДАРЛЫ ҰЛЫ - ОЛЖАС СҮЛЕЙМЕНОВТЫҢ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ӨРКЕНИЕТТІ БОЛАШАҒЫ ҮШІН КҮРЕСІ

¹А.К. Абилова, ²Н.М. Момынқұл, ³Ф.Қ. Әлайдар

¹Тарих ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

²География ғылымдарының магистрі, оқытушы, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

³География ғылымдарының магистрі, оқытушы, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

¹<https://orcid.org/0009-0000-0704-192X>, e-mail: aliya.abilova.72@mail.ru

²<https://orcid.org/0009-0007-2798-6294>, g-mail: nuraimomynkul@gmail.com

³<https://orcid.org/0000-0001-7187-9882>, e-mail: fariza.96koja@mail.ru

Аңдатпа. Қазақ елінің өркениетті болашағы үшін күрес – Олжас Сүлейменовтің бүкіл өмірі мен шығармашылығын бойына сіңірген қызыл жіп. Олжас Сүлейменов – қазақ мәдениеті мен қоғамдық өмірінің көрнекті қайраткері. Бұл мақалада оның сан қырлы қызметі мен 20 ғасырдағы Қазақстанның өркениетті болашағын құру жолындағы күресіне арналған мәліметтер жинақталған. Автор Сүлейменовтің әдебиетке, саясатқа, қоғамдық қозғалыстарға қосқан үлесін талдап, оның ұлт зиялы элитасының көшбасшыларының бірі ретіндегі рөлін ашады.

Кілт сөздер: Олжас Сүлейменов, Қазақстан, зиялы қауым, әдебиет, саясат, тарих, өркениет, болашақ.

Кіріспе. «...Абылай атамыз айтқандай, басыма бұлт төнген қиын-қыстау күндерде қанаты қайырылған қартты қанаттандырған бір Азамат болды. Ол - Олжас Сүлейменов! Кім қалай қабылдайды, ол жағын білмеймін, бірақ кешегі бірінші хатшының намысын жыртысты демеймін, қашанды ақиқатты, шындықты жаны сүйетін, адалдықты жырлайтын ақын әділ сөзін айтты. Ол үстіндегі жібек шапанын шешіп берді демеймін, ар алдындағы Азаматтық сөзін айтты деп білем. Бәлкім, бір кездері «Аз и Я» пышаққа түсіп, Олжас қуғын-сүргінге ұшыраған тұстағы менің аз-кем шапағатымның есесін қайтару емес, солай деп ойлаған болса, ондай жымысқы ойдың жетегіне ілескен кейбір ағайынның адасқаны. Мен «Аз и Я» -ның авторын емес, таң маңдайлы қазақтың бағына құдай берген табиғи талантқа қорған болуға ұмтылдым. Ол үшін өкінбеймін. Бірдің емес, бүкіл елдің сөзін сөйлер артық туған ақындары бар елден бақытты ел жоқ...» [5], - деп «Ақиқаттан аттауға болмайды» атты еңбегінде Дінмұхамед Қонаев қазақ ақыны туралы пікірін айтты. Бұл ұлы сөздер -ақиқат.

Олжас - ең алдымен ақын. Ақын болып туған ақын болып өтпек. Жер астынан жік шыққандай «дүниені дүр сілкіндірген» сексен алтыдағы желтоқсанның жаңғырығы одақтың да, Олжастың да шаңырағын шайқаудай-ақ шайқап көрді. Демдерін іштен тартып, енді қалай болар екенсің, бәлемді іштей қайталап, әліптің артын асығып күткендер аз болған жоқ. Сол жылдың дәл соңғы күні соңына нөкерлерін ертіп Мәскеудің өкілі - жарты патша Колбин жазушылармен алғаш кездесуге келгенде, аузынан ақ жалын атып тұрған-ды.

Қолайлы сәтті орайлы пайдаланып қалуға асыққан ағаларымыздың мінбеге тап-тап ұмтылған тұрпаттары да көз алдымда әлі. Тек Қазақстанға қаһарын төгіп келген қара диюдың сол жолда мысын басып, меселін қайтарған Жұбан мен Сафуан ағаларымыз өрттің алдын орамағанда, шалқып кетер шарпуы талайды мерт қылары кәдік еді. Міне, ақын болудың, оған қоса әкім болудың азап-мехнатын бастан өткере жүріп, шенге шектеліп шашыратып тұратын таңғажайып ғаламаты таңдандырады бізді [10].

Ақын боп өмір кешіру - оңай
деймісің, қарағым? Ұшында тұру ол
өзі Ұшыққан әрбір жараның...

Әр ақынға айтыла бермейтін теңеу. Талайдың тағдырына араласа жүріп, басын бәйгеге тіккен ақынның азаматтығын көзсіз ерлікке баламасқа дәтің жоқ.

Сексен алтыдағы желтоқсан дүрбелеңіне үш ай өтпей Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің сегізінші Пленумында күні кеше тәңіріндей табынған Қонаевқа көбінің сәлемдесуге дәті жетпей тайғақтаған кезде асыл ағаны қолдап, қорғап мінбеге көтерілу Олжас ағамыздың Дон Кихотқа тән қылық. «Аз и Я» -ның тұсында сондай ерлікке қазақтың «қара баласы үшін Димекен бас тіксе, бүгінгі Олжас қимылы дәл соның ғажайып жаңғырығы іспетті. Бұл дүниедегі жасаған жақсылық-жамандығының ол дүниеге кетпейтінінің керемет кепілі де осы. Ол Димекеннің «Ақиқаттан аттауға болмайды» кітабының 398-400 беттерін оқып та көз жеткізуге болардай ақиқат іздері [4].

Қылышынан қан тамып тұрған кешегі Кеңес кезіндегі «үш әріптің» айбарынан ықпай «Қазақстанның жері - ядролық қойма емес!» - деп дабыл көтеріп дауыстап айта алу

дәл сол тұста Олжасты орысшыл, өзін қазақшыл көрсеткісі келіп жүрген қайраткерлеріміздің ойына келсе де, қайсының тіліне орала алды екен?! Абай, Шәкәрім, Мұхтар сынды әулие ұлыларымыздың жер - бесігін қырық жыл шайқап, ұрпақтарын есегіреткен аждаһаның үнін өшірем деп қол жинаған жүрек жұтқандық аңызда айтылар баһадүрлікпен ұласады [1]. Тіршілігімізде күә болған жаңа тарих беттерін аша берсең, уақыт алыстаған сайын айқындалып, айшықталып еңсе көтеретіндей алтын әріптермен әдіптелердей жырға бергісіз сырлар, сырға бергісіз жырлар жетіп артардай екен. Себеп-салдары өздерінің ар-ұяттарына. Қазақстан партиясының қатардағы да емес, екі бірдей басшы қайраткері Камалиденов пен Мендібаевтың жарық күнде Олжас ағамыздың соңынан шам алып түсуі де шежіре-тарихтың қаралы беттері. Олжас Сүлейменов өз өмірінің қилы беттерін есіне түсіре отырып, жазады [6]:

Тағдырын бөгеп,

Өте алмай сайдан, жырадан
Менен де бұрын ақындар талай жылаған
Ақын да өзін бақыттымын деп сезінген
Бақытты болса бір адам.
Бақытты қыл деп тәңірден талай сұраған,
Бәрі дос мынау дүниенің
Жауы жоқ бір де сірә оған.
Ақын да өзін бақытсыз жандай сезінген
Бақытсыз болса бір адам.
Жарық дүние, жазира дала - жан құты Қызықтыра
алмас әлемнің жауһар - жаһұты Жер бетіндегі адамның
соры - соры оның, Бақытты болса, Ақынның ол да Бақыты.

Елінің, жерінің қуанышына қуанып, қайғы-қасіретіне жанын ауыртып, отқа-суға көзсіз көбелектей қойып кететін ақын Олжастың ерлігі қалың қазақ жұртының қуанышы, қазақ жұртының бақыты! Көптеген жүректерге жол тауып, әсіресе, жас буынның кумиріне айналған тұлға қалың қауымды соңынан ерте алды [3]. Бұған бұқараның көкейіндегі түйткілді тап басып көтере алғандығы басты себеп.

Келесі кезекте Халық Конгресі партиясын құрып, мүдделес жазушы, қайраткер, саясаткерлерді топтастырды, «Ұрыста - тұрыс жоқ». Партия өмірі қыза түсіп, газеті де шыға бастады. Азаматтық ұстанымына өте берік, қоғамдық пікірге аса ықпалды ақынның үлкен саясаттағы және бір қадамы осылай қарқынды басталды. Үлкен кемеге үлкен мұхит қажет.

Тегеуріні мықты ақын басқарған партия ақыры оппозициядан бір-ақ шықты. Олжас Омарұлы «Президентке конструктивтік оппозицияға шығамыз» деп мәлімдеп жіберді. Қазақстанда «орыс мәселесі» деп өзеуреп, даурығатындай жоғарыда айтқан шиыршық атып шиеленіскен жайт жоқ екен. Оған мына бір ғана дерек дәлел: ақын мазасызданған кезеңде, нақтырақ айтқанда тоқсаныншы жылдардың орта шенінде елімізден кетушілердің үлесі мынадай болды: қазақтар - 37,3 және 32,6 пайыз, орыстар - 28,4 және 35,2 пайыз, немістер - 5,2 және 5,5 пайыз, татарлар -1,8 және 1,9 пайыз [9]. Яғни орыстардан қалмай қазақтар да кете бастаған кезең болды. Мұны мамандар саяси да, басқалай да емес, экономикалық қиындықтарға орай орын алды деп бағалаған. Сондағы Олжекеңнің қателесуі үміт артқан халқының көкейінде ғана қалдырды. Осыдан кейін Олжас Омарұлының үлкен саясаттағы оппозициялық саяси қадамы аңғарыла қоймады. Өзінің сенім артқан қайбір серіктері қаржы жайына орай істі болды. Содан бастапқы қарқын бәсеңсіп, партияның үн парағы да, жалауы да жығылып кетті.

Сонымен қатар Олжас Сүлейменов Қазақстанның Италиядағы өкілетті елшісі болып қызмет атқарды. Олжекең бүгінде Қазақстан Республикасының ЮНЕСКО-дағы тұрақты өкілі [7].

Бүгіндері алпыс екі тамырында түркілік қаны бар алты алаштың барша азаматы асқақ

сезім құшағында жүр. Қазақ Елінің Тәуелсіздігінің 10 жылдығына дайындық белең алған ару мамырдың ақжолтай күнінде әлемді аузына қаратқан айбарлы бабаларымыздан қалған ұлы мұра ұлан дала төсіндегі Астанаға жетіп, жүрекжарды қуанышқа кенелтті. «Ешкім сызып тастай алмайтын, ешкім жоққа шығара алмайтын», - деп ақиық Олжас айтқандай, бүкіл түркі әлемінің рухын асқақтатқан киелі Күлтегін ескерткіші түркі әлемінің қасиетті даласының кіндігіндегі арайлы Астанаға қоныс тепті.

Осы бір тарихи айтулы оқиғаға орай Елордадағы Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия университетінде өткізілген "Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер" атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның мінберінен қасиетті бабалардың осыдан он үш ғасыр бұрын тасқа қашап қалдырған ұлағаты заманымыздың заңғар ойшылы, қазақтың ақиық ақыны Олжас Сүлейменовтың қуатты үнімен [6]:

Әкеміз, ағамыз құраған халықтың Аты,
даңқы өшпесін деп,
Түркі халқы үшін
Түн ұйықтамадым,
Күндіз отырмадым,
Інім Күлтегінмен бірге,
Екі шадпен бірге

Өліп-тіріліп жерді ұлғайттым,-деп бүгінгі ұрпаққа жеткенде, тебіренбеген ет жүрек қалмағаны хақ.

Ұрпаққа ұлағат болар бабалар мұрасын елімізге әкелінуіне Президентіміз Н.Назарбаевтың барынша қамқорлық жасауы, Президент тапсырмасын жүзеге асыруда премьер-министрі Иманғали тасмағанбетовтың қажырлы еңбегі ел жүрегін елжіретіп, халықтың шексіз ілтипатына ие болғаны даусыз. Бабалар жәдігеріне жанашырлықтары үшін билік басындағы азаматтарға ел алғысы шексіз.

Ал енді осы бүкіл түркі әлемінің ұлылығын асқақтатқан көне мұраның Елордаға әкелінген күнінің халқымыздың біртуар ұлы Олжас Сүлейменовтың 65 жасақ толған туған күнімен тұспа-тұс келуінде де бір айырықша сабақтастық бар еді [8].

«Халқымыздың табанына кірген шегір менің маңдайыма қадалсын» дейтін асқақ ақынымыз, елінің де, жерінің де мұң-мұқтажын мүддесін анық та ашық айта алатын біртуар тұлғалы айбарымыз –Олжас Омарұлы Сүлейменов.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жангалиева, Г. А. Олжас Сулейменов: личность и творчество. – Алматы: Print-S, 2011. – 288 с
2. Жағыпарұлы Ж. Олжас! (Халықтың ақиық ақыны, қоғам қайраткері О.Сүлейменов 65 жаста) // Арқа ажары. - 2001. - 22мамыр. – 16.
3. Караев, М. К. Олжас Сулейменов: Опыт духовной биографии. – Алматы: Ғылым, 2002. – 320 с.
4. Қоңыр Т. Сүйер ұлың болса... Ақын, қайраткер Олжас Сүлейменов 60 жаста // Сарыарқа самалы. - 1996. - 18 мамыр.
5. Н.Зікібаев Е. Ол жас па, Олжас па?: Олжас Сүлейменовтың 60 жасқа і; толуына орай толғаныс эссе // Ақиқат. - 1996. - №5. - 66-706.
6. Садықов Ж. Қоғам қайраткері: (Қазақстанның халық жазушысы, ақын Олжас Сүлейменовтың 60 жылдығына .орай жазушының поэзиясы туралы) // Арқа ажары. - 1996. - 18 мамыр.
7. Сулейменов, О. О. Избранное. – Алматы: Қазақстан, 2006. – 512 с.
8. Сулейменов, О. О. Книга слов. – Алма-Ата: Жазушы, 1981. – 304 с.
9. Сүлейменов О. «Менің жылдарым - менің халқымның байлығы болсын» // Алматы ақшамы. - 1996. - 20 маусым.
10. Сүлейменов О. Сөз қадірін түсінген - оны босқа шашпайды: (Ақын, қоғам

ЗНАМЕНИТЫЙ СЫН АЛАША - БОРЬБА ОЛЖАСА СУЛЕЙМЕНОВА ЗА ЦИВИЛИЗАЦИЮ КАЗАХСКОГО НАРОДА

¹А.К. Абилова, ²Н.М. Момынкул, ³Ф.К. Алайдар

¹Магистр исторических наук, старший преподаватель, Tashenev University, Шымкент, Казахстан

²Магистр географии, преподаватель, Tashenev University, Шымкент, Казахстан

³Магистр географии, преподаватель, Tashenev University, Шымкент, Казахстан

¹<https://orcid.org/0009-0000-0704-192X>, e-mail: aliya.abilova.72@mail.ru

²<https://orcid.org/0009-0007-2798-6294>, g-mail: nuraimomynkul@gmail.com

³<https://orcid.org/0000-0001-7187-9882>, e-mail: fariza.96koja@mail.ru

Аннотация. Борьба за цивилизованное будущее казахской страны – красная нить, пронизавшая всю жизнь и творчество Олжаса Сулейменова. Олжас Сулейменов – выдающийся деятель казахской культуры и общественной жизни. В данной статье содержится информация о его многогранной деятельности и борьбе за создание цивилизованного будущего Казахстана в XX веке. Автор анализирует вклад Сулейменова в литературу, политику, общественные движения, раскрывает его роль как одного из лидеров интеллектуальной элиты страны.

Ключевые слова: Олжас Сулейменов, Казахстан, интеллигенция, литература, политика, история, цивилизация, будущее.

THE FAMOUS SON OF ALASH - THE STRUGGLE OF OLZHAS SULEIMENOV FOR THE CIVILIZATION OF THE KAZAKH PEOPLE

¹A.K. Abilova, ²N.M. Momyunkul, ³F.K. Alaydar

¹Master of History, Senior Lecturer, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

²Master of Geography, Lecturer, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

³Master of Geography, Lecturer, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

¹<https://orcid.org/0009-0000-0704-192X>, e-mail: aliya.abilova.72@mail.ru

²<https://orcid.org/0009-0007-2798-6294>, g-mail: nuraimomynkul@gmail.com

³<https://orcid.org/0000-0001-7187-9882>, e-mail: fariza.96koja@mail.ru

Abstract. The struggle for a civilized future for the Kazakh country is the common thread that runs through the life and work of Olzhas Suleimenov. Olzhas Suleimenov is an outstanding figure in Kazakh culture and public life. This article contains information about his multifaceted activities and struggle to create a civilized future for Kazakhstan in the 20th century. The author analyzes Suleimenov's contribution to literature, politics, and social movements, and reveals his role as one of the leaders of the country's intellectual elite.

Key words: Olzhas Suleimenov, Kazakhstan, intelligentsia, literature, politics, history, civilization, future.

СИСТЕМНО-ДЕЯТЕЛЬНОСТНЫЙ ПОДХОД НА УРОКАХ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

¹Р. И.Кенжебекова, ²Қ.Молдабек, ³Ш.Мурат

¹ к. п. н., профессор, ²д. п. н., профессор, ³студентка 2 курса группы Пик 24-5р

Ташеневский университет, Шымкент, Казахстан

¹rabiga.0561@mail.ru , <https://orcid.org/0000-0001-5768-0324>

²moldabek.kulakhmet@mail.ru , <https://orcid.org/0000-0003-3251-8819>

Аннотация. В статье рассматриваются систематические и активные подходы на уроках в начальной школе. Это говорит о том, что учащиеся проводят в классе больше времени, чем выполняют задания по шаблону. Кроме того, повышается осведомленность и прочность их знаний, появляется постоянный интерес к теме.

В своей работе я провожу занятия с использованием проблемных ситуаций, игровой формы. Это уроки путешествий; такие задания, как перевод с незнакомого языка (Умба – юмба), задания с "ловушкой", решение логических и познавательных задач, задач с буквенными данными. На уроках гуманитарного цикла Дети работают со словарями, работают с дополнительной литературой, тестами.

Ключевые слова: начальная школа, уроки, система, активные подходы

Введение

Системно-деятельностный метод – основной инструмент деятельности педагога. Он даёт возможность детям вырасти людьми, которые будут способны понимать, оценивать информацию, анализировать её на основе имеющихся у них теоретических знаний, будут обладать навыками к применению этих знаний в нестандартных условиях, будут способны принимать решения на основе проведённого анализа. Ученик теперь главный деятель на уроке. Во главе и в центре учебного процесса находится познавательная деятельность ученика, активная и как можно более самостоятельная.

Целая система дидактических принципов обеспечивает реализацию технологии системно- деятельностного метода в практическом преподавании: принципы деятельности, непрерывности, целостного представления о мире, минимакса, психологической комфортности, вариативности, творчества. Особое внимание и уже с давнего времени я уделяю принципу минимакса, который обеспечивает дифференцированное обучение детей. Ведь очень важно, чтобы каждый ребёнок имел крепкие и глубокие знания, важно при этом и то, чтобы ни один ребёнок не был перегружен как в умственной сфере, так и в эмоциональной. Поэтому предлагаю учебное содержание на уровне «максимума», то есть на творческом уровне, а контроль его усвоения – на уровне «минимума», то есть на уровне стандарта. Можно сказать, что у меня в классе каждый ученик выбирает собственную дорогу: кто-то из ребят только минимум, а другим надо больше.

Почему детям бывает интересно на уроке? Потому что знания дети не получают от учителя, а открывают их сами, в процессе исследовательской деятельности, поэтому знания для ребят приобретают личностную значимость. Я как педагог лишь направляю деятельность моих учеников. Ребёнок должен быть включён в самостоятельную учебно-познавательную деятельность, тогда у него сформируются деятельностные способности.

Одним из важных этапов на уроке считаю этап мотивации учащихся к деятельности на уроке. Может быть, это самый главный этап урока. Дети должны удивиться, пойти вперёд, а, столкнувшись с проблемным вопросом, с проблемной ситуацией, захотеть решить проблему, исследовать вопрос, найти решение. Мотивация может быть в начале урока и на любом этапе урока. Есть разные приёмы мотивации. В 1-ом классе я использую,

конечно же, игры и игровые ситуации. На уроках русского языка применяю рифмованные упражнения, грамматические сказки, ведь дети очень чутки к слову, к образу. Использую и давно известные приёмы мнемотехники, которые облегчают детям запоминание, увеличивают объём памяти за счёт искусственных ассоциаций. «КОСтя пришёл в КОСтюме, а ПАвел в ПАльто» – пример из старого учебника.

Чтобы мотивировать детей на уроке чтения я пользовалась такими приёмами: чтение слов обычное и наоборот, чтение текста, написанного разными шрифтами и буквами разного размера, чтение предложений с перепутанными «хвостами», то есть концами предложений. Вызывает большой интерес у детей чтение текста с «дырками», то есть с пропущенными словами. Такие приёмы превращают процесс чтения в необычное интересное занятие, и у учащихся формируется положительное эмоциональное отношение к нему. А в результате ученики приобретают навыки быстрого сознательного и выразительного чтения. По сути дела, это глобальные компетентности необходимые человеку, чтобы выжить в современном мире.

Перед нами ставятся задачи:

- научить получать знания (учить учиться);
- научить работать и зарабатывать (учение для труда);
- научить жить (учение для бытия);
- научить жить вместе (учение для совместной жизни).

Основная часть

Использование наглядности на уроке, а тем более ИКТ облегчает учителю задачу мотивации учащихся.

Причина эффективной школьной мотивации одна – это искренний интерес учащихся. Без пробуждения интереса, без внутренней мотивации освоения знаний не произойдёт, это будет лишь видимость учебной деятельности.

С первого класса обучаю детей планированию работы на уроке, определению последовательности нашей работы. Как учитель я только предлагаю, по какому плану может пойти урок. Учю детей анализировать предложенный учебный материал, выбирать те задания, которые будут способствовать достижению поставленной цели, определять их место на уроке.

Деятельностный метод позволяет вести поиск истины в форме диалога. Дети включаются в активную работу, каждый хочет высказаться, не бывает равнодушных. А я выслушиваю все мнения с большим интересом. Обсуждая в диалоге вопросы, дети сами решают проблему, делают выводы. Я только немного направляю их, подвожу к открытию нового знания. После обсуждения подвожу итог, знакоблю с правильной терминологией, вместе с ребятами составляем алгоритм действий.

Системно-деятельностный подход обеспечивает достижение планируемых результатов освоения основной образовательной программы начального общего образования и создает основу для самостоятельного успешного усвоения обучающимися новых знаний, умений, компетенций, видов и способов деятельности.

Очень важным при организации практической работы я считала и считаю научить ребят работать в парах, группах, научить выслушивать мнение других, высказывать своё, а также делать выводы. Работа в паре имеет большое значение для формирования всех видов универсальных учебных действий: личностных, регулятивных, познавательных, коммуникативных. Но прежде чем ввести этот вид деятельности, в первом классе я провела воспитательную работу на классных часах «Ты и твои товарищи на уроке»,

«Учимся работать дружно», где мы изучили основные правила работы в паре. В начале школьного обучения дети еще не умеют работать совместно. И для формирования готовности детей к совместной работе на классных часах я использовала следующие упражнения:

«Зеркало». Один участник делает какие-то движения, второй старается одновременно

и точно их повторить, затем участники меняются ролями.

«Попугай». Один говорит (например, времена года или дни недели в случайном порядке), второй как можно быстрее повторяет, затем участники меняются ролями.

«Разминка пальчиков». Соприкасаемся пальчиком с соседом по парте и говорим: желаю (большой), успеха (указательный), большого (средний), во всем (безымянный) и везде (мизинец). Здравствуй (вся ладонь).

Самое главное при работе в группе - умение слушать партнера и слышать то, что он говорит. Это умение будет развиваться в течение всего времени работы в паре. Его нельзя сформировать заранее. Вот какое упражнение я использовала для этого: на первую парту каждого варианта выдается карточка со стишком, пословицей, правилом и т. д. Ученики на первой парте читают и запоминают запись, затем по сигналу поворачиваются назад и проговаривают фразу соседу на второй парте. И так далее до конца ряда. Ученик на последней парте произносит фразу вслух.

Чтобы образовать группу, дети, сидящие за первой партой, просто оборачиваются к тем, кто сидит за второй партой и так далее. Но надо не забывать, что наиболее продуктивно работают пары, не сильно отличающиеся по степени уровня (высокий - средний, средний - низкий). Неэффективны пары из двух слабых учеников – им нечем обмениваться друг с другом. И уж точно учителю надо регулировать уровень шума в классе, работу в группах. Например, у меня в классе группы используют цветовые сигналы: зелёный – работу выполнили, красный – просим помощи

При проверке какого-то задания у доски я предлагаю детям в группах самим выбрать, кто будет записывать, кто будет подсказывать. Затем сами учащиеся делают выводы по группам. Дети чаще всего оценивают субъективно. Дружит с Ваней, нравится Ваня, значит его ответ лучший. Учю делать объективную оценку. При этом учю отмечать прежде всего положительное в ответе, а об отрицательном говорить тактично, в форме пожеланий. Я не возражаю против оценивания ответов аплодисментами, а ребята уже по громкости аплодисментов делают выводы: кому громче аплодировали, тот ответ лучший. При такой организации работы дети приучаются внимательно слушать говорящего. Учю ребят вести диалог друг с другом и с учителем.

Для проверки практической работы на уроках мои ученики используют различные формы самоконтроля и взаимоконтроля. Этому нужно учить с самого начала обучения, тогда все ребята научатся давать объективную оценку своей работе.

Большое значение уделяю размышлениям учащихся о том, что им было сделать затруднительно, а в чём они не испытали трудности и почему, то есть рефлексии учащихся. Рефлексия это как бы разговор ученика с самим собой. Рефлексию осуществляю на разных этапах урока. Например, на этапе планирования деятельности на уроке можно задать вопросы: С чего вы начнёте? Что предполагаете поставить вторым этапом? Перед началом работы в парах можно задать вопрос: Как поможет вам работа в парах? На завершающем этапе можно спросить: Что дала вам работа в парах? Какие трудности вы встретили? Как с ними справиться? Что нового узнали на уроке? Каким образом можно использовать полученные знания в жизни?

Обучать рефлексии нужно с первых дней обучения. Существует много различных методик. Я использовала курс Т.А. Цукерман "Введение в школьную жизнь". Готовясь работать по новым стандартам и изучая инновационные технологии, методы и приёмы, я поняла, что некоторые из них я применяла в своей деятельности и раньше, хотя и не называла их так. Например «Кластер». Раньше этот приём я называла просто составлением схемы. Кластер – это способ графической организации материала, позволяющий сделать наглядными те мыслительные процессы, которые происходят при погружении в ту или иную тему. Этот приём можно прекрасно использовать на всех этапах урока. Лично я чаще всего использую на этапе рефлексии. Работу эту каждый ребёнок может вести

индивидуально, а можно в группах, Можно по всей теме, а можно по отдельным смысловым блокам.

Считаю кластер доступным и эффективным приёмом в начальных классах.

Для формирования регулятивных УУД часто и с большой результативностью использую приём «Мозговой штурм». Этот приём использую при каком-то затруднении, когда дети высказывают любые свои мнения, что помогает найти выход. Почти ни один урок без этого приёма не обходится. Приём «актуальность» я называла ранее просто возникновением проблемной ситуации. Применение этого приёма связано с пониманием практической значимости знаний, возможностью использовать эти знания в жизни. Например, в 1-ом классе на уроке математики дети при тренировке в решении примеров на сложение без перехода через десяток затрудняются решить пример на сложение однозначных чисел с переходом через десяток.

-Почему вы не можете решить этот пример?

-Чем же мы сегодня будем заниматься?

Этот приём позволяет формировать познавательные УУД. Подобные инновационные приёмы помогают формировать УУД учащихся. И их достаточно много, выбор есть.

Я использую такие словесные оценки как «самый умный на этом уроке», «самый догадливый», «самый активный», «самый вежливый», «лучший помощник учителя» и т. д. Ребёнок от таких слов на седьмом небе от счастья. Так складывается ситуация успеха у тех ребят, которые далеко не отличники. Такая качественная оценка стимулирует к деятельности.

Теперь подготовка к каждому уроку по занимает довольно много времени. Ведь теперь мне как учителю нужно запланировать не только учебное содержание, но главное организовать деятельность учащихся. Теперь это самый трудный момент при планировании урока. Нужно продумать наиболее эффективные формы работы, использовать инновационные приёмы. Даже мне как педагогу с достаточно большим стажем приходится часто на уроке сдерживать себя, чтобы не начать самой объяснять, показывать, составлять самой кластеры и т.д.

Мой многолетний опыт работы в начальных классах говорит о том, что жизнь младшего школьника напрямую связана с эмоциями, поэтому для них лично значимо лишь то, что вызывает положительную эмоциональную реакцию. Те новые знания, которые они сами строят, вызывают удивление, радость, даже восторг от самостоятельных побед. Китайская мудрость гласит «Я слышу – я забываю, я вижу – я запоминаю, я делаю – я усваиваю». Поэтому часто использую в своей работе исследование, опыт, практические работы, чтобы ребенок сам экспериментальным путем добыл новое знание. Я требую от своих учеников интеллектуальных усилий, продуктивных действий. Но и не забываю о необходимости атмосферы доверия, доброжелательности, позволяющей по-настоящему «раскрыться» и поверить в свои силы каждому ученику. Я стараюсь добиться того, чтобы каждый мой ученик не боялся, а наоборот, стремился высказать своё мнение, и, с другой стороны, с уважением относился бы к мнениям своих товарищей. У меня давно уже есть ответ на главный вопрос, для чего я учу детей. Для того, чтобы они стали успешными в жизни.

Работая по новым стандартам, могу уже отметить первые позитивные результаты своей деятельности. Среди них самый главный результат – изменение мотивации учащихся. По словам германского педагога А. Дистервега, ум ребенка нельзя наполнить знаниями, он сам должен схватить и усвоить их; человеку нельзя сообщить знания, их можно ему предложить, но овладеть ими он должен в результате собственной деятельности. Моя задача как учителя заключается в том, чтобы обеспечить возникновение и сохранение в душе школьника мотивов учебно-познавательной деятельности. И это в условиях работы по новым стандартам сделать удаётся. Я, как и другие учителя, работающие по ФГОС, использую такие стимулы, которые вызывают и усиливают собственные полезные мотивы

деятельности учеников. Новизна учебного материала, необычность его подачи всегда побуждают школьников внимательнее присмотреться к ранее неизвестному и разобраться в нем. Ещё один стимул - практическая значимость и польза предлагаемых знаний для самих школьников. Моя задача учителя: показать ученикам, что эти знания дают им для жизни, для общения со сверстниками, для престижа в обществе, для карьеры. Одним из моих приёмов является противоречивость материала. Ведь когда школьник встречается с противоречием, у него возникает эффект удивления и желание разобраться в проблеме, чтобы преодолеть противоречие. И, конечно же, в начальных классах - игра.

Игра - средство побуждения детей к познавательной деятельности. На уроке необходимо обеспечить активную позицию учащихся, обстановку свободного сотрудничества школьников с учителем. Чтобы дети самостоятельно добывали знания и оперировали с ними, используя такие формы и приёмы обучения, как мозговой штурм, ученическая исследовательская группа, придумывание научно-фантастических рассказов, спектакли, выпуск газет, журналов, буклетов, экскурсии, поездки. Как показывает результат диагностических работ, мои ученики не боятся выполнять нестандартные задачи, они могут применять свои знания при решении практико-ориентированных заданий. Возможность выбора заданий, способов решения значительно снизила у детей уровень тревожности при их выполнении. Всё это помогает добиться правильной учебной мотивации школьников.

Позитивные изменения произошли и в деятельности учащихся. Самостоятельной работе на уроке отводится больше времени, чем ранее, причем характер ее стал исследовательским, творческим, продуктивным. Учащиеся выполняют задания и учатся формулировать учебные задачи, зная цель своей деятельности. А я как учитель при этом формирую у учеников навыки самоконтроля и самооценки. Если прежде самостоятельная деятельность детей на уроке использовалась только с целью контроля уровня знаний и умений, то в условиях самостоятельная деятельность осуществляется, в основном, для достижения поставленной цели.

Раньше я организовывала деятельность детей по выполнению заданий из учебника, а сейчас - по поиску, обработке информации, обобщению способов действия, постановке учебной задачи и т. д. Дети могут самостоятельно приобретать знания, умения и навыки, умеют применять знания на практике, способны действовать в нестандартных ситуациях.

Несколько слов о методическом потенциале учителя, который значительно вырос в условиях работы по новым стандартам. Одна из главных задач учителя начальной школы

– заложить потенциал обогащенного развития личности ребенка. Я как учитель призвана учить детей творчеству, воспитывать в каждом ребенке самостоятельную личность, владеющую инструментарием саморазвития и самосовершенствования, умеющую находить эффективные способы решения проблемы, осуществлять поиск нужной информации, критически мыслить, вступать в дискуссию, коммуникацию. Поэтому в новых условиях мне просто необходимо совершенствовать педагогические технологии, методы, приёмы и средства обучения, пользоваться инновациями в учебном процессе. Информационно-коммуникационные технологии занимают важное место в моей профессиональной деятельности. Необходимость применения средств ИКТ диктуется возрастными особенностями учащихся, ведь младшие школьники испытывают потребность в наглядной демонстрации учебного материала, процессов и явлений. Организовать подлинно исследовательскую, творческую, самостоятельную деятельность позволяет метод проектов.

Проектный подход может быть применён к изучению любой школьной дисциплины и очень эффективен, ведь ученики открывают для себя новые факты, а не получают их от учителя в готовом виде. Технология деятельностного метода на уроках ориентирована на личностное развитие ребенка, где знания рассматриваются не как самоцель, а как средство развития мышления детей, их чувств и эмоций, творческих способностей и мотивов

деятельности. Ученик не просто выполняет задание учителя – он учится учиться. Технология работы с портфолио — это способ фиксирования, накопления и оценки индивидуальных достижений учащихся. Портфолио помогает решать такие педагогические задачи, как поддержание высокой учебной мотивации школьников, поощрение возможностей для самообучения, развития навыков рефлексивной и оценочной деятельности. Обучение в диалоге, работа в парах и группах, эвристическая беседа, деловые игры – эти интерактивные технологии обеспечивают самостоятельную познавательную и мыслительную деятельность на уроке. Ученик сам открывает путь к познанию. В этом случае усвоение знаний – результат его деятельности. Все эти технологии просто необходимы в работе учителя.

Заключение

Из выше перечисленного видно, что исследовательская работа учащихся занимает на уроке больше времени, чем выполнение заданий по образцу. Однако затраты времени впоследствии компенсируются тем, что учащиеся быстро и правильно выполняют задания, могут самостоятельно изучать новый материал. Кроме того, повышается осознанность и прочность их знаний, появляется устойчивый интерес к предмету.

В своей работе часто провожу уроки с использованием проблемных ситуаций, игровой формы. Это уроки- путешествия; задания, как перевод с незнакомого языка (Умба – юмба), задания с «ловушкой», решение логико-познавательных задач, задач с буквенными данными. На уроках гуманитарного цикла ребята участва работать со словарями, работать с дополнительной литературой, тестами.

Используя деятельностный подход в организации учебного процесса я на уроке главное место отвожу активной и разносторонней, в максимальной степени самостоятельной познавательной деятельности школьника. Новые знания не даются в готовом виде. Дети «открывают» их сами в процессе самостоятельной исследовательской деятельности. Они становятся маленькими учеными, делающими свое собственное открытие. Задача учителя при введении нового материала заключается не в том, чтобы все наглядно и доступно объяснить, показать и рассказать. Учитель должен организовать исследовательскую работу детей, чтобы они сами додумались до решения проблемы урока и сами объяснили, как надо действовать в новых условиях.

Реализация деятельностного подхода в начальной школе способствует успешному обучению младших школьников. Анализ успеваемости и качества знаний по предметам, диагностика учебной мотивации, проведенные среди наших учеников, наглядно демонстрируют это утверждение. У обучающихся формируются основные учебные умения, позволяющие им успешно адаптироваться в основной школе и продолжить предметное обучение по любому учебно-методическому комплекту. Личностные результаты – сформировавшаяся в образовательном процессе система ценностных отношений к себе, другим участникам образовательного процесса, самому образовательному процессу и его результатам. Метапредметные результаты – освоение обучающимися на базе одного, нескольких или всех учебных предметов способов деятельности, применяемых как в рамках образовательного процесса, так и при решении проблем в реальных жизненных ситуациях. Предметные результаты – усвоение обучающимися конкретных элементов социального опыта, изучаемого в рамках отдельного учебного предмета, знаний и навыков, опыта решения проблем, опыта творческой деятельности, ценностей.

Использованная литература:

1. Асмолов А. Г. “Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе. От действия к мысли”. М: Просвещение, 2010.
2. Блохина Е. А. “Подходы к решению задачи формирования УУД младших школьников”, Ж: “Начальная школа плюс до и после”, №3, 2010, стр.20.

3. Курлыгина О. Е. “Формирование учебной деятельности первоклассников на уроках обучения грамоте”, Ж: “Начальная школа”, №8, 2010, стр. 50.
4. Петерсон Л. Г. “Что значит “уметь учиться”?”, Москва, 2006.
5. Попова Н. П. “Деятельностный способ обучения”, ОАОУ НИРО, 2011.
6. Романова О. Н. “Формирование у школьников учебных действий самоконтроля и самооценки”, Ж: “Начальная школа плюс до и после”, №12, 2010, стр.38.
7. Селькина Л. В. “Компетентностный подход в оценке результатов обучения начальной математике”, Ж: “Начальная школа”, №11, 2010, стр.40.
8. Kulakhmet, M., Hajrullina, A., Oleksiuk, N., Protas, O., Ragozina, V. 2022 The Development of the Masters’ Professional Competence by Means of the Information and Communication Technologies// International Journal of Higher Education. Vol. 10, No. 1; 2021, ISSN 1927-6044 E-ISSN 1927-6052
9. L. Anarbek , G. Sarsenbayeva , E.Uteubayeva , G. Issayeva , K. Moldabek A Study of Acmeological Competencies Among Pre-Service Teachers Through Psychometric and Demographic Lenses *Educational Process: International Journal*, 14, e2025014. <https://doi.org/10.22521/edupij.2025.14.14> Published Online January 02, 2025
10. Kenzhebekova, R.I., Kozhadeldiyeva, S.S., Moldabek, K., Rizaeva, L.A., Kazybayeva, K.U., Formation of Learning Research Skills through Solving Arithmetic Problems Systematic Reviews in Pharmacy, 2020, 11(10), страницы 698–705 <https://www.sysrevpharm.org/abstract/formation-of-learning-research-skills-through-solving-arithmetic-problems-66513.html>

УДК 375.7

<https://orcid.org/0000-0001-5768-0324>

САБАҚТАРДАҒЫ ЖҮЙЕЛІ-БЕЛСЕНДІ ТӘСІЛ БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ

¹Р. И. Кенжебекова, ²К. Молдабек, ³Ш. Мұрат

¹ п. ф. к., профессор, ²Д. п. ф. д., профессор, Пик 24-5Р тобының 3 курс студенті Ташенев университеті, Шымкент, Қазақстан

¹rabiga.0561@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5768-0324>

²moldabek.kulakhmet@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3251-8819>

Аңдатпа. Мақалада бастауыш мектептегі сабақтардағы жүйелі және белсенді тәсілдер қарастырылады. Бұл оқушылардың үлгі бойынша тапсырмаларды орындаудан гөрі сыныпта көбірек уақыт өткізетінін көрсетеді. Сонымен қатар, олардың білімінің хабардарлығы мен беріктігі артады, тақырыпқа үнемі қызығушылық пайда болады. Мен өз жұмысымда проблемалық жағдайларды, ойын формасын қолдана отырып сабақ өткіземін. Бұл саяхат сабақтары; бейтаныс тілден (Умба – юмба) аудару, "тұзақ" тапсырмалары, логикалық және танымдық есептерді шешу, әріптік деректері бар есептер сияқты тапсырмалар. Гуманитарлық цикл сабақтарында балалар сөздіктермен жұмыс істейді, қосымша әдебиеттермен, тесттермен жұмыс істейді.

Кілт сөздер: бастауыш мектеп, сабақтар, жүйе, белсенді тәсілдер

SYSTEMATIC-ACTIVE APPROACH IN CLASSES IN ELEMENTARY SCHOOL

¹R. I. Kenzhebekova, ²K. Moldabek, ³Sh. Murat

¹ candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
3rd year student of Group 24-5P KSK Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

²rabiga.0561@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5768-0324>
²moldabek.kulakhmet@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3251-8819>

Abstract. The article discusses systematic and active approaches in elementary school lessons. This shows that students spend more time in the classroom than completing tasks according to the model. In addition, the awareness and strength of their knowledge increases, and there is a constant interest in the topic.

In my work, I conduct classes using problem situations, a game form. These are travel lessons; tasks such as translation from an unfamiliar language (Umba – Yumba), "trap" tasks, solving logical and cognitive problems, problems with letter data. In the lessons of the humanitarian cycle, children work with dictionaries, additional literature, tests.

Key words: primary school, lessons, system, active approaches

ӘОЖ 378.147:004

БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

¹Момынқұл Н.М., ²Әлайдар Ф.Қ., ³Абилова А.К.

¹География ғылымдарының магистрі, оқытушы, Tashenev University,
Шымкент қ., Қазақстан

²География ғылымдарының магистрі, оқытушы, Tashenev University,
Шымкент қ., Қазақстан

³Тарих ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

¹<https://orcid.org/0009-0007-2798-6294>, g-mail: nuraimomynkul@gmail.com

²<https://orcid.org/0000-0001-7187-9882>, e-mail: fariza.96koja@mail.ru

³<https://orcid.org/0009-0000-0704-192X>, e-mail: aliya.abilova.72@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада, білім беру саласындағы, инновациялық технологияларды енгізу, қазіргі заманғы ақпараттық технологиялардың жедел дамуы мен барлық саладағы цифрландыру жағдайында ерекшеліктері қарастырылады.

Кілт сөздер. Инновациялық технологиялар, жасанды интеллект, цифрлық сауаттылық, заманауи білім беру, интерактивтілік

Қазіргі уақытта инновациялық білім беру қызметі кез-келген оқу орнының білім беру қызметінің маңызды компоненттерінің бірі болып табылады. Бұл білім беру қызметтері нарығында белгілі бір мекеменің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, сонымен қатар мұғалімнің кәсіби өсу бағытын, шығармашылық ізденісін, анықтайды, және студенттердің жеке өсуіне ықпал жасайды.

Білім беру саласындағы инновациялық технологиялар — бұл оқу процесін жақсарту үшін қолданылатын жаңа немесе айтарлықтай жетілдірілген әдістер, құралдар, ресурстар мен тәсілдер. Бұл технологияларға компьютерлік бағдарламалар, интернет-платформалар,

мобильді қосымшалар сияқты техникалық құралдармен қатар, оқу материалдарын тиімді меңгеру үшін жаңа білімдер мен ашылымдарға негізделген педагогикалық әдістемелер де жатады. Қазіргі контексте білім берудегі инновациялар жасанды интеллект, виртуалды және қосымша шындық, үлкен деректер, сондай-ақ аралас оқу форматтарын (онлайн және офлайн) қолданумен байланысты болуы мүмкін.

Мұндай технологиялар мұғалімдер мен оқушыларға жаңа форматта қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді, оқуды жеке бейімделген, интерактивті және қолжетімді етеді. Ескеретін жайт, инновациялар оқу процесін технологиялық жабдықтау ғана емес, сондай-ақ жаңа педагогикалық тәсілдерге, мысалы, flipped classroom (кері сынып), жобалық және мәселелік оқыту әдістеріне де қатысты болуы мүмкін [2].

Инновацияларды білім беру процесіне енгізудің өзектілігі мен маңыздылығы

Білім беру саласында инновациялық технологияларды енгізу қазіргі уақытта ақпараттық технологиялардың жедел дамуы мен барлық саладағы цифрландыру жағдайында ерекше өзектілікке ие. Қазіргі студенттер — цифрлық ұрпақ, олар интернетке, әлеуметтік желілерге және цифрлық құрылғыларға тұрақты қолжетімділікпен өсті. Бұл білім беру мекемелерінен оқу процесін тиімді түрде іске асыру үшін қазіргі заманғы әдістер мен технологияларды қолдануды талап етеді [5].

Білім беру саласындағы инновациялар бірнеше негізгі міндеттерді шешуге көмектеседі:

- Білімге қолжетімділік: цифрлық технологиялар оқуды кез келген жерде және кез келген уақытта жүзеге асыруға мүмкіндік береді, сондай-ақ білім алу ресурстарына мүгедек адамдар үшін қолжетімділікті қамтамасыз етеді.

- Оқуды дараландыру: технологияларды қолдану оқу процесін әрбір студенттің қажеттіліктері мен қарқынына бейімдеуге мүмкіндік береді, бұл тиімділікті және ынталандыруды арттырады.

- Интерактивтілік пен тартылымдылық: жаңа тәсілдермен, мысалы, геймификация, виртуалды зертханалар, онлайн-курстар сияқты оқу материалдарын ұсыну оқуды қызықты әрі динамикалық етеді.

- Болашаққа дайындық: қазіргі заманғы технологияларды қолдану студенттерге болашақтағы кәсіптерде қажетті дағдыларды, мысалы, деректерді талдау, жасанды интеллектпен жұмыс істеу, бағдарламалау және басқаларды меңгеруге көмектеседі.

Глобализация және еңбек нарығының өзгеруі жағдайында студенттерді жылдам өзгеріп отыратын талаптарға дайындау қажет. Бұл инновациялық технологияларды қолданбай жүзеге асырылмайды, өйткені олар білім беру жүйелерінің икемділігін, жедел бейімделуін және халықаралық стандарттарға сәйкестігін қамтамасыз етеді.

Цифрландыру білім беру саласында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) білім беру үдерісінің барлық деңгейіне енгізуді білдіреді — оқу материалдарын жоспарлаудан бастап, оларды жеткізу мен бағалауға дейін. Бұл білім беруге қолжетімділікті жақсартуға, оны икемді және жеке көзқарасқа негізделген етуге мүмкіндік береді [3].

- ✓ Цифрлық білім беру платформалары, мысалы, Moodle, Google Classroom, олар қашықтан оқыту ұйымдастыруға және студенттер мен оқытушылар арасындағы өзара әрекеттесуді қолдауға көмектеседі.

- ✓ •Цифрлық бағалау: онлайн-тесттер мен автоматтандырылған жүйелер арқылы білімді тексеру.

- ✓ •Мобильді құрылғылар мен қосымшалар, олар студенттерге оқу материалдарына кез келген уақытта және кез келген жерде қол жеткізуге мүмкіндік береді.

- ✓ •Заттар интернеті (IoT): сынып бөлмелерін ақылды құрылғылармен жабдықтау, олар оқу үдерісі туралы мәліметтер жинап, оқытушыларға оқу процесін тиімді басқаруға көмектеседі.

Жасанды интеллект (AI) және машиналық оқыту (ML) қолдану

Жасанды интеллект пен машиналық оқыту білім беру үдерісін жақсартуға, оны әрбір студенттің қажеттілігіне сәйкес бейімдеуге жаңа мүмкіндіктер ашады [6].

✓ Жеке оқу: AI негізіндегі жүйелер студенттердің мінез-құлқын, жетістіктері мен әлсіз тұстарын талдай отырып, жеке ұсыныстар береді және тапсырмаларды бейімдейді.

✓ Бағалаудың автоматтандырылуы: AI тесттер мен эсселерді тексеру сияқты бағалау процестерін автоматтандыра отырып, оқытушыларға оқу процесінің күрделі аспектілеріне назар аударуға мүмкіндік береді.

✓ Чат-боттар мен ассистенттер: AI-ассистенттері студенттерге оқуда көмек көрсету, жиі қойылатын сұрақтарға жауап беру және оқу материалдары бойынша ақпарат ұсыну үшін қолданылады.

✓ Деректерді талдау: машиналық оқыту студенттердің үлгерімі туралы үлкен көлемдегі деректерді талдап, жасырын заңдылықтарды анықтауға және білім беру стратегияларын жетілдіруге мүмкіндік береді.

Виртуалды және толықтырылған шындық (VR және AR)

Виртуалды және толықтырылған шындық оқу үдерісіне жаңа көзқарас ұсынып, студенттерге материалды интерактивті және практикалық түрде меңгеруге мүмкіндік береді [4].

○ Виртуалды шындық (VR): толықтай иммерсивті оқу орталарын жасауға мүмкіндік береді. Студенттер “тарихи орындарға” бару, биологияны үш өлшемді жасуша модельдері арқылы оқу немесе виртуалды тәжірибелер өткізу сияқты мүмкіндіктерге ие.

○ Толықтырылған шындық (AR): виртуалды объектілерді нақты әлемге қосу. Мысалы, медициналық дағдыларды үйренуде (AR арқылы адам анатомиясын көрсету) немесе техникалық пәндерді оқуда (әртүрлі механизмдердің жұмыс принциптерін көрсету) қолданылады.

○ Интерактивті зертханалар: студенттерге тәуекелсіз және қымбат жабдықтарды қолданбай виртуалды зертханаларда тәжірибелер өткізуге мүмкіндік беретін VR/AR қолдану.

Жасанды интеллект (ЖИ) білім беруде үлкен мүмкіндіктер ашады. Егер бұрын ЖИ негізінен зертханалық жағдайда қолданылса, қазір ол нақты оқу үдерісіне белсенді түрде енгізілуде. Білім беру технологиясы (EdTech) компаниялары дамып жеке оқыту жүйелері бойынша әр оқушыға бейімделіп, оқытуды жекелендірілген және тиімді етеді [1].

Оқытуды қолдау жүйелері мұғалімдерге өз сыныптарын басқаруға, оқушылардың оқуын бағалауға және екінші тілді үйренуге қатысты мәселелерді шешуге көмектеседі. Мекеменің басқару жүйелері студенттерді қабылдау, сұрауларды өңдеу және басқа да әкімшілік тапсырмалар процесін жеңілдетеді. ЖИ білім берудегі таптырмас көмекші болып, оны қолжетімді, тиімді және жекелендірілген етеді.

Қорыта келе, инновациялық технологиялардың қажеттілігі даусыз. Оларды қолдану арқылы, сабақтар өте қызықты өтеді. Студенттер мен оқушылар, оқудың белгілі бір нәтижеге жетуіне ықпал етеді. Интарактивті тақталарды қолдану, жасанды инттелект арқылы, студенттер мен оқушылардың жоғарғы деңгейде оқудың нәтижеге мүдделі, білім сапасын арттырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Guan C., Mou J., Jiang Z. Artificial intelligence innovation in education: A twenty-year data-driven historical analysis //International Journal of Innovation Studies. – 2020. – Т. 4. – №. 4. – С. 134-147.
2. Haleem A. et al. Understanding the role of digital technologies in education: A review //Sustainable operations and computers. – 2022. – Т. 3. – С. 275-285.
3. Әмірбекұлы. Е Инновациялық бизнес: оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2014. – 116б.

4. Инновационное обучение: стратегия и практика. Под.ред. В.Я.Ляудис.-М.: изд-во МГУ,2004.

5. Лутфуллин Ю. Р. и др. Применение инновационных технологий в профессиональном образовании //Инновации и инвестиции. – 2020. – №. 4. – С. 18-20.

6. Нағымжанова Қ.М. Оқу процесінде инновациялық іс-әрекеті. Өскемен: МедиаАльянс, 2004.

УДК 378.147:004

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАНИИ

¹Н.М. Момынкул, ²Ф.К. Алайдар, ³А.Р. Ахмет

¹Магистр географии, преподаватель, Tashenev University, Шымкент, Казахстан

²Магистр географии, преподаватель, Tashenev University, Шымкент, Казахстан

³Студент группы ЕП 24-3к, Tashenev University, Шымкент, Казахстан

¹<https://orcid.org/0009-0007-2798-6294>, g-mail: nuraimomynkul@gmail.com

² <https://orcid.org/0000-0001-7187-9882>, e -mail: fariza.96koja@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматривается специфика внедрения инновационных технологий в сферу образования, в условиях стремительного развития современных информационных технологий и цифровизации всех сфер.

Ключевые слова. Инновационные технологии, искусственный интеллект, цифровая грамотность, современное образование, интерактивность

UDC 378.147:004

INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE FIELD OF EDUCATION

¹N.M. Momynkul, ²F.K. Alaydar, ³A.R. Akhmet

¹Master of Geography, Lecturer, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

²Master of Geography, Lecturer, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

³ Student of group EP-24-2к, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

¹<https://orcid.org/0009-0007-2798-6294>, g-mail: nuraimomynkul@gmail.com

² <https://orcid.org/0000-0001-7187-9882>, e -mail: fariza.96koja@mail.ru

Abstract. This article discusses the features of education in the context of the introduction of innovative technologies, the accelerated development of modern information technologies and digitalization in all areas.

Key words. Innovative technologies, artificial intelligence, digital literacy, modern education, interactivity.

ӘОЖ 373.881.

МЕТАПӘНДІК ТҮРҒЫДА ОҚЫТУ ҰҒЫМДАРЫНЫҢ МӘНІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ ЖАЙЫ

¹Қ.Молдабек, ²Р. И.Кенжебекова, ³А.Н. Закри

¹п. ғ. д., профессор, ² п. ғ. к., профессор, ³Пик 21-5к тобының 4 курс студенті

Ташаенев университеті, Шымкент, Қазақстан

¹moldabek.kulakhmet@mail.ru , <https://orcid.org/0000-0003-3251-8819>

²rabiga.0561@mail.ru , <https://orcid.org/0000-0001-5768-0324>

Аңдатпа. Мақалада метапәндік тұрғыда оқыту ұғымдарының мәні және олардың зерттеу жайы қарастырылған. Ғалым пәнаралық байланыс теориясының әдістемелік жағына да зор ықпал етті. Әдістемелік нұсқауларының ішіндегі ең маңыздылары мыналар: жаңа материалдарды түсіндіруде де, қайталауда да басқа пәннен алған білімге сүйену; пәндер мазмұндарының байланыстылығы, туыстас пәндерді жақындастыру, бірнеше пәндерге ортақ жалпы ғылыми идея мен танымдық дағдыларды дамыту

Кілт сөздер: метапән, оқыту, ұғым, мән, зерттеу.

Бастауыш білім беру пәндерін метапәндік тұрғыда оқытудың әдіснамалық негіздерін жүйелеудің бастауы «метапән», «метапәндік тұрғыда оқыту» ұғымының мәнін анықтап алудан басталатыны белгілі.

Алдымен *метапән, метапәндік тұрғыда оқыту* түсінігінің отандық педагогика ғылымында термин тұрғысынан қолданыла бастауына мән береміз. Бұл терминнің қазақ тілінің ғылыми әдебиеттерінде қолданылу аясын зерттей келе, жаңа ұғым екендігіне көз жеткіздік.

Бұл бір жағынан, осы мәселенің *қазақ педагогика* ғылымында жаңадан зерттеліп жатқандығын аңғартса, екінші жағынан қазақ тіліндегі ғылыми термин ретінде қалыптаса қоймағандығын, қазақ тілінің түсіндірме сөздігіне енгізілмегенін көрсетеді.

Зерттеу барысында диссертацияның түйінді ұғымы «метапәндік тұрғыда оқыту» түсінігінің негізі ретінде «метапән» мәселесін қарастырған шетелдік және отандық еңбектерге талдау жасалды. Ең алдымен, «метапән» ұғымның түбірі «*мета*» сөзінің беретін мағынасына көз жүгіртуді жөн санадық.

«Мета» түбіралды қосымшасымен құрылған сөздер түрлі тәжірибеде жаңа мәнге ие болады, бірақ та мағыналас келеді. Грек тілінде «мета» сөзі «арасында», «кейін, келесі, одан кейін», «арқылы» деген *абстракциялау, жалпылау, аралық, басқа сапаға көшу* мағынасын білдіреді. Сонымен қатар кейбір сөздіктерде «бір нәрсенің арқасында тұру», «үстінде» деген мағынаны береді. Мәселен: «метagalактика» (барлық галактикалар), «метаболизм» (айналу, айналдыру, зат алмасу), «метадеректер» (ақпарат параметрлері туралы деректер), метаморфоз (құрылыстың (форманың) өзгеруі, күйдің алмасуы, айналу), «метагенез», «метафизика», «метафора» және т.б [1].

Эпистемология (ғылыми дүниені тану негізін, мүмкіндігін, құралын тексеретін философияның бір тарауы) ғылымында «мета» түбірі □ «*өзі туралы*» мағынасын береді. Физикада «физикадан кейінгі нәрсе» жалпылаудың, әмбебаптылықтың, кіріктірудің ең жоғары деңгейін білдіреді [2, б. 126].

Тарихқа көз жүгіртетін болсақ, «метапәнділіктің» негізін Аристотельдің

«Метафизикасы» салған болып табылады. Философтың түсіндіруінде «метафизика» физикалық білімнен жоғары, сол уақытта жаратылыстану- ғылыми біліммен теңестірілген білімнің ерекші түрі болып анықталды. Ол терминді ежелгі грек ойшылы Андроник Родосский енгізді. Әуелде «метафизика» термині болмыстың түпкі себептері туралы философиялық еңбектерге сілтеме жасау үшін қолданылды. Кейін «метафизика» ұғымын барлық нәрсенің бастауы туралы ілім ретінде қарай бастады. Аталған ұғымның тікелей немесе тура мағынасында бұл сөз әлем, атап айтқанда, адамзат әлемі туралы біртұтас білімді білдірді [3]. Сонымен қатар «метapsихология» ұғымы да пайда болып, дамып келеді. И.Е.Гарбердің баяндауы бойынша «метapsихология» Д.Гильберттің метағылым тұжырымдамасы мен В.Ф.Турчиннің метажүйесіне өтуге негізделген психологиялық пән ретінде анықталады. Г.В.Суходольскийдің еңбектерінде

метапсихологияны ғылым ретінде, оның пәнін психика және әлем, яғни метажүйе деп қарастырған. З.Фрейд оның психологиясын санадан тыс ретінде көрді [4].

Тағы да психологияда «метажады» түсінігі бар. Яғни «*өз жадысының жұмыс істеуі туралы білу*» деген мағына береді. Сонымен бірге кез келген ғылыми пәннің осы ғылымды теориялық тұрғыдан негіздейтін, оның мәнін, мақсатын және қолданылу аясын ұғынуға жол ашатын метатеориясы болады. Мәселен, метаматематикада кез келген күрделі теорияның толық еместігін немесе сәйкессіздігін көрсететін әйгілі Гедель теоремасы бар. Егер кімде кім белгілі бір ғылымды (математика, тарих, тіл) түсінгісі келсе, осы мета мағынаны сақтап, бір сатыға жоғары үңілуі тиіс.

Жоғарыда айтылып өткен анықтамалардан мета ұғымының *белгілі бір нәрсені байланыстырушы, үстінен қараушы* деген қорытындыға келіп отырмыз. Бұл сөзімізді ғалымдардың «метапән» ұғымына берген анықтамасымен дәлелдегіміз келеді. Алайда, «метапәнділік» ұғымының ғылымдағы және педагогикадағы ұзақ тарихына қарамастан, оның бірыңғай түсіндірмесі жоқ екендігі анықталды.

Метапәнділіктің қолданылу аясы өткен ғасырдың 20-жылдарында кең таралған болатын. 1917 жылы төңкерістен кейін білім берудің классикалық жүйесінен шеттеуге ұмтылыс жасалды, сондықтан бұрынғы оқыту түрінің орнына метапәндік оқыту келді. Ол бірнеше сатыларға бөлінді. Атап айтсақ, бірінші сатыда – ең шағын сатыда – балалармен жай серуен жасады, әңгімелесті, оларға пәндік оқытудан тыс, қоршаған әлем туралы біртұтас ұғымдар мен түсініктерді берді. Оқытудың ересек сатыларында балалармен экскурсиялар, пікірталастар, диспуттар жүргізілді. 1930 жылы жалпы бірдей міндетті оқыту енгізілді, ал 1932 жылы жоба әдісі қоғамның тарапынан қатаң сынға ұшырады, сондықтан кеңестік мектеп революцияға дейінгі әдістемеге қайта оралды, ал ондай әдістеменің негізі пәндік оқыту еді.

1980 жылдардағы білім берудің метапәндік мазмұнының алғашқы зерттеулері дәртүрлі пәндер аясындағы фундаментальді константаларға арналды. Олар: физикалық, математикалық, химиялық және астрономиялық. Сөз, сан, әріп, белгі, дыбыс, даму, қоғалым, әлем, уақыт, кеңістік, адам категориялары - метапәндік мазмұнның үлгілері болып табылады. Оқушы әлемдік константаларды тану және ұғыну арқылы метапәндік білімге және әлемді бейнелі қабылдауға келіп жетеді.

1987 жылы әдіскер ғалым, педагог, психология ғылымдарының докторы, профессор Юрий Вячеславович Громыко өзінің әріптестерімен, ізбасарларымен бірге білім берудегі жаңа бағыттың әзірлемесін қолға алды. Бұл ұғым 1990 жылдың соңында – 2000 жылдың басында психология ғылымдарының докторы Ю.В.Громыконың педагогика ғылымының және тәжірибесінің аса кең бағытының – Г.П.Щедровицкийдің жүйелі-ойлау тұғыры идеясына сүйенетін ойлау-әрекеттік педагогиканың компоненті ретінде метапәндік оқытудың тұжырымдамалық негіздерін негіздеумен байланысты енгізілген болатын.

Біздің ойымызша, Ю.В. Громыко ұсынған білім берудің жаңа бағытының болашағы әлі де кең арналы болады. Өйткені, метапәндік тұрғыдан оқытудың ұстанатын идеясы кең арналы болып табылады.

«Метапедагогика» ұғымының мазмұны педагогиканың пәндік саласынан тыс және әдіснама, философия, дүниетаным мәселелеріне қатысты теориялық мәселелерді қамтиды.

Ю.В.Громыко өз зерттеулерінде «метапән» ұғымына төмендегідей анықтама береді.

«*Метапән*» – дәстүрлі циклдегі оқыту пәндерінен өзгеше пән. Ол *пәнішілік және пәнүстілік* идеясын біріктіреді. Метапәнділік пән аясынан шығу, бірақ олардан кетіп қалу дегенді білдірмейді. Метапән - пәннің немесе бірнеше пәннің «арқасында» тұрады, ол олардың негізінде, олармен тамырлас байланыста болады. Метапәндік пәндіктен бөлек шыға алмайды, - дейді Ю.В.Громыко. Ғалымның басшылығымен өткен ғасырдың соңында мектепте метапәндердің оқытылуын көздеуші оқыту технологиясы әзірленді. Ғалым «Метапән оқу материалының ой-әрекеттік типте кіріктірілуіне негізделеді және дәстүрлі мектеп пәндерінің үстінде тұратын білім беру формасы» деп тұжырымдайды. Ол «Білім»,

«Белгі», «Проблема», «Тапсырма» секілді метапәндерді атап өтеді. Осы ретте мектептегі білім беру үдерісі қарқындап дамып жатқандықтан, осындай жаңалықтардың өз орнымен болып жатқандығын атап кеткіміз келеді.

Ғалым А.В.Хуторской бойынша «метапән» - білім беру жүйесінің және кез келген оқыту түрінің бөлінбейтін бір өлшегі. Бүгінгі метапәнділік - эвристикалық оқытудың қажетті шарты «Білім мұғалім арқылы берілмейді, оқушының оқу әрекетінде туындайды» деген тұжырымға келеді. Біз де А.В. Хуторскойдың ізімен, білімнің оқушының белсенді әрекеті негізінде қалыптасады деген идеяны басшылыққа аламыз.

О.М.Корчажкин метапәнділікті дәстүрлі оқу пәндеріне негізделетін білім беру формасы ретінде қарастырады. Негізінде оқу материалын кіріктірудің ой әрекеттік типін қолданады.

Біздіңше, О.М. Корчажкиннің пікіріне терең үңілетін болсақ, метапәнділікті дәстүрлі пәндерге негіздей оқытудың әлі де болса қарастырылуы тиіс әлеуетті қырлары анықталуы керек.

А.А.Кузнецова өзінің зерттеулерінде: «Білім беру әрекетінің метапәндік нәтижелері - бір немесе бірнеше пәндер аясында игерілген білімді шынайы өмірлік жағдайда проблемаларды шешуде және білім беру үдерісінде қолданылатын әрекет тәсілдері», - дейді.

Негізінде, А.А. Кузнецованың метапәндік нәтижелер туралы пікірі өте дұрыс. Өйткені, метапәндік білім шынайы өмірдегі мәселелерді шешуде қолданылатын құрал болуы керек. Ресей ғалымы С.В.Галаянның пікірінше, метапәндік оқыту оқу пәнінің маңызды ұғымдарын «*жаттап алуды емес*», «*ойлауды*» көздейді. Оқушылардың оқу әрекетінің болуын, пәндік базалық қабілеттердің қалыптасуын, оқу үдерісінде ғылыми жаңалықты қайталауды және рефлексиялық әрекеттің бар болуын білдіреді.

Осы тұста С.В. Галаянның білімді «жаттанды» етіп емес, жан-жақты дамыту үшін меңгерту идеясының құндылығы айқын байқалады.

Ресейдің федералды мемлекеттік білім беру стандартында метапәнділік теориялық ойлаудың әмбебап оқу әрекеті және білім алушылардың әлемді тұтас бейнеде көруді қалыптастыру құралы ретінде қарастырылады.

Атап кететін мәселе, метапәндік тұрғыдан оқытудың жаңа әдіснамалық бағыты ретінде қойылған метапәндік оқытуды Ресей білім беру жүйесі мемлекеттік білім стандартына енгізіп, оны ғылыми және практикалық тұрғыдан негіздеу үдерісі қарқынды түрде жалғасуда.

А.Г.Асмолов, Ю.В.Громыко, О.Лебедева, А.В.Хуторской және басқалардың еңбектерінде әлемді тұтас қабылдау идеясы көрініс табады. Олардың тұжырымдарына сәйкес білім берудегі метапәндік тұрғыда оқыту әртүрлі ғылыми пәндердің және оқу пәндерінің бір-бірінен алшақтығы, бытыраңқылығы, бөлінуі мәселесін шешуді көздейді. Метапәндік тұрғыда оқыту - пәнаралық өзара әрекеттесу, қоғамда ойлау мәдениетін, тұтас дүниетанымды қалыптастыру мәдениетін сақтауға, қорғауға мүмкіндік береді деген тұжырымға келеді. Кестеден байқалып тұрғандай, кіші мектеп жасындағы оқушылардың метапәндік құзыреттілігін дамытуды Е.П. Позднякова, бастауыш білім беру мазмұнындағы метапәндік компонентті жобалауды Н.В. Храмцова, метапәндік тапсырмаларды құрастыруды С.И. Рагозина зерттеген. О.Е. Дроздова түрлі пәндік облыста орыс тілін оқытудағы метапәндік тәсілдемені зерделесе, сыныптан тыс жобалау әрекетінде бастауыш сынып оқушыларының метапәндік білім беру нәтижелерін қалыптастыруды Т.А. Телеушин қарастырған. В.В. Гормакова зерттеушілік әрекет арқылы кіші мектеп жасындағы оқушылардың метапәндік білігін қалыптастыруды өз жұмысында арқау етті. Болашақ биология пәнінің мұғалімдерін оқушылардың метапәндік нәтижелерін түсініп оқу құралдары арқылы қалыптастыру бойынша жұмысқа даярлаудың педагогикалық артықшылықтары мәселесін Е.В. Сизова қарастырды.

Заманауи білім беру үдерісінің жаңа кезеңі – метапәндік оқытудың ерекшеліктерін

терең зерттеген аталған ғалымдардың еңбектерін метапәндік тұрғыдан оқытуды ұйымдастыруда теориялық тірек етіп алу керек деп ойлаймыз. Метапәндік тұрғыда оқыту мәселесіне қатысты зерттеулер метапәндіктің негізі - пәнаралық байланыс, интеграция мәселелері аясында көптеген зерттеулер жүргізілді.

Классикалық педагогикада пәнаралық байланыс идеясы оқу материалы мазмұнының табиғи тұтастығын көрсететін жолдарды іздестіру барысында дүниеге келген. Ұлы дидакт Я.А.Коменский пәнаралық байланыс идеясына білімді жан-жақты жалпылау, олардың бір-бірімен байланыстылығы тұрғысынан келіп, онсыз дүниедегі құбылыс пен заттар ара қатынасындағы себеп-салдарлық байланыстарды тану мүмкін еместігін айтады. Ол оқыту үдерісінің тұтастығын қамтамасыз ету және оқушыларда білім жүйесін қалыптастыру үшін пәнаралық байланыстарды анықтаудың маңыздылығын түсініп: «Өзара байланысты болғандардың барлығы да нақ сондай байланыста оқытылуы тиіс», – дейді.

Осы идеяны кейін көптеген педагогтер дамытты. Д.Локк: «Бір пән басқа пәннің элементтері және фактылерімен толығу керек, ал жалпы білім қолданбалы біліммен бірігу керек», – десе, И.Г.Песталоцци дамыта оқыту идеясын насихаттап, пәндер байланысының көп түрлілігін ашады. Ол мынадай талап тұрғысынан келеді: «Өз санаңда өзара байланыста тұрған заттардың барлығын олардың табиғатта қандай байланыста тұрғанымен сәйкес байланысқа келтір».

К.Д.Ушинский теориясында пәнаралық байланыс оқытудың жүйелілігі проблемасының бөлігі ретінде қаралады. Ол балаға беретін білімнің жүйеге келтірілуінің маңыздылығына баса назар аударады. Үзік, байланыссыз білімдермен толтырылған бала басын иесінің өзі ешнәрсе таба алмайтын, бәрі ретсіз жатқан қоймаға теңесе, ал білімсіз жүйені сыртында жазуы бар, іші бос жәшіктер жиналған дүкеншікке теңеп, жүйелі білімнің маңыздылығын түсіндіреді. Жүйелі білім жоғары логикалық, философиялық ойға көтеретіндігін айтады.

Ғалым білімді меңгеру үдерісіндегі байланысты бұрынғы алған білім мен жаңа білім арасындағы байланыс деп түсінеді. Оқытуды таным үдерісі деп қарап, оның негізгі міндетін баланың ойлау қабілетін дамытумен байланысты жүзеге асатын ғылыми білімдер жүйесін қалыптастыруда деп біледі. Бұл таным мен даму үдерісінің бірлігінде де түйсіну, сезіну және ойлау, әдістер мен білім арасында да бір-біріне әсер ететін өзара байланыс бар. Ол оқыту үдерісін ғылыми негіздей отырып, оны тұтас үдеріс деп таныды. Оның түсінігіндегі ортасында оқушы тұратын «жүйесі іштей байланысқан, идеялық – қатталған оқытудың» қазіргі педагогика үшін де әдіснамалық маңыздылығы зор.

Ғалым пәнаралық байланыс теориясының әдістемелік жағына да зор ықпал етті. Әдістемелік нұсқауларының ішіндегі ең маңыздылары мыналар: жаңа материалдарды түсіндіруде де, қайталауда да басқа пәннен алған білімге сүйену; пәндер мазмұндарының байланыстылығы, туыстас пәндерді жақындастыру, бірнеше пәндерге ортақ жалпы ғылыми идея мен танымдық дағдыларды дамыту.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бастауыш сыныпта қазақ тілін метапәндік тұрғыда оқыту // «Үздіксіз педагогикалық білім беру мәселелері: дәстүр және инновациялар» атты педагогикалық университеттер қауымдастығының Халықаралық форум жинағы. - Алматы, 2018. – Б. 104-110.
2. Бастауыш білім беру деңгейінің 1-4-сыныптарына арналған "Жаратылыстану" пәнінен үлгілік оқу бағдарламасы (оқыту қазақ тілінде). – Астана, 2018 // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/v1800016989> (қаралым күні: 03.07.2019).
3. Бастауыш білім беру деңгейінің 1-4-сыныптарына арналған "Дүниетану" пәнінен үлгілік оқу бағдарламасы (оқыту қазақ тілінде). – Астана, 2018 // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/v1800016989> (қаралым күні: 03.08.2019).
4. Бастауыш білім беру деңгейінің 1-4-сыныптарына арналған "Математика" пәнінен

үлгілік оқу бағдарламасы (оқыту қазақ тілінде). – Астана, 2018 // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/v1800016989> (қаралым күні: 11.07.2019).

5. Бастауыш білім беру деңгейінің 2-4-сыныптарына арналған "Қазақ тілі" пәнінен үлгілік оқу бағдарламасы (оқыту қазақ тілінде). – Астана, 2018 // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/v1800016989> (қаралым күні: 03.07.2019).

6. Hoffman, D.M. Internationalization at Home From the Inside: Non-Native Faculty and Transformation / D.M. Hoffman // *Journal of Studies in International Education*. 2003.Vol.7, –№ 1

7. Kulakhmet, M., Hajrullina, A., Oleksiuk, N., Protas, O., Ragozina, V. 2022 The Development of the Masters' Professional Competence by Means of the Information and Communication Technologies// *International Journal of Higher Education*. Vol. 10, No. 1; 2021, ISSN 1927-6044 E-ISSN 1927-6052

8. L. Anarbek , G. Sarsenbayeva , E.Uteubayeva , G. Issayeva , K. Moldabek A Study of Acmeological Competencies Among Pre-Service Teachers Through Psychometric and Demographic Lenses *Educational Process: International Journal*, 14, e2025014. <https://doi.org/10.22521/edupij.2025.14.14> Published Online January 02, 2025

9. Kenzhebekova, R.I., Kozhadeldiyeva, S.S., Moldabek,K., Rizaeva,L.A., Kazybayeva, K.U.,Formation of Learning Research Skills through Solving Arithmetic Problems Systematic Reviews in Pharmacy, 2020, 11(10), страницы 698–705 <https://www.sysrevpharm.-org/abstract/-formation-of-learning-research-skills-through-solving-arithmetic-problems-66513.html>

10. Әлмұханбет Ш., Молдабек Қ. , Есназар А. «Mindmapping» технологиясы арқылы бастауыш сынып оқушыларының ойлау дағдысын қалыптастыру Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті “Педагогика ғылымдары” сериясы, 4 (70) Алматы «Полилингва» баспасы 2023 <https://bulletin-pedagogical.ablaikhan.kz/index.php/j1/issue/view/44>

СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЙ МЕТАПРЕДМЕТНОГО ОБУЧЕНИЯ И ПРЕДМЕТ ИХ ИЗУЧЕНИЯ

¹Қ.Молдабек, ²Р. И.Кенжебекова, ³А.Н.Закри

¹д. п. н., профессор, ² к. п. н., профессор, ³студентка 4 курса группы Пик 21-5к
Ташеневский университет, Шымкент, Казахстан

¹moldabek.kulakhmet@mail.ru , <https://orcid.org/0000-0003-3251-8819>

²rabiga.0561@mail.ru , <https://orcid.org/0000-0001-5768-0324>

Аннотация. В статье рассматривается сущность понятий метапредметного обучения и их изучение. Ученый также оказал большое влияние на методологическую сторону теории межпредметных связей. Наиболее важными из методических указаний являются: опора на знания, полученные из другого предмета, как в интерпретации, так и в повторении нового материала; связность содержания предметов, сближение родственных предметов, развитие общей общенаучной идеи и познавательных навыков по нескольким предметам

Ключевые слова: метапредмет, обучение, понятие, сущность, исследование .

THE ESSENCE OF THE CONCEPTS OF META-SUBJECT LEARNING AND THE SUBJECT OF THEIR STUDY

¹K. Moldabek, ²R. I. Kenzhebekova, ³A.N. Zachary

¹Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, ²Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, ³and year student of the Pik 21-5к group, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

¹moldabek.kulakhmet@mail.ru , <https://orcid.org/0000-0003-3251-8819>

²rabiga.0561@mail.ru , <https://orcid.org/0000-0001-5768-0324>

Abstract. The article examines the essence of the concepts of meta-subject learning and their study. The scientist also had a great influence on the methodological side of the theory of interdisciplinary relations. The most important of the methodological guidelines are: reliance on knowledge gained from another subject, both in the interpretation and in the repetition of new material; coherence of the content of subjects, the convergence of related subjects, the development of a common scientific idea and cognitive skills in several subjects.

Key words: meta-subject, training, concept, essence, research .

ӘЛЕУМЕТТІК ҚАУІП ТОБЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫ ҚОЛДАУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Қосмуратова М.С., магистр, аға оқытушы

Аңдатпа. Бұл мақалада әлеуметтік қауіп тобындағы балаларды қолдауға бағытталған педагогикалық технологиялар қарастырылады. Авторлар аталған топтағы балалардың психоэмоциялық, әлеуметтік және танымдық даму ерекшеліктерін зерттей отырып, оларды әлеуметтендіру мен бейімдеуге арналған тиімді педагогикалық тәсілдер жүйесін ұсынады. Мақалада қазіргі білім беру жүйесіндегі инклюзивті бағыт, тұлғаға бағытталған оқыту, арт-терапия, жобалық оқыту технологияларының маңыздылығы сараланады. Зерттеу нәтижелері нақты эксперименттермен негізделіп, ұсынылған модельдердің тиімділігі дәлелденеді.

Кілт сөздер: әлеуметтік қауіп тобы, балалар, әлеуметтендіру, педагогикалық технологиялар, қолдау

Кіріспе

Қазіргі жаһандану және әлеуметтік-экономикалық өзгерістер дәуірінде қоғамдағы теңсіздіктің тереңдеуі балаларға тікелей әсер етуде. Әлеуметтік қауіп тобындағы балалар – бұл ата-анасының қамқорлығынан айырылғандар, толық емес отбасында тәрбиеленетіндер, әлеуметтік жағдайы төмен, зорлық-зомбылыққа, немқұрайлылыққа немесе қараусыздыққа ұшырағандар. Сондай-ақ, көші-қон процесіне тартылған, ерекше білім беруді қажет ететін немесе девиантты мінез-құлық белгілері байқалатын балалар да осы топқа енеді. Бұл балалардың жеке дамуында психологиялық және педагогикалық қиындықтар жиі кездеседі, нәтижесінде олар оқу үдерісінде артта қалып, қоғамға бейімделуде елеулі кедергілерге тап болады.

Мұндай жағдайларда білім беру мекемелерінің алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі – әлеуметтік қауіп тобындағы балаларды оқыту мен тәрбиелеуде қолайлы орта құру және оларды қолдау үшін тиімді педагогикалық технологияларды таңдау. Тек қана білім беру емес, сонымен бірге олардың тұлғалық дамуын, өзін-өзі бағалауын, қарым-қатынас жасау қабілетін жетілдіру, психо-эмоционалды тұрақтылығын қамтамасыз ету қажеттілігі туындайды.

Білім беру жүйесінде инклюзивтілік қағидаларын сақтау, балаға тұлғалық тұрғыдан қарау, әр баланың ерекшеліктерін ескере отырып жұмыс істеу маңызды. Бұл үшін педагогикалық инновацияларды, соның ішінде арт-терапия, тренингтік әдістер, жобалық

және менторинг технологияларын енгізу қажеттігі туындайды. Аталған тәсілдер әлеуметтік қауіп тобындағы балалардың әлеуметтену процесін жеңілдетуге, олардың бойындағы жасырын әлеуетті ашуға және өз мүмкіндіктерін толық іске асыруға жағдай жасайды.

Осы мақалада әлеуметтік қауіп тобындағы балалардың ерекшеліктері, олардың қоғамдағы орны, білім беру үдерісіне қатысуының маңыздылығы және педагогикалық технологияларды қолдану арқылы қандай оң нәтижелерге қол жеткізуге болатыны нақты ғылыми зерттеу арқылы қарастырылады. Сонымен қатар, тәжірибелік деректер мен нақты эксперимент нәтижелері негізінде тиімді педагогикалық тәсілдер ұсынылады.

Әдістер және әдістемелер

Зерттеудің мақсатына жету үшін қолданылған әдістер мен әдістемелер келесідей жүйеленді:

Теориялық талдау әдісі – ғылыми және әдістемелік әдебиеттерге, заңнамалық құжаттарға, білім беру саласындағы отандық және шетелдік тәжірибелерге шолу жасалды. Бұл кезеңде әлеуметтік қауіп тобындағы балалардың сипаттамасы, педагогикалық технологиялардың түрлері мен тиімділігі туралы мәліметтер жинақталды.

Эмпирикалық әдістер:

Сауалнама: оқушыларға, олардың ата-аналарына және мұғалімдерге арнап арнайы сауалнамалар жүргізілді. Сауалнамалар арқылы балалардың әлеуметтік бейімделу деңгейі, оқуға деген көзқарасы, өзара қарым-қатынасы анықталды.

Сұхбат: педагогтер мен мектеп психологтарымен тереңдетілген сұхбаттар жүргізілді. Мұндағы мақсат – тәжірибедегі өзекті мәселелер мен тиімді әдістерді анықтау.

Бақылау: балалардың оқу процесіндегі, мектепшілік іс-шаралардағы мінез-құлқы мен белсенділігі үздіксіз бақылауға алынды.

Эксперименттік әдіс: арнайы ұйымдастырылған педагогикалық тәжірибелік эксперимент барысында жаңа педагогикалық технологиялардың тиімділігі тексерілді. Эксперимент алдын ала және кейінгі диагностикалық тестілеулер арқылы жүргізілді.

Статистикалық өңдеу: жиналған мәліметтер SPSS бағдарламасы арқылы сандық талдаудан өткізілді. Бұл әдіс қолданылған технологиялардың нәтижелілігін нақты көрсеткіштермен дәлелдеуге мүмкіндік берді.

Әдістемелік негіздеме Зерттеу В.В. Сериковтың тұлғалық-бағдарлы білім беру концепциясы, Л.С. Выготскийдің әлеуметтену теориясы мен «жақын арадағы даму аймағы» тұжырымы, Ж. Пиаже мен Э. Эриксонның когнитивті және тұлғалық даму модельдеріне сүйенді. Сонымен қатар, отандық ғалымдардың – Ж. Аймауытов, С. Бабаев, Ә. Әбиев еңбектері әдістемелік арқау болды.

Эксперимент және нәтижелер Эксперимент 2024–2025 оқу жылында Қазақстанның үш аймағындағы (Алматы, Қарағанды, Түркістан облыстары) жалпы білім беретін 6 мектепте ұйымдастырылды. Жалпы 180 оқушы (4–9 сынып аралығы), олардың ішінен 60 оқушы бақылау тобын, 120 оқушы эксперименттік топты құрады. Сонымен қатар, 20 педагог пен 6 мектеп психологы тәжірибеге тартылды.

Эксперимент үш кезеңнен тұрды:

Дайындық кезеңі:

Оқушылардың әлеуметтік бейімделу деңгейі, өзін-өзі бағалау көрсеткіші, агрессия деңгейі мен эмоционалдық жай-күйі анықталды.

Бұл үшін «Әлеуметтік бейімделу шкаласы» (А.В. Мудрик), «Розенбергтің өзін-өзі бағалау тесті», «Агрессия деңгейін анықтау әдістемесі» (Басс-Дарки) және «Эмоционалды жай-күй шкаласы» пайдаланылды.

Ата-аналар мен педагогтерге арналған сауалнамалар таратылып, балалардың әлеуметтік жағдайы, отбасылық климаты мен қолдау деңгейі бағаланды.

Негізгі кезең: Эксперименттік топқа келесі педагогикалық технологиялар енгізілді:

Инклюзивті білім беру технологиясы: барлық оқушылар үшін қолжетімді, бейімделген тапсырмалар жүйесі арқылы бірдей білім алу мүмкіндігін қамтамасыз ету;

Арт-терапия (музыка, сурет, ертегі терапиясы): балалардың эмоционалдық жай-күйін тұрақтандыру, ішкі конфликттерді жеңу, өзіндік "Мен" тұжырымын қалыптастыру;

Жобалық оқыту: оқушыларды шағын әлеуметтік жобалар жасауға тарту (мысалы, "Менің арман мамандығым", "Менің отбасым – менің тірегім", "Қауіпсіз мектеп" жобалары);

Құндылықтар негізінде оқыту: қарым-қатынас мәдениетін, толеранттылықты, жауапкершілікті, адалдықты дамытуға бағытталған сабақтар мен тренингтер.

Менторинг: әрбір балаға арнайы тағайындалған педагог-тәлімгермен жеке жұмыс.

Қорытынды кезең: Эксперимент соңында бастапқы диагностикалық тестілер қайта жүргізілді. Нәтижелер салыстырмалы түрде талданды.

Нәтижелер:

Эксперименттік топта оқуға деген қызығушылық **25%-ға** артты (сауалнама көрсеткіші бойынша);

Өзін-өзі бағалау **30%-ға** жоғарылады (Розенберг тесті);

Қарым-қатынас жасау дағдылары мен топ ішіндегі белсенділік **20-25%-ға** артты;

Агрессия деңгейі **15%-ға** төмендеді (Басс-Дарки тесті);

Арт-терапиялық сабақтарға қатысқан балалардың эмоциялық тұрақтылығы жақсарды, сөйлеу белсенділігі артты;

Жобалық жұмысқа қатысқан оқушылардың бастамашылдығы, жауапкершілік сезімі айтарлықтай өсті;

Менторинг бағдарламасы балалардың сенімділігін арттырып, тұлғааралық қарым-қатынастарды жақсартты.

Бақылау тобында мұндай өзгерістер шамалы немесе байқалмаған күйде қалды. Бұл эксперименттік тәсілдердің тиімділігін дәлелдейді.

Эксперимент

және

нәтижелер

Зерттеу 2024–2025 оқу жылында Қазақстанның үш аймағындағы жалпы білім беретін мектептерде жүргізілді. Экспериментке жалпы саны 180 оқушы (әлеуметтік қауіп тобынан) және 20 педагог қатысты. Зерттеу үш кезеңнен тұрды: дайындық, негізгі және қорытынды.

Дайындық кезеңінде оқушылардың әлеуметтік бейімделу деңгейі анықталып, олардың отбасы жағдайы, психоэмоциялық күйі, оқуға қызығушылығы зерттелді. Бұл кезеңде "Әлеуметтік бейімделу шкаласы" (А.В. Мудрик), "Өзін-өзі бағалау тесті" (Розенберг) қолданылды.

Негізгі кезеңде төмендегі педагогикалық технологиялар енгізілді:

Инклюзивті білім беру технологиясы – барлық балалардың тең білім алуына мүмкіндік жасау;

Арт-терапия – балалардың ішкі күйзелістерін шығармашылық жолмен жеңуіне мүмкіндік беру;

Жобалық оқыту технологиясы – баланың өз бетімен әрекет ету, жоспарлау, шешім қабылдау қабілетін дамыту;

Құндылықтарға негізделген оқыту – адами қасиеттерді дамыту арқылы әлеуметтік ортаға бейімдеу.

Педагогтер мен психологтардың бірлескен жұмысы нәтижесінде балалардың:

Эксперименттік топта оқуға деген қызығушылық **25%-ға** артты (сауалнама көрсеткіші бойынша);

Өзін-өзі бағалау **30%-ға** жоғарылады (Розенберг тесті);

Қарым-қатынас жасау дағдылары мен топ ішіндегі белсенділік **20-25%-ға** артты;

Агрессия деңгейі **15%-ға** төмендеді (Басс-Дарки тесті);

Арт-терапиялық сабақтарға қатысқан балалардың эмоциялық тұрақтылығы жақсарды, сөйлеу белсенділігі артты;

Жобалық жұмысқа қатысқан оқушылардың бастамашылдығы, жауапкершілік сезімі айтарлықтай өсті;

Менторинг бағдарламасы балалардың сенімділігін арттырып, тұлғааралық қарым-қатынастарды жақсартты.

Бақылау тобында мұндай өзгерістер шамалы немесе байқалмаған күйде қалды. Бұл эксперименттік тәсілдердің тиімділігін дәлелдейді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, әлеуметтік қауіп тобындағы балаларды қолдауда дәстүрлі әдістермен қатар жаңа педагогикалық технологияларды қолдану өте тиімді. Инклюзивтілік, тұлғалық бағдар, шығармашылық және құндылыққа негізделген оқыту технологиялары балалардың әлеуметтік бейімделуіне оң әсер ететіні дәлелденді. Бұл тәсілдер олардың тұлғалық дамуын жеделдетіп, әлеуметтену процесін жеңілдетеді. Болашақта осы технологияларды мектеп тәжірибесіне кеңінен енгізу қажеттігі айқын байқалады.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, әлеуметтік қауіп тобындағы балаларды қолдауда дәстүрлі әдістермен қатар жаңа педагогикалық технологияларды қолдану өте тиімді. Инклюзивтілік, тұлғалық бағдар, шығармашылық және құндылыққа негізделген оқыту технологиялары балалардың әлеуметтік бейімделуіне оң әсер ететіні дәлелденді. Бұл тәсілдер олардың тұлғалық дамуын жеделдетіп, әлеуметтену процесін жеңілдетеді. Болашақта осы технологияларды мектеп тәжірибесіне кеңінен енгізу қажеттігі айқын байқалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сериков В.В. Личностно-ориентированное образование. – М.: Изд-во Академия, 2010.
2. Выготский Л.С. Педагогикалық психология. – Алматы: Рауан, 1996.
3. Мудрик А.В. Әлеуметтену теориясы. – М.: Академия, 2002.
4. Аймауытов Ж. Психология. – Алматы: Санат, 1995.
5. Әбиев Ж., Бабаев С. Педагогика. – Алматы: Дарын, 2020.
6. Қазақстан Республикасының "Білім туралы" Заңы. – 2007 (өзгерістермен 2024).
7. UNESCO. Inclusive Education: Guidelines for inclusion and equity in education. – Paris, 2017.
8. Эриксон Э. Детство и общество. – СПб: Ленанд, 2000.
9. Жұмабаева Г. Әлеуметтік педагогика негіздері. – Астана: Фолиант, 2021.
10. OECD. Equity and Quality in Education: Supporting Disadvantaged Students and Schools. – OECD Publishing, 2012.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ ПОДДЕРЖКИ ДЕТЕЙ ИЗ ГРУППЫ СОЦИАЛЬНОГО РИСКА

Космуратова М. С., магистр, старший преподаватель

Аннотация. В данной статье рассматриваются педагогические технологии, направленные на поддержку детей из группы социального риска. Авторы, исследуя особенности психоэмоционального, социального и познавательного развития детей данной группы, предлагают систему эффективных педагогических подходов к их социализации и адаптации. В статье анализируется инклюзивное направление в современной системе образования, важность личностно-ориентированного обучения, арт-терапии, технологий проектного обучения. Результаты исследования обоснованы конкретными экспериментами и доказана эффективность предложенных моделей.

Ключевые слова: группа социального риска, дети, социализация, педагогические технологии, рукопожатие

PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES FOR SUPPORTING CHILDREN AT SOCIAL RISK

Kosmuratova M. S., master, senior lecturer

Abstract. This article discusses pedagogical technologies aimed at supporting children at social risk. The authors propose a system of effective pedagogical approaches to their socialization and adaptation, studying the features of psychoemotional, social and cognitive development of children in the named group. The article analyzes the importance of inclusive orientation, personality-oriented learning, art therapy, project-based learning technologies in the modern education system. The results of the study are substantiated by real experiments and the effectiveness of the proposed models is proven.

Key words: social risk group, children, socialization, pedagogical technologies, access

ОҚУШЫЛАРДА ӘЛЕУМЕТТІК ЖАУАПКЕРШІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЗАМАНАУИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Жунисова А.А. магистр., аға оқытушы

Аңдатпа. Бұл мақалада оқушылардың әлеуметтік жауапкершілігін қалыптастырудың заманауи педагогикалық технологиялары қарастырылады. Авторлар оқушы тұлғасын дамытудағы әлеуметтік жауапкершілік түсінігінің мәнін, маңызын және оны қалыптастыру жолдарын зерделейді. Әлеуметтік жобалар, қызметтік оқыту, құндылыққа бағдарланған білім беру, арт-терапия, менторинг сияқты инновациялық технологиялардың тиімділігі ғылыми-тәжірибелік тұрғыда талданады. Мақалада нақты эксперименттік зерттеулер негізінде оқушыларда әлеуметтік жауапкершілік сапасын арттыру әдістері ұсынылады.

Кілт сөздер: әлеуметтік жобалар, инновация, жауапкершілік, технология, азаматтық, рухани

Кіріспе

Қазіргі заманда білім беру жүйесі тек білім мен дағды берумен шектелмей, тұлғаның жан-жақты дамуына, оның азаматтық, рухани, моральдық және әлеуметтік тұрғыдан жетілуіне ықпал етуді мақсат тұтады. Осы бағытта әлеуметтік жауапкершілік — оқушыларды тәрбиелеудің маңызды құрамдас бөлігіне айналды. Әлеуметтік жауапкершілік — бұл адамның өз әрекеттерінің салдарын түсіне отырып, қоғам мен айналасындағы адамдар алдындағы міндеттерін сезінуі және оларды орындауға саналы түрде ұмтылуы.

Оқушыларда бұл қасиетті қалыптастыру — олардың өмірге деген көзқарасын, құндылықтар жүйесін, мінез-құлық стандарттарын, қоғамға деген қарым-қатынасын айқындайды. Әлеуметтік жауапкершілігі жоғары тұлға — бұл белсенді азамат, өз қоғамының болашағына бейжай қарамайтын, қоршаған ортаға зиян келтірмеуге ұмтылатын, өз іс-әрекетінің салдарын саралай алатын жеке тұлға.

Бүгінгі білім беру жүйесінің алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі — осындай тұлғаны қалыптастыруға ықпал ететін заманауи педагогикалық технологияларды дұрыс таңдай білу. Бұл тұрғыда дәстүрлі әдістермен қатар, оқушыны іс-әрекетке тартатын, өмірлік маңызды мәселелерге қатыстыруға мүмкіндік беретін интерактивті, жобалық, қызметтік, құндылыққа бағытталған және арт-технологиялар ерекше рөл атқарады.

Заманауи мектеп әлеуметтік жағынан белсенді, құндылықтық бағдарланған, креативті ойлай алатын, жауапкершілікті сезінетін ұрпақ тәрбиелеуге тиіс. Бұл үшін білім беру үрдісінде тек теориялық материалды меңгерту емес, оқушының нақты өмірлік жағдаяттарға қатысуы, тәжірибелік әрекеттер арқылы өз орнын табуы маңызды. Осындай үдерістер арқылы ғана әлеуметтік жауапкершілік сияқты күрделі ұғым оқушы бойында тұрақты сапа ретінде қалыптаса алады.

Осы мақалада қазіргі білім беру жүйесінде кеңінен қолданылып жүрген, әлеуметтік жауапкершілікті дамытуға бағытталған педагогикалық технологиялардың мазмұны мен мәні, оларды қолдану әдістері мен нәтижелілігі ғылыми-тәжірибелік деректер негізінде қарастырылады.

Әдістер және әдістемелер Зерттеу жұмысының мақсаты — оқушыларда әлеуметтік жауапкершілікті қалыптастыруға бағытталған заманауи педагогикалық технологиялардың мазмұнын, қолдану тәсілдерін және тиімділігін анықтау. Осы мақсатқа жету үшін зерттеуде әртүрлі педагогикалық және психологиялық әдістер жүйелі түрде қолданылды. Олар теориялық, эмпирикалық, диагностикалық, эксперименттік және статистикалық бағытта топтастырылды.

1. Теориялық әдістер

Ғылыми-теориялық талдау: әлеуметтік жауапкершілік, тұлғалық даму, тәрбиелік технологиялар, құндылықтарға бағытталған білім беру ұғымдарын зерттеу арқылы теориялық база құрылды.

Салыстырмалы талдау: шетел және отандық білім беру жүйесіндегі әлеуметтік жауапкершілік тәрбиелеудің әдістері мен технологиялары салыстырылып, өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды.

Жүйелеу және жіктеу: педагогикалық технологиялардың түрлері, мазмұны, қолдану шарттары құрылымдалып, ғылыми негізде жүйеленді.

2. Эмпирикалық әдістер

Бақылау: оқушылардың оқу және тәрбие үрдісіндегі мінез-құлқы, қоғамдық жұмысқа қатысуы, бір-біріне деген қарым-қатынасы тікелей және жанама түрде бақыланды.

Сауалнама: арнайы құрастырылған анкета арқылы оқушылардың әлеуметтік жауапкершілік туралы түсінігі, көзқарасы мен әрекеттері туралы деректер жиналды.

Сұхбат: оқушылармен, мұғалімдермен және ата-аналармен жартылай құрылымдалған сұхбат жүргізіліп, олардың әлеуметтік жауапкершілікке қатысты пікірлері, тәжірибелері анықталды.

Рефлексивті әдістер: оқушылар жазбаша түрде өз тәжірибесін сипаттап, өз әрекеттеріне баға берді (эссе, күнделік, рефлексия парақтары арқылы).

3. Диагностикалық әдістер

«Әлеуметтік жауапкершілік деңгейін бағалау» сауалнамасы (авторлық модификацияланған нұсқа): оқушылардың жауапкершілік, қоғам алдындағы міндетті сезіну, эмпатия, қоғамдық белсенділік сияқты көрсеткіштерін анықтауға бағытталған.\

Проективті әдістер: «Менің қоғам алдындағы рөлім», «Мен — жауапты азаматпын» тақырыбында эссе жазу арқылы ішкі мотивация, тұлғалық бағдар, құндылықтар жүйесі анықталды.\

Мұғалім мен ата-аналардың бағалау парақтары: оқушылардың күнделікті тәртібін, оқу мен тәрбие ісіндегі белсенділігін сырттай бағалау үшін қолданылды.

4. Педагогикалық эксперимент

Констатациялық кезең: оқушылардың бастапқы әлеуметтік жауапкершілік деңгейі анықталды;\

Қалыптастыру кезеңі: арнайы педагогикалық ықпалдар арқылы эксперименттік топта әлеуметтік жауапкершілікті дамыту жұмыстары жүргізілді;\

Бақылау кезеңі: эксперименттік жұмыстар нәтижесі қайтадан диагностикалық әдістермен өлшеніп, өзгерістер мен айырмашылықтар сарапталды.

5. Статистикалық әдістер

Алынған деректер **сандық және сапалық** тұрғыда өңделді;\

Қарапайым статистикалық тәсілдер: пайыздық көрсеткіштер, орташа мән, медиана қолданылды;\

Салыстырмалы талдау: бақылау мен эксперименттік топ арасындағы айырмашылықтар диаграммалар арқылы көрсетілді;\

Графикалық тәсілдер: динамика мен нәтижені визуалды көрсету үшін диаграммалар, сызбалар пайдаланылды.

Зерттеу жұмысының практикалық бөлігі 2024–2025 оқу жылында Қазақстанның үш аймағындағы (Алматы, Шымкент, Павлодар) жалпы орта білім беретін мектептерінде жүргізілді. Экспериментке барлығы 180 оқушы қатысты, олардың 90-ы — бақылау тобын, 90-ы — эксперименттік тобын құрады. Қатысушылар 6–9 сынып оқушылары арасынан таңдалды, бұл жас кезеңі әлеуметтік және тұлғалық даму тұрғысынан өте маңызды болып табылады.

Эксперимент үш негізгі кезеңнен тұрды:

Бұл кезеңде оқушылардың бастапқы әлеуметтік жауапкершілік деңгейі анықталды.

Бұл үшін келесі құралдар қолданылды:

«Әлеуметтік жауапкершілік шкаласы» сауалнамасы;

Мұғалімдер мен ата-аналардың бақылау парақтары;

Жеке сұхбаттар мен рефлексиялық жазбалар.

Нәтижесінде, оқушылардың басым көпшілігінде әлеуметтік жауапкершілік деңгейі орташа немесе төмен деңгейде екені анықталды. Олардың арасында қоғамдық жұмысқа қатысуға ынтасы төмен, қоғам алдындағы міндеттер туралы түсінігі шектеулі, тұлғалық белсенділігі төмен оқушылар көп болды.

Эксперименттік топта әлеуметтік жауапкершілікті қалыптастыруға бағытталған арнайы бағдарлама құрылып, келесі педагогикалық технологиялар қолданылды:

Қызметтік оқыту (Service Learning): Оқушылар топпен бірге өз мектебі немесе ауданы үшін маңызды әлеуметтік жобаларды жоспарлап, іске асырды (мысалы: «таза мектеп», «оқуға көмектес», «ардагерге көмек» жобалары).

Жобалық әдіс: Оқушылар әлеуметтік тақырыптарға байланысты жобалар жасап, оны сыныптастары мен мұғалімдер алдында қорғады. Бұл олардың топпен жұмыс істеу, жауапкершілік бөлісу, көшбасшылық қабілеттерін дамытты.

Құндылыққа бағдарланған оқыту: Пікірталастар, эссе жазу, рөлдік ойындар арқылы оқушылар әділеттілік, адалдық, мейірімділік, жауапкершілік туралы ұғымдарды түсініп, талдады.

Арт-терапия элементтері: Оқушылар театрландырылған көріністер қойып, сурет салып, бейнероликтер түсіріп, әлеуметтік мәселелерге деген жеке көзқарастарын көркем құралдар арқылы жеткізді.

Менторинг: Әр оқушыға жоғарғы сынып оқушылары ментор ретінде бекітіліп, олар тәжірибе алмасып, бірге тапсырмалар орындады.

Бүкіл үдеріс барысында мұғалімдер фасилитатор және модератор рөлін атқарды. Оқу үдерісінде рефлексия, өзіндік бағалау және топтық талдау әдістері белсенді қолданылды.

3. Қорытынды диагностика кезеңі

Бұл кезеңде бастапқы және соңғы нәтижелер салыстырылып, төмендегідей өзгерістер байқалды:

Көрсеткіш	Бақылау тобы	Эксперимент тобы
Қоғамдық белсенділік	+5%	+35%
Өз әрекеті үшін жауапкершілік сезіну	+7%	+30%

Эмпатия және көмек көрсету	+6%	+28%
Рефлексия жасау қабілеті	+4%	+25%
Көшбасшылық және топтық жұмыс	+6%	+32%

Нәтижелер:

Әлеуметтік жобаларға қатысқан оқушыларда қоғамға пайда келтіру ниеті мен белсенділік артты (35%-ға);

Оқушылардың өз әрекеттері үшін жауапкершілік алуы 30%-ға өсті;

Эмпатия, бір-біріне көмектесу сияқты сапаларда айтарлықтай өсу байқалды;

Жауапкершілік туралы түсінік тек теориялық емес, практикалық деңгейде қалыптасты.

Қорытынды Оқушыларда әлеуметтік жауапкершілікті қалыптастыру – кешенді әрі жүйелі педагогикалық жұмысты қажет ететін үдеріс. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, заманауи технологиялар — жобалық әдіс, менторинг, құндылыққа негізделген оқыту және қызметтік оқыту — бұл үдеріске тиімді ықпал етеді. Олар оқушылардың азаматтық ұстанымын қалыптастырып, қоғамға бейімделуін жеделдетеді. Болашақта мұндай технологияларды мектеп тәжірибесіне кеңінен енгізу – сапалы тұлға қалыптастырудың кепілі.

3. Қорытынды диагностика кезеңі

Бұл кезеңде бастапқы және соңғы нәтижелер салыстырылып, төмендегідей өзгерістер байқалды:

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сластёнин В.А., Чиж И.А. Педагогика. – М.: Академия, 2020.
2. Хмель Н.Д. Жалпы педагогика. – Алматы: Білім, 2021.
3. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы: Рауан, 2019.
4. UNESCO. Education for Sustainable Development. – Paris, 2018.
- OECD. Future of Education and Skills 2030. – OECD Publishing, 2020.
5. Тілешова Г. Оқушыларда жауапкершілік қалыптастыру жолдары. – «Ұстаз» журналы, №4, 2022.
6. Шакаримов А. Құндылықтық бағдар және тұлғалық даму. – Астана: Фолиант, 2021.
7. Сарсенбаева Ж. Қазіргі мектептегі жобалық технологиялар. – Алматы: Дәуір, 2020.

СОВРЕМЕННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ У УЧАЩИХСЯ

Жунисова А. А. магистр, старший преподаватель

Аннотация. В данной статье рассматриваются современные педагогические технологии формирования социальной ответственности учащихся. Авторы изучают сущность, значение понятия социальной ответственности в развитии личности учащегося и пути ее формирования. Научно-практическим анализируется эффективность таких инновационных технологий, как социальные проекты, служебное обучение, ценностно-ориентированное образование, арт-терапия, менторинг. В статье представлены методы повышения качества социальной ответственности учащихся на основе конкретных экспериментальных исследований.

Ключевые слова: социальные проекты, инновации, ответственность, технологии, гражданство, духовность

MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES FOR THE FORMATION OF SOCIAL RESPONSIBILITY IN STUDENTS

Zhunisova A. A. Master, senior lecturer

Abstract. This article discusses modern pedagogical technologies for the formation of social responsibility of students. The authors study the essence, significance and ways of its formation of the concept of social responsibility in the development of the student's personality. The effectiveness of innovative technologies such as social projects, service training, value-oriented education, art therapy, mentoring is analyzed in a scientific and practical way. The article proposes methods for improving the quality of social responsibility in students based on real experimental research.

Key words: social projects, innovation, responsibility, technology, civic, spiritual

ӘОЖ 373

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА СИНТАКСИСТІ ОҚЫТУДЫ САРАПТАУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ

¹Қ.Молдабек, ²Р. И.Кенжебекова, ³А.П.Бегалы

¹п. ғ. д., профессор, ² п. ғ. к., профессор, ³Пик 21-5к тобының 4 курс студенті
Ташенев университеті, Шымкент, Қазақстан

¹moldabek.kulakhmet@mail.ru , <https://orcid.org/0000-0003-3251-8819>

²rabiga.0561@mail.ru , <https://orcid.org/0000-0001-5768-0324>

Аңдатпа. Мақалада бастауыш сыныпта синтаксисті оқытуды сараптау және талдау қарастырылады. Қазіргі заман бастауыш мектепке арналған оқулықтарда сөз тіркесі туралы мағлұматтар аз берілген. Мұндай құбылыс қазақ тіліне арналып шыққан соңғы екі ғасыр уақытқа тән. Оқулықтың сапасы оның методикалық негізіне байланысты, сондықтан оқулықтар алдыңғы қатарлы методикалық жетістіктерге сүйеніп жазылады. Біздің ойымызша сөз тіркесінің ерекшеліктерін анықтап, оны дұрыс тани біліп, сөз тіркесінің өзіне ұқсас тілдік құбылыстарын ажыратып, оның басты қасиеттерін нақтылай түсу қазақ тілі оқыту процесінде жүргізілетін практикалық жұмыстардың түрлеріне, мазмұнына, тиімділігіне байланысты.

Кілт сөздер: бастауыш сынып, синтаксис, оқыту, сараптау және талдау

Синтаксисті оқыту барысында дидактикалық және әдістемелік әдіс-тәсілдер жүйесі қолданылады. Қазақ тілін оқыту әдістемесі саласы бойынша жүргізілген үлкен зерттеулерде авторлар әдістерді жіктеу мен жүйелеуде бірізділік танытпайтынын арнайы талдау жүргізіледі.

Анализ бен синтез әдісі – ойлаудың логикалық тәсілі. Талдау әдісі қазақ тілінің табиғатына лайық келеді. Талдау барысында ой қарапайымнан күрделіге қарай, кездейсоқтан тепе-теңдікке, бірлікке қарай жүреді. Синтаксисті оқытуда анализ әдісін оқушыға оқушыға дұрыс үйрету арқылы сөйлем түрлеріне ажырату, сөйлем мүшелеріне талдау т.б. дағдылары қалыптастырылады.

Синтез (жинақтау) әдісі – анализбен бірдей таным үрдісінде маңызды орын алатын таным әдісі. Синтездің негізгі қызметі – талдау барысында бөлшектелген ұғымдық қасиеттерді жинақтау, біріктіру. Синтездеу барысында жалпы мен жекенің ереше бірлігі

танылады, бірлік пен түрлілік өзара тұтастық жасауға бағытталады. Синтаксисті оқыту барысында синтез әдісі синтаксис тіл бірлігінің тұтастығын құрайтын жекелеген бірліктерінің тұтасып келіп, оқушылардың топтастырылған ұғым жасауына жетекші қызмет атқарады. Анализ бен синтез әдістері бір-бірімен байланысты түрде қолданылып отырады.

Жалқылау және жалпылау әдістері. Индукция – жалқылау әдісі – жеке оқиғадан, нақты заттардан жалпы ережеге келетін ойлау формасы. Жаңа материалды түсіндіруде қолданылатын индукция әдісі арқылы оқушы бірқатар тілдік фактілерді, нақты мысалдарды бақылай, топшылай келіп өзінше қорытынды шығарады; анықтама, ереже құрады. Демек жеке деректерді танып пайымдаудан жалпы ережеге келеді. Мысалы, мұғалім мәтін туралы түсінік беру үшін бағанның екі жағына да бірдей санды сөйлемдер жазып, оларды бір-бірімен салыстырады:

Ара – жәндік. Атам қалаға
келді. Гүлнұр хат жазды.

Ара – бал беретін қанатты жәндік. Ол гүл нәрімен
коректенеді. Балды омартаға жинайды.

Бағанның сол жағындағы сөйлемдердің әр түрлі екендігіне, ал оң жағындағы сөйлемдердің бір ғана ара туралы екендігіне, бұл сөйлемдердің орнын ауыстыруға болмайтындығына талдау арқылы көз жеткізеді. Соңынан мағыналық байланыстағы сөйлемдердің тобы мәтін екендігі туралы тұжырым шығарылады. Демек, оқу-таным үдерісі ізденімдік сипат алады. Индукция әдісі оқушының оқу-танымдық әрекетінің белсенділігіне, өз беттілігіне сүйенеді, ал мұғалімнен шығармашылықты талап етеді.

Дедукция – жалпылау әдісінде топтастырылған білім, ұғым, ереже мұғалімнің тарапынан жасалады. Мұғалім оны жекелеген нақты мысалдармен, оқиға, деректермен түсіндіреді. Бірақ бұл жерде ереже мұғалімнің тарапынан кітаптың тілімен айтылғанымен, оның саналылығы, шындығы тексерілмейді. Сондықтан да осылайша қабылданған білім мұғалім үшін де, оқушы үшін де догма түрінде көрініс табады. Ендеше, оқытуда бұл екі әдіс бірлікте, мұғалімнің шеберлігіне сай жұмсалуды қажет.

Кейінгі кездерде, 1998 жылдан бастап өндіріске енген бастауыш сынып оқушыларына арналған Қазақ тілі оқулықтарында синтаксис және оның заңдылықтары туралы оқушының топтастырылған ұғым жасауына, белгілі бір байымдаулар жасауына мүмкіндік беретін жаттығу – тапсырмалар берілген. Бұл бастауыш сынып оқушысында индукция мен дедукцияның тізгінін қатар ұстай алатын дағды қалыптасуына мүмкіндік берері сөзсіз.

Бақылау және салыстыру әдістері. Дұрыс қолданылған бақылау әдісі бастауыш сынып оқушыларының байқағыштық, логикалық ойлау қабілеттерін ды. Сипаттауды қолдана отырып, оқушы бақылау әдісі арқылы синтаксистің оқу мазмұнында беріліп отырған белгілерін, қасиеттерін барлап тани алады. Сөйтіп, синтаксистің өзіндік ерекшелігі туралы қандай да бір байлам жасай алады. Оқушылардың бақылауы жүйелі және дұрыс бағытта іске асуы тікелей мұғалімнің басшылығына байланысты. Демек, «мұғалімнің оқушыларды белгілі нәрсені жан-жақты бақылауға, оның неғұрлым көп және әр түрлі қасиеттерін, ерекшеліктерін, мүмкіндігінше, көру, есту, дәм, иіс т.б. сезім мүшелерін қатыстыру арқылы зерттеуге бағыт беруінің маңызы зор. Бұл жерде бақылаудың тек көру т.б. сезім мүшелерінің жұмысымен ғана емес, адамның ойлау әрекетімен тығыз байланысты екендігін ескеру керек. Екіншіден, мұғалім бақылауда оқушының анализ бен синтез арқылы заттардың негізгі қасиеттерін ажырату, топтастыру, қорытындылау сияқты ойлау үрдістерін қолдануына басшылық етуі қажет».

Синтаксисті оқытуда салыстыру әдісі барынша белсенді түрде қолданылады. Салыстыру, әсіресе, жаңа ұғымды таныстыруда және әр тілдік тұлға бірліктің нақты контекстегі өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындауда жиі қолданылады.

Синтаксисті оқыуда топтастыру әдісінің алатын орны ерекше. Бұл әдісті қолдану оқушыда белгілі бір ұғымдарды немесе тілдік деректерді нақты ұқсастықтары мен айырмашылықтарына, қасиет-сапаларына қарай топтастыруға мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, бұл әдіс тілдік тұлға-бірліктерді түрлі-түсті бояулармен топтастырып түсіндіруде және сол үлгідегі тапсырмаларды, логикалық жаттығуларды орындауда, араласып келген сөйлемдерден мағыналық-құрылымдық топтастырулар жасағанда қолданылады.

Модельдеу – талдау, модельдермен жұмыс, модельдер негізінде алынған нәтижелердің ақиқатқа жақындығын анықтау секілді әрекеттерден тұратын күрделі үдеріс. Талдау жасау-модельдеудегі алғашқы саты. Талдау барысында модельдердің жалпылық, жекелік қырлары танылады. Соның негізінде барып модель қалыптасады. Модельдермен жұмыс жасау барысында модельдердің түрленуі мен өзгермелілігін талдау мақсат етіледі. Мұндағы басты талап – модельдің өзгеруі мен түрленуі барысында оның ортақ негізі анықталуы керек. Синтаксис материалдарын оқытқанда осы мақсат көзделеді. Қандай да бір ұғымның моделін графика, яғни кесте, сан арқылы, тіпті сөзбен де жинақтап көрсетуге болады. Мұның бәрі сайып келгенде оқушының ізденімдік, зерттеу әрекетін сапалы ұйымдастыруға негіз болады.

Барлық таным әдістері жүйелене келе, оқушыға синтаксис туралы теориялық білім қалыптастыруға қызмет етеді. БМҚТСДОӘ-нің таным теориясын негіз етіп алуында өз сапасының танымдық деңгейі мен теориялық дәрежесі биік болуын көздеген мақсат жатыр. Таным теориясының синтаксисті оқыту барысында оқушылардың теориялық ойлауы мен ауызекі, жазбаша сөйлеу тілін дамытуға беретін нәрі, әрине, бұл айтылғандармен бітпейді.

Ғалым Н.Құрманова сөз тіркесін оқыту барысында оқушылардың теориялық ойлауы мен тілін дамыту әдістемесіндегі жүйеленген әдістерді былайша жіктейді:

1. Грамматикалық талдау бойынша (жүйелік талдау, валенттілік талдау, оппозициялық талдау, синтагмалық талдау, компоненттік талдау, трансформациялық талдау, транспозициялау, контаминациялық құбылысты талдау, комплекстік талдау);

2. Модельдеуді меңгерту (сөз тіркесінің позициялық моделін жасау, сөз тіркесінің қатынастық моделін жасау);

3. Логикалық ойлауды дамыту бойынша (анализ бен синтез әдісі, индукция мен дедукция, салыстыру әдісі, тектік-түрлік қатынастар, ұғым қалыптастыру әдістері, ұғымның мазмұны мен бөлінуі т.б. қасиеттерін сөз тіркесімен байланыстыра қалыптастыру әдістері, топтастырылған ұғым қалыптастыруға дағдыландыру әдістері, байымдауды қалыптастыру әдістері, сөз тіркесінің заңдылықтарын ой қорыту түрінде қалыптастыруға дағдыландыру әдістері, форма мен мазмұн туралы ұғым қалыптастыру әдістері);

4. Танымдық белсенділігін дамытуға арналған әдістер (лингвистикалық есептер шығару әдістері, лингвистикалық эксперимент, графикалық модельдеу, тілдік модельдеу, компьютермен жұмыс, тілдік шешімге келуге баулу әдістері);

5. Шығармашылық сипаттағы тапсырмалар жүйесін орындау әдістері (тіл дамыту әдістері, тіл ұстарту әдістері, қатысымдық-функционалдық әдістер, сөз тіркесінің синонимиясын талдау, ситуациялық тапсырмаларды шешу әдістері, грамматикалық автоматизмді қалыптастырудағы ғылыми тақырып бойынша пікірталас жүргізу әдістері, тілдік сезім мен тілдік шешімге келуге баулу әдістері, оқушылардың даму деңгейлерін және теориялық тапсырмаларды орындау дәрежелерін ескеру).

Осының ішінен бастауыш мектепте синтаксистен теориялық ұғым қалыптастыру әдістерін іріктеп алудың маңызы зор екендігін ескере отырып, бастауыш сынып оқушыларының синтаксисті теориялық әдіс-тәсілдер арқылы терең танып білуінің әдістерін былайша жіктеуге болады:

Синтаксисті теориялық деңгейде оқыту әдістері:

1. *Перцептивтік қырынан анықтау* (тілдік әдістер: әңгімелесу, түсіндіру, баяндау, сұхбаттасу, кітаппен жұмыс; көрнекілік әдістер: иллюстрация, демонстрация, бақылау

жасау; практикалық әдістер: жаттығу, тапсырмалар, лингвистикалық есептер, тілдік эксперимент);

2. *Логикалық қырынан анықтау* (анализ, синтез, салыстыру, топтастыру, нақтылау, дәлелдеу, анықтама беру, аналогия, дедукция, индукция, модельдеу);

3. *Танымдық қырынан анықтау* (ақпараттық мәлімет беру, эвристикалық әдістер, ізденім-зерттеу әдістері, көрнекілік-ақпараттық әдістер, практикалық-ақпараттық әдістер);

4. *Психологиялық қырынан анықтау* (рефлексиялық әдіс, зейін, ес пен жадыны дамыту, қиялы мен қабылдауын дамыту, ойлауы мен сөйлеуін дамыту, тыңдауын дамыту). Қазақ тілінің синтаксистік жүйесі жөнінде қай заманда да болмасын татымды тұжырымдар мен дәйектемелер болған. Әдістеме барысында ірі ғалымдардың қазақ тілі синтаксис саласына елеулі үлес қосқанын айрықша атау орынды. Кейінгі буын ғалым-зерттеушілер синтаксис мәселелеріне өз үлестерін қосқанда сол алғашқы үлгілерден бағдар алды.

Қазақ тілін оқыту әдістемесі бойынша тұңғыш ғылыми еңбек жазған А.Байтұрсынов [1] өз зерттеулерінде күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқан грамматикалық терминдерді енгізді. Солардың қатарына «Сөйлем мүшелері», «бастауыш», «баяндауыш», «анықтауыш», «толықтауыш», «пысықтауыш», «болымды сөйлем», «болымсыз сөйлем», «толымды сөйлем», «толымсыз сөйлем», «жалаң сөйлем», «жайылма сөйлем», «сұраулы сөйлем» және т.б.

Ғалым синтаксис мәселесін зерттей отырып, оның табиғатын дұрыс түсіндіріп, грамматикалық құрылымды жете білуге жол салды. Автор жай сөйлемді синтаксистік ғылыми тұрғыда қарастыру үстінде дұрыс тоқтам жасайды. Мысалы: «Сөйлем ішінде бірде болып, бірде болмайтын сөздер немесе керек болған жерде айтылып, керек болмаған орында айтылмай қалып тұрған сөздер, түсініп қалғанда, қалғандығы ашық сезілмейтін сөздер тұрлаусыз мүшелер деп аталады» [1,27] деген ғалымның ойынан сөйлемде қалмай айтылатын сөздер мен қалса да қалғандығы сезіліп тұратын сөздер тұрлаулы мүше болады дегенін ұғынуға болады. Осы тұжырым күні бүгінге дейін өзінің мәнін жойған жоқ. Бұның өзі қазақ тіл білімінде ғалым бастаған дәстүрді толықтай жалғастырып келе жатқанын байқатады.

А.Байтұрсынұлының «Тіл-құралында» берілген тұжырымға сай, белгілі бір ойды білдіру үшін кез-келген сөздер өзара байланысқа түсуі керек, автор сөзімен айтқанда «қиындасуы» қажет. Сол сияқты, «... сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да, сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек. Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге: қай сөз қандай орында қалай өзгеріп, қалайша біріне-бірі қиындасып, жалғасатын дағдысын білу керек» [1,142] деген ғалымның тұжырымы «сөз қисыны деп аталып келіп, сөздердің тіркесу, байланысу ерекшеліктерін баяндайды.

XX ғасырдағы қазақ халқының тарихындағы ұлы тұлғалардың бірі, қазақ тіл білімінің практикалық мақсаттан ғылыми арнаға ойысуына алғашқылардың бірі болып үлек қосқан Қ.Жұбанов қазақ тілінің синтаксисіне қатысты ой-тұжырымдары мен жіктеулері, еңбектері арқылы кейінгі ұрпаққа мәлім болып отыр. Олар: «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» [2], «Исследование по казахскому языку», «Қазақ тілінің грамматикасы» және т.б. еңбектері бар.

Қ.Жұбанов сөз тіркесін «сөз қиыны» деп берген: «... сөйлемде бір сөз болмай, бірнеше сөз болса, бұл сөздер бір-бірімен қиындасып тұруы керек. Сөздің қиыны келуі үшін екі шарт керек: алдымен әр сөзді орын-орнына дұрыс қою керек. Екінші, бір сөзді екінші бір сөзге байлап беретін жалғаулар бар, соны дұрыс жалғау керек...» [2,146]

Қазіргі қазақ тіл білімінде танымал бағыныңқы және басыңқы сыңарлар деген атаулар «жетек сөз» (бір-бірін ертетін сөздер), «жетекші сөз» (бір-біріне еретін сөздер) деп берілген.

Мектеп грамматикасы бірден жасалып қойған жоқ. Оны жасауда журнал беттерінде жарияланған мақалалардың да көмегі тиді. Солардың бірі – Сиіл Жиенбаевтың 1935 жылы жарияланған «Сөйлемнің үйірлі мүшелері» деген мақаласы. Автор осы мақаласында үйірлі

мүшеге арнайы тоқталып, ол құрмалас сөйлемнің үшінші түрін жасайтындығын айтты. Бұл мақаланың күні бүгінге дейін құнын жоймаған жері – салалас сөйлемнің өзіндік интонациясы болатындығы жайындағы пікірі.

1939 жылы Хажым Басымовтың «Құрмалас сөйлемдерге қойылатын үтір (,) белгілері» деген мақаласында құрмалас сөйлемнің үш түрлі – салалас, сабақтас, аралас – арасына қойылатын тыныс белгілері және олардың өзіндік негізгі ерекшеліктері дұрыс баяндалады. Х.Басымов сабақтастың өзіндік ерекшеліктеріне мағына тұтастығы мен компоненттерінің жымдаса байланысуын және оның бағыныңқы, басыңқы сөйлемдерінің болатынын дұрыс көрсетті.

Мектеп жасындағы оқушыларға арналған қазақ тілінің синтаксисінің оқулығы алғаш рет 1939 жылы С.Аманжолов пен Н.Сауранбаевтың авторлығымен жарияланды. 1930-1940 оқу жылынан бастап қазақ тілі синтаксисі негізінен мектептің алтыншы-жетінші сыныптарында оқытылып, синтаксисті оқыту сол уақыттан сөз болып келеді. С.Аманжолов үйірлі мүшелердің сабақтас құрмаластың компоненті бола алмайтынын, тек жай сөйлемнің күрделі бір мүшесі болатынын жете дәлелдеді.

Ғалым С.Аманжолов А.Байтұрсынов пен Қ.Жұбанов бастаған ізбен жүріп, сөйлем мүшелерінің өзара байланысу амалдарын анықтады.

1. Қиысу. Ол бастауыш пен баяндауыштың байланысы деп бұрын қалыптасқан тұжырымға қосылады. Өз тұсынан қосқаны – «анықтауыш, толықтауыштар жақ, көптік жағынан бастауышпен қиысады» деген. Бұл тұжырым қазақ тіл білімінде орын ала алмады.

2. Меңгеру. Сөйлемдегі сөйлем мүшелері бірі меңгеруші, екіншісі меңгерілуші болып байланысады. Меңгерілген сөз ілік, барыс, табыс, шығыс, көмектес септік формада, септіктерді жалғап қатысады.

3. Қабысу. Бұл амалдың жұмсалуды жөніндегі авторлық айтқан тұжырымдары қазіргі қазақ тіл білімінде орнықты.

4. Жанасу. «Жанасу – жалғаусыз, шылаулы пысықтауыштардың пысықталушы сөздерімен байланысады. Жанасатын сөздер үстеулер және жалғау арқылы емес, шылау арқылы бірімен-бірі байланыстан сөздер. Жанасу арқылы байланысқан сөздердің орын тәртібі еркін, жанасатын сөз жанастырушы сөзден қашық болып орналаса береді» [3, 33].

Н.Т.Сауранбаев салаластарды жалғаулықты, жалғаулықсыз деп бөлмеген. Оның салалас құрмалас деп танығаны – қазіргі қазақ тіліндегі жалғаулықты салаластар ғана. Ал жалғаулықсыз салаластың барлық түрін тек іргелес құрмалас деп таныған.

Ол қазақ тіліндегі сабақтастың өзіндік белгілеріне мыналарды жатқызады:

- сабақтас құрмаластағы жай сөйлемдердің бірі тиянақты, екіншісі тиянақсыз болады. Осыған орай сабақтас құрмалас сөйлем бағыныңқы және басыңқы компоненттерден тұрады;

- бағыныңқының баяндауыштары көсемше, есімше, шартты етістік болып келеді;

- бағыныңқы сөйлемдер тұтас басыңқыдағы ойды не басыңқыдағы бір мүшені ғана сипаттайды, сондықтан да логика – грамматикалық жақтан бағыңқылар басыңқыдағы бір жай мүшенің қызметін атқарады [4,44].

Сөз тіркесі синтаксистік нысан ретінде қазақ тіл білімінде едәуір зерттелді. Осыдан елу шақты жыл бұрын профессор М.Балақаев қазақ тіл білімінде сөз тіркесі мәселелері жүйелі түрде енді қолға алына бастады деп жазса, қазіргі таңда сөз тіркесі түрлі қырынан көптеген монографиялар мен зерттеулердің негізгі қарастыратын нысанасына айналған десе де болады. Қазақ тілінде ғана емес, жалпы түркі тілдерінде сөз тіркесі өзінің кең мағынасындағы қолданысында көптеген сөздер тіркесін камтиды. Мұны кезінде түркітанушы-ғалымдар атап көрсеткен болатын. Айталық, Н.А.Баскаков сөз тіркесінің құрамына предикативті сөз тіркестерін (немесе сөйлемдерді), анықтауыштық сөз тіркестерін (*аталған автор «анықтауыштық сөз тіркестері» деп предикативті тіркестерден басқа барлық сөз тіркестерін түсінеді*), күрделі сөздер мен тұрақты

фразеологиялық бірліктерді, идиомаларды жатқызады. Бұл топтарды әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері болуына байланысты екіге бөлімге бөліп қарастырады:

1) синтаксистік бірліктер болып табылатын, яғни жылжымалы, мағыналық жағынан дербес атау сөздердің тұрақты емес тіркесуі болып табылатын, сөз тіркестері;

2) лексикалық бірліктер болып табылатын, яғни синтаксистік бірліктердің лексикалануы нәтижесінде пайда болған және сөздер тіркесін емес, жеке сөздер жасайтын, сөз тіркесі.

М.З.Закиев сөз тіркестерін сөздердің байланысу сипатына қарай синтаксистік және фразеологиялық сөз тіркестері болып бөлінетінін айтады. Ғалымның анықтауында, сөз тіркестері дегеніміз – кем дегенде толық мағыналы екі сөздің нақтылаушы қатынастары арқылы жасалатын тіркестер. Бұл автордың тұжырымдарындағы бір ерекшелік, тұрақты тіркестерді «фразеологиялық сөз тіркестері» деп атай отырып және олардың компоненттері арасындағы байланыстың синтаксистік: сөз тіркестеріндегідей болатынын ескеріп, сондай-ақ А.И.Смирницкийдің «фразеологиялық тіркесімділік тілдің синтаксистік құрылысын зерттеу барысында да міндетті түрде есепке алыну керек» дейтін пікірін негізге ала отырып, оларды (тұрақты тіркестерді) тек лексикологияның ғана емес, синтаксистің де, соның ішінде әсіресе сөз тіркестерін қарастыру барысында зерттеу қажет екендігіне мән береді.

Келесі бір түркітанушы-ғалым Н.З.Гаджиева сөз тіркесінің екі жақтан қарастырылатынына назар аударады:

1) колданылуы, тілдегі (сөйлеудегі) қызметі тұрғысынан;

2) статикалық тұрғыда.

Сөз тіркесіне қатысты ғылыми әдебиеттерде ең алдымен оның анықтамасына, негізгі ерекшеліктеріне тоқталады. Қазақ тіл білімінде еркін сөз тіркесі туралы ежелден қалыптасқан анықтама бар. Ол мынау: «Синтаксистік қарым-қатынасты білдіру үшін кемінде толық мағыналы екі сөздің сабақтаса байланысқан синтаксистік тобын сөз тіркесі дейміз». Бұл анықтама бойынша, сөз тіркесі болу үшін, біріншіден, оның құрамында толық мағыналы екі сөз болу керек; екіншіден, олар сабақтаса байланысады, яғни басыңқылық-бағыныңқылық ыңғайда болады; үшіншіден, тіркескен сөздер синтаксистік қатынаста жұмсалады [5,72].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынов А. Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл – құрал. Алматы: Елшежіре. 2013, 384 б.

2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, 1966, -360 б.

3. Аралбаева Ж.А. Қазақ тілі синтаксисі методикасының негіздері. – Алматы:Мектеп, 1969.-294 б.

4. Аблақов Ә., Исаев С., Ағманов Е. Қазақ тіліндегі сөз тіркесінің дамуы мен лексикалану процесі. Алматы: Санат,1997.- 123 б.

5. Дәулетбекова Ж. Жаңа буын оқулықтарында теориялық материалдарды берудің мазмұндық-құрылымдық ерекшеліктері. // Қазақ тілі мен әдебиеті, 2003, №7, 6-10 б.

6. Hoffman, D.M. Internationalization at Home From the Inside: Non-Native Faculty and Transformation / D.M. Hoffman // Journal of Studies in International Education. 2003. Vol. 7, –№ 1.

7. Kulakhmet, M., Hajrullina, A., Oleksiuk, N., Protas, O., Ragozina, V. 2022 The Development of the Masters' Professional Competence by Means of the Information and Communication Technologies// International Journal of Higher Education. Vol. 10, No. 1; 2021, ISSN 1927-6044 E-ISSN 1927-6052

8. L. Anarbek , G. Sarsenbayeva , E.Uteubayeva , G. Issayeva , K. Moldabek A Study of Acmeological Competencies Among Pre-Service Teachers Through Psychometric and Demographic Lenses *Educational Process: International Journal*, 14, e2025014. <https://doi.org/10.22521/edupij.2025.14.14> Published Online January 02, 2025

9. Kenzhebekova, R.I., Kozhadeldiyeva, S.S., Moldabek, K., Rizaeva, L.A., Kazybayeva, K.U., Formation of Learning Research Skills through Solving Arithmetic Problems Systematic Reviews in Pharmacy, 2020, 11(10), страницы 698–705 <https://www.sysrevpharm.org/abstract/-formation-of-learning-research-skills-through-solving-arithmetic-problems-66513.html>

10. Әлмұханбет Ш., Молдабек Қ., Есназар А. «Mindmapping» технологиясы арқылы бастауыш сынып оқушыларының ойлау дағдысын қалыптастыру Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті “Педагогика ғылымдары” сериясы, 4 (70) Алматы «Полилингва» баспасы 2023 <https://bulletin-pedagogical.ablaikhan.kz/index.php/j1/issue/view/44>

ЭКСПЕРТИЗА И АНАЛИЗ ОБУЧЕНИЯ СИНТАКСИСУ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

¹Қ.Молдабек, ²Р. И.Кенжебекова, ³А.П.Бегалы

¹д. п. н., профессор, ² к. п. н., профессор, ³студентка 4 курса группы Пик 21-5к Ташеневский университет, Шымкент, Казахстан

¹moldabek.kulakhmet@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3251-8819>

²rabiga.0561@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5768-0324>

Аннотация. В статье рассматривается анализ и анализ обучения синтаксису в начальной школе. Современные учебники для начальной школы содержат мало информации о словосочетании. Такое явление характерно для последних двух столетий, посвященных казахскому языку. Качество учебника зависит от его методической основы, поэтому учебники пишутся на основе передовых методических достижений. На наш взгляд, от видов, содержания, эффективности практической работы, проводимой в процессе обучения казахскому языку, зависит выявление особенностей словосочетания, правильное его распознавание, выделение языковых явлений, сходных с самим словосочетанием, конкретизация его основных качеств.

Ключевые слова: начальный класс, синтаксис, обучение, анализ и синтез

EXPERTISE ANALYSIS OF SYNTAX TEACHING IN ELEMENTARY SCHOOLS

¹K. Moldabek, ²R. I. Kenzhebekova, ³A.P.Begaly

¹Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, ²Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, ³and year student of the Pik 21-5k group, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

¹moldabek.kulakhmet@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3251-8819>

²rabiga.0561@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5768-0324>

Abstract. The article discusses the analysis and analysis of teaching syntax in elementary school. Modern textbooks for elementary schools contain little information about the phrase. This phenomenon is typical for the last two centuries devoted to the Kazakh language. The quality of a textbook depends on its methodological basis; therefore, textbooks are written on the basis of advanced methodological achievements. In our opinion, the identification of the features of a phrase, its correct recognition, the identification of linguistic phenomena similar to the phrase itself, and the specification of its basic qualities depend on the types, content, and effectiveness of practical work carried out in the process of teaching the Kazakh language.

Key words: elementary class, syntax, learning, analysis and synthesis

БІЗ ӘЛЕМДІ ӨЗГЕРТЕ АЛАМЫЗ

¹А.А. Жүзжасарова, ²Н.М. Момынкүл, ³Ф.Қ. Әлайдар

¹Тарих ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Tashenev University,
Шымкент қ., Қазақстан

²География ғылымдарының магистрі, оқытушы, Tashenev University,
Шымкент қ., Қазақстан

³География ғылымдарының магистрі, оқытушы, Tashenev University,
Шымкент қ., Қазақстан

¹<https://orcid.org/0009-0002-2312-4607>, g-mail: zhuzzhasarovaakmaral@gmail.com

²<https://orcid.org/0009-0007-2798-6294>, g-mail: nuraimomynkul@gmail.com

³<https://orcid.org/0000-0001-7187-9882>, e-mail: fariza.96koja@mail.ru

Аңдатпа. Қоғамның дамуында мұғалімдердің ерекше рөлі мен ықпалы туралы. Мұғалімдердің басты міндеті – әрбір білім алушыны бәсекеге қабілетті, дарынды тұлға ретінде қалыптастыру. Жас ұрпақты тәрбиелеуде мұғалімнің алдына қойған мақсаты – тек білім беру ғана емес, сонымен қатар ұлттық құндылықтарды, ар-ұят пен талапшылдықты бойларына сіңіру.

Білім алушыларға адамгершілік қасиеттерді дамыту мен ұлттық мүддені насихаттау басты назарда.

Кілт сөздер: қоғамның дамуы, мемлекеттердің даму бағыттары, медицина, білім саласы, мұғалімдердің рөлі, бәсекеге қабілетті тұлға, дарын, қабілет, мұғалімнің міндеті, мектеп табалдырығы, ұлттық құндылықтар, ар-ұят, талапшылдық, ұлттық мүдде, адамгершілік қасиеттер, тәрбие, әлемді өзгерту, білім шырағы, адам жанының арашасы, құтқарушы, білім мен құндылықтарды сіңіру.

Кіріспе

Әлемде күн сайын қарыштап, қанатын кеңге жайып келе жатқан мемлекеттер өте көп. Бір мемлекеттер медицина жағынан қатты дамыса, ал кейбір мемлекеттер білім саласы жағынан дамып, әлемге қыруар пайдасын әкелетін технология мен жаңалықтар ашып жатыр. Осындай мемлекеттермен иық тіресіп, тең түсіп, өз мемлекетімізді одан әрі дамытуға үлес қосу үшін мұғалімдердің пайдасы өте зор.

Қыркүйектің бірі күні мектеп табалдырығын аттаған әрбір білім алушының бойына білім шырағын жаға отыра, бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыру-қазіргі заманғы мұғалімдердің басты міндеті деп айтсам қателеспеймін.

Неге мұғалімдер әлемді өзгерте алатындығының өзіндік себебі бар. Алдымызда отырған әрбір білім алушының бойында сан түрлі дарын, қабілет болады. Ал сол дарынды сыртқа шығарып, одан әрі дамытуға бағыт-бағдар беру арқылы мұғалім әлемді өзгерте алатын тұлға қалыптастырады. Өзімнің тәжірибеме сүйене айтар болсам, мен Жұмабек Ахметұлы Ташенов атындағы оқу ордасында аға оқытушы қызметін атқарамын. Мектеп қабырғасынан қанат қағып, жоғарғы оқу ордасына енді аяқ басқан бірінші курс білім алушыларына сабақ беремін. Біздің оқу ордамызда үш түрлі құндылық әр сабақ сайын жүйелі түрде айтылып, білім алушылардың бойына сіңдіруге тырысамыз. Ол құндылықтар: ұлттық мүдде, ар-ұят және талап. Өзімнің сабақ беретін пәнім бойынша білім алушыларыма білім беріп қана қоймай, осы құндылықтар бойынша айтып, өмірлік мысалдармен келтіре сипаттаймын. Білім алушылар Жұмабек Ахметұлы Ташенов атындағы оқу ордасында білім

алатындықтан, ал бұл ұлы тұлға қазақ халқының бірлігі мен жерінің тұтастығы үшін күрескен, сондықтан да олар үшін ар-ұяттың ең бірінші орында болу керектігі жайлы айтуды өзіме парыз деп санаймын. Себебі болашақ барлық маман иелері ел иесі болғандықтан, әрбір маман үшін ар-ұят, талапшылдық және ұлттық мүдденің маңыздылығы басты назарға алынады.

Жұмабек Ахметұлы Тәшеновтің ерлігі

1950 жылдың аяғында Кеңес одағының басшылығына Никита Сергеевич Хрущев келді. Оған Қазақстанның жері үлкен көрініп, оны шағын ету керек деген мақсатта республиканың солтүстігіндегі 5 аймақты Ресей Федерациясының құрамына бермек болады. Ал елдің батысындағы қазіргі Маңғыстау түбегін түгел Түрікменстанға бермек болған [1]. Ал оңтүстікте бірнеше ауданды Өзбекстанға беру жөнінде үлкен жоспар жасалған. Осы мәселені шешуге Жұмабек Тәшенов кірісті. Ол одақ басшылығына жер аумақтарын бөлу туралы мәселені жергілікті билікпен санаспай, тікелей Мәскеуде орталық комитетте шеше берер болсақ, онда Кеңес Одағының конституциясын, Қазақ КСР конституциясын жою керек екенін айтқан. Ал оны жоймайтын болсақ, заңда мына аумақтың бәрі Қазақстанның меншігі екені жазылған деген уәж айтып, Хрущевтің бегін қайтарған [2].

"Маған керекті лауазым емес, қазақ халқының бірлігі мен жерінің тұтастығы. Ол арманыма жеттім. Елім, жерім орнында" деген тау тұлғалы Жұмабек Тәшенов осылайша Қазақстан жерінің халық меншігінде қалуына жол ашты.

"Ол заманда Мәскеу идеологиясы, партияның өктемдігі жүріп тұрғанда Тәшеновтің ерлігін дөп басып айту қиынға соқты [3]. Тәшеновке оралып, оның ерлігін айтып жатқанымыз Тәуелсіздік алып, санамыздың ашылғанының арқасы. Ұлттық тарихымызға мемлекеттік мүдде биігінен қарай бастағанымызды көрсетеді. Тәшеновті енді танып жатырмыз, Тәшеновтің тарихтағы шын бағасын енді біліп жатырмыз", - дейді тарих ғылымдарының докторы Ханкелді Әбжанов.

"Егер ол мансапқұмар болса, бәріне бас изеп, үнсіз келісе берер еді ғой [4]. Жоғары қызметінде қала берер еді. Жоқ, ол ондай болған жоқ. Әрине, оны қызметінен алған кезде жұмысына жоғары жақтың көңілі толмайды деген бұйрығымен босатқан. Сөйтіп Шымкентке жіберіледі. Сөйтіп әкем өмірінің соңына дейін сонда тұрды. Халық құрметтейтін, бағалайтын. 60-қа келген кезде зейнетке шығарды. Ол кезде де біраз жұмыс атқаратын күш-қуаты бар еді. Ол қарап отыра алмайтын. Зейнетке шыққан соң зерттеу институтында жұмыс істеді", - дейді ұлы Саян Тәшенов.

Тұтас ұлтты уысында ұстамақ болған Кеңес империясының басшысына қарсы тұрып, дәлелді уәжі арқылы тойтарыс бере білген Жұмабек Тәшенов ерлігі бүгінгі ұрпақтың санасына рухани азық.

Қазақ халқының бірлігі мен жерінің тұтастығы үшін күрескен ұлы тұлға

Жұмабек Тәшенов - Қазақстанның Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Павлодар, Көкшетау, Ақмола секілді бес облысын Ресейге беруге қарсы шыққан және мақта егетін аудандарды - Өзбекстанға, Маңғыстау түбегін - Түркіменстанға беру туралы шешімге тойтарыс беріп, осылайшы қазақ жерінің тұтастығының сақталуына орасан зор ықпал еткен тұлға. Ал осындай алып тұлғаның атындағы оқу ордасында білім алып, жұмыс істеу біз үшін үлкен мәртебе [5].

Мұғалім – оқушы өмірінің іргетасын қалаушы және ғылым негіздерімен таныстырушы маман. Егер тарихқа қысқаша шолу жасасақ, онда өткен ғасырдың басында өзіндік ерекшелігінен айыруға, ұлттық сананың жойылуына негізделген идеологияның болғаны айқын [6]. Салдарынан, адамдардың бәріне, соның ішінде бала тәрбиесіне тұтынушылық қатынасы пайда бола бастады. Отбасы баланы тәрбиелеу міндетінен босады. Барлығы педагогтің қолына берілді – бөбекжай, балабақша, мектеп, интернат, училище, техникум, ЖОО. Ата-аналардан мемлекет ортақ үйдің өркендеуін талап етті де, ал балалар толығымен жаңа білім мен тәрбие жүйесіне берілді.

Кеңес мектебінің идеологиялық негізі – марксизм-ленинизм және атеизм идеялары [7]. Педагогикалық процесс саясаттандырылып, халықтың мәдени дәстүрлерінде көрініс тапқан алдыңғы тәжірибені жойды. Тоталитарлық мемлекеттің идеологиясы адамды даралығынан айырып, еңбек ұжымын қалыптастыруға негізделді. Ғасырлар бойы көрініс тапқан педагогикалық дәстүр еленбеді, табиғатпен, сыртқы әлеммен байланыс бұзыла бастады.

Алайда осы кезеңнің идеологияландыру үдерістерімен қатар көшпелі далада шындықтың жаңа сын-қатерлеріне жауап ретінде өзіндік идеология да сақталды. Ұлы Отан соғысы жылдарында көшпелілік рухтың болуы ерекше сезілді. Соғыс ғаламды жоюды көздеген әлемдік дағдарыс ретінде танылды. Осы кезде әлемді қорғау сезімі пайда бола бастады. Бұл да – идеология. Көшпендінің идеологиясы –өзіне және айналасына үйлесімді әлем құру [8].

Содан кейін коммунизмнің идеологиялық дағдарысы басталды. Көптеген жыл бойы бөтен нәрсе маңызын жоғалта бастады. Ақыр аяғында дағдарыс көшпенділердің көп ғасырлық идеологиясының жандануына алып келді. Көшпендінің санасында білімі бар, оның үстіне осы білімді беретін адам құрметке лайық және сөзсіз беделге ие болды.

Мұғалімге құрметпен қарау, оның миссиясының маңыздылығын мойындау дала философиясының мазмұнына кірді. Бұл – айқын мәдени құбылыс [9]. Осы жайлы ұлы Абай, Ыбырай Алтынсарин, Мағжан Жұмабаев және халқымыздың басқа да ағартушылары жазды. Бірақ мұғалімнің адам өміріндегі орны мен рөлін анықтаумен қатар, қоғам әрқашан да оның жеке басына жоғары талаптар қоя білді. «Білімді халықта балаларды педагогикалық ғылымды меңгерген арнайы арнада оқытады. Бұл өте дұрыс, себебі сот заң істерін оқыса, дәрігер медицина ғылымын игереді, ал педагог педагогиканы меңгеруі тиіс», деп Ахмет Байтұрсынұлы жазған [10].

Білім ордасында басты тұлға мұғалім екендігі белгілі. Тіпті қазіргі технологиялар ерекше дамыған заманның өзінде білім сапасын қамтамасыз етудегі мұғалім рөлін ешнәрсемен ауыстыруға болмайтындығын халықаралық тәжірибелер көрсетіп отыр. Демек, мұғалім біліктілігі, бұл еліміздің бүкіл білім беру жүйесін алға бастырып, оны заман талабына сай етіп құрудың негізгі алғышарты, басты кепілдігі болып табылады. Білімді ұрпақты, бәсекеге қабілетті мамандарды білімді мұғалімдер, жан-жақты кемел ұстаздар ғана тәрбиелеп шыға алады.

Қорыта айтқанда, ұстаз атты ұлы тұлғалар-әлемнің өзгеруіне тұтастай септігін тигізуге мүмкіндігі бар жандар. Бәсекеге қабілетті, білімді де, білікті және адамзатқа қажетті құндылықтарды бойына дарытқан тұлғаларды тәрбиелеп шығатын ұстаздарды мықты деп есептемеске болмас, сірә?!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Құнанбайұлы А. «Ақыл мен парасаттың» мәні туралы.
2. Л. С. Выготский, «Психология және педагогика».
3. М. Әуезов «Қазақ халқының рухани құндылықтары».
4. Қ. Жұбанов «Қазақ тілінің мәдениеті мен ұлттық тәрбиесі».
5. Ф. Ницше «Адам, оның құндылықтары және өмірдің мәні».
6. Алтай шежіресі, жауапты редактор -- Хакім Омар, Құрастырушы
7. Ісләмов Ібрахим (Жақан). Алматы, «Темірқазық» баспасы, 2014
8. “Қазақстан”: Ұлттық энциклопедия/Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы “Қазақ энциклопедиясы” Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9
9. Б.А. Тұрғынбаева. Мұғалімнің шығармашылық әлеуметін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту.: теория және тәжірибе // Алматы. 2005, 174-бет
10. К.Құдайбергенова. Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критерий // «білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі » атты халықаралық ғылыми – практикалық конференцияның материалдары. 2008. 30- 32-б

МЫ МОЖЕМ ИЗМЕНИТЬ МИР

¹А.А. Жужасарова, ²Н.М. Момынкул, ³А.К. Абилова

¹Магистр исторических наук, старший преподаватель, Tashenev University, Шымкент, Казахстан

²Магистр географии, преподаватель, Tashenev University, Шымкент, Казахстан

³Магистр исторических наук, старший преподаватель, Tashenev University, Шымкент, Казахстан

¹<https://orcid.org/0009-0002-2312-4607>, g-mail: zhuzzhasarovaakmaral@gmail.com

²<https://orcid.org/0009-0007-2798-6294>, g-mail: nuraimomynkul@gmail.com

³<https://orcid.org/0009-0000-0704-192X>, e-mail: aliya.abilova.72@mail.ru

Аннотация. Об особой роли и влиянии учителя в развитии общества. Основная задача педагогов — сформировать из каждого ученика конкурентоспособную, талантливую личность. Целью педагога в воспитании подрастающего поколения является не только предоставление образования, но и привитие ему национальных ценностей, чести и самоуважения.

Основное внимание уделяется развитию нравственных качеств учащихся и продвижению национальных интересов.

Ключевые слова: развитие общества, направления развития государств, медицина, образование, роль учителя, конкурентоспособная личность, талант, способность, долг учителя, школьный порог, национальные ценности, совесть, требовательность, национальный интерес, нравственные качества, образование, изменение мира, светильник знаний, посредник человеческой души, спаситель, привитие знаний и ценностей.

WE CAN CHANGE THE WORLD

¹A.A. Zhuzhasarova, ²N.M. Momynkul, ³A.K. Abilova

¹Master of History, Senior Lecturer, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

²Master of Geography, Lecturer, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

³Master of History, Senior Lecturer, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

¹<https://orcid.org/0009-0002-2312-4607>, g-mail: zhuzzhasarovaakmaral@gmail.com

²<https://orcid.org/0009-0007-2798-6294>, g-mail: nuraimomynkul@gmail.com

³<https://orcid.org/0009-0000-0704-192X>, e-mail: aliya.abilova.72@mail.ru

Abstract. About the special role and influence of the teacher in the development of society. The main task of teachers is to form a competitive, talented personality from each student. The goal of the teacher in educating the younger generation is not only to provide education, but also to instill in them national values, honor and self-respect.

The main attention is paid to the development of moral qualities of students and the promotion of national interests.

Key words: development of society, directions of development of states, medicine, education, the role of the teacher, competitive personality, talent, ability, duty of the teacher, school threshold, national values, conscience, exactingness, national interest, moral qualities, education, changing the world, lamp of knowledge, mediator of the human soul, savior, instilling knowledge and values.

ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКАНЫ ДАМУДАҒЫ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ РӨЛІ

¹Ф.Қ. Әлайдар, ²Н.М. Момынқұл, ³А.А. Жүзжасарова

¹География ғылымдарының магистрі, оқытушы,
Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

²География ғылымдарының магистрі, оқытушы,
Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

³Тарих ғылымдарының магистрі, аға оқытушы,
Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

¹<https://orcid.org/0000-0001-7187-9882>, e-mail: fariza.96koja@mail.ru

²<https://orcid.org/0009-0007-2798-6294>, g-mail: nuraimomynkul@gmail.com

³<https://orcid.org/0009-0002-2312-4607>, g-mail: zhuzzhasarovaakmaral@gmail.com

Аңдатпа. Қазіргі таңда әлемнің көптеген елдері «жасыл» экономиканы тиімді деп қарастырады. Балама қуат көзін пайдалану арқылы энергияны үнемдеу күн тәртібіндегі басты мәселеге айналған. «Жасыл» экономиканың басты міндеті – қоршаған ортаға келетін зиянды азайту. «Жасыл» экономика — жаңа ғасырдың жетістігі. Мұның нәтижесінде табиғи ресурстар да ысырап болмай, тиісті деңгейде пайдаланылады. Себебі, бүгінде қуат көзінің шамадан тыс қолданылуы үнемшілдікті ұмыттырып барады. Жаңа технологияның арқасында бірқатар балама қуат көзі пайда болды. Жасыл экономикаға бет бұру үшін, адамзат бірініші халықаралық стандартқа сай етіп, экологиялық тазалықты сақтау қажет. Балама қуат көзі — дербес экономиканы қалыптастырады. «Жасыл» экономиканың тиімділігін арттырып, энергия көзін үнемдеуді қамтамасыз етеді.

Кілт сөздер: жасыл экономика, дағдарыс, экологиялық қатер, жасыл инвестиция, энергия көзі, адами капитал, энергетикалық қауіпсіздік.

Кіріспе

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2021-2025 жылдарға арналған «Жасыл Қазақстан» ұлттық жобасын әзірлеуге бастамашы бола отырып, экономиканы жасылдандыру мен қоршаған ортаны қорғауды экономикалық бағыттың негізгі бағыттарының бірі деп атады. Еліміздің өңірлерінде көмірқышқыл газының бөлінуін шектеу және өсіп келе жатқан шөлейттенуді ауыздықтау үшін бес жыл ішінде ормандарға 2 миллиардтан астам ағаш отырғызу және елді мекендерде 15 миллионнан астам ағаш отырғызу жөніндегі мемлекет басшысы алға қойған ауқымды міндет жүзеге асырылып жатыр. «Жасыл» экономика – бәскеге қабілетті экономика.

XXI ғасырдың басында экономикалық жаһандану қарқыны мыңжылдықтың мәселелерін жалпы талқылау үшін жаңа серпін берді. Қазір әлемде экология және тұрақты даму мәселелері өзекті тақырыпқа айналған. Қоршаған ортаға залалды барынша азайтуға бағытталған жасыл экономика болашақта тұрақтылық пен өркендеуді қамтамасыз ететін негізгі фактор атанады. Қазақстан да аумағы үлкен мемлекет ретінде жасыл экономикаға көшудің маңыздылығын мойындап отыр [1].

2008-2010 жылдардағы дағдарыстың салдарынан мыналарға қатысты дауыстар көтерілді қазіргі экономиканың негізгі парадигмаларының екеуінде де өзгерістердің қажеттілігі, сияқты сондай-ақ ұлттық экономикалардың құрылымдық негіздері. Бірінші жағдайда либерализмнің қарсыластары мен жақтастары арасында дау өршіп тұрды. Екінші мәселеге қатысты жасыл экономиканың маңызы арта түсті. Бұл энергия тұтынуды азайтуға негізделген экономика, дәстүрлі энергетикалық ресурстарға сүйене отырып, энергия мен

ресурстарды ұлғайту жаңартылатын көздерден алынатын энергияның тиімділігі мен үлесін арттыру. Жасыл экономика үшін қарқынды күш-жігер әсіресе алып мемлекеттерден ат салыса бастады. Жасыл экономика да қарсы іс-қимыл элементтерінің біріне айналды Еуропалық Одақта қабылданған дағдарыстық бағдарлама. Негіздеме ретінде жасыл экономикаға құрылымдық трансформацияны енгізу мыналар болуы мүмкін: жаңа бәсекелестік артықшылықтарды қалыптастыру, зерттеулерді пайдалану әлеует, экологиялық мәселелер, жаңа әзірлемелерді құру [2]. Дегенмен, жасыл экономиканы құру кейбір кедергілерге тап болады: төмен жасыл өнімдер мен қызметтерге сұраныс, олардың өндірісінің жоғары құны табиғи ресурстарды пайдалануда тиімділіктің жоғарылау рөлін атқаратын тауарлар ресурстар.

Зерттеу әдісі стратегиялық талдауды негізге алатын құжаттар, дағдарысқа қарсы жоспарлар, мемлекет қабылдап жатқан шаралар, сондай-ақ елдер бастамашылық еткен практикалық іс-әрекеттердің мысалдары, нақтылық тұрғысынан жүзеге асыру мүмкіндіктері. Сонымен бірге ол келесі нұсқауларды ұсынады жасыл желек құру саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру халықаралық ұйымдар енгізген экономика. Мемлекеттің экономикадағы рөлі. Неолибералдық ілім үстемдік еткен бірнеше онжылдықтардан кейін қолдау көрсету мемлекеттің экономикадағы рөлін төмендету, 2008-2010 жылдардағы дағдарыс анықталды болжамдардың әлсіз жақтары. Дағдарыстың қайнар көздері екеуінде де негізделген доктриналық концепция, сонымен қатар экономиканың құрылымы [3]. Кем емес нарықтағы әлсіздіктің салдары маңызды рөл атқарды. Профессор Гжегорц В.Колодко: "Тек интеллектуалды синергияның күші нарықтың көзге көрінбейтін қолымен және көзге көрінетін мемлекет басшысымен жасайды ауқымды экономикалық табысқа жету мүмкіндіктері". Мемлекет еркіндіктің тапшылығын түзетуде маңызды рөл атқарады аудандардағы нарық қоғамдық ауқымда экономиканың тиімділігін арттыру әлеуметтік өнімді бөлудегі шектен тыс теңсіздіктерді шектеп, экономиканы тұрақтандыру. Сондай-ақ атап өтілгендер: экономикадағы реттеудің қажеттілігі, бәсекелестікте нарықтық сәтсіздіктердің болуы, сыртқы әсерлердің болуы. Олардың кейбіреулері 2008-2010 жылдардағы экономикалық дағдарысқа байланысты, әсіресе банк және қаржы секторы [4]. Дағдарыстың салдары мыналардың салдары болды қаржы жүйесінің шектеулі болуына байланысты өз бетінше өмір сүруі туралы келісім осы саладағы инновациялар туралы ережелер. Мемлекет азаматтардың тиісті тұрмыс жағдайын қамтамасыз етуге міндетті. Бұл тек жұмыс істеу және тұру мүмкіндіктерін ғана емес, сонымен қатар қоршаған ортаның сапасы. Бұл қоғамдық алаңдаушылық арқылы жасалуы керек бұл элементтер, өйткені кәсіпорындардың қызметі және олардың қызметіне ұмтылу шектеусіз болуы мүмкін пайда, әсіресе табиғи ресурстарды пайдалануда. Бұл инфинитив рационализацияға ұшырауы керек. Және бұл, олардың арасында басқалары, оның себебі тұрақтылық мәселесін атап көрсетеді дамуы келесідей анықталады: "Қазіргі заманның қажеттіліктерін қанағаттандыратын даму болашақ ұрпақтың өз бетінше кездесу қабілетіне нұқсан келтірместен қажеттіліктер" Біздің ортақ болашағымыз.

Мемлекет ең ірі мемлекет деген жалпыға ортақ пікір де маңызды басқа субъектілердің қызметін реттейтін шаруашылық жүргізуші субъект және мекемелер. Бұл тұжырым мыналарға сәйкес келеді: "Бізге экономикалық принциптердің ақылды үйлесімі қажет рационализм рөлінің принциптерінен туындайтын прагматикалық еркіндік мемлекеттің және мемлекеттік сектордың тиісті саласы [5]. Айта кету керек, жаһандану нәтижесінде жаңалары пайда болады өзінің ауқымдылығына байланысты мемлекеттің белсенді рөлін талап ететін қатерлер: -экологиялық қауіптер, мысалы: ластану, климаттың өзгеруі; экономикалық тәуекел; қирау және экологиялық әлеуметтік тәуекел; жұмыссыздықтың, кедейліктің және аштықтың артуы. Кейбір салаларда мемлекеттің рөлі маргиналдандырылған, себебі экономикалық қатынастарды интернационалдандыру және сауданы ырықтандыру. Екінші жағынан, бұл көптеген жағымсыз әсерлерді тудырады және

оларды шектеуге болады тек мемлекеттердің ынтымақтастығында. Бұл әсіресе экологиялық жағдайға қатысты шығарылымдар.

Жасыл экономика - анықтамасы және негізгі мақсаттары жасыл экономика тұжырымдамасы маңыздылыққа ие болды. 2008 жылы басталған нақты экономиканың дағдарысы туралы. Оның генезисі сонау 1989 жылы, ол "Жоспар" баяндамасында алғаш рет қолданылған кезде Ұлыбритания үкіметі үшін дайындалған "Жасыл экономика" [6]. Жасыл экономика мыналармен байланысты дәстүрлі энергетикалық ресурстар негізінде энергия тұтынуды азайту, ресурстардың тиімділігін арттыру және энергия үлесін арттыру жаңартылатын көздер. Қазіргі уақытта энергияның төмендеуімен анықталады дәстүрлі энергетикалық ресурстарға, энергияға және ресурстарға негізделген тұтыну тиімділігі, жаңартылатын көздерден алынатын энергия үлесінің өсуі. Тұжырымдаманы негізінен 2008 және 2009 жылдары халықаралық ұйымдар әзірледі Біріккен Ұлттар Ұйымының қоршаған ортаны қорғау бағдарламасы сияқты ұйымдар (ЮНЕП) және Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) әр түрлі бағдарламалар, есептер және декларациялар арқылы жүзеге асырылады [7]. Солардың бірі бұл шығарылымдағы ең маңызды құжат - Экономика қорының жаңа есебі Жасыл жаңа мәміле, бұл еңсеру қажеттілігін көрсетті дағдарыс, қаржылық, климаттың өзгеруіне және дағдарысқа байланысты мұнай бағасының жоғары болуынан туындайтын (Жасыл жаңа мәміле, 2008). Бұрын-соңды мұндай ұсыныс экономикалық бағытты белгілеуге негізделмеген, экологиялық мәселелермен тығыз байланысты соңғы дағдарыс жағдайындағыдай маңыздылыққа ие болды. Дегенмен, бұл мәселедегі маңызды кезең Брундтланд комиссиясының есебі болды - "Біздің ортақ Болашақ" (1987) және тұрақты даму қағидатын бекіту (Біздің ортақ болашағымыз, 1987) [8].

Жұмыс анықтамасына сәйкес, дайындаған Біріккен Ұлттар Ұйымының қоршаған ортаны қорғау бағдарламасы (ЮНЕП), жасыл экономика нәтижелері адамның әл-ауқаты мен әлеуметтік теңдігі жақсарды, сонымен бірге экологиялық тәуекелдерді және экологиялық тапшылықтарды айтарлықтай төмендету. Оның ең қарапайым көрінісі, жасыл экономиканы солардың бірі ретінде қарастыруға болады бұл төмен көміртекті, ресурстарды үнемдейтін және әлеуметтік инклюзивті пайдалануға мүмкіндік береді. Мұны неғұрлым прагматикалық тәсіл ретінде қарастыруға болатындығы айтылады тұрақты дамуды жүзеге асыру.

Жасыл экономиканы құру келесі мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған:

- энергия және шикізат тиімділігін арттыру,
- парниктік газдардың азаюы (әсіресе көмірқышқыл газы),
- өндірістік процестердің нәтижесінде ластану деңгейінің төмендеуі
- энергетикалық қауіпсіздікті арттыру,
- инновациялық әлеуетті жұмылдыру,

- жаңа бәсекелестік артықшылықтарға ие болу. Осы мақсаттарды жүзеге асыру жасыл желектің жұмысымен байланысты жаһандық сұранысты тудыратын және жұмыс орындарын ашатын өнеркәсіптік революция, соның ішінде, таза және тиімді технологияларды дамыту арқылы, жаңартылатын энергия көздерін пайдалану, экологиялық тазалықты насихаттау көлік жүйелері.

Бұл тұрғыда жасыл экономика келесі элементтерді қамтиды:

- жасыл өнімдер мен қызметтер,
- жасыл инвестициялар,
- экономиканың жасыл секторлары,
- жасыл мемлекеттік сатып алулар,-
- жасыл салық реформасы,

- жасыл жұмыс орындары. Біріншісі - өмірлік цикл бойы бар өнімдер тобы қоршаған ортаға әсерінің шектелуі. Жасыл инвестицияларға байланысты энергиямен өзін-өзі қамтамасыз ететін құрылыстар немесе энергия, шикізат тиімді машиналар мен жабдықтар.

Табиғи ресурстарға инвестиция салу ұсынылды капитал, тұрақты ауыл шаруашылығы, адами капитал, инфрақұрылым, инновациялар. Өз кезегінде экономиканың жасыл секторлары тек ауыл шаруашылығы, орман шаруашылығы және мал шаруашылығы, әсіресе жаңартылатын энергия өндірісі, экологиялық таза технологиялар. Жасыл мемлекеттік сатып алулар, Еуропалық комиссияның пікірінше, мемлекеттік органдар тауарларды, қызметтерді және қызметтерді сатып алуға ұмтылатын процесс өмірлік циклі бойы қоршаған ортаға әсерінің төмендеуімен жұмыс істейді бірдей бастапқы тауарлармен, қызметтермен және жұмыстармен салыстырғанда сатып алынатын функция" [9]. Жасыл салық реформасы қоршаған ортаның сыртқы әсерлерін азайтуға көмектеседі салық ставкаларының, салықтық жеңілдіктердің сәйкес құрылымдары. Халықаралық еңбек ұйымының мәліметтері бойынша жасыл жұмыс орындары мыналар:

- энергия мен табиғи ресурстарды тұтынуды азайтуға үлес қосу
- парниктік газдар шығарындыларын азайту,
- қалдықтардың және ластанудың мөлшерін азайту,
- экожүйелерді қорғауға жәрдемдесу және олардың бастапқы күйін қалпына келтіру.

Эдвард Б.Барбиер атап өткендей: "Жасыл экономикаға көшу қысқа және ұзақ мерзімді саясатты, араласуды қажет етеді кедей елдерге қарағанда байларға арналған саясат пен құралдар және іске асырудың саяси қиындықтарын еңсеру қажет" [10]. Өз кезегінде Кэмерон Аллен (БҰҰ-ның тұрақты даму жөніндегі бөлімі) сондықтан ұлттық үкіметтер өздерінің үкіметтерін қабылдауы керек деп тұжырымдайды ұлттық басымдықтарға сәйкес жасыл экономиканың анықтамалары және мән-жайларды еңсеру қажет екенін атап өтті. Жасыл экономиканың нақты элементтерінің табыстылығы мыналарға байланысты субъектілердің үш тобын, яғни мемлекеттерді, кәсіпорындарды тарту туралы және қоғамдар өздерінің іске асыруға деген ұмтылысында. Ерекше маңызды рөлді біріншісі атқарады, себебі бұл құралдар қол жетімді және экономикалық саясатты қалыптастырумен байланысты. Маңыздысы - жасыл экономика жағдайына қол жеткізу процесі, ол жүйелі тәсілді қажет етеді.

Қорытынды

Қорыта келгенде, «Жасыл экономика» сынды ауқымды бағыттардың елді біріктіруге жұмыс жасауы көңіл қуантарлық жағдай. Көз қуанды, көңіл қалпына келді, ендігі мақсат – зардап шеккен табиғаттың жаралы дерттерін жазу. Экологиялық мәселелерді шешу жолында кішкене де болсын қызмет атқарсаңыз, бұл – келешек ұрпақ мүддесі үшін жасаған табиғат алдындағы өтелген борыш болмақ. Заманауи мүмкіндіктерді пайдалану арқылы жергілікті тұрғындардың әлеуметтік жағдайын, әлеуетін көтеруге күш салады. Жасыл экономика – адамның Жер ресурстарына жауапкершілікпен қарауын экономикалық талаптардың міндетті екенін ұғынуға көп мүмкіндік береді. Халықтың әл-ауқаттың өсуі мен табиғи ресурстарды сақтау, экономикалық жағдайын жақсартуға, қоғамдық маңызы бар, елдер арасындағы достықты нығайтуға бағытталған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кенешбаев, Б. Ж. Қазақстандағы жасыл экономиканың жарқын болашағы / Б.Ж.Кенешбаев, Камбар Мусабеков.
2. Қазақстан Республикасының «Жасыл экономикаға» көшуі туралы тұжырымдама
3. Анасимов С.П. «Зеленая экономика и электроэнергетика-2013г.
4. Мировая экономика и международное отношение 2014г.
5. ҚазАқпарат Мемлекет басшысының халқына жолдауы, Астана 10шілде
6. «Жасыл экономика» туралы Тұжырымдама, 2013ж 1- маусым
7. Жолдасова Г.А. Экономика негіздері, Астана, Фолиант, 2011
8. Бобылев, С. Н. Зеленая экономика: глобальный контекст и российские реалии / С. Н. Бобылев, А. В. Кудрявцева. – М.: Финансовый университет, 2016. – 416 с.

9. Глазьев, С. Ю. Зеленая экономика как фактор устойчивого развития / С. Ю. Глазьев // Экономика региона. – 2014. – № 4. – С. 1-12.

10. Казанцев, А. А. Зеленая экономика: понятие, принципы и цели / А. А. Казанцев // Вестник Московского университета. Серия 6. Экономика. – 2013. – № 6. – С. 3-12.

РОЛЬ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В РАЗВИТИИ ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ

¹Ф.К. Алайдар, ²Н.М. Момынкул, ³А.А. Жужасарова

¹Магистр географии, преподаватель, Tashenev University, Шымкент, Казахстан

²Магистр географии, преподаватель, Tashenev University, Шымкент, Казахстан

³Магистр исторических наук, старший преподаватель, Tashenev University, Шымкент, Казахстан

¹<https://orcid.org/0000-0001-7187-9882>, e-mail: fariza.96koja@mail.ru

²<https://orcid.org/0009-0007-2798-6294>, g-mail: nuraimomynkul@gmail.com

³<https://orcid.org/0009-0002-2312-4607>, g-mail: zhuzhasarovaakmaral@gmail.com

Аннотация. Сегодня многие страны мира считают «зеленую» экономику выгодной. Энергосбережение за счет использования альтернативного источника энергии стало главной проблемой на повестке дня. Главная задача "зеленой" экономики-минимизировать ущерб окружающей среде. "Зеленая" экономика-достижение нового века. В результате природные ресурсы также используются надлежащим образом, не тратя впустую. Это потому, что сегодня чрезмерное использование источника питания забывает об экономии.

Благодаря новой технологии появился ряд альтернативных источников питания. Чтобы перейти к зеленой экономике, необходимо соблюдать экологическую чистоту, чтобы человечество соответствовало международным стандартам. Альтернативный источник энергии-формирует самостоятельную экономику. Повышает эффективность "зеленой" экономики и обеспечивает экономию энергоресурсов.

Ключевые слова: зеленая экономика, кризис, экологическая угроза, зеленые инвестиции, источник энергии, человеческий капитал, энергетическая безопасность.

THE ROLE OF GEOGRAPHICAL RESEARCH IN THE DEVELOPMENT OF THE GREEN ECONOMY

¹F.K. Alaydar, ²N.M. Momykul, ³A.A. Zhuzhasarova

¹Master of Geography, Lecturer, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

²Master of Geography, Lecturer, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

³Master of History, Senior Lecturer, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

¹<https://orcid.org/0000-0001-7187-9882>, e-mail: fariza.96koja@mail.ru

²<https://orcid.org/0009-0007-2798-6294>, g-mail: nuraimomynkul@gmail.com

³<https://orcid.org/0009-0002-2312-4607>, g-mail: zhuzhasarovaakmaral@gmail.com

Abstract. Today, many countries in the world consider the "green" economy to be beneficial. Energy conservation through the use of alternative energy sources has become the main issue on the agenda. The main task of the "green" economy is to minimize damage to the environment. "Green" economy is the achievement of the new century. As a result, natural resources are also used properly, without wasting. This is because today, excessive use of the power source forgets about saving. Thanks to new technology, a number of alternative power sources have appeared. To move to a green economy, it is necessary to maintain environmental cleanliness so that humanity meets international standards. Alternative energy source - forms an

independent economy. Increases the efficiency of the "green" economy and ensures energy savings.

Key words: green economy, crisis, environmental threat, green investments, energy source, human capital, energy security.

ӨОЖ 37.16:911.2:574

ҮЗДІКСІЗ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ МЕН ОҚЫТУ

¹Апашева С.Н., ²Туркмонова М.А.

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, қауым.профессор, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

³ЕП 21-2 к тобының студенті, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

¹<https://orcid.org/0000-0002-0303-2775>, e-mail: sabira66_66@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада география курсы аясында экологияны оқытудың тиімділігін жаңа техникалық оқыту құралдарын енгізу арқылы арттыру мәселесі қарастырылған. Оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру, экологиялық ойлауын дамыту, географиялық және экологиялық процестер арасындағы байланыстарды терең түсіну үшін интерактивті карталарды, географиялық ақпараттық жүйелерді (ГАЖ), виртуалды зертханаларды, мультимедиялық презентацияларды, онлайн платформаларды және басқа да цифрлық құралдарды пайдаланудың мүмкіндіктері мен артықшылықтары талданады. Экологиялық проблемаларды визуализациялауға, табиғат құбылыстарын модельдеуге, мектеп оқушыларының жобалық және зерттеушілік әрекеттерін ұйымдастыруға бағытталған география сабағының әртүрлі кезеңдерінде практикалық қолдану мысалдары келтірілген. Географиялық білім беру жағдайында экологияны оқытуда жоғары нәтижелерге қол жеткізу үшін қазіргі заманғы техникалық құралдарды оқу процесіне енгізудің орындылығы мен перспективалары негізделген.

Кілт сөздер. Жаңа техникалық оқу құралдары, экология, география, оқыту, интерактивті карталар, ГАЖ, виртуалды зертханалар, мультимедиа, онлайн платформалар, оқу үдерісі, оқыту тиімділігі.

Кіріспе

Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуымен сипатталатын қазіргі әлемде оқу үрдісі елеулі өзгерістерге ұшырауда. Оқытудың жаңа техникалық құралдарының интеграциясы тек қалаулы қосымша ғана емес, білім берудің тиімділігі мен сапасын арттырудың қажеттілігіне айнауда. Бұл бағыт жаратылыстану ғылымдарын, атап айтқанда экологияны география курсы аясында оқытуда ерекше өзекті болып табылады.

География табиғи және әлеуметтік-экономикалық объектілер мен құбылыстардың кеңістікте таралуын зерттейтін ғылым ретінде тірі ағзалардың бір-бірімен және қоршаған ортамен байланысын зерттейтін экологиямен тығыз байланысты. География курсында экологиялық аспектілерді оқыту студенттерге «табиғат-адам» жүйесіндегі қарым-қатынастарды тұтас түсінуге, тұрақты даму мен табиғи ресурстарды жауапкершілікпен пайдаланудың маңыздылығын түсінуге мүмкіндік береді. Осы контексте пайдалану күрделі экологиялық процестерді визуализациялау, экологиялық жағдайларды дамыту сценарийлерін модельдеу және студенттерді белсенді танымдық әрекеттерге тарту үшін жаңа мүмкіндіктер ашады.

Экологияны оқытудағы жаңа техникалық оқу құралдарының мүмкіндіктері Қазіргі заманғы техникалық оқу құралдары география курсына экологияны оқу процесін айтарлықтай байытуға мүмкіндік беретін құралдардың кең спектрін ұсынады: Интерактивті карталар және географиялық ақпараттық жүйелер (ГАЖ): ГАЖ аумақтардың экологиялық жағдайы, табиғи ресурстардың таралуы, ландшафттық өзгерістердің динамикасы және ландшафттық әсер ету динамикасы туралы кеңістіктік деректерді визуализациялауға мүмкіндік береді. Интерактивті карталар студенттерге нақты уақыт режимінде әртүрлі экологиялық мәселелерді зерттеуге, статистикалық деректерді талдауға және себеп-салдар байланыстарын анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, ГАЖ көмегімен ауаның ластануының немесе ормандардың жойылуының таралуын зерттеу материалды көрнекі және есте қаларлық етеді.

Виртуалды зертханалар және симуляциялар: Виртуалды зертханалар мектеп зертханасында мүмкін болмайтын экологиялық эксперименттер мен зерттеулер жүргізуге бірегей мүмкіндік береді (мысалы, парниктік әсерді, қышқыл жаңбырды және су объектілеріндегі ластаушы заттардың таралуын модельдеу). Модельдеу студенттерге күрделі экологиялық процестерді және олардың салдарын көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік береді, оқушылардың жүйелік ойлауын дамытады.

Мультимедиялық презентациялар мен бейнелер: Жоғары сапалы фотосуреттерді, бейнеклиптерді, анимацияларды және инфографикаларды пайдалану экология сабақтарын серпінді және тартымды етеді. Экологиялық мәселелерді визуализациялау, жануарлар мен өсімдіктердің сирек кездесетін түрлерін көрсету, сонымен қатар экологиялық апаттар туралы деректі фильмдер оқушылардың эмоционалды түрде тартылуына және олардың қоршаған орта мәселелеріне эмпатиясының дамуына ықпал етеді.

Онлайн платформалар мен білім беру ресурстары: интерактивті тапсырмаларды, тесттерді, қорықтар мен ұлттық саябақтарға виртуалды турларды, сондай-ақ қоршаған ортаны қорғау мәселелері бойынша өзекті ақпаратты қамтитын көптеген білім беру платформалары мен веб-сайттары бар. Бұл ресурстарды пайдалану сабақтағы жұмыс формаларын әртараптандыруға және оқушылардың өз бетінше танымдық әрекеттерін ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Мобильді қолданбалар: Мобильді қолданбаларды далалық зерттеулер жүргізу (мысалы, координаттарды жазу, өсімдіктер мен жануарлар түрлерін анықтау), қоршаған ортаның экологиялық жағдайы туралы деректерді жинау және интерактивті тапсырмалар мен викториналарды орындау үшін пайдалануға болады.

Толықтырылған және виртуалды шындық (AR/VR) технологиялары: AR және VR студенттерді виртуалды орталарға батыруға жаңа перспективалар ашады, бұл оларға экожүйелерді зерттеуге, табиғи мекендейтін жануарларды бақылауға немесе интерактивті форматта климаттың өзгеруінің әсерін модельдеуге мүмкіндік береді [5].

География курсынағы экология сабақтарында практикалық қолдану: Экология сабақтарында интеграциялау оқу процесінің әртүрлі кезеңдерінде жүзеге асырылуы мүмкін: Жаңа материалды меңгеру кезеңінде: Мультимедиялық презентациялар мен бейнематериалдар арқылы проблемалық жағдаят құру, күрделі ұғымдарды елестету және қоршаған орта құбылыстарының мысалдарын көрсету. Қоршаған орта объектілері мен процестерінің кеңістікте таралуын зерттеу үшін интерактивті карталар мен ГАЖ қолдану.

Білімді бекіту және тереңдету кезеңінде: Эксперимент жүргізу және экологиялық жағдайларды модельдеу үшін виртуалды зертханалар мен модельдеуді пайдалану. Интерактивті тапсырмалар мен сынақтарды орындау үшін онлайн платформалар мен мобильді қосымшаларды пайдалану.

Білімді бақылау және бағалау кезеңінде: Материалдың игерілуін тексеру үшін онлайн тестілеуді және интерактивті викториналарды қолдану. Жоба әрекеттері кезінде студенттер жинаған кеңістіктік деректерді талдау үшін ГАЖ пайдалану.

Жобалау және зерттеу қызметінде: Қоршаған орта туралы деректерді жинау және талдау үшін мобильді қосымшаларды және ГАЖ пайдалану қоршаған ортаның сыни жағдайы. Зерттеу нәтижелері бойынша презентациялар мен есептер құру үшін мультимедиялық құралдарды пайдалану. Виртуалды турлар алыс немесе жету қиын табиғи жерлерді зерттеуге мүмкіндік береді.

География курсында экологияны оқытуда жаңа техникалық оқыту құралдарын пайдалану бірқатар маңызды артықшылықтарға ие: Оқу материалының көрнекілігі мен қолжетімділігін арттыру: Қоршаған ортаның күрделі процестері мен құбылыстарын бейнелеу ақпаратты жақсы түсінуге және есте сақтауға ықпал етеді.

Оқушылардың танымдық іс-әрекетін белсендіру: Интерактивті тапсырмалар, виртуалды эксперименттер жобалық іс-әрекеттер оқушылардың ынтасын арттырып, оқу процесіне қатысуын арттырады.

Зерттеу дағдыларын дамыту: ГАЖ, виртуалды зертханалар және онлайн ресурстармен жұмыс ақпаратты талдау, қорытынды жасау және негізделген шешімдер қабылдау дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Экологиялық ойлауды дамыту: Экологиялық проблемаларды және олардың салдарын көрнекі түрде көрсету оқушыларда қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарауды және тұрақты даму қажеттілігін түсінуге көмектеседі.

Оқытуды даралау: оқу процесін әр оқушының жеке қажеттіліктері мен оқу қарқынына бейімдеуге мүмкіндік береді.

Уақыт пен ресурстарды үнемдеңіз: Виртуалды зертханалар мен модельдеу кейбір эксперименттер үшін қымбат жабдықтар мен керек-жарақтарды алмастыра алады.

Оқушыларды ақпараттық қоғам өміріне дайындау: Оқу үрдісінде заманауи технологияларды пайдалану оқушылардың цифрлық сауаттылығын дамытуға ықпал етеді.

Ашық артықшылықтарға қарамастан, оқу процесіне ГАЖ енгізу белгілі бір қиындықтармен қатар жүруі мүмкін: Білім беру ұйымдарының жеткіліксіз техникалық жарақтандырылуы: Барлық мектептерде заманауи құрал-жабдықтар мен жоғары жылдамдықты интернет қолжетімді емес. Шешім мектептерді кезең-кезеңімен жабдықтау, бүлтты технологияларды және ашық білім беру ресурстарын пайдалану болуы мүмкін.

Барлық мұғалімдер жұмыс істеу және оларды пайдалана отырып әдістемелік материалдарды әзірлеу үшін қажетті дағдылар жоқ. Шешім – ғылыми-техникалық білім беруді оқу үдерісіне интеграциялау бойынша біліктілікті арттыру курстары мен семинарлар ұйымдастыру.

Оқушылардың оқу үдерісінен алшақтау қаупі: Гаджеттерді бақылаусыз пайдалану оқушылардың зейінінің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Яғни сабақтарда қолданудың нақты ережелерін әзірлеу және олардың сақталуын бақылау маңызды [6].

Интернеттен алынған ақпаратты сыни тұрғыдан бағалау қажет: Студенттер әртүрлі желілік көздерден алынған ақпаратты іздеу және сыни тұрғыдан бағалау дағдыларына ие болуы керек [1].

Қазіргі ақпаратты заман талабына сай мұғалім ақпаратты техноло-гияларды толық меңгеруі тиіс. Ақпарат жүйелісі арқылы оқушылардың шығармашылық, ізденушілік қабілеттерін қалыптастыруға үлкен мүмкін-діктер туады. Ақпаратты құралдардың қолдана білуге дағдыландыру арқылы оқушылардың ақпараттық құзыреттілігін дамыту қажет. Ақпаратты технологияны қолдану арқылы пәнді оқыту: оқушыларға сабақ барысында мұғалімнің жалаң сөзін тыңдап қана қоймай, көптеген мағлұматты өз көзімен көру арқылы қабылданған ақпарат есінде жақсы сақтап қалуына мүмкіндік туады. Пәнді оқыту барысында мұғалімнің оқушыларға қойылатын талаптардың бірі: ақпаратты мәдени дамуы, яғни: ой-өрісінің дамуына, түрлі ақпарат көзімен жұмыс істей білу және оны оқушыларға түсінікті етіп жеткізу арқылы оқушының пәнге деген қызығушылығы артады. Егер де оқушының пәнге деген қызығушылығы жоғары болса ол, оқушының пән бойынша білім сапасының жоғары болуына әсер етеді. Географияны оқыту барысында:

1. Қазіргі заман оқулықтарының шашыраңқылығы;
2. ҰТБ-да кездесетін тесттерде кездесетін олқылықтар;
3. Географиялық мәліметтердің тұрақты қалыптаспағандығы;

Географиялық фактілерді іріктеп, таңдау көзқарастардың олқылығы-ның болуы география пәнінен оқушыларға сапалы білім беру жолдарын қарастыруды талап етті. Сондықтан қазіргі кезде білім саласында қолданылатын технологияларды қарастыра отырып, ақпаратты технологияларды қолдана отырып география сабағында оқушыларға сапалы білім беруге болатындығына көз жеткізуге болады.

География сабағында ақпаратты технологияларды қолдану арқылы оқушылардың білім сапасын арттыру.

Заман алға жылжып, қоғам өзгерген сайын жаңа мазмұнды оқу жүйесін қалыптастыру өмір талабы. Сондықтан да қазіргі кезде білім беру саласында болып жатқан ауқымды өзгерістер жаңа технологияны пайдалану жолдары түрлі ынталы бастамалар мен түрлендірулерге кеңінен жол ашуда. Осы орайда ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекеттің ғылыми-практикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі болып отыр[2].

Мектепте оқу - тәрбие процесін дұрыс ұйымдастырудың бірден - бір жолы - ғылым негіздерінен білім берумен қатар, сол білімді алуға ынталылықты, яғни оқушылардың танымдық қызығушылығын ояту, өз бетінше ізденуін арттыру.

Әрбір мұғалімнің шығармашылық жұмысы белгілі бір мақсатты көздейтіні сөзсіз. Оқушылардың танымдық қызығушылығын арттырудағы негізгі мақсат - олардың шығармашылық қабілетін дамыту. Ал, бұл мақсатқа жету оқытудың көптеген міндеттерін шешуге мүмкіндік береді, яғни:

- жаңа материалды берік және түсініп оқуына;
- білімін өз бетімен оқып толықтыруға;
- жоғары оқу орындарына жақсы дайындалған талапкерлерді беруге;
- сол талапкердің таңдаған мамандығын шығармашылықпен игеруге.

Мұғалімнің барлық қабілеті - оның шығармашылық жұмысынан көрінеді. Бұл тұжырым - психологияның негізгі принциптерінің бірі. Оқушының білім алуудағы жоғары белсенділігін қалыптастыру үшін оқытудың әдістері мен тәсілдерін дұрыс қолдану - оқушылардың танымдық қабілетін дамытудың ең басты құралы болып табылады [4]. Сондықтан да оқушының танымдық дамуын қамтамасыз ету үшін, оқытудың белсенді әдіс - тәсілдерін жиі қолдану өте қажет. Бірақ түрлі әдіс - тәсілдерді пайдаланғанда, оқушының бойында танымдық қабілеттің бар - жоғын ескеру қажет. Күрделі танымдық тапсырмаларды тек ғана қабілеті жоғары оқушыларға беру керек. Таным қабілетінің дамуына сай емес, оқушының мүмкіндігінен жоғары тапсырмалар, оқушының өз қабілеті мен күшіне деген сенімін жояды. Олай болса, оқушының танымдық қабілетін дамыту - ұзақ үрдіс деген қорытындыға келуге болады. Ол үшін мұғалімнің жұмыс жүйесі біртіндеп, жоспарлы және көздеген мақсатқа жетуге бағытталған болуы қажет.

Баланың белсенділігі - бұл оның өмірлік қажеттілігінің көрінісі. Адамның жасайтын кез- келген іс - әрекеті, оның физикалық және рухани күштерін белсенді қалыпқа келтіреді. Сондықтан сабақ кезіндегі оқушы белсенділігі оның әртүрлі іс-әрекеті кезінде көрінеді. Кейбіреуінде қозғалыс белсенділігі, ал кейбіреуінде рухани интеллектуалды белсенділік жақсы дамыған болады. Бірақ жеке тұлға жан - жақты қалыптасуы үшін оның бойында белсенділіктің барлық түрі көрінуі керек [7]. Оқушы белсенділігі тұлғаның қалыптасуының барлық кезеңдерінде дамиды. Психологиялық - педагогикалық зерттеулердің көрсетуі бойынша белсенділіктің бірнеше деңгейі анықталған, мысалы:

- көшірмелі еліктеу белсенділігі;
- ізденгіш - орындаушылық белсенділігі;
- шығармашылық белсенділігі.

Оқушы белсенділігінің әртүрлі деңгейіндегі түрлеріне талдау жасау мұғалімге уақыттың әрбір аралығында оқушы қай деңгейде жұмыс жасап отырғанын білуге елеулі көмек береді.

Бір сыныптағы оқушылардың танымдық қызығушылық деңгейі олардың жеке дамуына байланысты әртүрлі болады:

- қарапайым деңгей - бұл, оқушының сабақта берілетін жаңа мағлұматтарға, қызықты құбылыстарға қызығушылығы;
- орташа деңгей - бұл, оқушының заттар мен құбылыстардың қасиеттерін білуге, оның көзге көрінбейтін негізгі құрамын білуге деген қызығушылығы. Бұл деңгей бар алған білімін пайдаланып, ізденуді, жорамалдап табуды қажет етеді. Бірақ бұл қызығушылық жекелеген фактілерді ғана қамтиды. Баланың санасы оның заңдылығын анықтауға әлі де болса жетпейді. Зерттеулер көрсеткендей бұл саты, теориялық жағынан әлі жетілмеген төменгі сынып оқушыларына тән;
- жоғары деңгей - оқушының себеп - салдарлы байланыстың заңдылықтарын білуге, құбылыстардың әртүрлі ортадағы әсерінің жалпы заңдылықтарын анықтауға деген қызығушылығы.

Барлық оқушы жұмысты дәптерге орындайды. Тақта алдына ешкім шықпайды, бірақ бір оқушы (мұғалімнің таңдауымен) орнынан тұрмай, дәптерге жазып жатқанын немесе картадан оқу арқылы дауыстап түсіндіре отырады, барлық сынып жазады немесе оның айтқанына картадан қарап ілесіп отырады, керек жерінде контур картаға да сызып отыруға болады. Егер бұл оқушы тоқтап қалса екінші оқушы жалғастырады. Мұндай жұмыс кезінде оқушылардың ойлары ашық және барлық жұмыс бақылауда болады, ұжымдық жұмыстың қарқыны көтеріледі.

Оқушылардың танымдық қызығушылығының деңгейін көтерудің тағы бір белсенді тәсілі проблемалық тапсырмалар беру. Онда оқушы-лардың бәрі де ізденісте болып, бәрі де қызу жұмыс жасайды, сабақтың өн бойында қызығушылық танытады. Сондықтан да оқушының айтқан көзқарасын қолдайтын немесе оны жоққа шығаратын элементтері бар сабақ-өзінен өзі оқушылардың танымдық қызығушылықтарын тудырады.

Оқушылардың танымдық қабілетін жетілдіретін кең тараған, байыр-ғы тәсілдердің бірі - мұғалімнің сұрақ қоюы. Мұғалім сұрағы оқушының тақырыпты игергенін тексеру құралы ретінде емес, оқушының білім қорын анықтайтындай дәрежеде қойылуы керек [3].

Әрбір сыныптың танымдық қызығушылығының тәжірибесі мен даму дәрежесі әртүрлі. Сыныптағы әдіс пен тәсіл оқушылардың танымдық қызметінің белгілі бір деңгейіне есептелінеді. Сондықтан да оқушылардың танымдық қабілеттерін дамыту үшін сәйкес оқыту әдісін таңдай білу керек.

Қорытынды

Оқытудың жаңа техникалық құралдарын пайдалану география курсына экологияны оқытудың тиімділігін арттыруға кең перспективалар ашады. Интерактивті карталар, ГАЖ, виртуалды зертханалар, мультимедиялық ресурстар және онлайн платформалар оқу процесін көрнекі, тартымды және тәжірибеге бағытталған етеді. Енгізу студенттердің танымдық белсенділігін белсендіруге, олардың зерттеу дағдыларын дамытуға және қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарауға көмектеседі. Қалыптасқан проблемаларға қарамастан, заманауи технологияларды мақсатты және әдістемелік тұрғыдан негізделген пайдалану экологиялық білім беру сапасын арттыру және тұрақты даму жағдайында оқушыларды өмірге дайындау жолындағы маңызды қадам болып табылады. Педагогикалық жобалау және интеграциялау саласындағы одан әрі зерттеулер мен әзірлемелер жаратылыстану ғылымдарын оқытуда олардың әлеуетін тиімдірек пайдалануға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. bilimdiler.kz/.../4928-geografiya-sabagynda-innovaciya-lyk-tehnologiyalarydypaydalana-otryp-okushylardyn-tanymdyk-kyzygush -
2. www.group-global.org/ru/storage_manage/.../28107
3. Амантаев Е. Э. Цифровое образование как фактор конкурентоспособности государства //Россия и Европа: связь культуры и экономики. – 2020. – С. 113-117.
4. Назарбек В. К. Применение ГИС-технологий в Казахстане //Международная научная конференция по междисциплинарным исследованиям: сборник статей. Екатеринбург: ООО «Институт цифровой экономики и права», 2023.–400 с. ISBN: 978-5-00202-279-3. – 2023. – С. 9.
5. Пашкевич М. А. ГИС В ЭКОЛОГИИ И ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИИ.
6. Померанцева Н. Г., Сырина Т. А. Формирование экологического мышления средствами геоинформационных технологий на занятиях по иностранному языку //Азимут научных исследований: педагогика и психология. – 2020. – Т. 9. – №. 1 (30). – С. 231-234.
7. Сарсенбиева Н. Ф., Мырзахметова Б. Ш., Адылбекова Э. Т. Цифровизация образования в Республике Казахстан //Мир педагогики и психологии. – 2021. – №. 1. – С. 33-37.

УДК 37.16:911.2:574

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ В ПРОЦЕССЕ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

¹Апашева С.Н., ²Туркмонова М.А.

¹Кандидат исторических наук, доцент, Tashenev University, Шымкент, Казахстан

Студент группы ЕП 21-2к, Tashenev University, Шымкент, Казахстан

¹<https://orcid.org/0000-0002-0303-2775>, электронная почта: sabira66_66@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается вопрос повышения эффективности преподавания экологии в курсе географии за счет внедрения новых технических средств обучения. Анализируются возможности и преимущества использования интерактивных карт, географических информационных систем (ГИС), виртуальных лабораторий, мультимедийных презентаций, онлайн-платформ и других цифровых инструментов для повышения познавательной активности учащихся, развития экологического мышления, более глубокого понимания связей географических и экологических процессов. Приведены примеры практического применения на различных этапах уроков географии, направленные на наглядное представление экологических проблем, моделирование природных явлений, организацию проектной и исследовательской деятельности школьников. В контексте географического образования обосновывается целесообразность и перспективность внедрения в учебный процесс современных технических средств для достижения высоких результатов в обучении экологии.

Ключевые слова. Новые технические средства обучения, экология, география, преподавание, интерактивные карты, ГИС, виртуальные лаборатории, мультимедиа, онлайн-платформы, учебный процесс, эффективность обучения.

UDC 37.16:911.2:574

ENVIRONMENTAL EDUCATION AND UPBRINGING IN THE PROCESS OF CONTINUOUS EDUCATION

¹Apasheva S.N., ²Turkmonova M.A.

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

Student of group 3EP 22-2, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

1<https://orcid.org/0000-0002-0303-2775>, e-mail: sabira66_66@mail.ru

Abstract. The article considers the issue of increasing the effectiveness of teaching ecology in the course of geography through the introduction of new technical teaching aids. The possibilities and advantages of using interactive maps, geographic information systems (GIS), virtual laboratories, multimedia presentations, online platforms and other digital tools to enhance students' cognitive activity, develop environmental thinking, and gain a deeper understanding of the connections between geographic and environmental processes are analyzed. Examples of practical application at various stages of geography lessons are given, aimed at visual representation of environmental problems, modeling natural phenomena, organizing project and research activities of schoolchildren. In the context of geographical education, the feasibility and prospects of introducing modern technical means into the educational process to achieve high results in teaching ecology are substantiated.

Key words. New technical teaching aids, ecology, geography, teaching, interactive maps, GIS, virtual laboratories, multimedia, online platforms, educational process, learning efficiency.

ӘОЖ 372.891

ГЕОГРАФИЯНЫ ОҚЫТУДА ЖАҢА ТЕХНИКАЛЫҚ ОҚУ ҚҰРАЛДАРЫН ПАЙДАЛАНУ

¹А.К. Уразбаев, ²С.Н. Апашева, ³З.М. Серікбай

¹География ғылымдарының кандидаты, профессор, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

²Тарих ғылымдарының кандидаты, қауым.профессор, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

³6B01506-«География-тарих» білім беру бағдарламасының 4 курс студенті, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

1<https://orcid.org/0000-0002-0303-2775>, e-mail: sabira66_66@mail.ru

2<https://orcid.org/0000-0001-5225-1619>, e-mail: yrazbaev.60@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада географияны оқытуда жаңа техникалық оқыту құралдарын пайдалану мәселесі қарастырылған. Оқу процесінің тиімділігін арттыру және оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру үшін интерактивті карталарды, географиялық ақпараттық жүйелерді, виртуалды экскурсияларды және басқа да заманауи технологияларды пайдаланудың мүмкіндіктері мен артықшылықтары талданады.

Кілт сөздер: Жаңа техникалық оқыту құралдары, техникалық оқу құралдары, географияны оқыту, география, географияны оқыту, интерактивті оқу құралдары, цифрлық білім беру ресурстары.

Тәуелсіз ел тірегі - білімді ұрпақ десек, жаңа дәуірдің күн тәртібінде тұрған келесі мәселе - білім беру, ғылымды дамыту, өркениет біткеннің, өзегі білім, ғылым, тәрбие екендігіне ешкімнің таласы жоқ. Осы орайда білім ордасы мектеп, ал мектептің жаны мұғалім екендігі баршамызға мәлім.

А.Байтұрсыновтың «Мектеп керектері» еңбегінде былай делінген: «мұғалім қандай болса, мектеп һәм сондай болмақшы. Яғни мұғалім білімді болса, ол мектептің балалары көбірек білім алып шықпақшы. Солай болған соң, ең әуелі мектепке керегі - білімді педагогика методикадан хабардар, жақсы оқыта білетін мұғалім».

Қай заманда да жастардың алар орны ерекше. Қазіргі ақпаратты заманның жастары да техникалық құралдарды жоғарғы меңгерген болса керек. Сондықтан білім жүйесі қоғаммен бірге дамып отырғандықтан мұғалімге қояр талаптар да өзгеріп отырады. Ол үшін: ұстаздың кәсіби өсуі, өзінің негізгі мамандығы бойынша жаңа әдіс - тәсілдерді меңгеруі ғана емес, оны өз әрекетіне дұрыс қолдана білуі әрдайым шығармашылық ізденіс үстінде болуын қалайды. Сол себептен өмірге еніп жатқан жаңа технологияларды игере отырып оқушыларға сапалы да саналы білім беру әр мұғалімнің көздеген мақсаттарының бірі болуы тиіс [1].

Қазіргі ақпаратты заман талабына сай мұғалім ақпаратты техноло-гияларды толық меңгеруі тиіс. Ақпарат жүйелісі арқылы оқушылардың шығармашылық, ізденушілік қабілеттерін қалыптастыруға үлкен мүмкін-діктер туады. Ақпаратты құралдардың қолдана білуге дағдыландыру арқылы оқушылардың ақпараттық құзыреттілігін дамыту қажет. Ақпаратты технологияны қолдану арқылы пәнді оқыту: оқушыларға сабақ барысында мұғалімнің жалаң сөзін тыңдап қана қоймай, көптеген мағлұматты өз көзімен көру арқылы қабылданған ақпарат есінде жақсы сақтап қалуына мүмкіндік туады. Пәнді оқыту барысында мұғалімнің оқушыларға қойылатын талаптардың бірі: ақпаратты мәдени дамуы, яғни: ой-өрісінің дамуына, түрлі ақпарат көзімен жұмыс істей білу және оны оқушыларға түсінікті етіп жеткізу арқылы оқушының пәнге деген қызығушылығы артады. Егер де оқушының пәнге деген қызығушылығы жоғары болса ол, оқушының пән бойынша білім сапасының жоғары болуына әсер етеді. Географияны оқыту барысында:

1. Қазіргі заман оқулықтарының шашыраңқылығы;
2. ҰТБ-да кездесетін тесттерде кездесетін олқылықтар;
3. Географиялық мәліметтердің тұрақты қалыптаспағандығы;

Географиялық фактілерді іріктеп, таңдау көзқарастардың олқылығы-ның болуы география пәнінен оқушыларға сапалы білім беру жолдарын қарастыруды талап етті. Сондықтан қазіргі кезде білім саласында қолданылатын технологияларды қарастыра отырып, ақпаратты технологияларды қолдана отырып география сабағында оқушыларға сапалы білім беруге болатындығына көз жеткізуге болады.

География сабағында ақпаратты технологияларды қолдану арқылы оқушылардың білім сапасын арттыру.

Заман алға жылжып, қоғам өзгерген сайын жаңа мазмұнды оқу жүйесін қалыптастыру өмір талабы. Сондықтан да қазіргі кезде білім беру саласында болып жатқан ауқымды өзгерістер жаңа технологияны пайдалану жолдары түрлі ынталы бастамалар мен түрлендірулерге кеңінен жол ашуда. Осы орайда ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекеттің ғылыми-практикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі болып отыр [2].

Мектепте оқу - тәрбие процесін дұрыс ұйымдастырудың бірден - бір жолы - ғылым негіздерінен білім берумен қатар, сол білімді алуға ынталылықты, яғни оқушылардың танымдық қызығушылығын ояту, өз бетінше ізденуін арттыру.

Әрбір мұғалімнің шығармашылық жұмысы белгілі бір мақсатты көздейтіні сөзсіз. Оқушылардың танымдық қызығушылығын арттырудағы негізгі мақсат - олардың шығармашылық қабілетін дамыту. Ал, бұл мақсатқа жету оқытудың көптеген міндеттерін шешуге мүмкіндік береді, яғни:

- жаңа материалды берік және түсініп оқуына;
- білімін өз бетімен оқып толықтыруға;
- жоғары оқу орындарына жақсы дайындалған талапкерлерді беруге;
- сол талапкердің таңдаған мамандығын шығармашылықпен игеруге.

Мұғалімнің барлық қабілеті - оның шығармашылық жұмысынан көрінеді. Бұл тұжырым - психологияның негізгі принциптерінің бірі [3]. Оқушының білім алудағы жоғары белсенділігін қалыптастыру үшін оқытудың әдістері мен тәсілдерін дұрыс қолдану - оқушылардың танымдық қабілетін дамытудың ең басты құралы болып табылады. Сондықтан да оқушының танымдық дамуын қамтамасыз ету үшін, оқытудың белсенді әдіс - тәсілдерін жиі қолдану өте қажет. Бірақ түрлі әдіс - тәсілдерді пайдаланғанда, оқушының бойында танымдық қабілеттің бар - жоғын ескеру қажет. Күрделі танымдық тапсырмаларды тек ғана қабілеті жоғары оқушыларға беру керек. Таным қабілетінің дамуына сай емес, оқушының мүмкіндігінен жоғары тапсырмалар, оқушының өз қабілеті мен күшіне деген сенімін жояды. Олай болса, оқушының танымдық қабілетін дамыту - ұзақ үрдіс деген қорытындыға келуге болады. Ол үшін мұғалімнің жұмыс жүйесі біртіндеп, жоспарлы және көздеген мақсатқа жетуге бағытталған болуы қажет [4].

Баланың белсенділігі - бұл оның өмірлік қажеттілігінің көрінісі. Адамның жасайтын кез- келген іс - әрекеті, оның физикалық және рухани күштерін белсенді қалыпқа келтіреді. Сондықтан сабақ кезіндегі оқушы белсенділігі оның әртүрлі іс-әрекеті кезінде көрінеді. Кейбіреуінде қозғалыс белсенділігі, ал кейбіреуінде рухани интеллектуалды белсенділік жақсы дамыған болады. Бірақ жеке тұлға жан - жақты қалыптасуы үшін оның бойында белсенділіктің барлық түрі көрінуі керек. Оқушы белсенділігі тұлғаның қалыптасуының барлық кезеңдерінде дамиды. Психологиялық - педагогикалық зерттеулердің көрсетуі бойынша белсенділіктің бірнеше деңгейі анықталған, мысалы:

- көшірмелі еліктеу белсенділігі;
- ізденгіш - орындаушылық белсенділігі;
- шығармашылық белсенділігі.

Оқушы белсенділігінің әртүрлі деңгейіндегі түрлеріне талдау жасау мұғалімге уақыттың әрбір аралығында оқушы қай деңгейде жұмыс жасап отырғанын білуге елеулі көмек береді.

Бір сыныптағы оқушылардың танымдық қызығушылық деңгейі олардың жеке дамуына байланысты әртүрлі болады:

- қарапайым деңгей - бұл, оқушының сабақта берілетін жаңа мағлұматтарға, қызықты құбылыстарға қызығушылығы;
- орташа деңгей - бұл, оқушының заттар мен құбылыстардың қасиеттерін білуге, оның көзге көрінбейтін негізгі құрамын білуге деген қызығушылығы. Бұл деңгей бар алған білімін пайдаланып, ізденуді, жорамалдап табуды қажет етеді. Бірақ бұл қызығушылық жекелеген фактілерді ғана қамтиды. Баланың санасы оның заңдылығын анықтауға әлі де болса жетпейді. Зерттеулер көрсеткендей бұл саты, теориялық жағынан әлі жетілмеген төменгі сынып оқушыларына тән;
- жоғары деңгей - оқушының себеп - салдарлы байланыстың заңдылықтарын білуге, құбылыстардың әртүрлі ортадағы әсерінің жалпы заңдылықтарын анықтауға деген қызығушылығы.

Оқушылар бойында танымдық қызығушылықты қалыптастырудың әдістерін пайдалану үшін мынадай оқу моделін алған тиімді:

- Ой шақыру
- Мәнін ұғыну
- Ой толғау

Мысалы: 7 сыныптағы сабақ барысында 1492жылдан Атлантиканы кесіп өткен саяхатшылардың тізімін жасауға тапсырма беріп, оқушылардың бұрын алған білімдерін естеріне түсірдім. Бұл тізімді сабақта алған білімдерімен салыстырып жазуды сұрап, жаңа алған білімнің мәнін ұғуға жетеледім. Сөйтіп өз білімімен жаңа берілген білімнің ішінен негізгісін алып, өз беттерінше қорытындылауға мүмкіндік бердім. Сабақ соңындағы 10 минуттық эссе жазу, оқушылардың ойларын жалғастыруға Х.Колумб туралы бұрыннан білетіндерін жаңа игерілген материалдармен қосып, ой толғау жасауына мүмкіндік берді.

I. Ой шақыру сатысы:

- Бірінші әдіс: Жұптасқан миға шабуыл екі оқушы берілген тақырып бойынша білетіндерінің тізімін жасайды. Уақыт 5 минут. Бұл көп оқушының әсіресе өз ойын жеткізіп айта алмайтын оқушылар үшін үлкен көмек. Көбіне жолдастарымен пікір алысу арқылы ол өзіне деген сенімділік пен бүкіл сынып оқушылары алдында жеңіл шыға алады. Жұппен жұмыс көп оқушыны бағалауға мүмкіндік береді.

- Екінші әдіс: Негізгі сөздер мұғалім мәтіннен 4-5 негізгі сөздерді таңдап, дәптерге жазуларын сұрайды. Жұптарға 5 минут беріліп, миға шабуыл тәсілімен осы сөздің мағынасын ашуға жұмыстанып, ортақ қорытындыға келгесін, осы мағынада қолданылып тұр ма, мәтінмен салыстырып оқуларын сұрайды.

- Үшінші әдіс: Кластерлерге бөлу.

Ең алдымен тақтаның ортасындағы дөңгелекке немесе дәптердің ортасына сөз не сөйлем жазу сұралады. Мысалы «Марко Поло» деген сөз. Сосын «ол не істеді?» деген сұрақ тастауға болады. Ол сөзді оң жағына дөңгелекшенің ішіне жазып негізгі сөзбен екеуінің арасын тіке сызықпен қосамыз. Енді біз оқушыларды оның не істегені туралы өз көзқарастарын айтуға шақырамыз. Бұл пікірлерді «ол не істеді» деген дөңгелектің айналасына топтастырып, жаңа дөңгелектерге жазып онымен қосуларын сұраймыз. Егер оқушы «ол саяхатшы болған» десе, «саяхатшы» деген сөз жаңа дөңгелекшеге жазылады. Егер оның саяхаты туралы жаңа мәлімет (қайда барды және т.с.с.) болатын болса, онда ол сөздер «саяхатшы» сөзінен айналып жүретін серік - сөздер болады. Оқушылар кластерді орналастырып болған соң, олардан қай жерде ақпарат аз екенін көрсетуді сұраймыз. Егер олар бір нәрсеге күдіктенсе, сол жерге үлкен сұрақ белгісін қою керек. Содан соң ненің дұрыс болғанын, қай жері дұрыс емес екенін, қандай тұстары анықталды соған көңіл бөлуін сұраймыз.

II. Мәнін ұғыну сатысы:

- Бірінші әдіс: Мәтінді белгілеу оқушылар мәтінді оқи отырып, карандашты пайдаланып, мәтіндегі ақпаратты төмендегідей белгілермен белгілейді:

- - белгісімен мәтіндегі өздері білетін ақпараттарды белгілейді;
 - - таңбасымен олардың түсінігіне қайшылық келтіретін тұстарын белгілейді;
 - + - таңбасымен олар үшін қызықты, күтпеген ақпарат белгіленеді;
 - ? - таңбасын осы ақпарат туралы әлі де толық білгісі келсе қояды.
- Екінші әдіс: Өзара сұрау. Екі оқушы мәтінді кезектесіп, әрбір абзацтан кейін тоқтап оқиды және оқылған абзац бойынша бір - біріне кезектесіп сұрақ қояды.

III әдіс: Ой толғау сатысы:

- Бірінші әдіс: Жұптасқан миға шабуыл.

Миға шабуылды жүргізетін жұптар, мәтінді оқыр алдында алдыңғы жазбаларына қайта оралып, мәтінді оқығанға дейін және оқып болғаннан кейін қандай түсінік болғанын салыстырады. Салыстыру нәтижесімен өзі үшін жаңа деп есептейтін алған ақпараттарының тізімін жасайды.

- Екінші әдіс: Кластерге қайта оралу. Мәтінді оқу алдында, яғни кластерлермен жұмыс жасағанда, олар ойларын негізгі тақырып айналасындағы айналып жүрген «серіктер» сияқты орналастырған еді. Олар түсінбеген жерлері мен өздері күдіктенген жерлерге «үлкен сұрақ» белгісін қойып кеткен болатын. Енді мәтінді оқып шыққаннан кейін оқушылар жұптасып немесе барлық сынып бірігіп, алынған ақпараттарды қайтадан кластер түрінде жазады. Сөйтіп сабақ соңында әрбір оқушы бүгінгі жаңа сабақтан өзінің не алғанын, не игергенін өзі қорытындылап өзіне өзі жауап бере алады оқушылардың білімді өз бетімен игеруі үшін ең маңызды саты - түсіндіре отырып жаттығу орындау болып табылады [5].

Барлық оқушы жұмысты дәптерге орындайды. Тақта алдына ешкім шықпайды, бірақ бір оқушы (мұғалімнің таңдауымен) орнынан тұрмай, дәптерге жазып жатқанын немесе картадан оқу арқылы дауыстап түсіндіре отырады, барлық сынып жазады немесе оның

айтқанына картадан қарап ілесіп отырады, керек жерінде контур картаға да сызып отыруға болады. Егер бұл оқушы тоқтап қалса екінші оқушы жалғастырады. Мұндай жұмыс кезінде оқушылардың ойлары ашық және барлық жұмыс бақылауда болады, ұжымдық жұмыстың қарқыны көтеріледі.

Оқушылардың танымдық қызығушылығының деңгейін көтерудің тағы бір белсенді тәсілі проблемалық тапсырмалар беру. Онда оқушы-лардың бәрі де ізденісте болып, бәрі де қызу жұмыс жасайды, сабақтың өн бойында қызығушылық танытады. Сондықтан да оқушының айтқан көзқарасын қолдайтын немесе оны жоққа шығаратын элементтері бар сабақ-өзінен өзі оқушылардың танымдық қызығушылықтарын тудырады.

Оқушылардың танымдық қабілетін жетілдіретін кең тараған, байыр-ғы тәсілдердің бірі - мұғалімнің сұрақ қоюы. Мұғалім сұрағы оқушының тақырыпты игергенін тексеру құралы ретінде емес, оқушының білім қорын анықтайтындай дәрежеде қойылуы керек.

Әрбір сыныптың танымдық қызығушылығының тәжірибесі мен даму дәрежесі әртүрлі. Сыныптағы әдіс пен тәсіл оқушылардың танымдық қызметінің белгілі бір деңгейіне есептелінеді. Сондықтан да оқушылардың танымдық қабілеттерін дамыту үшін сәйкес оқыту әдісін таңдай білу керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. bilimdiler.kz/.../4928-geografiya-sabagynda-innovaciya-lyk-tehnologiyalardy-paydalana-otyryp-okushylardyn-tanymdyk-kyzygush -
2. www.group-global.org/ru/storage_manage/.../28107
3. Комилов К. У. Интеграционный подход к преподаванию географии и химии // Экономика и социум. – 2023. – №. 11 (114)-1. – С. 789-795.
4. Хлебосолова О. А. Инновации в преподавании географии: роль учителя // География в школе. – 2021. – №. 8. – С. 17-24.
5. Швецова Л. В. Методика преподавания географии: учебное пособие. – 2021.

УДК 372.891

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НОВЫХ ТЕХНИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ОБУЧЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ ГЕОГРАФИИ

¹А.К. Уразбаев, ²С.Н. Апашева, ³З.М. Серикбай

¹Кандидат географических наук, профессор, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

²Кандидат исторических наук, профессор, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

³Студент 4 курса, образовательной программы 6B01506 «География-История», Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

¹<https://orcid.org/0000-0001-5225-1619>, электронная почта: yrazbaev.60@mail.ru

²<https://orcid.org/0000-0002-0303-2775>, электронная почта: sabira66_66@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается проблема использования новых технических средств обучения в преподавании географии. Анализируются возможности и преимущества применения интерактивных карт, геоинформационных систем, виртуальных экскурсий и других современных технологий для повышения эффективности образовательного процесса и активизации познавательной деятельности учащихся.

Ключевые слова: Новые технические средства обучения, технические средства обучения, преподавание географии, география, обучение географии, интерактивные средства обучения, цифровые образовательные ресурсы.

USE OF NEW TECHNICAL TEACHING TOOLS IN TEACHING GEOGRAPHY

¹A.K. Urazbaev, ²S.N. Apasheva, ³Z.M. Serikbay

¹Candidate of Geographical Sciences, Professor, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

²Candidate of Historical Sciences, Professor, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

³Fourth-year student, educational program 6B01506 "Geography-History", Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

¹<https://orcid.org/0000-0001-5225-1619>, email: yrazbaev.60@mail.ru

²<https://orcid.org/0000-0002-0303-2775>, email: sabira66_66@mail.ru

Abstract. The article considers the problem of using new technical teaching aids in teaching geography. The possibilities and advantages of using interactive maps, geographic information systems, virtual excursions and other modern technologies to improve the efficiency of the educational process and enhance students' cognitive activity are analyzed.

Key words: New technical teaching aids, technical teaching aids, teaching geography, geography, teaching geography, interactive teaching aids, digital educational resources.

ӘОЖ: 911.2:908(574.21)

КӨКШЕТАУ ҚАЛАСЫНЫҢ ДАМУЫНА ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

¹С.Н.Апашева, ²Н.М. Момынқұл, ³Иристаева Н.Ш.

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, қауым.профессор, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

²География ғылымдарының магистрі, оқытушы, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

³6B01506-«География-тарих» білім беру бағдарламасының 4 курс студенті, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

¹<https://orcid.org/0000-0002-0303-2775>, e-mail: sabira66_66@mail.ru

²<https://orcid.org/0009-0007-2798-6294>, g-mail: nuraimomynkul@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада Көкшетау қаласының дамуына географиялық талдау жасалған. Зерттеу Ақмола облысының әкімшілік орталығының әлеуметтік-экономикалық серпіні мен қазіргі жағдайын анықтайтын негізгі кеңістіктік белгілер мен факторларды анықтауға бағытталған. Қала шекарасының өзгеруіне, функционалдық аймақтарға бөлуге, көліктік және әлеуметтік инфрақұрылымның дамуына, демографиялық процестер мен жұмыспен қамту құрылымына талдау жүргізіледі. Көкшетаудың дамуына табиғи-географиялық жағдайлардың, тарихи жағдай мен әкімшілік статустың ықпалына ерекше назар аударылады. Зерттеу нәтижелерін қала құрылысының стратегияларын әзірлеу, қала құрылысын жоспарлауды жақсарту және халықтың өмір сүру сапасын арттыру үшін пайдалануға болады.

Кілт сөздер: географиялық талдау, Көкшетау, қаланың дамуы, кеңістіктік даму, инфрақұрылым, демография, жұмыспен қамту, облыс орталығы.

Кіріспе

1822 жылдың 22 шілдесінде Александр I патша Сібірді басқару жөніндегі бір топ заң жобаларына қол қойды. Оның ішіндегі ең бастысы «Сібір қырғыздарын (қазақтарды) басқару жарғысы» болатын. «Сібір қырғыздары Жарғысы» негізінде Омбы облысы Омбы

, Петропавл, Семей және Өскемен ішкі округтарына бөлінді, ал 1824 жылдан бастап сыртқы округтар (яғни казак бекіністері мен бекеттерінен тыс) болып бөліне бастады. Орта жүз шеңберінде тысқы округтар ашу мәселесі Сібір комитеті мәжілісінде 1824 жылдың 25 ақпанында Санкт-Петербургте қаралды. Батыс генерал-губернаторының ұсынысымен алдымен екі округ Қарақаралы және Көкшетау қойнауларында ашылатын болып шешілді.

Бұл округтарды ашу жөніндегі нұсқауда Сібір комитеті: «Сібір қырғыздары туралы Жарғының» бабына сәйкес округтарға атақты қоныс аттары берілсін, яғни бірінші округ Көкшетау, ал екіншісі Қарқаралы аталсын,-деп көрсетілген. 1824 жылы 29 сәуірде Көкшетау округтік приказы салтанатты түрде ашылды. Болашақ округтің орталығын Көкшетау баурайынан (яғни Бурабай төңірегінен) Көкшетау қаласы орналасқан қазіргі жерге ауыстыруға келісім бергенді [1].

Көкшетау - Ақмола облысының әкімшілік орталығы. Астана қаласынан - солтүстік-батысқа қарай 276 км жерде, Көкшетау тауларының солтүстік бөлігіндегі Бұқпа тауының етегін ала, Қопа көлінің оңтүстік жағалауына, Қыпшақты өзенінің бойына жайғасқан. Қаланың аумағы 420,0 км².

Көкшетау-Ақмола облысының солтүстік бөлігінде орналасқан және Солтүстік Қазақстан облысының Айыртау, Тайынша, Ғ.Мүсірепов, Ақжар, Ш.Уәлиханов аудандарымен шектесіп жатыр. Орталық бөлігінде Көкшетау қыраты орналасқан. Көкшетау қыраты батыстан шығысқа қарай 400-450 шақырымға, солтүстіктен оңтүстікке қарай 200-250 шақырымға созылған. Орташа биіктігі 350-400 м. Көкшетау қыратының солтүстік-шығыс бөлігінде жақпартасты, орманды-көлді тау-Көкшетау тауы орналасқан. Ол оңтүстіктен солтүстікке қарай 20 шақырымға доғаша иіле созылып жатыр, ені 5 шақырымдай. Ең биік жері-Көкше шоқысы (947 м). Қырат көптеген жеке таулар мен шоқылардан тұрады. Олардың бастылары-Жақсы, Жалғызтау (729 м), Жаман Жалғызтау, Имантау (621 м), Жыланды (609 м), Сандықтау (626 м), Үлкентүкті (593 м), Бұқпа, Қошқарбай, Зеренді таулары (653 м), Айыртау (555 м), Сырымбет таулары шығыстан батысқа қарай созыла орналасқан [1].

1824 жылы 29 сәуірде Көкшетау округтік приказы салтанатты түрде ашылды. Болашақ округтің орталығын Көкшетау баурайынан (яғни Бурабай төңірегінен) Көкшетау қаласы орналасқан қазіргі жерге ауыстыруға келісім бергенді.

Географиялық жағынан ыңғайлы жерге орын тепкен, сауда-саттық жүргізуге қолайлы Көкшетау тез өсті. 1851 жылы мұнда «Воздвиженск» деп аталған атақты жәрмеңке ашылды. Бұл жәрмеңкеге осы төңіректегі қалаларды былай қойғанда, Ресей мен Орта Азияның алыс аймақтарынан көпестер ағылып келіп жатты.

1868 жылы «Дала облыстарын басқарудың уақытша ережесіне» байланысты Көкшетау округі уезге айналдырылды. Соған сәйкес Көкшетау енді қала атала бастады. Алайда бұл мәртебе қалаға анағұрлым кейін, 1895 жылы берілді. Бұл кезде Көкшетау қаласында 5 мыңнан астам адам тұратын. Ал 1917 жылы мұнда 10 мың тұрғын болды.

Қазан төңкерісіне дейін Көкшетау қаласы провинциалды қалашық деңгейінде қалды. Ол станицалық және мешчандық деген екі бөліктен тұратын. Өнеркәсіптің негізін мұнда ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдейтін шағын кәсіпорындар құрайтын еді. 1916 жылы қалада шойын құятын завод бой көтерді. Сондай-ақ заводтың жанынан кішігірім электр станциясы салынды.

Көкшетау қаласында 1917 жылғы желтоқсанда Кеңес үкіметі орнады. 1928 жылы әкімшілік реформаларға байланысты Көкшетау уезі таратылып, 1944 жылға дейін Көкшетау уезінің аумағы Солтүстік Қазақстан облысының құрамына енгізілді.

Көкшетау қаласының инфрақұрылымының салыстырмалы түрде дамыған және өскен тұсы алпысыншы-жетпісінші жылдарға сәйкес келеді. Бұл кезеңде облысты Е.Н. Әуелбеков басқарған болатын. Осы жылдары қазіргі «Көкшетау» мәдениет сарайы, темір жол вокзалының ғимараты, педагогикалық институт, Саяси-ағарту үйі, қалалық аурухана, №3 орта мектептің ғимараты, әуежай салынып, қала бірте-бірте көркейе бастады.

Ш.Уәлиханов пен В.Куйбышевке ескерткіштер орнатылды. Облыс орталығы мен ауыл-селоарды одан әрі өркендету, дамыту мақсатымен үй құрылысы комбинаты салынып, іске қосылды. Соның арқасында қуатты құрылыс базасы жасалды, тұрғын үй құрылысы кең қанат жайды, өнеркәсіпті дамытуға мол мүмкіндік жасалды.

XX ғасырдың тоқсаныншы жылдары жекелеген халықтардың тағдырында бетбұрыс кезеңіне айналған зор мәнді оқиғаларға толы болғаны мәлім. Осынау он жылдықта Кеңес империясы құлап, орнында тәуелсіз мемлекеттер пайда болды. Ауыспалы кезеңнің қиындықтары, нарықтық қарым-қатынастардың енуі, жаңа мемлекеттің қалыптасу шағының барлық ауыртпалығы Қазақстанда ұзаққа созылған экономикалық дағдарыстың етек алуына әкеп соқты. Бұл үрдіс әсіресе Көкшетау облысына көп қасірет әкелді десе болады. Либеризациялау жағдайында өнеркәсіп тауарларының бағасы он еселеп өсті де, оның есесіне ауыл шаруашылығы өнімдерінің бағасы төмен деңгейде қалды. Сондықтан негізінен аграрлық саналатын Көкшетау облысына экономикада қалыптасқан осынау күрделі жағдайлар ерекше ауыр тиді.

Объективтік сипаттағы бұл қиындықтарға қоса, субъективті формалар да өз салқынын тигізді. 1991-1996 жылдардың аралығында Көкшетау облысында алты бірдей бірінші басшы ауысты. Осынау кері тартпалық құбылыстардың барлығы жиналып келіп, 1997 жылы Көкшетау облысын еріксіз ыдыратуға әкеліп соқты. Дотацияның арқасында ғана өмір сүріп отырған облыс ретінде Көкшетау облысының шаңырағы жабылды. Ал оның орталығы Көкшетау қаласы облыстық бағыныстағы қала қатарына енгізілді [1].

Ақмола облысының жаңа тарихы 1939 жылдың 14 қазанынан, оның Қазақ КСР құрамына енуінен бастау алады. Сондай-ақ Ақмола облысындағы айтарлықтай үлкен уақиға, жалпы Қазақстан тарихындағы айрықша маңызы бар тарихи оқиға- Қазақстан Республикасы Елбасының 1997 жылдың 30 қазанындағы № 3700 Қаулысына сәйкес Қазақстан Республикасы астанасының Ақмолаға көшірілуі еді. Бір жылдан кейін Елбасы Қаулысы бойынша, Ақмола қаласы Астана болып өзгертілді. Бұл тарихи уақиғалар Көкшетау қаласының тарихына да айтарлықтай ықпал етті. Көкшетау және Ақмола облысы тарихында 1999 жыл айрықша орын алады- осы жылдың 8 сәуірінде Қазақстан Республикасы Президиумы және Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың жарлығы бойынша Ақмола облысының орталығы Көкшетау қаласына көшірілді. Сонымен бірге Ақмола облысы құрамына бұрынғы Көкшетау облысының үш ауданы: Зеренді, Шұщье және Еңбекшілдер ауданы енгізілді.

Қазіргі таңдағы Ақмола облысы Орталық Қазақстанның солтүстік бөлігіне орналасқан. Ол солтүстігінде Қазақстанның Солтүстік Қазақстан, батысында Қостанай, шығысында Павлодар және оңтүстігінде – Қарағанды облыстарымен шектеседі. Облыс территориясы - 147 мың шаршы км, тұрғындар саны - 810 мың адам, әрі ақмолалықтардың 50 пайызы қалада өмір сүреді. Облыстың орталығы – Көкшетау қаласында 140 мыңнан астам адам тұрады [3].

Өткен ғасырдың 20 жылдыры Көкшетау округінің қалыптасу кезеңіндегі ұлттар саны сан алуан болып табылатын, сол кезеңде бұл аймақта 56918 қазақ өмір сүрсе, кейінірек патшалық үкімет саяси билік пен үстемдікті күшейту мақсатында кең сипат алған қоныс аудару саясатын жүзеге асырады. Миграциялық процесс осы өлкенің ұлттық құрылымының күрт өзгеруіне әкеліп соқты. Алғашқы бүкілресейлік адам санын есептеу деректеріне сәйкес, 1897 жылы Көкшетау уезінде 79 мың қазақ, 48 мың орыс, 19,3 мың украин өкілдері тұрса, мордва, татар, өзбек, неміс ұлт өкілдері 9 мың адамды құраған.

Патшалық Ресейдің қазақ жеріне славян халқы өкілдерін жер аудару саясаты кеңестік кезеңде де орын алды. 30 жылдары Қазақстан бас еркінен айрылып, қоныс аударылғандар мен қуғын-сүргінге ұшыраған халықтар мекеніне айналды. Неміс, поляк, корей, т.б. халық өкілдерінің жер аударылуы 1936 жылғы 28 сәуірдегі «УССР-ден 15000 поляк және неміс отбасыларының шығарылып, Қазақ КСР-на қоныстандырылуы жайлы» КСРО ХКК шешіміне сәйкес жүзеге асырылды. Бұл жер аударылған халықтың негізгі

бөлігі қазіргі Көкше аумағына шоғырландырылды. Қазақстанға қуғын-сүргінге ұшыраған халықтардың жер аударылуы екінші дүниежүзілік соғыс кезеңінде үлкен мөлшерде жүзеге асырылады. Осы жылдары республикаға 393 мың неміс, 403 мың шешен және ингуш, 45 мың грек, 21 мың балқар, 10 мың корей, литвалық жер аударылады. Олардың көбі Көкшетау жеріне келіп шоғырланды.

Қазақстанға қоныс аударушылардың екінші легі 1950-60 жылдары, тың игеру егіншілік науқанына байланысты орын алады. Осы жылдары КСРО-ның еуропалық бөлігінен Көкшетау өңіріне 200 мың адам көшіп келді. Осы тарихи оқиғалар нәтижесінде ежелгі қазақ жерінде құрамы жағынан өте ерекше болып табылатын 120-ға жуық ұлт өкілдерін біріктіретін Қазақстан халқы қалыптасты. Қазіргі таңда облысымызда 433486 қазақ, 253430 орыс, 53472 украин, 45519 неміс, 11901 татар, 10553 белорус, 1025 азербайжан, 404 өзбек, басқа ұлт тұрғындарының 46210 өкілі өмір сүріп жатыр [5].

Статистика бойынша облыс халқымен қатар Көкшетау қаласы тұрғындарының саны да қарқынды өсті. Оған мына көрсеткіш дәлел болады:

Кесте 1. Көкшетау қаласының халық саны

Жыл	Тұрғын саны
1824	350
1855	1220
1868	1685
1897	5000
1900	5900
1928	11030
1939	19000
1944	34589
1972	87000
1992	146400
1996	143800

Көкшетау қаласы халық санының өсу динамикасы

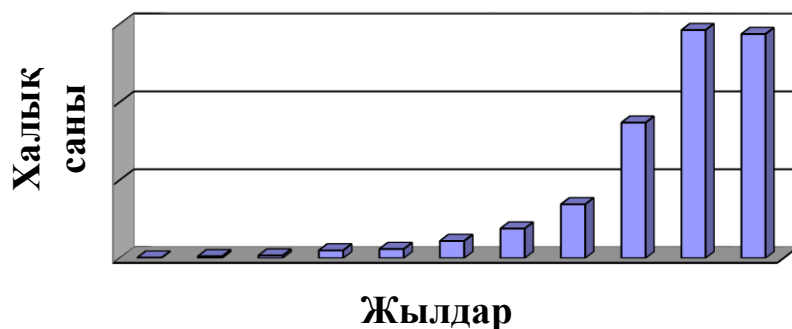

Диаграмма 1. Көкшетау қаласы халық санының өсу динамикасы

Халық саны 01.01.2007. жылғы санақ бойынша 141927 адам. Оның ішінде қазақтар-60880, орыстар-15093, украиндер-7558, татарлар-4158, немістер-2692 адам. Қалада сонымен қатар беларустар, поляктар, ингуштар, шешендер, башқұрттар және басқа да ұлт өкілдері тұрады.

Өткен ғасырдың 20 жылдыры Көкшетау округінің қалыптасу кезеңіндегі ұлттар саны сан алуан болып табылатын, сол кезеңде бұл аймақта 56918 қазақ өмір сүрсе, кейінірек патшалық үкімет саяси билік пен үстемдікті күшейту мақсатында кең сипат алған қоныс аудару саясатын жүзеге асырады. Миграциялық процесс осы өлкенің ұлттық

құрылымының күрт өзгеруіне әкеліп соқты. Алғашқы бүкілресейлік адам санын есептеу деректеріне сәйкес, 1897 жылы Көкшетау уезінде 79 мың қазақ, 48 мың орыс, 19,3 мың украин өкілдері тұрса, мордва, татар, өзбек, неміс ұлт өкілдері 9 мың адамды құраған [4]. Қазіргі таңда облысымызда 433486 қазақ, 253430 орыс, 53472 украин, 45519 неміс, 11901 татар, 10553 белорус, 1025 азербайжан, 404 өзбек, басқа ұлт тұрғындарының 46210 өкілі өмір сүріп жатыр. Халық саны 01.01.2007. жылғы санақ бойынша 141927 адам. Оның ішінде қазақтар-60880, орыстар-15093, украиндер-7558, татарлар-4158, немістер-2692 адам. Қалада сонымен қатар беларустар, поляктар, ингуштар, шешендер, башқұрттар және басқа да ұлт өкілдері тұрады.

Бүгінгі Көкшетау — Қазақстанның өнеркәсіптік және мәдени орталықтарының бірі. Өнеркәсібінің басты салалары — машина жасау, металл өңдеу, тамақ өнімдері мен құрылыс материалдарын шығару. Ірі кәсіпорындары — механикалық зауыт (Ұлы Отан соғысы кезінде Подольск қаласынан көшірілді, таразының бірнеше түрін шығарады. Қалада ет комбинаты, сүт және балық заводтары, тігін және кереует фабрикалары бар. Көкшетау маңында (Алексеевкада) ірі каолин комбинаты жұмыс істейді.

Көкшетау қаласында соңғы жылдарда өнеркәсіп саласы қарқынды дамуда. Өткен жылы өнеркәсіп өнімдерінің көлемі 1,5 есеге артып, 28,9 млрд теңгені құрады. Өнеркәсіп саласында еңбек етіп жүрген адамдардың саны 26,6 мыңға жетіп отыр. Өнімдердің жыл сайынғы орташа өсімі 17 пайызды құрауда. Сарапшы ғалымдардың болжамы бойынша биылғы жылы өнеркәсіп өнімдерінің көлемі 35 млрд теңгеге жетпекші. Бұл дамудың негізі қазір жұмыс істеп тұрған «КамАЗ-Инжиниринг». Оның өндіріс қуатын арттыруы, сондай-ақ әрқайсысы жылына 60 млн дана сапалы кірпіш шығаратын. «Епкі», «Интегра» және «Қонжық» ЖШС-і сияқты жаңа кәсіпорындардың іске қосылуы есебінен болады [2].

Көкшетау қаласы — тарихы қызық, тағылымы мол қала, Ақмола облысының әкімшілік орталығы. Астана қаласынан - солтүстік-батысқа қарай 276 км жерде, Көкшетау тауларының солтүстік бөлігіндегі Бұқа тауының етегін ала, Қопа көлінің оңтүстік жағалауына, Қыпшақты өзенінің бойына жайғасқан. Қаланың аумағы 420,0 км². Оның өткенін саралап, келешегін болжау автордың міндеті емес. Автор тек оны облыс орталығы ретінде ала отырып, дамуының алғышарттары мен негізін анықтауға тырысқан. Қаланың тарихына көз салар болсақ, оның ХІХ ғасырдың басынан әрі жатқанын көреміз. Ал кейбір облыс орталықтарының тарихы одан да ұзақ екені (мысалы Шымкент) баршамызға белгілі. Қала агломерацияларының пайда болып дамуына, олардың белгілі бір уақытта аймақтағы орталық қала роліне ие болуына қандай да бір дәрежеде сол аймақтың климаттық көрсеткіштерінің, табиғат жағдайының, пайдалы қазбалары мен ресурстық әлеуетінің әсері зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дюсембек Ғ. Ж. История становления и развития города кокшетау. — 2022.
2. Қайсар Құсайынұлы. Қазақ шаруашылығы отаршылдық дәуірінде (ХІХ-ХХғ.ғ.). - Алматы: Дәнекер, 2001.-120 б.
3. Степаненко Е. В. и др. ГОДОНИМЫ ГОРОДА КОКШЕТАУ //Наука и реальность/Science & Reality. – 2023. – №. 4 (16). – С. 58-61.
4. Шарипов А. А. ИЗ ИСТОРИИ ГОРОДА КОКШЕТАУ В 1917 ГОДУ //1917 ГОД В СУДЬБАХ НАРОДОВ РОССИИ. – 2017. – С. 146-147.
5. Шиловский М. В. Степной край на начальной стадии политической модернизации. Рец. На кн.: Буктугутова РС Очерки истории общественного движения в Степном крае в конце ХІХ начале ХХ вв. Кокшетау, 2006. 296с //Вестник Омского университета. – 2007. – №. 1. – С. 159-161.

ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ ГОРОДА КОКШЕТАУ

¹С.Н. Апашева, ²Н.М. Момынкул, ³Н.Ш. Иристаева

¹Кандидат исторических наук, доцент, Университет Ташенева, Шымкент, Казахстан

²Магистр географии, преподаватель, Университет Ташенева, Шымкент, Казахстан

³Студент 4 курса образовательной программы 6B01506 «География-История»,
Университет Ташенева, Шымкент, Казахстан

1<https://orcid.org/0000-0002-0303-2775>, e-mail: sabira66_66@mail.ru

2<https://orcid.org/0009-0007-2798-6294>, g-mail: nuraimomynkul@gmail.com

Аннотация. В данной статье представлен географический анализ развития города Кокшетау. Исследование фокусируется на выявлении ключевых пространственных особенностей и факторов, определивших социально-экономическую динамику и современное состояние административного центра Акмолинской области. Проводится анализ изменения границ города, функционального зонирования, развития транспортной и социальной инфраструктуры, демографических процессов и структуры занятости населения. Особое внимание уделяется влиянию природно-географических условий, исторического контекста и административного статуса на развитие Кокшетау. Результаты исследования могут быть использованы для разработки стратегий городского развития, совершенствования городского планирования и повышения качества жизни населения.

Ключевые слова: географический анализ, Кокшетау, развитие города, пространственное развитие, инфраструктура, демография, занятость населения, региональный центр.

GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF THE CITY OF KOKSHETAU

¹S.N. Apasheva, ²N.M. Momyunkul, ³N.Sh. Iristaeva

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

²Master of Geography, Lecturer, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

³4th-year student of the educational program 6B01506 "Geography-History", Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

1<https://orcid.org/0000-0002-0303-2775>, e-mail: sabira66_66@mail.ru

2<https://orcid.org/0009-0007-2798-6294>, g-mail: nuraimomynkul@gmail.com

Abstract. This article presents a geographical analysis of the development of the city of Kokshetau. The study focuses on identifying key spatial features and factors that determine the socio-economic dynamics and current state of the administrative center of the Akmola region. An analysis is made of changes in the city boundaries, functional zoning, development of transport and social infrastructure, demographic processes and employment structure. Particular attention is paid to the influence of natural and geographical conditions, historical context and administrative status on the development of Kokshetau. The results of the study can be used to develop urban development strategies, improve urban planning and improve the quality of life of the population.

Key words: geographical analysis, Kokshetau, city development, spatial development, infrastructure, demography, employment, regional center.

ДЗЮ-ДОШЫЛАРДЫҢ ЖАТТЫҒУ КЕЗЕҢІНДЕГІ ЖАЛПЫ ЖӘНЕ АРНАЙЫ ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҚТАРЫ

Өтегенов Ғ.А. – аға оқытушы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ, Шымкент қаласы. <https://orcid.org/0009-0009-0853-0247> Galim_89@mail.ru

Азимбаев Ж.А. – аға оқытушы, «Орталық Азия Инновациялық университеті», Шымкент қаласы. jadic_18@mail.ru

Аңдатпа. "Төзімділік" деген ұғым шаршау, шалдығумен тығыз байланысты. Шаршау дегеніміз денеге түскен жүктеме күштің әсерінен адамның жұмыс істеу қабілетінің уақытша төмендеуі, яғни қызметін бұрынғы бастапқы тиімділігіндей жалғастыруға мүмкіндігінің болмауы немесе орындау қиындығының артуымен көрінуі болып табылады. Әр түрлі адамдарға бірдей әр түрлі тапсырмаларды орындау кезінде олар әр түрлі уақытта шаршап, шалдығады. Мұның себебі олардың төзімділік деңгейінің әр түрлілігі болып табылады. Төзімділік дегеніміз белгілі бір қызметті (жаттығу түрін) ұзақ уақыт оның әсерлілігін төмендетпей орындау қабілеті болып табылады.

Кілт сөздер: төзімділік, бұлшық ет, шаршау, төзімділік, жаттығу, тәрбиелеу.

Барынша қарапайым анықтама: төзімділік - шаршауға, шалдығуға қарсы тұра білу қабілеті. Біздің қарап, зерттейтін дүниеміз, затымыз - тікелей байланыстағы әр түрлілігі бар бұлшық ет жұмыстары, әр түрлі төзімділік түрлерімен дененің шаршауы, шалдығуы. Жұмысқа қатысатын бұлшық ет топтарының көлеміне байланысты дененің шаршап, шалдығуы бірнеше топқа бөлінеді:

- 1) Локальді - жұмысқа дененің бұлшық еттерінің 1,3-тен аз бөлігі қатысады;
- 2) Аймақтық (региональное) - жалпы бұлшық ет көлемінің 1,3-тен 2,3 бөлігі қатысады
- 3) Басты (глобальное) - дененің бұлшық еттерінің 2,3 бөлігінен артығы қатысады.

Дене тәрбиесі мен спортта басты (глобальный) шаршап, шалдығумен жиі бетпе-бет кездесуге тура келеді. Жүгіру, жүзу, шаңғымен жүру, сияқты жаттығуларда дене бұлшық еттері түгелдей қатысады. Төзімділіктің екі түрі айырмаланады - жалпы және арнайы. Жалпы төзімділік бұл жұмысты бір қалыпты қарқынмен қутты қалыпта қамтамасыз ететін аэробты төзімділік қорлардың есебінен ұзақ уақыт жұмыс істей білу қабілеті. Бұл анықтамада жоғары емес қарқын барынша шартты түрде, өйткені біреулер үшін бұл берілген жүктеме жоғары болып саналмауы, ал басқа біреулер үшін ол жоғары болуы мүмкін. Жұмысты аэробты қуатпен қамтамасыз ету анықтаушы белгі болып табылады. Жалпы төзімділікті тәрбиелеуге цикл мен орындалатын жаттығулар жәрдемдеседі. Мысалы, ұзақ жүгіру, шаңғымен қозғалу, жүзу, қайық есу, велосипед айдау және т.б.

Жалпы төзімділік - арнайы төзімділікті тәрбиелеудің негізі. Атап айтқанда, жалпы төзімділікке тәрбиелеу, жүрек-қан тамырлары, тыныс алу және басқа жүйелердің жоғары үнемділікпен және тиімді жұмыс істеу мүмкіндігімен сипатталып (биохимиялық жұмыс барысын қоса), жалпы дене дайындығында негізгі уақыт бөлінеді.

Жалпы төзімділікті тәрбиелеудегі жаттығу жұмысы ағзаның вегетативтік жүйесінің белсенді оттегі алмасуы жаттығудың арттырылуымен, жоғары емес қарқынмен ұзақ жұмыс істеу арқылы, биохимиялық жұмыс тәртібінің жәрдемімен, жетілдірумен тұжырымдалады. Физиологтар аэробты төзімділіктің көрсеткіші оттегінің максималды қажеттілігін өтеу қабілеті (ОМҚӨ), ОМҚӨ жинау жылдамдығы, ОМҚӨ-ң шегіне дейінгі шамасындағы деңгейінің жұмыс істеу қабілетін ұзақ уақыт сүйемелдеу болып табылады деп санайды. Соңғы көрсеткіш шыдай білу арқылы адамның ерік-жігер күш салуын көрсету қажеттілігімен байланысты.

Жалпы төзімділікті тәрбиелеу әдісі мына төмендегі түрлерге бөлінуі мүмкін: үзіліссіз, қайталау, үзіліспен, арақашықтықпен және аралас жаттығуды орындау үлгілері.

Арнайы төзімділік - пайда болған шалдығуға қарамастан белгілі бір еңбек немесе спорттық қызметте жұмысты тиімді орындау қабілеті. Арнайы төзімділік түрлері былай айырмаланады: жылдамдық, күш, статикалық. Кейбір спорт ойындарындағы циклмен орындалатын жаттығуларда (100-200 метрге жүгіру) жылдамдық төзімділігі қысқа уақыт аралығында жаттығу қарқынының өте жоғарылығынан жүрек-қан айналу және тыныс алу жүйелері бұлшық еттерді оттегімен қамтамасыз ете алмауынан, елеулі оттегі жетіспеушілігінің пайда болуымен байланысты. Сондықтан бұлшық етте жұмыс атқаратын барлық биохимиялық жұмыс жүйелері түгелге дерлік оттегісіз жағдайда орындалады. Оттегі борышының көп көлемін қалпына келтіру жаттығу аяқталғаннан кейін іске асады. Тағыда төзімділіктің бір түрі айырмаланады - күш төзімділігі, яғни жаттығуды ұзақ уақыт орындау талап етілетін елеулі күш жұмсау қабілеттілігі.

Статикалық (тұрақты қалып) күш салу төзімділігі - тұрақты қалпын өзгертпей ұзақ уақыт аралығында бұлшық ет қуатын сақтай білу қабілеті. Кәдімгі жай кезде бұл тәртіппен жекелеген бұлшық ет топтары ғана жұмыс істейді. Мұнда оның созылуы арасында қарама-қарсы тәуелділік бар, яғни күш салу неғұрлым көп болса, солғұрлым жаттығудың созылу уақыты қысқа болады. Арнайы төзімділіктің басқа түрлері бар. Олардың әрқайсысы белгілі бір еңбек, тұрмыстық, қозғалыс әрекеті немесе жаттығу түріне сәйкес келеді.

Төзімділікті тәрбиелеу - күрделі қызмет тәртібі, өйткені ол шұғылданушылардан елеулі ерік-жігер күш салуын талап етеді. Төзімділік деңгейінің артуы сабақ барысында жаттығушылар белгілі бір дәрежеге дейін шаршап, өздерін нашар сезіну нәтижесінде байқалады.

Арнайы төзімділікті дамыту үшін төзімділіктің базалық (қорының) деңгейі, яғни жалпы төзімділік қажет. Төзімділікті дамытудың әдістемесі әр түрлі. Жаттығуды орындау кезінде жүктеменің кейбір төменде көрсетілген құрамдас бөліктерін ескеру қажет:

- 1) жаттығудың қарқындылығы (қозғалыс жылдамдығы);
- 2) жаттығудың жалғасу ұзақтығы;
- 3) жаттығу арасындағы демалыс ара қашықтығының ұзақтығы және оның сипаты;
- 4) қайталаудың саны. Бұл бөліктердің үйлесімділігі ағзаның әр түрлі жауап беру реакцияларын шақырып, қорытындысында төзімділік түрлерін тәрбиелейді.

Қазақстан жерінде дзюдо күресі 1973 жылдан бастап өрбіді. Дзюдо — жапон халқының ұлттық күресі бола тұрса да дәл бүгін бүкіл әлемге аты әйгілі болып өркендеп отыр. 1961 жылы Халықаралық Олимпиядалық Комитеттің шешімі бойынша дзюдо күресі Олимпиядалық ойындар қатарына енгізіліп, қазір дүние жүзінде 200-ге жуық мемлекеттің басын құрайды. Қазақстан дзюдо федерациясы 1993 жылдан бері Халықаралық федерацияның құрамында. Біздің елімізде ең алғашқы дзюдоның негізін салушылар: Алматы қаласынан — Владимир Пак пен Қарағанды қаласынан — Анатолий Малкин екенін ескертеміз. Дзюдо күресінің басқа күреске қарағанда өзіндік ерекшеліктері мен киындықтары да көп, осыған қарамастан дзюдоның біздің елімізде өркендеуіне үлкен үлестерін қосқан: Павлодар қаласында — Батырбек Сейсенбаев, Семей қаласында - Төлеуғазы Әміржанов Алматылық - Абулхайр Байбосынов, Жексенбай Саламатов, Алексей Атаев, Руслан Базоркин; Батыс Қазақстанда -Тілек Хамзиев сияқты т.б. жаттықтырушыларымыз. Күншығыстың даныпшандығын, мәдениетін, қаһармандығын ала келген дзюдо күресінің өзіне тән ерекшеліктері өте мол. Дзюдо күресі ХІХ ғасырдың екінші жартысында жарық көрді. Жапонның жаста болса ұлы ұстаз өзінің ақылдылығын, ержүректілігін таныта отырып, дзю-дзюцу және басқа да күрес түрлеріне шолу жасай отырып, бір-біріне ұқсас әдіс-тәсілдерге өңдеу, іріктеу жүргізе келе осы дзю-до күресін өмірге алып келді. Жас маман дзюдоның дінін, ережесін — жан мен тәннің үйлесімі, жарасымы деп тұжырымдады. Дзигаро Кано дзюдо — жауыздың қолы емес, онымен айналысқан адамға ізгілік, имандылық, адамгершілік қасиеттерін үйретеді, — деп түсіндірді. Токио қаласының қақ ортасынан 1882 жылы Дзигаро Каноның ұйымдастыруымен "Кодакан" атты дзю-до мектебі ашылды. Жаңа ашылғанда небары

жиырма шаршы метр жерді алып жатқан жаттығу залы қазіргі таңда дүние жүзіндегі ең ірі дзюдо мектебіне айналып отыр. Жыл сайын бұл мектепте Дзигаро Каноның құрметіне дәстүрге айналған халықаралық жарыс өткізіледі. Біздің спорт мамандарының айтуы бойынша бүгінгі таңда Жапонияның жеті миллионнан астам адамы дзюдо күресімен жүйелі түрде шұғылданады екен. Жапон халқы өздерінің ұлттық өнерін насихаттау үшін қаржының қиындығына қарамастан өздерінің білікті мамандарын жүздеп, мындап ел-елге аттандырып отырды. Олар дзюдо туралы оқулықтар мен еңбектерін барлық тілдерге аударып, оның таралуына бар күштерін салды.

Біздің Қазақстан дзюдошыларының арасынан КСРО-да топ жарып бүкіл Еуропаны мойындатқан тұңғыш балуанымыз Марат Әзімбаев еді. Марат Әзімбаев Еуропаның Жастар біріншілігінің жеңімпазы, Қазақстанның бірнеше дүркін чемпионы атағын иеленген. КСРО-ның жастар біріншілігінде жеңімпаз атанды да, өкінішке орай Марат Әзімбаев күресті ерте аяқтады. Марат Әзімбаевтан кейін қазақтың даңқын көкке көтерген Қайрат Мысықбаев ағамызболды. Қайрат Мысықбаев КСРО халықтары спартакиадасының жеңімпазы, КСРО кубогінің жеңімпазы, Кеңес Одағы чемпионатының екі дүркін жүлдегері және Қазақстанның бірнеше дүркін чемпионы. Тағы да бір мақтан тұтар дзюдошымыз — КСРО чемпионатының күміс жүлдегері, Қазақстанның бірнеше дүркін чемпионы — Бостан Жаңбырбаев. 1990 жылдарының ортасында біздің балуандарымыз Азия құрлығынан жүлделі орындармен қуантты. Атап айтқанда: Серік Шәкімов 1995 жылы Азия чемпионы атанып, 1994 жылы өткен XII Азиялық ойындардың қола жүлдесіне иеленді, сонымен қатар Серік Қазақстанның бірнеше дүркін чемпионы. Серік Әлімжанов 1994 жылы Азия ойындарының және 1995 жылы Азия чемпионатының күміс жүлдегері. 1996 жылғы Атлантидада өткен Олимпиадалық ойындарда өнер көрсеткен балуандарымыз: Руслан Сейілханов, Серік Шәкімов, Серік Әлімжановтар өкінішке орай жүлделі орындарға іліне алмады. Әйтсе де (2000 ж.) Сиднейде өткен Олимпиадалық ойындарда жақсы өнер көрсеткен балуанымыз Айдын Смағұлов Қырғызстан елінің олжасына қола жүлдеге иеленсе, сондай-ақ, Базарбек Донбайев бесінші орынды иеленді. Дзю-до күресі десе ішкен асын жерге қоятын біздің білікті мамандарымыз да аз емес, олардың қатарында: Алматыдағы Азия дзю-до федерациясының вице-президенті, Қазақстанға еңбек сіңірген жаттықтырушы Рысбек Байбосынов, Халықаралық дәрежедегі төреші, еңбек сіңірген мемлекеттік жаттықтырушылар: Әбілхайр Байбосынов, Николай Патапеня, Манарбек Таутанов, Жексенбай Саламатов, тағы да басқа бапкерлеріміз бар. Қазіргі дзю-до құрама командасының бас бапкері Бостан Жаңбырбаев. Павлодар қаласынан Темірхан Әмірбеков пен Оңтүстік Қазақстаннан Серік Оңғарбаевтың дзюдоға қосқан еңбек үлестері өте мол. Бүгінгі таңда біздің балуандарымыз Азияны аузымызға қаратып, қазақ халқының даңқын көкке көтеріп жүр. Осы азаматтарымыз қазақтың қанымен, күш-қуатымен, ақыл-ойымен әлі талай елді мойындатады деген үмітіміз бен сеніміміз зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алимханов, Е. Спорттық күрестің теориясы мен әдістемесі (Грек-рим, еркін, дзюдо, самбо, қазақ күресі) : оқу құралы. . - Алматы: Қазақ университеті, 2020. - 233 б <http://rmebrk.kz/book/1177373>
2. Мамырқұлов, Қ.Қ. Спорттық күрестің әдіс тәсілдері атты әдістемелік нұсқау :оқу-әдістемелік құрал Тараз.Тараз ун-ті 2018.-62 б
3. Тайжанов С., Қарақов А. Дене тәрбиесі оқулық/2-кітап. - Алматы: Эверо, 2019. - 295б.2дана
4. Мұхамеджанова Ұ. Дене шынықтыру пәнін оқыту әдістемесі оқу құралы Астана: Фолиант, 2017.-199б
5. Маршыбаева Ұ.С. Дене тәрбие сабағында қолданылатын (қазақша - орысша орысша- қазақша) сөздік Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2013. -158 б

6. Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Бастауыш мектеп және дене мәдениеті» сериясы, -Алматы, 2012.- № 3 (34), 3-4 б.
7. Туманян, Г. С. Школа мастерства борцов, дзюдоистов и самбистов: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Г. С. Туманян. – М.: изд. центр «Академия», 2006. – С. 53–61.
8. Алиханов, И. И. Техника спортивной борьбы / И. И. Алиханов. – М.: Физкультура и спорт, 1977. – 216 с.
9. Медведь, А. В. Совершенствование подготовки мастеров спортивной борьбы / А. В. Медведь, Е. И. Кочурко. – Минск: Полымя, 1985. – 144 с.
10. Спортивная борьба: учеб. для ИФК / А. П. Купцов [и др.]; под общ. ред. А. П. Купцова. – М.: Физкультура и спорт, 1978. – 424 с.

ОБЩАЯ И СПЕЦИАЛЬНАЯ ФИЗИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА ДЗЮДОИСТОВ В ТРЕНИРОВОЧНЫЙ ПЕРИОД

Утегенов Г. А. – старший преподаватель, АО "университет им.Ж. А. Ташенева", г. Шымкент. <https://orcid.org/0009-0009-0853-0247> Galim_89@mail.ru

Азимбаев Ж. А. – старший преподаватель, «Центрально-Азиатский инновационный университет», г. Шымкент. jadic_18@mail.ru

Аннотация. Понятие "выносливость" тесно связано с усталостью, параличом. Под усталостью понимается временное снижение работоспособности человека под действием силы нагрузки на организм, то есть отсутствие возможности продолжать свою деятельность так же, как и ее непосредственность, или выражающееся в повышенной работоспособности. Эр позволяет разным людям, выполняя разные задачи, чувствовать себя истощенными и парализованными в разное время. Причиной тому является различный уровень их выносливости. Под выносливостью понимается способность выполнять определенную деятельность (вид упражнений) в течение длительного времени без снижения ее работоспособности.

Ключевые слова: выносливость, мышцы, усталость, выносливость, упражнения, воспитание.

GENERAL AND SPECIAL PHYSICAL TRAINING OF JU-DOERS DURING THE TRAINING PERIOD

Utegenov G. A. – senior lecturer, JSC" University named after zh.a. Tashenev", Shymkent. <https://orcid.org/0009-0009-0853-0247> Galim_89@mail.ru

Azimbayev ZH.A. – senior lecturer, "Central Asian Innovation University", Shymkent. jadic_18@mail.ru

Abstract. The concept of "endurance" is closely related to fatigue, paralysis. Fatigue is a temporary decrease in a person's ability to work under the influence of a load on the body, that is, the inability to continue their activities as early as possible, or manifested by an increase in the difficulty of performing. ER is the same for different people when performing different tasks, they get tired and sick at different times. The reason for this is that they have a different level of endurance. Endurance is the ability to perform a certain activity (type of exercise) for a long time without reducing its effectiveness.

Key words: endurance, muscles, fatigue, stamina, exercise, education.

ӘЛЕУМЕТТІК ЖОБАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ДАМУ

Мырзабек Л.Ә. - педагогика ғылымдарының кандидаты,
Ж.Тәшенев атындағы университет, Шымкент, Қазақстан <https://orcid.org/0009-0009-0534-0152> Mirzabek.Lesbek@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада отандық және шетелдік ғалымдардың әлеуметтік жобалау технологиясын қолдана отырып, жоғары оқу орны студенттерінің көшбасшылық қасиеттерін дамыту ұғымына берілген анықтамалары талданған, автор бұл ұғымды өзінше түсіндірген, оның анықтамасын нақтылаған. Зерттеу тақырыбы бойынша педагогикалық, психологиялық, әдістемелік әдебиеттерді, жоғары оқу орны оқытушыларының тәжірибесін және жалпы орта білім беретін мектеп мұғалімдерінің жұмысын талдау нәтижесінде әлеуметтік жобалау технологиясын қолдана отырып, университет студенттерінің көшбасшылық қасиеттерін дамытудың педагогикалық моделі құрылған. Теориялық материалды зерттей отырып, авторлар «көшбасшылық», «оқушылардың көшбасшылық қасиеттерін дамыту», «көшбасшылықты дамыту үдерісін әлеуметтік жобалау», «әлеуметтік жобалау технологиялары» ұғымдарын нақтылаған. Мақалада әлеуметтік жобалау технологиясын көптеген зерттеушілер қарастырғаны және оған анықтама бергені көрсетілген. Әлеуметтік жобалау - бұл адамның, топтың немесе ұйымның әлеуметтік ортаны және адамдардың өмір сүру сапасын жақсартуға бағытталған әрекетін құру процесі (В.А. Луков бойынша). Автор ғалымның бұл пікірімен келіседі. Мақалада әлеуметтік жобалау технологиясын қолдана отырып, жоғары оқу орны студенттерінің көшбасшылық қасиеттерін дамытудың әдістемесі жасалған. Арнайы курс ұсынылған. Сонымен қатар педагогикалық эксперименттің нәтижелері ұсынылған, сапалы және сандық өңдеу жасалған.

Кілт сөздер: студент, дамыту, әлеуметтік жобалау, технология, көшбасшы.

Кіріспе. Жаһандану және әлемнің ақпараттық ашықтығы жағдайында адамның геомәдени бейімділігі мен өзгерген жағдайларға бейімделуі мәселелері ерекше тұрғыдан қарастырыла бастады. Қазіргі әлемнің жаһандық сын-қатерлері мемлекет дамуының барлық бағыттарын қайта қарауды талап етеді. Біздің еліміздің алдында жоғары дамыған елдер деңгейіне серпілістің жаһандық сын-қатерлері мен стратегиялық мақсаттарына жауап беретін реформаларды іске асыру процесін басқарудың жаңа моделін қалыптастыру міндеті тұр. Бұл жаһандық міндет құрылымдық және функционалдық реформаларды жүргізуді және адамдардың әл-ауқаты мен өмір сүру сапасын арттыру үшін берік негіз құра отырып, азаматтардың әлеуметтік саладағы бастамасын толық көлемде іске асыруды талап етеді. Бұл міндетті іске асыру үшін ел дамуының барлық салаларында технологиялық серпіліс қажет, бұл қоғамға адал қызмет ете алатын, әлеуметтік бағдарланған және адамгершілік жағынан дамыған жаңа формация көшбасшыларын даярлауды талап етеді.

Әрине, басқару саласында бакалаврлар мен магистрлерді даярлау бойынша заманауи білім беру бағдарламаларына білім алушылардың көшбасшылық қасиеттерін дамыту бойынша белгілі бір идеялар енгізілген, алайда, ең алдымен менеджмент бойынша көптеген білім беру бағдарламалары батыстық үлгілерді пайдалана отырып әзірленгенін және жас көшбасшылардың азаматтық бірегейлігі мен патриотизмін қалыптастыру жөніндегі стратегиялық міндет толық іске асырылмайтынын өкінішпен айтуға тура келеді. Біз өз жұмысымызда ЖОО-да білім алушылардың көшбасшылық қасиеттерін басқару қызметінің болашақ субъектілері ретінде дамыту идеясына назар аудардық. Көшбасшы - бастық, саяси

партияның, қоғамдық-кәсіби ұйымның басшысы; қандай да бір жарыста бірінші болып жүрген адам. "Көшбасшы" сөзінің басқа мағыналары келесідей: топтағы ең маңызды, ең күшті, алдыңғы қатарлы субъект; қалғандарын басқаратын адам, жетекші, елбасы, ұйым, ұжым. Біз бұл құбылысты жан-жақты сипаттайтын "Әлеуметтік саланың көшбасшысы" ұғымының анықтамаларын таппадық, сондықтан бұл тұжырымдаманың мәнін нақтылау біздің зерттеу жоспарымыздың бөлігі болып табылады.

Зерттеу мақсаты: әлеуметтік жобалау технологиясын қолдана отырып, ЖОО студенттерінің көшбасшылық қасиеттерін дамытудың педагогикалық моделін әзірлеу және эксперименталды түрде сынақтан өткізу.

Зерттеу әдістерімен материалдар: мақалада қолданылған әдістер теориялық (нормативтік-құқықтық құжаттаманы кешенді талдау және көшбасшылық құбылысын зерттеу); эмпирикалық (эксперимент, диагностика, сауалнама); модельдеу және жобалау; Розенбаумның Q-критерийін қолдана отырып, зерттеу материалын өңдеудің статистикалық әдісі, зерттелетін белгілер арасындағы байланыстың тығыздығын бағалау үшін корреляция әдісі.

Көшбасшылық мәселесін біршама ғалымдар зерттеді. Сонымен, А. Маслоу[1] көшбасшының өзін-өзі тануын анықтайтын бірнеше сипаттамаларды жиынтықта қарастырады: проблемаға назар аударудың дамыған қабілеті, эмоционалды реакциялардың байлығы, адамның жынысымен сәйкестендіру, тәуелсіздік, өзін-өзі қамтамасыз ету, берік өмірлік философияға ие болу. Ежелгі философтар мен шешендердің еңбектерінде (Н. Макиавелли, Ф. Ницше, Платон) көшбасшы мен автократтың бейнесі бар. Курт Левин[2] көшбасшылық стильдерінің классификациясын алғашқылардың бірі болып берді. Ол көшбасшылықтың үш стилін бағалады: авторитарлық, демократиялық, либералды. ЖОО-да білім алушылардың көшбасшылық қасиеттерін дамытудың әртүрлі аспектілерін И. Н. Бригинец [3], И.А. Веряскина[4], А. И. Давлетова[5], Т. В. Махина[6], Н. Д. Шафеева[7], О. В. Шкурко[8], Б.Т. Баймұхамбетов[9], М.Ә.Ушатов[10], Д.К.Садирбекова[11] сияқты зерттеушілер атап өтті. ЖОО студенттерінің көшбасшылық қасиеттерін дамытудың шетелдік тәжірибесін талдау Е. Н. Сайкинаның[12] зерттеуінде жүргізілді.

Зерттеу 2022-2023 жылдар аралығында жүргізілді және үш кезеңнен тұрды:

Бірінші кезең: дайындық – зерттеу жоспары құрылды, тақырып бойынша ғылыми-педагогикалық, психологиялық, әлеуметтанушылық әдебиеттер зерттелді, эксперименттік және бақылау топтары, зерттеу мақсаттарына сәйкес келетін әдістер мен диагностикалық процедуралар таңдалды.

Екінші кезең: әлеуметтік жобалау технологиясын қолдана отырып, университет студенттерінің көшбасшылық қасиеттерін дамытудың эксперименттік-педагогикалық моделін жасау, эксперименттік топта университет студенттерінің көшбасшылық қасиеттерін дамытудың педагогикалық моделін апробациялау, статистикалық материал жинау, эксперимент жүргізу және эксперименттік жолмен алынған бақылау деректері.

Үшінші кезең: жалпылау – бұл кезеңде жинақталған эмпирикалық материал талданды, материалдарға статистикалық өңдеу жүргізілді, эксперимент нәтижелері жалпыланып, мақала мәтінін дайындау аяқталды.

Біз зерттеудің теориялық аспектілерін аштық. «Әлеуметтік саланың көшбасшысы» зерттеуінің негізгі тұжырымдамасы кеңейтілді. Зерттеуде сонымен қатар «көшбасшылық», «оқушылардың көшбасшылық қасиеттерін дамыту», «көшбасшылықты дамыту үдерісін әлеуметтік жобалау», «әлеуметтік жобалау технологиялары» ұғымдары нақтыланды. Психологиялық, педагогикалық және әлеуметтанушылық зерттеулерді терең талдау негізінде көшбасшылықтың әртүрлі концепциялары анықталды, олардың ішінде біздің жұмысымыз үшін маңызды концепциялар: харизматикалық (қасиеттер теориясы), ситуациялық, мінез-құлық және құндылықтарға негізделген. Отандық және шетелдік авторлардың зерттеулерін талдау негізінде көшбасшылықтың мәні мен әлеуметтік саладағы көшбасшыға тән ең тән қасиеттер анықталды: әлеуметтік және жеке белсенділік,

коммуникативтілік, адамгершілік, тиімділік, харизма, жауапкершілік, стресске төзімділік, саналылық. Қазіргі жағдайда азаматтық бірегейлік пен патриотизм әлеуметтік саладағы көшбасшының ерекше сұранысқа ие қасиеттері болып табылады. Әлеуметтік саладағы көшбасшы эмоционалдық интеллект пен ақпараттық және цифрлық мәдениетке ие болуы керек.

Біз «әлеуметтік жобалау» және «әлеуметтік жобалау технологиясы» ұғымдарын талдадық. Әлеуметтік жобалау - бұл адамның, топтың немесе ұйымның әлеуметтік ортаны және адамдардың өмір сүру сапасын жақсартуға бағытталған әрекетін құру процесі (В.А. Луков бойынша)[13]. Біраз авторлар осы проблемаға кең талдау жасаған, мысалы, «технологияға» педагогикалық ұғым ретінде, әлеуметтік жобалау технологиясының мәніне. Д.З.Ахметова, В.П.Беспалько, И.П.Волков, В.Ф.Габдулхаков, В.В.Гузев, Р.А.Исламшин, Н.В.Кларин, Б.Т.Лихачев, В.М.Монахов, М.Чошанов сияқты әр кезеңдегі авторлардың еңбектеріне сүйене отырып, концепцияға дейінгі анықтаманы тағы да нақтыладық: «Әлеуметтік жобалау технологиясы» - бұл мақсат пен міндеттерді белгілеуді, оның тиімділігін анықтау үшін қолайлы әдістерді, әдістемелерді, педагогикалық құралдарды және диагностикалық процедураларды таңдау арқылы оларды жүзеге асырудың нақты жоспарланған процесін жеңілдететін жүйе деп айтамыз.

Талдау мен нәтижелер.

Біз ЖОО-да білім беру қызметінде әлеуметтік жобалау технологиясын әзірлеу және енгізу үдерісін ашатын педагогикалық модельді ұсындық (1-сурет).

Мақсатты компонент	Студенттердің көшбасшылық қасиеттерін дамыту: әлеуметтік және жеке белсенділік, коммуникативтілік, адамгершілік, іскерлік, харизматикалық, жауапкершілік, стресске төзімділік, ар - ождан; эмоционалды интеллект пен ақпараттық-цифрлық мәдениетті дамыту					
	Міндеттер					
	Өзін-өзі тануды қалыптастыру	Қадамдық рефлексияны ұйымдастыруға арналған тренингтер	Көшбасшылық қасиеттерді жүйелі түрде дамытуға қондырғы қалыптастыру	Өзін-өзі бағалауды тәрбиелеу және "меналдынтұжырымдамалар"	Когнитивтісалананы және эмоциналды интеллектті дамыту	Ақпараттық-цифрлық мәдениетті қалыптастыру
Методіс-намалық компонент	Әлеуметтік жобалау технологиясы	- Әдістері: эвристикалық; зерттеу; жобалық	Әдістемелік тұғырлар тұлғаға бағытталған; проблемалық-дамытушы; аксиологиялық; - жүйелік; - инклюзивті; - көшбасшылық тұжырымдамалары (харизматикалық-қасиеттер теориясы, мінез-құлық, ситуациялық, құндылық)	- Педагогикалық әдістер: - визуализация; - рефлексия; - "шок әсері"	- Педагогикалық құралдар: - сандық құралдар; жобалау оқу құралы ретінде; - флипчарт; - оқытушының сөзі	- Педагогикалық техникалар: - шешендік техникасы; - имиджология әдістері; - эмоционалды интеллектті басқару әдістері

Модельдііскеасырумазмұны	Модельдііскеасырумазмұны				
	Бакалаврларды даярлау бағамдарының әлеуеті	Әлеуметтік бағыттағы жобалар	Екі бөлім "Көшбасшының қасиеттерінде мыңыңыз" атты элективті курс: "Көшбасшының коммуникация мәдениеті" және "Көшбасшы қасиеттерін өзін-өзі дамыту"	Студенттердің эмоционалды интеллектінің даму деңгейін арттыруға арналған тренингтер; мотивацияны даму деңгейін арттыруға арналған педагогикалық тәсілдер	"Кәсіптік білім беру оқытушысының педагогикалық шеберлігі" артыру бағдарламасы
Критериялы бағалау компоненті	I критерийлер тобы студенттерінің көшбасшылық қасиеттерін дамытудағы әлеуметтік жобалардың әлеуетін бағалау критерийлері			II Критерийлердің тобы Когнитивті, мотивациялық, салалардың және эмоционалды интеллекттің дамуын бағалау критерийлері	
	Жобаның жаңашылдығы (жаңашылдық) критерийі	Жобаның әлеуметтік бағыттылығының критерийі	Жобалардың студенттердің көшбасшылық қасиеттерін және олардың жеке қасиеттерін дамытуға сәйкестік критерийі	Когнитивті критерий	Мотивациялық критерий
	Эмоционалды критерийі				
	Көрсеткіштер				
	- ұйым ішінде пайдаланылмайтын жаңа идея (анықталған қайшылықтар негізінде); - жаңа сырттан енгізілген (тәжірибені зерттеу негізінде)	- азаматтық сәйкестілік; - қоғамның және жалпы елдің қажеттіліктерін ең үндеу	- жеке кәсіпкерлік және студенттердің мүмкіндіктері; - көшбасшылық қасиеттерді дамытуға ықпал етеді	- әлеуметтік жобалар туралы білімі бар; - әруидияны өзі дамытуға бағытталған	- қоғамға (барлық әлеуметтік топтарды қамтып отырады) қызмет етуге бағытталған дамуға және көшбасшылық қасиеттерді іске асыру
Нәтижелі компонент	Өзінің көшбасшылық әлеуетін түсінген, коммуникациялық, азаматтық бірегейлігі мен патриотизмі, дамыған, эмоционалды интеллектісі, көшбасшылық қасиеттерін, өзін-өзі дамытуға әуестігі бар, ақпараттық-цифрлық мәдениеті, адамгершілігі, іскерлігі, харизматикасы, жауапкершілігі, стресске төзімділігі, ар-ожданы бар студент				

1-сурет – Әлеуметтік жобалау технологиясын негізінде студенттердің көшбасшылық қасиеттерін дамытудың педагогикалық моделі

Көшбасшыға қажетті құзыреттер – ақпараттық-цифрлық мәдениетті қалыптастыру және эмоционалды интеллекттің болуы. Жобалық іс-әрекет процесінде топта жұмыс істей білу, төзімділік, шыдамдылық, шығармашылық сияқты басқа да қасиеттер қалыптасады. Модель мақсатты құрамдас бөліктің бес құрылымдық элементтерін анықтайды: студенттің – әлеуметтік саланың болашақ көшбасшысының өзіндік санасын қалыптастыру (өзін-өзі тану адамның өз көзқарасын, мақсаттарын және өзін-өзі дамыту траекториясын сезіну актісі ретінде мақсатқа жетудегі шешуші рөл); қадамдық рефлексияны ұйымдастыруға жаттықтыру; көшбасшылық қасиеттерді жүйелі түрде өзін-өзі дамытуға деген көзқарасты қалыптастыру; көшбасшының оң «мен-концепциясының» қажетті шарты ретінде барабар өзін-өзі бағалауды тәрбиелеу (позитивті «мен-концепция» көшбасшының өзіндік көзқарасын көрсетеді және конструктивті (шығармашылық) көшбасшылықтың дамуына ықпал етеді; когнитивтік сфера және эмоционалды интеллект; ақпараттық және цифрлық мәдениетті қалыптастыру. Эмоционалды интеллект эмоциялар мен парасаттылықты біріктіреді, адамның эмоциясын ақылға қонымды басқаруды болжайды. Әлеуметтік жобалау технологиясы – мұғалімнің оқушылармен жобалық іс-әрекеттегі жүйелі жұмыс жүйесі. Бұл процесс пәндік-пәндік сипатқа ие және студенттердің танымдық саласын дамыту және көшбасшының қажетті сапаларын тәрбиелеуге арналған тапсырмалар кешенін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Жобалау технологиясы қайталанымдылыққа, жүйелілікке және тұтастыққа ие, когнитивтік және коммуникативті және аналитикалық процестерді дамытады.

Зерттеудің қалыптастырушы бөлігінде ЭТ студенттері, атап айтқанда, «Педагогика» саласында («бакалавр» білім беру бағдарламасы) оқытындар оқытын пәндердің мүмкіндіктерін пайдалану қарастырылған. Студенттерді оқытудың осы саласындағы бағдарламалары құзыреттерді жүзеге асырады, соның ішінде: тұлғааралық және мәдениетаралық өзара әрекеттесу мәселелерін шешу үшін қазақ, орыс және шет тілдерінде ауызша және жазбаша түрде сөйлесу мүмкіндігі (ОК-3); ұжымда жұмыс істей білу, әлеуметтік, этникалық, діни және мәдени ерекшеліктерді шыдамдылықпен қабылдау (ОК-4); өзін-өзі жүзеге асыру және өзін-өзі тәрбиелеу қабілеті (ОК-5), сондай-ақ ОК-2 – жобаларды әзірлеу және жүзеге асыру, ОК-3 – топтық жұмыс және көшбасшылық.

Құзіреттілікке негізделген тәсілді жүзеге асыру мұғалімдерге арналған «Мұғалімнің педагогикалық шеберлігі» (15 сағат) біліктілігін арттыру курсы ұйымдастыруды талап етті; мұғалімдер мұғалімнің кәсіби іс-әрекетінің әдістемелік негіздерін, оқытудағы инновациялық технологияларды, оқушылардың көшбасшылық қасиеттерін дамытуда әлеуметтік жобалау технологиясын пайдалану ерекшеліктерін, мұғалімнің жалпы және коммуникативті мәдениетінің негіздерін зерттеді. Студенттердің көшбасшылық қасиеттерін дамыту мақсатында «Көшбасшының коммуникативті мәдениеті» және «Көшбасшылық қасиеттердің өзін-өзі дамытуы» атты екі бөлімнен тұратын «Көшбасшының қасиеттерін дамыту» (30 сағат) өзіндік таңдау курсы әзірленді. Таңдау курсы ретінде оқу жоспарына енгізілген «Әлеуметтік жобалау технологиясын» қолдана отырып, университет студенттерінің көшбасшылық қасиеттерін дамыту моделін енгізудің тиімділігін анықтау үшін критерийлердің екі тобы әзірленді (үлгіні қараңыз).

Экспериментке Ж.Тәшенев атындағы университеттің екі топ студенттері тандалды. Бірінші топ эксперименталды (ЭТ студенттері) болып тандалды. ЭТ студенттері «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасы бойынша оқиды. ЭТ қатысушыларының жалпы саны – 69 адам. Екінші топ – бақылау тобы (БТ студенттері). Бұл топтағы студенттер «Дене шынықтыру және спорт» білім беру бағдарламасы бойынша оқиды. БТ қатысушыларының жалпы саны 70 адамды құрайды. Барлық критерийлер бойынша көрсеткіштердің жетілуін анықтау үшін көрсеткіштерді білдіру деңгейлерін бағалаудың үш деңгейлі жүйесі қолданылды: «жоғары», «орташа», «төмен» деңгейлер. Әртүрлі критерийлер мен көрсеткіштер бойынша шкаланы қолдану ерекшеліктері 1-кестеде келтірілген.

1-кесте - Өшенетін критерийлер мен көрсеткіштердің қалыптасуын бағалаудың үш деңгейлі жүйесін анықтау

Критерийлер	Төмен	Орта	Жоғары	Қолданылған әдістемелер
Когнитивті саланың даму деңгейі	1–5балл	6–8бал	9–10бал	Авторлық әдістеме (сауалнама және сауалнама) – 10 балдық шкала
Мотивацияның даму деңгейі	1–10бал	11–16бал	17–20бал	Т. Әхлерстің жетістікке жетуін етүрткі болатын тұлғаның диагностика алау әдістемесі – 32 балдық шкала
Критерийлер	Төмен	Орта	Жоғары	Қолданылатын әдістер
Эмоционалды интеллекттің даму деңгейі	39балдан кем	40–69бал	70 және жоғары	Н. Холлдың эмоционалды тесті -90 балдық шкала
Критерийлер	Төмен	Орта	Жоғары	Қолданылған әдістемелер
Жобаның жаңашылдық деңгейі	1–5бал	6–8бал	9–10бал	Сараптамалық бағалау әдісі – 10 балдық шкала
Жобаның әлеуметтік бағыттылығының деңгейі	1–5бал	6–8бал	9–10бал	Сараптамалық бағалау әдісі – 10 балдық шкала
Көшбасшылық сапалардың көрініс деңгейі	25балдан аз (төмен дәреже)	26–35 бал (орта дәреже)	36 балдан жоғары (күшті дәреже)	Е. Жариков пен Е. Крушельницкийдің әдістемесі "Көшбасшылық қасиеттерді диагностикалау" - 50 балдық шкала
Жобаның студенттердің жеке талаптарына және тілектеріне сәйкестігі	1–5бал (сәйкес келмейді)	6–8бал (ішінара сәйкес келеді)	9–10бал (толық сәйкес келеді)	Сауалнама-10 балдық шкала

Көшбасшылық қасиеттердің қалыптасу дәрежесі (жауапкершілік, ар-ождан, әлеуметтік белсенділік, жеке белсенділік, коммуникативтілік, адамгершілік, іскерлік, харизматикалық, стресске төзімділік, азаматтық бірегейлік, патриотизм) және ақпараттық-цифрлық мәдениетті меңгеру деңгейі	1–5бал	6–8бал	9–10бал	Студенттердің өзін-өзі бағалау әдісі және араптамалық бағалау

Эксперименттің анықтау кезеңінде біз когнитивтік критерийдің негізгі көрсеткіштерін өлшедік (әлеуметтік жобалау саласындағы білімге ие болу және эрудицияның өзін-өзі дамытуға бағытталуы) (нәтижелері 3-кестеде). «Проблемалық бағыттар» анықталды: студенттердің практикалық тапсырмалар блогын орындаудағы қиындықтар, тақырыпты ашудың жеткіліксіз толықтығы мен тереңдігі, дәлелді жауап берудің жеткіліксіздігі, сабақта сөйлеу кезіндегі бастамашылық деңгейінің төмендігі. Біз Т.Элерстің әдістемесін пайдалана отырып, БТ және ЭТ-тан студенттердің мотивациясының даму деңгейін өлшедік. Студенттер: «Мен өзім қабылдаған көп нәрсені аяқтамаймын», «Мен әдетте өз жетістіктеріме аз көңіл бөлемін», «Кейде мен қазір істеуім керек нәрсені кейінге қалдырамын» сияқты мәлімдемелерге оң жауап берді. Бұл тұжырымдардың барлығы эксперименттің бастапқы кезеңінде оқушылардың табысқа деген мотивациясының төмен деңгейін көрсетеді (3-кесте). Эмоционалдық интеллектінің даму деңгейі Холл әдісі арқылы тестілеу арқылы өлшенді. Тест нәтижелерін талдай отырып, біз келесі тенденцияларды анықтадық: студенттер «Өз эмоцияларын басқару», «Өзін-өзі ынталандыру» және «Басқа адамдардың эмоцияларын басқару» шкалалары бойынша төмен бал алды (нәтижелері 3-кестеде). Эксперименттің анықтау кезеңінде ЭТ және БТ студенттерінің когнитивтік саланың, мотивацияның және эмоционалдық интеллектінің даму деңгейінде айтарлықтай айырмашылықтар болған жоқ (3-кесте). Эксперименттің қалыптастырушы кезеңі тестілеуге бағытталған. Әлеуметтік жобалау технологиясын қолдана отырып, университет студенттерінің көшбасшылық қасиеттерін дамытудың педагогикалық моделін құрып, оны жүзеге асырдық.

Өлшенген көрсеткіштерді арттыру мақсатында ЭТ студенттері үшін бірқатар іс-шаралар өткізілді. Оқушылардың танымдық саласының даму деңгейі көп жағдайда мұғалімнің шеберлігіне байланысты. Осыған орай, ЖОО студенттеріне сабақ беретін мұғалімдер үшін «Мұғалімнің педагогикалық шеберлігі» (15 сағат) біліктілігін арттыру курсы өткізілді. Курс мұғалімдерге білім берудегі инновациялық технологияларды, оқу үдерісін психологиялық-педагогикалық қамтамасыз ету дағдыларын, оқу процесін ұйымдастырудың инклюзивті тәсілін меңгеруге мүмкіндік берді. Бұл курста университет студенттерінің көшбасшылық қасиеттерін дамыту мақсатында мұғалімдердің әлеуметтік дизайн технологиясын меңгеруіне ерекше көңіл бөлінді. Осы курсты меңгерген мұғалімдер «Әлеуметтік жобалау технологиясы» пәнін және «Педагогика» оқу бағдарламасы аясындағы басқа да пәндерді оқу шеңберінде жалпы мәдени және кәсіби құзыреттіліктерді жаңарту бойынша белсенді жұмыс істей бастады.

Студенттердің мотивациясының даму деңгейін арттыру үшін мұғалімдер келесі педагогикалық әдістерді пайдаланды: оқушылардың бастамасын қолдау, оқу материалының өзектілігіне, маңыздылығына және кәсіби бағдарына назар аудару, білімнің ғылыми және практикалық маңыздылығын ашу, апперцепция әдістемесін қолдану (оқытылатын пән уақытындағы студенттердің жеке тәжірибесіне, олардың қажеттіліктері мен қызығушылықтарына жүгіну). Студенттердің эмоционалдық

интеллектін дамыту үшін тренингтер өткізілді, оның барысында студенттер өз сезімдері мен эмоцияларын басқаруды, эмпатия және өзін-өзі бақылау дағдыларын үйренді.

Көшбасшылық қабілеттерін дамыту және әлеуметтік жобалау саласындағы білімдерін арттыру үшін студенттер әлеуметтік жобалардың құрылымдық құрамдас бөліктеріне талдау жасай бастады. Осы жобаларды талдау арқылы студенттер «Әлеуметтік жобалау технологиясы» пәнін оқу барысында қиындықтарға тап болған көптеген теориялық мәселелерді тереңірек түсінді: проблемалық өрістің сипаттамасы, мақсатты аудиторияның анықтамасы мен сипаттамалары, жобаның әлеуметтік диагностикасының ерекшеліктері, әлеуметтік жобаның тиімділігі мен орындылығы. Әлеуметтік жобаларды әзірлеу және жүзеге асыруда практикалық дағдыларды алу үшін ЭТ студенттері оқытушының жетекшілігімен екі әлеуметтік жобаны әзірлеуге кірісті. Келесі кезекте критерийлердің бірінші тобының көрсеткіштері өлшенді, атап айтқанда: студенттер әзірлеген жобалардың жаңалығы (жаңашылдығы), олардың әлеуметтік бағыты және жобалардың студенттердің көшбасшылық қасиеттерін дамытуға және олардың жеке қажеттіліктеріне сәйкестігі.

Жобаның жаңашылдық деңгейін бағалау үшін ОҚПУ-ң бес оқытушысы бар сарапшылық топтың жобаны бағалауын қамтитын сараптамалық бағалау әдісі қолданылды. Жобаның әлеуметтік бағдарлану деңгейін бағалау үшін университеттің үш оқытушысы мен екі сыртқы сарапшыны тарта отырып, сараптамалық бағалау әдісі қолданылды. Алынған нәтижелерді талдағаннан кейін келесілер атап өтілді: сарапшылар студенттерге қойылған әлеуметтік мәселенің өзектілігін терең және жан-жақты талдауға, жоба бағытталған әлеуметтік оң өзгерістерді болжауды үйренуге, ақпараттық және цифрлық мәдениетін үздіксіз жақсартуға кеңес берді. Студенттердің әлеуметтік жобаларды әзірлеуге қатысуы студенттердің көшбасшылық қасиеттерін көрсету дәрежесіне әсер етті. Эксперименттің қалыптастыру кезеңінде Е.Жариков пен Е.Крушельницкийдің «Көшбасшылық сапаларының диагностикасы» әдістемесін қолдану арқылы келесі нәтижелерге қол жеткізілді: көшбасшылық қасиеттер 44% оқушыларда төмен, 46% оқушыларда орташа, оқушылардың 10%-да жоғарыкөрініс тапты.

Эксперименттің қалыптастырушы кезеңінің жалғасы ретінде оқушылардың көшбасшылық қасиеттерін дамыту және танымдық саласының, мотивациясының және эмоционалдық интеллектінің даму деңгейін арттыру мақсатында студенттерге арналған «Көшбасшы қасиеттерін дамыту» арнайы курсы жүзеге асырылды. Студенттер тренингтерге қатысу және жаттығулар топтамасын орындау барысында табысты көшбасшының қасиеттерін зерттеп, талдап, іскерлік қарым-қатынас дағдыларын және ақпараттық және цифрлық мәдениет негіздерін игерді, әртүрлі мәселелерді шешуге арналған шығармашылық құралдарды («Ассоциациялар», «Көрнекі бейнелер»), шоғырлану әдістерін (Помодоро техникасы), өз эмоционалдық күйіңізді басқару туралы («Менің эмоцияларым менің қолымда», «Эмпатия») әдістерді зерттеді. Азаматтық бірегейлікті қалыптастыруға, құндылықтар мен моральдық нұсқаулар жүйесіне, студенттердің ұлттық бірегейлік сезімін дамытуға ерекше назар аударылды (моральдық дилеммаларды талқылау әдісі, түсіндіру, талқылау әдісі, «Біз бірге - біртұтас халықпыз»).

Студенттердің көшбасшылық қасиеттерін одан әрі дамыту, әлеуметтік жобалау дағдыларын жетілдіру үшін «Қанатыңды кеңге сал», «Мен қалаймын, қолымнан келеді» атты шағын топтардағы бес жобаны әзірлеуге және жүзеге асыруға ЭТ-тың 69 студентін тарту туралы шешім қабылданды. Мен тырысамын», «Саңырау және нашар еститін адамдарға арналған қосымша кәсіби білім алуға арналған онлайн курстар», «21 ғасыр эковолонтерлер мектебі», «Білім беру минуттары». Жоба бойынша ұжымдық жұмыстың миға шабуыл, іскерлік ойын сияқты әдістері қолданылды. Студенттер әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдыларын, құндылықтарды және бағдарларды игерді; оқушылардың шығармашылық, интеллектуалдық және көшбасшылық қабілеттері белсендірілді.

Аралық диагностиканың нәтижелері жүргізілген іс-шаралар ЭТ студенттерінің мотивациясының, эмоционалдық интеллектінің және танымдық сферасының даму деңгейін

арттырғанын көрсетті. Студенттердің бақылау тобында өзгерістері шамалы болды (3-кесте). Эксперименттің бақылау кезеңінде барлық өлшенген көрсеткіштер бойынша оң динамика байқалды. Көшбасшылық қасиеттері айқын көрінетін студенттер саны 12%-ға өсті. Тәжірибенің анықтау кезеңіндегі нәтижелермен салыстырғанда, когнитивті сферасының даму деңгейі жоғары ЭТ студенттерінің саны 23%-ға артты. Мотивациясы мен эмоционалдық интеллекті дамуының жоғары деңгейі бар ЭТ студенттерінің саны сәйкесінше 17 және 15%-ға өсті. Жобалардың жаңалығы мен әлеуметтік бағытын бағалау кезінде оң өзгерістер байқалды.

Студенттердің өзін-өзі бағалау әдісі мен сарапшылардың бағалау әдісін пайдалана отырып, студенттерде жауапкершілік, саналылық, жеке белсенділік, қоғамдық белсенділік, қарым-қатынас, адамгершілік, іскерлік, харизма, күйзеліс сияқты көшбасшылық қасиеттердің қалыптасу дәрежесі, азаматтық бірегейлік, цифрлық мәдениет, патриотизм және ақпараттық дағдылар деңгейі өлшенді. Әрбір көшбасшылық сапа мен біліктілік бойынша барлық студенттер арасындағы алынған мәліметтердің орташа арифметикалық мәні есептелді.

Эксперимент нәтижелерін талдау келесі қорытынды жасауға мүмкіндік берді:

1. Студенттер көшбасшылық қасиеттерді дамытудың қажетті шарты ретінде «Әлеуметтік жобалау технологиясы» пәнінің болашақ кәсіби қызметі үшін маңыздылығын түсінді.

2. Студенттер өздерінің және басқа адамдардың эмоцияларын тануға, оларды басқаруға, әлеуметтік әрекеттегі мәселелерді шешуге бағытталған болуды үйренді.

3. Студенттер басым көшбасшылық қасиеттерге ие болды: әлеуметтік және жеке белсенділік, қарым-қатынас, адамгершілік, тиімділік, харизма, жауапкершілік, стресске төзімділік, ұқыптылық; эмоционалдық интеллект пен ақпараттық-цифрлық мәдениет деңгейі артты. Әлеуметтік жобаларды дамыта отырып, студенттер өз елінің мұраттарына адалдығын және жоғары азаматтық бірегейлігін көрсетті.

Барлық диагностикаланған көрсеткіштер бойынша алынған мәліметтердің орташа арифметикалық мәнін анықтау эксперименттің анықтау, қалыптастыру және бақылау кезеңдеріндегі студенттердің оң динамикасын растады. Студенттердің БТ-дағы көрсеткіштердің өзгеруі студенттердің ЭТ-дағы өзгерістермен салыстырғанда шамалы екендігі көрсетілген.

3-кесте- Эксперименттің анықтаушы, қалыптастырушы және бақылау кезеңдеріндегі когнитивтік саланың, мотивацияның және эмоционалды интеллекттің даму деңгейін диагностикалау нәтижелері

Когнитивтісаланың даму деңгейі			Мотивацияның даму деңгейі			Эмоционалдыинтеллекттің даму деңгейі			
Анықтаушы кезең									
Студенттер тобы	жоғары	орта	төмен	жоғары	орта	төмен	жоғары	орта	төмен
ЭТ(69 адам)	– %	46 %	54 %	10 %	45 %	45 %	13 %	51 %	36 %
Когнитивтісаланың даму деңгейі			Мотивацияның даму деңгейі			Эмоционалдыинтеллекттің даму деңгейі			
БТ(70 адам)	– %	41 %	59 %	9 %	41 %	50 %	13 %	41 %	46 %
Қалыптастырушы кезең									
ЭТ(69 адам)	6	72	22	16	5	30	20	54	26

ам)	%	%	%	%	4 %	%	%	%	%
м) БТ(70ада	3	50	47	10	4	43	16	47	37
	%	%	%	%	7 %	%	%	%	%
Бақылау кезеңі									
ам) ЭТ(69ад	23	73	4	23	6	16	28	68	4 %
	%	%	%	%	1 %	%	%	%	
м) БТ(70ада	7	59	34	13	5	36	20	50	30
	%	%	%	%	1 %	%	%	%	%

Осылайша, әлеуметтік жобалау технологиясын қолдана отырып, эксперименттік жұмыстардың нәтижелерімен расталған ЖОО студенттерінің көшбасшылық қасиеттерін дамытудың педагогикалық моделін іс жүзінде жүзеге асыру зерттеу болжамын дәлелдеді.

Қорытынды. Студенттердің көшбасшылық қасиеттерін дамыту сәтті жүзеге асырылады, егер:

- "Әлеуметтік сала көшбасшысы" ұғымының кеңейтілген сипаттамасына сүйенсе;
- ЖОО студенттерінің көшбасшылық қасиеттерін дамытуда әлеуметтік жобалау технологиясының ерекшелігі, ұйымдастырушылық құрылымы мен әлеуеті ескерілсе;
- бұл процес әлеуметтік жобалау технологиясын қолдана отырып, жоғары оқу орны студенттерінің көшбасшылық қасиеттерін дамытудың арнайы педагогикалық моделі шеңберінде жүзеге асырылса, онда әдіснамалық тәсілдер, оны іске асыру алгоритмі, мақсатты көзқарастарға қол жеткізудегі критерийлер мен олардың тиімділік көрсеткіштері көрініс тапса;
- оқытушыларды педагогикалық қызметтің ерекше түрі ретінде әлеуметтік жобалау технологиясын игеруге даярласа.

ЖОО студенттерінің көшбасшылық қасиеттерін дамыту үшін біз әзірлеген педагогикалық модель жаңашыл және әмбебап деп айтуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Маслоу А. Мотивация и личность. - СПб.: Питер, 2013. - 352 с.
2. Левин К. Разрешение социальных конфликтов (пер. с англ.) - СПб.: Речь, 2000. - 408 с.
3. Бригинец И. Н. Развитие лидерских качеств студентов туристского вуза во внеучебной деятельности: дисс. ... к. п. н. - М., 2010. - 199 с.
4. Веряскина И. А. Организационно-педагогические условия развития лидерских качеств учащейся молодежи средствами социально-культурной деятельности: дисс. ... к. п. н. - Тамбов, 2008. - 143 с.
5. Давлетова А. И. Развитие лидерских качеств студентов педагогического вуза: дисс. ... к. пс. н. - М., 2007. - 269 с.
6. Махина Т. В. Особенности использования социально-психологического тренинга в целях развития лидерских качеств студентов -будущих менеджеров: дисс. ... к. пс. н. - М., 2003. - 204 с.
7. Шафеева Н. Д. Студенческое самоуправление как фактор развития лидерских качеств студентов: дисс. ... к. п. н. - М., 2013. - 242 с.
8. Шкурко, О. В. Развитие лидерских качеств будущих менеджеров средствами имиджологии в вузе: дисс. ... к. п.н. - Омск, 2013. - 206 с.
9. Баймуханбетов Б.Т. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің лидерлік сапасының қалыптастыру: филос. докт. (PhD) ... дисс. – Алматы, 2014. – 159 б.

10. Сайкина Е. Н. Современные концепции и тенденции развития лидерских качеств студентов в вузах США: дисс. ... к. п. н. - Казань, 2004. - 140 с.

РАЗВИТИЕ ЛИДЕРСКИХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ТЕХНОЛОГИИ СОЦИАЛЬНОГО ПРОЕКТИРОВАНИЯ

Мырзабек Л.А. – кандидат педагогических наук, университет имени Ж.Ташенева, Шымкент, Казахстан

Аннотация. В статье проанализированы определения отечественных и зарубежных ученых к понятию развития лидерских качеств студентов высшего учебного заведения с использованием технологии социального проектирования, автор по-своему трактовал это понятие, уточнил его определение. В результате анализа педагогической, психологической, методической литературы по теме исследования, опыта преподавателей вузов и работы учителей средней общеобразовательной школы создана педагогическая модель развития лидерских качеств студентов университета с использованием технологии социального проектирования. Изучая теоретический материал, автор уточнил понятия «лидерство», «развитие лидерских качеств учащихся», «социальное проектирование процесса развития лидерства», «технологии социального проектирования». В статье показано, что технология социального проектирования была рассмотрена и определена многими исследователями. Социальное проектирование – это процесс создания человеком, группой или организацией деятельности, направленной на улучшение социальной среды и качества жизни людей (по В. А. Лукову). Автор согласен с этим мнением ученого. В статье разработана методика развития лидерских качеств студентов высшего учебного заведения с использованием технологии социального проектирования. Предложен специальный курс. Также представлены результаты педагогического эксперимента, произведена качественная и количественная обработка.

Ключевые слова: студент, развитие, социальное проектирование, технология, лидер.

DEVELOPMENT OF LEADERSHIP QUALITIES OF STUDENTS BASED ON SOCIAL DESIGN TECHNOLOGY

Myrzabek L.A. – Candidate of Pedagogical Sciences, Zh.Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

Abstract.. The article analyzes the definitions of domestic and foreign scientists to the concept of developing leadership qualities of university students using social design technology, the author interpreted this concept in his own way, clarified its definition. As a result of the analysis of pedagogical, psychological, methodological literature on the research topic, the experience of university teachers and the work of secondary school teachers, a pedagogical model for the development of leadership qualities of university students using social design technology has been created. Studying the theoretical material, the author clarified the concepts of "leadership", "development of students' leadership qualities", "social design of the leadership development process", "social design technologies". The article shows that the technology of social design has been considered and defined by many researchers. Social design is the process of creating an activity by a person, group or organization aimed at improving the social environment and the quality of life of people (according to V. A. Lukov). The author agrees with these opinions of the scientist. The article develops a methodology for developing the leadership qualities of university

students using social design technology. A special course is offered. The results of the pedagogical experiment are also presented, qualitative and quantitative processing is performed.

Key words: student, development, social engineering, technology, leader.

ВОЛЕЙБОЛ ОЙЫНЫНЫҢ ЖАЛПЫ ЕРЕЖЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЙЫН ӘДІСІН ЖЕТІЛДІРУ

Сапарбеков Н.С. - аға оқытушы., «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ., Шымкент қаласы. <https://orcid.org/0009-0009-0291-0247> Nurmuhan-92kz@mail.ru

Пашабеков Н.Ж. – КГУ «Общеобразовательная средняя школа «Ынтымак»

Мынжасарова Г.А. – Ю.Гагарин атындағы №3 жалпы білім беретін мектептің дене шынықтыру пәні мұғалімі

Аңдатпа. Бұл мақалада волейбол ойынының жалпы ережелері мен өлшемдері қарастырылады. Волейболдың даму барысында әдістер мен амалдардың орындалуы, сондай-ақ оларды бағалау өлшемі мынаған байланысты өзгеріп, жетілдірілді:

- шабуыл мен қорғаныстың даму деңгейінің қатынасы;
- ойыншылардың дене дайындығының деңгейі;
- ойынды жүргізудің жаңа тұжырымдамасын әзірлеу мен шабуыл мен қорғаныстың тиімді тәсілдік сызбасын құру;
- ойын ережесін өзгерту.

Кілт сөздер: Волейболға жаттығу, ойын әдісі, спорттық ойын

Ойын әдісі – бұл волейболшының ойында табысқа жетуі үшін қажетті арнайы амалдар кешені. Ол өз дамуының әр сатысында ойыншыға түрлі ойын жағдайларында нақты тәсілдік міндеттерді шешу ережесі шеңберінде мүмкіндік беретін спорттық сайысты жүргізу құралы болып табылады. Тез өзгертін ойын жағдайында жетістікке жету үшін волейболшы кең көлемдегі әдістік амалдарды меңгеріп, оны ойында тиімді қолдануы тиіс, бұл «спортшының әдістік шеберлігі» ұғымын білдіреді. Жоғары әдістік шеберлігінің өлшемі мыналар:

- волейболшы орындай білетін кең көлемдегі әдіс-амалдарын (олардың түрлері) білдіретін жан-жақтылық;
- өз мүмкіндігін ойын іс-қимылдары брысындағы нақты жағдайларда пайдалана білуге негізделген әдістік амалдардың жоғары нәтижелілігінің деңгейі ретіндегі әсері;
- барлық іс-қимылдарда жоғары нәтижелерге жету тұрақтылығы мен түрлі бұзушы факторлар әрекетіне төзімділікті сипаттайтын тұрақтылық. ойыншының әдістік шеберлігі деңгейі көп жағдайда ойынды жүргізудің әдістік сызбасы мен команданың ойындағы толық табысын анықтайды[1].

Волейболдың даму барысында әдістер мен амалдардың орындалуы, сондай-ақ оларды бағалау өлшемі мынаған байланысты өзгеріп, жетілдірілді:

- шабуыл мен қорғаныстың даму деңгейінің қатынасы;
- ойыншылардың дене дайындығының деңгейі;
- ойынды жүргізудің жаңа тұжырымдамасын әзірлеу мен шабуыл мен қорғаныстың тиімді тәсілдік сызбасын құру;
- ойын ережесін өзгерту.

Сонымен, ойыншылардың дене дайындығының деңгейін арттыру мен шабуылдағы ойынды ұйымдастыруға деген жаңа амалдарды қалыптастыру ойынды шапшаңдатуға, шабуылда төменнен шапшаң және үдемелі доп беру соққыларын кең пайдалануға көмектесті. Өз кезегінде мұндай соққыларды қолдану ойыншының допты сермеу мен ұру

барысында қимыл құлашын қысқартуды, шапшаң және үдемелі екінші доп беруді қолдану ауқымын кеңейтуді талап етті. Команданың шабуыл әлеуетін арттыру, шабуылды белсендіру ойын ережелерін өзгертуге (тосқауылда қолды ауыстыруға рұқсат етілді), яғни команданың қорғаныс іс-қимылдарын бекітуге мүмкіндік берді. Алдыңғы қатарлы тәжірибе мен ғылыми ізденістің жемісті бірлестігі шабуыл мен қорғаныс әдістерін одан ары жетілдірудің жаңа жолдарын табуға алғы шарт құрады [2].

Шабуыл әдісі

Кез-келген әдістік амалды атқаратын кезде волейболшы алаңда орын ауыстырады. Бұндай орын ауыстырудың негізгі мақсаты - әдістік амалдарды орындау үшін орын таңдау. Ауысу әдісі сөрелік тұрыс пен ауысудың түрлі әдістерін қарастырады.

Сөрелік тұрыс. Оның міндеті – ауысуға барынша дайындық. Егер ойыншы қимылды бастауға жеңіл болатын қалыптағы тұрақсыз қалыпқа келгенде бұл мүмкін болады. Қажетті тұрысты орындау үшін шағын тірек алаңы мен аяқты тізеден сәл бұғу керек. Ол қимыл басында бір аяқпен тіректен тебілуді орындап, дененің ЖСО-ғын тірек шегінен тез шығарып және күш салмастан кез-келген жағына тез орын ауыстыруды бастауы қажет.

Орнықты тұрыс – бір аяқты (көп жағдайда күшті қолға қарсы жақтағы аяқты) екіншісінің алдына қояды. Ойыншы денесінің ЖСО тірек алаңының ортасына, екі аяқтың ортасына қойылады, қол шынтақтан бүгіліп, алға ұмтылған.

Негізгі тұрыс – екі аяқ бір деңгейде тұрып, табандар бір-бірінен 20-30 см қашықтықта қатар қойылған. Ойыншы денесінің ЖСО тірек орталығына ауысып, дене салмағы тізеден бүгілген екі аяққа түседі. Тұлға алға сәл еңкейген, шынтақтан бүгілген қол кеудеден алға ұмтылған.

Орнықсыз тұрыс - екі аяқ негізгі тұрысқа бара-бар бір деңгейде орналасқан. Ойыншы не аяқ ұшына, не табанымен толық тұрады; алайда соңғы айтылған жағдайда дене салмағы екі аяқтың да алдыңғы үштен бір бөлігіне түсуі мүмкін. Аяқ тізеден бүгілген, қолдар шынтақтан бүгіліп, алға ұмтылған.

Белгілі бір қалыпта тұрып, ойыншы ауысуға дейін қозғалмай тұруы мүмкін немесе екі аяғына кезек салмақ салып, тіпті екі аяқпен секіріп, орнында қозғалып тұруы мүмкін, осының барлығы аяқтың бұлшықетінің іс-қимылын белсендіріп, ауысуды тез бастауға көмектеседі. Бұндай тұрыстарды тұрыстық және қозғалыстық деп атайды [3].

Сөрелік тұрыстардың ерекшеліктері мыналар:

- сөрелік тұрыс қалпынан кез-келген жаққа қозғала бастаған барлық жағдайда қарапайым қалыпқа қарағанда, дәл, әрі тез қимыл атқаруға болады;
- сөрелік тұрыс қалпынан бастағанға қарағанда қозғалыстық тұрыс қалпынан қимылды бастау тез болады;
- тұрыстың ерекшелігіне қарамастан қапталға қарай қозғалу жылдамдығы сатылық сипатта жүреді: алға-солға - оңға-артқа;
- негізгі тұрыс ең тиімдісі саналады (тұрыстық, қозғалыстық).

Түрлі әдістік амалдарды орындау барысында түрлі ойын жағдайларында сөрелік тұрыстың барлық түрлері пайдаланылады.

Ауысу. Алаңда ауысу жүру, жүгіру, секірумен орындалады.

Жүру – ойыншы бүгілген қадаммен ауысады. Қарапайым қадамға қарағанда мұнда тізеден жартылай бүгілген аяқты алға жібереді. Бұл дененің ЖСО-ң тік қалыпта тербелуін болдырмауға және әдістік амалдарды орындау үшін бастапқы қалыпқа тез келуге көмектеседі. Қарапайым қадаммен қоса бірізді және қайшылау қадамын қолданған дұрыс .

Жүгіру сөрелік шапшаңдық алумен, жақынараға ауысумен, бағыттар мен аялдаулардың күрт алмасуымен сипатталады. Оны да жақынараға күрт ауысқанда шапшаңдығын сақтауға көмектесетін жартылай бүгілген қадаммен орындайды. Соңғы жүгіру қадамы ұзындығы бойынша шағын болып, шабуыл соққысындағы секірмелі қадамға ұқсас алға ұмтылған аяғымен тежеліп аяқталады. Бұл ауысқаннан кейін бұрылуға немесе оның бағытын күрт өзгертуге мүмкіндік береді.

Қарғу (секіру) – тірексіз кезеңде кең қадамдау. әрине, қарғу қадамдап немесе жүгірумен бірге жасалады. Ауысуды тез тоқтату үшін қарғумен аяқтайды.

Допты иемдену, доп тастау

Доп тастау допты ойынға қосатын әдістік амал. Доп тастаудағы жекелеген әдістер амалының айырмашылығына қарамастан олардың орындалу қимылдарында бірқатар заңдылықтар бар. Доп тастар алдында ойыншы орнықты тұрып, сол аяғының алдына бір қадам алшақтықта оң аяғын қояды. Тізеден бүгілген аяқтарын шамамен иық деңгейінде орналастырады. Ал дене тік оське 45° бұрыш жасайды, сол иық оң иықтың алдына шығады, бұл келесі соққы қимылына үлкен ықпал береді. Төменнен доп тастағанда кеуде сәл алға еңкейеді, биіктен доп тастағанда кеуде тік қалпын сақтайды. Дене салмағы екі аяққа тең түседі, ойыншы денесінің ЖДС-ы тірек алаңының ортасына түседі. Сол қол шынтақтан бүгіліп, шынтақ кеудеден алшақ тұрады, ал саусақтар сол аяқтың ұшының деңгейінде тұрады. Оң қол сермеуге дайындалады [4].

Доп тастаудағы маңызды нәрсе - допты лақтыра білу. әдістегі көптеген қателер осы доп лақтыруда кетеді және ол келесі допты соғу қимылдарына әсер етеді. Жақсы соққыны орындау үшін мына жағдайларды сақтау қажет:

- төменнен жоғары берілген доптың ұшу жолы тік ұшуға ұқсайды, ол үшін лақтырған кезде саусақ барлық қалпында тірекпен қатар болуы тиіс;

- доп лақтыруды қолдың толқынды қимылымен жылдамдығын бірте-бірте үдетіп орындау қажет, яғни бұл лақтырылған доптың ұшу жолы мен биіктігін дұрыс реттеуге көмектеседі.

Сермеу қолды алдағы соққы қимылына тиісті жазыққа артқа қарай жіберіп орындалады, мұнда оң иықты қаттырақ артқа жібереді. Сермеумен бірге ойыншы дене салмағын артта тұрған аяғына жібереді, дененің ЖДО-сының жобасы тіректің артқы шегіне ауысады. Екі аяқ та тізеден бүгіледі, ал артқы аяқты қаттырақ бүгеді. Сосын аз ғана үзіліс жасалады.

Негізгі кезеңде ойыншы соқыға қарсы қозғалады, ол денені денені тік осьті айнала бұрып, оң иықты алға жібере орындалады. Осыдан кейін ойынға аяқтар қосылады: тізеден бүгілген аяқтар ойыншының денесін жоғары көтереді, оны сәл алға жіберіп және бұрылу қимылымен қатар ұратын қолға бастапқы жылдамдық береді. Сосын оң қолды ойынға қосады: сермеу қимылымен доппен кездесетін орынға жетеді. Қолды жіберумен бірге дене салмағын алда тұрған аяққа түсіреді, ал дене ЖДО-н жобасы тіректің алдыңғы шегіне түсіріледі.

Допты соғу қимылын доп алға-жоғары қатты ұшатындай етіп саусаққа күш сала орындайды. Саусақтар допты толық қамтып, оның шығып кетпеуін қамтамасыз етуі керек, қол мен білек соғу кезінде бірегей иінтірек құрайды.

Допты лақтыру, сермеу және соғу қимылдарының орындалу сәті үйлесімді келеді. Бұндай үйлесімнің үш түрі бар. Бірінші жағдайда ойыншы алдымен допты лақтырып, сосын сермеп, допты ұрады. Бұндай үйлесім жағнадан бастаған ойыншыларға тән және тиімді емес. Екінші жағдайда ойыншы алдымен сермеп, сосын допты лақтырып, допты соғады. Бұндай үйлесім дәл доп тастауда және кейбір жоспарлы доп тастауда орындалады. Үшінші жағдайда доп лақтыру мен сермеуді бір мезгілде орындап, сосын допты соғады. Бұндай үйлесім үйлестіру жағынан өте күрделі, бірақ ұйымдастыру жағынан тиімді. Доп ұшқаннан кейін қол қимылын жалғастырып, оны лақтыру бағытына қарай созады; ал аяқтар тік қалпын сақтайды. Доптың ұшу бағытын бақылау үшін көз, созылған қолдың саусақтары мен тордың жоғарғы жиегі санада тік сызық құратындай амал пайдаланған дұрыс. Қорытынды кезеңде қолды түсірумен бірге жаңа қимылдарға тез өту үшін алаңда қадам жасауға болады. Доп тастаудың төрт әдісі бар.

Төменнен тік доп тастау. Мұнда допты соғу ойыншы торға қарап тұрғанда иық буынының осінен төмен орындалады. Допты бастан жоғары 0,5 м биіктікке дейін алға қарай лақтырады. Сермеуді тірекпен қиылысқан жазықтықта артқа және сәл жоғары

орындайды. Соққы бел деңгейінде оң қолдың сермеу қимылымен арттан-төмен-алға қарай жасалады және допты төменнен-артынан лақтырады. Ұрғаннан кейін қолды доп тастаған бағытына қарай созып, сосын осы қалыпта белгілейді[5].

Төменгі бүйірден доп тастау. Допты торға қырымен тұрып, иық буыны белдеуінен төмен ұрады. Бұл доп тастауды орындаудың екі түрі бар. Жай түрінде сермеуді тірекке шамамен 45 ° бұрыш жасай иіліп, төмен-артқа жазықтық бағытында орындайды. Бұл жерде оң иық артқа жіберіле түсіріледі. Соққыны оң қолдың арттан-оңға-алға қарай сермеуімен орындалады, қолды доптың астына ұратын орын бел деңгейінде болатындай етіп қояды. Допты бүйірден-төмен қарай қолмен күш сала ұрады. Ұрғаннан кейін қолды доп тастау бағытына қарай созып, осы қалыпты тіркейді. Екінші нұсқасы «Доп тастауды тәсілдік орындаудағы әдістік ерекшеліктер» бөлімінде сипатталады. Волейболшыларды дайындаудағы құралдардың тиімділігі көп жағдайда оларды қолдану әдісіне байланысты. Әдістерді таңдау спортшылар дайындығы деңгейі мен міндеттері арқылы және олардың жасы, жаттықтырушының кәсіби шеберлігін нақты жағдайда қолдануына байланысты іске асырылады. Қойылған міндеттерге қарай біркелкі міндеттерді түрлі әдістерді қолданып, пайдалануға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алшынбаев К.И., Шегенбаев Н.Б. Волейбол ойыны.-Шымкент: Нұрлы Бейне, 2010ж .
2. Әбділлаев Ә.К., Оңалбек Ж.К.Дене мәдениетінің ілімі және әдістемесі.- Түркістан: Тұран, 2011ж.
3. Иванов Г.Д., Құлназаров А.Қ. Студенттердің дене тәрбиесі.-Астана: Нұрлы Бейне, 2008 ж.
4. Әбділлаев Ә.К. Дене мәдениетінің жалпы педагогикасы .- Түркістан: Тұран 2011ж.
5. Мухамеджанов Бахытжан Қалжанұлы. Болашақ дене мәдениеті мамандарын кәсіби дайындаудың ғылыми-педагогикалық негіздері.-Түркістан: Тұран, 2008ж.
6. Битабаров Е.А. «Волейбол ойыны оқу құралы», Шымкент,2018,144 б
7. Шыршықбаев С.А. Волейбол ойынын оқыту әдістемесі: оқу құралы- Шымкент Әлем баспасы , 2015.-88 б
8. Аристов Ю.М., Годик М.А. Подготовка волейболистов высших разрядов., Москва, 1980. 2. Биданов Ж.Б., Елшиев Б.Т.,
9. Волейбол – дене тәрбиесі факультетіне арналған бағдарлама. Шымкент – 2000. 3. Ильюшенко К.В. Обучение и тренировки в волейболе. Алматы. Книга 1986 г.
10. Қазақша-орысша орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Дене тәрбиесі және спорт. 31т. Республикалық мемлекеттік «Рауан» баспасы. Алматы 2000ж.

ОБЩИЕ ПРАВИЛА ИГРЫ В ВОЛЕЙБОЛ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДА ИГРЫ

Сапарбеков Н.С. - старший преподаватель.,

АО "университет имени Ж. А. Ташенева",

Г. Шымкент. <https://orcid.org/0009-0009-0291-0247> Nurmuhhan-92kz@mail.ru

Пашабеков Н. Ж. – КГУ "Общеобразовательная средняя школа" Ынтымак»

Мынжасарова Г. А. учитель физической культуры общеобразовательной школы № 3 имени Ю. Гагарина

Аннотация. В данной статье рассматриваются общие положения игры и измерения волейбола. В ходе развития волейбола реализация методов и приемов, а также критерии их оценки менялись и совершенствовались в связи с:

- соотношение уровня развития атаки и защиты;
- уровень физической подготовленности игроков;
- разработка новой концепции ведения игры и создание эффективного плана нападения и защиты;
- изменить правила игры.

Ключевые слова: тренировка по волейболу, игровой метод, спортивная игра

GENERAL RULES OF THE GAME OF VOLLEYBALL AND IMPROVING THE METHOD OF THE GAME

Saparbekov N. S. – senior lecturer., JSC "University named after zh.a.Tashenev"., The city of Shymkent. <https://orcid.org/0009-0009-0291-0247> Nurmuhan-92kz@mail.ru

Pashabekov N. ZH. – KSU "public educational medium school"Yntymak"

Mynzhasarova G. A. physical education teacher of the Secondary School No. 3 named after Yu.Gagarin

Abstract. This article discusses the general provisions of the game and the measurement of volleyball. This article discusses the general principles of the game and the measurement of volleyball. During the development of volleyball, the implementation of methods and techniques, as well as the criteria for their evaluation, have changed and improved in connection with:

- the ratio of the level of attack and defense development;
- the level of physical fitness of the players;
- development of a new game concept and creation of an effective attack and defense plan;
- change the rules of the game.

Key words: Volleyball training, game method, sports game

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПРИКЛАДНАЯ ФИЗИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА СТУДЕНТОВ-МУЗЫКАНТОВ-ИСПОЛНИТЕЛЕЙ РАЗЛИЧНЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

Касымбеков Б. – оқытушы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ,
Шымкент қаласы <https://orcid.org/0009-0009-2765-0534> bolysbekkasymbek@gmail.com

Аннотация. Особенности учебно-профессиональной деятельности студентов музыкантов требует дифференцированного подхода к решению педагогических задач, связанных со спецификой профессии. В исполнительской деятельности музыкантов необходима быстрота движений плеча, предплечья, кисти и пальцев. Ловкость проявляется в высококоординированных движениях рук и в способности переключаться от одних двигательных действий к другим. Авторы анализирует характерное свойство профессионально прикладной физической подготовки студентов. Она указывает на необходимость совершенствования профессионально-прикладной физической подготовки музыкантов-студентов. В статье подобраны элементы баскетбола как средства професонально-прикладной физической подготовки студентов музыкальной специальностей.

Разнообразные движения, характерные для баскетбола, такие как ходьба, бег, остановки, повороты, прыжки, ловля, броски и ведение мяча, способствуют на формирование профессионально важных физических качеств и функций по сравнению с занятиями по физическому воспитанию по ныне действующим программам.

Ключевые слова: Физическое воспитание, физическая подготовка, профессионально применяемая физическая подготовка музыкантов-студентов.

Прикладная физическая подготовка в высших учебных музыкальных заведениях представляет собой один из видов специализированного процесса физического воспитания, направленного на развитие физических качеств музыканта, а так же на формирование двигательных умений и навыков, применительно к конкретным особенностям той или иной музыкальной профессии.

Особенности учебно-профессиональной деятельности студентов музыкальных вузов требует дифференцированного подхода к решению педагогических задач, связанных со спецификой профессии.

Программы по ППФП музыкантов, прежде всего, должны учитывать физиологические характеристики факторов, определяющих содержание видов труда музыкантов, рабочей позы, производственными операциями, рабочим местом и двигательными возможностями человека, положением туловища, ног, рук и головы. Профессиональная деятельность музыкантов-исполнителей связана с большой нервно-психической нагрузкой. Высокая эмоциональность может вести к возникновению, как общего, так и местного утомления и даже нервного перенапряжения. Подобные случаи, к сожалению, не редки и, как правило, приводят к частым нарушениям сна, основного периода отдыха и восстановления.

Специфика работы музыканта требует не столько больших силовых напряжений, сколько их стремительности и нередко - многократной повторности в быстрейших темпах.

Для музыканта -очень важно развитие физических качеств руки: подвижности, силы, выносливости пальцевых мышц, растяжений между пальцами, ловкости первого пальца, координации движений плеча, предплечья, кисти и пальцев. Многие исследователи техники игры на музыкальных инструментах отмечали важную роль пальцевой техники выделяют огромную роль в технике музыканта плечевого сустава, самого свободного сустава нашего тела. Величина и удобная расстановка мышц, двигающих плечо, позволяет ему выполнять самые точные, самые осторожные движения не только при игре на музыкальном инструменте, но и в любой другой деятельности. Неправильная работа одного пальца может подорвать всю технику, зато развитие пальцевой техники благотворно влияет на все другие факторы техники.

В связи с вышеизложенным, целью нашего исследования явилось изучение особенностей ППФП студентов музыкантов различных специальностей.

Для достижения поставленной цели нам необходимо было решить следующие задачи:

1. Выяснить влияние на организм музыкантов различных специальностей особенностей профессиональной деятельности.

2. Определить основные отличия ППФП музыкантов различных специальностей.

Анализ литературных источников определили, что характерной особенностью труда музыкантов является то, что вся их трудовая деятельность проходит в помещениях и нередко в таких, где отсутствуют необходимые санитарно-гигиенические условия. Время занятий за инструментом не всегда регламентировано. Анализ бесед со специалистами показал, что профессиональная деятельность музыкантов характеризуется малоподвижным состоянием (гипокинезией), длительным пребыванием в вынужденной позе стоя или сидя. физиологической точки зрения состояние позы представляет собой исходное положение до активных действий. Так, при игре на рояле основная нагрузка приходится на мышцы рук. меньшей степени - плечевой пояс, спину. Пианистам и струнникам необходима быстрота движений плеча, предплечья, кисти и пальцев. Кроме того, техника игры на музыкальных инструментах предъявляет высокие требования к скорости двигательной реакции. Так например, у пианистов по сравнению с лицами, не играющими на рояле, скрытый перво двигательной реакции короче, особенно у студентов старших курсов. Это

позволяе предположить, что быстрота двигательной реакции является одной из профессиональных особенностей моторики пианистов. Характерная сидячая поза пианиста, в которой он пребывает часами (4-6 часов кряду), предъявляет определенные требования к силе мышц туловища. Их недостаточное развитие может приводить к преждевременному утомлению, т. к. нарушению осанки. Логично предположить, что сутулость, отмечаемая у многих пианистов, может быть связана со слабым, недостаточным развитием силы мышечного корсета туловища. Вынужденная рабочая поза сидя с постоянно наклоненной головой и вытянутыми вперед руками приводит, как правило, к значительным перегрузкам шейно-грудного отдела позвоночника. Это является частой причиной развития остеохондроза. Рабочая поза сидя менее утомительна, чем рабочая поза стоя и в некоторых случаях может рассматриваться как более удобная, так как имеется возможность держать в расслабленном состоянии мышцы ног. Длительная работа в положении сидя у музыкантов, особенно с наклоненным туловищем, кроме усталости мышц спины и шеи, может привести к развитию застойных явлений в нижних конечностях, брюшной и тазовой областях, а также к растягиванию и ослаблению мышц плечевого пояса и разгибателей спины. Последнее влечет за собой нарушение осанки (асимметрию плеч, сутулость, отставание лопаток и т.п.). Такая ограниченная двигательная активность ухудшает профессиональную работоспособность, приводит к большому количеству ошибок, оказывает отрицательное кумулятивное воздействие на жизненно важные функции и системы организма. Это свидетельствует о важности выработки у будущих специалистов способности сохранять высокую работоспособность в условиях длительной гипокинезии, необходимости развития статической выносливости мышц туловища, которые испытывают наибольшее напряжение во время малоподвижной работы.

Баскетбол, характеризуется разнообразной двигательной деятельностью. Он включает бег, ходьбу, прыжки, броски, ведение мяча, ловлю мяча, удары, различные силовые элементы.

К примеру, такое упражнение для баскетбола как ведение бросок мяча в корзину развивает кисти рук, плечо, мышцы ног и спины. Нами подобранные элементы баскетбола как средства профессионально-прикладной физической подготовки студентов музыкальной специальности позволят эффективнее воздействовать на формирование профессионально важных физических качеств и функций по сравнению с занятиями по физическому воспитанию по ныне действующим программам;

В связи с этим, основными направлениями ПФ студентов музыкальных вузов различных специальностей являются:

Формирование учебной программы студентов музыкальных вузов с включением средств, направленных на воспитание физических качеств, особенно важных для конкретных музыкальных профессий.

Использованная литература:

1. Бакланова Н.К., Дудкина Ю.И. Профессионально-прикладная физическая культура как условие формирования профессионального мастерства специалистов. Профессиональная деформация и проблемы профессионализма: Сб. науч. тр. Вып. № 9. М.: ВШК, 2005, С.40-47
2. Дудкина Ю.И. Роль теоретических занятий в формировании профессионально-прикладной физической культуры студентов художественных специальностей. Созидательная миссия культуры: Сб. ст. молодых ученых. М.: МГУКИ, 2004, С. 105-110.
3. Ланда Б.Х. Методика комплексной оценки физического развития и физической подготовленности: Учебное пособие. 2-е изд. - М.: Советский спорт, 2005, 192 с.
4. Майковская Л.С. Артистизм учителя музыки: Учебное пособие по специальности 030700
5. Музыкальное образование. - Изд. 2-е, допол. М.: МГУКИ, 2005, 68 с.

6. 5. Толкачева И.Т. Влияние физической нагрузки на динамометрию рук музыкантов // Теория и практика физической культуры, 1999, № 6, С.51-55.
7. 1. Аветисов Э.С., Ливадо Е.И., Курпан Ю.И. Занятия физической культурой при близорукости. М.: Физкультура и спорт. - 1983. - С.3-4.
8. 2. Адамович Э.А., Листочкин В.И. Оценка физического развития студентов гуманитарных и технических вузов // Теория и практика физической культуры. 1976. - №5. - С.56.
9. 3. Акчурин Б.Г. Проблемы организации деятельности высшей школы по формированию физического здоровья студентов: дис. . канд. пед. наук. — Уфа, 1996.- 102с.
10. 4. Алферова Т.В., Яременко В.В., Казанцева С.И., Руденко Л.В. Влияние специальной гимнастики на функцию внешнего дыхания // Теория и практика физической культуры. — 1983.—№8.— С.27-28.

КӘСІПТІК-ҚОЛДАНБАЛЫ ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫ СТУДЕНТ-МУЗЫКАНТТАР ӘР ТҮРЛІ ОРЫНДАУШЫЛАР

Қасымбеков Б. - оқытшы, "Ж. А. Тәшенев атындағы университеті" АҚ,
Шымкент қаласы <https://orcid.org/0009-0009-2765-0534> bolysbekkasymbek@gmail.com

Аңдатпа. Музыкант студенттердің оқу-кәсіби қызметінің ерекшеліктері кәсіптің ерекшелігімен байланысты педагогикалық мәселелерді шешуге сараланған көзқарасты қажет етеді. Музыканттардың орындаушылық іс-әрекетінде иық, алдыңғы, қол және саусақ қозғалыстарының жылдамдығы қажет. Ептілік қолдың жоғары Үйлестірілген қозғалыстарында және кейбір моторлық әрекеттерден екіншісіне ауысу қабілетінде көрінеді. Авторлар студенттердің кәсіби қолданбалы дене шынықтыру дайындығының сипаттамалық қасиетін талдайды. Ол студент музыканттардың кәсіби-қолданбалы дене шынықтыру дайындығын жетілдіру қажеттігін көрсетеді. Мақалада баскетболдың таңдалған элементтері музыкалық мамандық студенттерінің кәсіби және қолданбалы дене шынықтыру құралдары ретінде.

Жаяу жүру, жүгіру, тоқтау, бұрылу, секіру, аулау, лақтыру және дриблинг сияқты баскетболға тән әртүрлі қозғалыстар қазіргі қолданыстағы бағдарламалар бойынша дене шынықтыру сабақтарымен салыстырғанда кәсіби маңызды физикалық қасиеттер мен функциялардың қалыптасуына ықпал етеді.

Кілт сөздер: дене шынықтыру, дене шынықтыру, кәсіби студент музыканттардың дене шынықтыру дайындығы.

PROFESSIONAL AND APPLIED PHYSICAL TRAINING STUDENTS-MUSICIANS-PERFORMERS OF VARIOUS SPECIALTIES

Kasymbekov B. – okytushi, "Zh.A.Tashenev atyndagi University" AK,
Shymkent city <https://orcid.org/0009-0009-2765-0534> bolysbekkasymbek@gmail.com

Abstract. The peculiarities of the educational and professional activities of students of musicians require a differentiated approach to solving pedagogical tasks related to the specifics of the profession. In the performing activity of musicians, quick movements of the shoulder, forearm, hand and fingers are necessary. Dexterity is manifested in highly coordinated hand movements and the ability to switch from one motor action to another. The authors analyze the characteristic property of professionally applied physical training of students. She points out the need to improve

the professionally applied physical training of student musicians. The article presents selected elements of basketball as a means of professional and applied physical training of students of musical specialties.

A variety of movements characteristic of basketball, such as walking, running, stopping, turning, jumping, catching, throwing and leading the ball, contribute to the formation of professionally important physical qualities and functions in comparison with physical education classes according to current programs.

Key words: Physical education, physical training, professionally, applied physical training of student musicians.

ЖАС ФУТБОЛШЫНЫҢ ЖҰМЫС ҚАБІЛЕТІН АРТТЫРУ

Козбаев Е.У. аға оқытушы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ,
Шымкент қ. <https://orcid.org/0009-0002-8045-2324> Kozbayev89@inbox.ru
Бекитауов Н. А. Қожанов 35 .А.Байтұрсынов атындағы/5 жалпы білім беретін мектеп
коммуналдық мемлекеттік мекемесі Жетісай қ. bekitauov@bk.ru

Аңдатпа. Футбол - спорт ойындарына жатады, себебі бұл ойынның өзіне тән заңдары мен ойын ережесі бар және нақты ұйымдастыру жүйесі бар, Демек, ойналған ойынды талқылаған кезде, біз оның негізгі қорытындысын айта отырып, футбол ойынының жүйесін белгілейміз.

Кілт сөздер: футбол, спорт, ойын, төреші, шабуыл, қарсылас, жүйе

Футбол - спорт ойындарына жатады, себебі бұл ойынның өзіне тән заңдары мен ойын ережесі бар және нақты ұйымдастыру жүйесі бар, Демек, ойналған ойынды талқылаған кезде, біз оның негізгі қорытындысын айта отырып, футбол ойынының жүйесін белгілейміз. Мұның бәрі футбол ойынының негізгі заңдары мен принциптеріне жатады және футбол ойынының үйренуіне талаптар қояды.

Футбол ойынының негізгі заңдары мен принциптері.

Ойында екі қарсылас команда болғаннан кейін әрқайсысы жеңу үшін жанын салып, соған жетуге тиімді жолдар іздеп, негізгі принциптерді қолдана білу керек, демек, жеңіске жету, бір жағынан допқа ке болып қарсылас қақпаға енгізу, екінші жағынан осыны қарсылас командаға орындатпау. Ойын барысында шабуылмен қорғану екі командаға тән. Шабуыл мен қорғануды ойын фазасы деп айтады. Бұл екі фазаның екеуі де ойынның негізі. Бір ойында әр команда орта есеппен алғанда допқа 120-150 рет ие болады, демек, бір команда осынаша рет шабуылға немесе қорғануға мүмкіншілігі бар.

Ілімдік және тәсілдемелік зерттеу үшін өткен ойынды талқылау әр команда алдына қойылатын талап, ал ойын жүргізу әдістерін жаңарту немесе арттыру үшін керек. Сондықтан ойын фазалары /шабуыл-қорғану/ кіші бөлшектерге бөлініп – ойын кесінділері деп аталады. Ойын барысында командаларға қысқа уақыттың ішінде бірнеше ойын жүргізу әдістерін пайдалануға талап қойылады. Оған: ұйымдастыру, жүргізу және шабуыл; аяқтау, шабуылдан қорғануға өту, қақпаны қорғау жатады.

Фазалар мен ойын бөлшектері бірнеше ойын көріністерінен тұрады.

Ойын көрінісі – бірнеше нақты ойын қимылдарынан тұрады. Қысқа уақыттың ішінде футболшы алдына қойылған талаптарды орындау керек.

Ойын заңы бойынша көріністер бірнеше рет қайталана береді. Сондықтан жаттығу жүргізген кезде осы ойын жүргізу әдістеріне үйреткенде әр фазалар қанша бөлшектерден

немесе көріністерден тұратынын белгілеп алып, жаттығуларды сол ойын көріністеріне жақындатқан дұрыс.

Төреші ойынды тоқтатқан кездегі тағы бір көрініс – стандартты ойын қозғалысы деп аталады, /допты қойып қақпаға тебу, лақтыру, айып добын ойынға қосу/. Бұл көрініс қимылдары ойын тәртібінде белгіленген. Ойын фазалары, бөлшектері, көріністерінің белгі-категориясын жасай отырып, ойынның бар заңдарын көрсетеді. Ойын көріністерін футболшылар жекелей немесе ұжыммен орындайды. Ол көріністер бірнеше қимылдардан тұрады. Негізгі фазаларға сәйкес, футболшы шабуыл немесе қорғану қимылдарын орындайды.

Ойын қимылдарының физиологиялық негізі - қалыптасқан динамикадан, ал динамикалық қалыптасу әр түрлі факторлардан тұрады. Олар ойынның алаңдағы жағдайында және ойыншының организмінің ішкі процестерін және бар жинақталған қарым-қатынастарды көрсетеді. Әр футболшының ойын қимылдарын, ойын тәсілдерін шебер орындауы және оны дер кезінде сыртқы күштерді және отырып, ойын көріністерінде орындай білуі. Ойын жүргізу әдістерінің жағынан қарағанда, футболшы ойын қимылдарын, психологиялық процестері және мидың жұмысына қарай ойын көріністерінде неғұрлым дұрыс жолдарын шеше білу.

Бұл ойынның негізгі екі компоненті, әр ойыншының шеберлігін және айқындығын көрсетеді.

Футболшының алаңдағы ойынының қимылдары екі бөлімнен тұрады: алаңдағы ойыншылардың шабуыл және қорғану қимылдары.

Футболшыларды дайындау процесінде шеберлік пен дағды тәрбиеленеді. Шеберлік пен дағдының ең биік шыңына жету үшін жаттығуларды бірнеше рет қайталау керек, сонда ғана тек шеберлік пен дағдыны тәрбиелеп қоймай, сонымен қатар барлық мүшелердің дамуына мүмкіндік туғызады. Спорттық дайындық дегеніміз көптеген факторларға, оның ішінде құралдарға, әдістерге және жағдайға байланысты процесс.

Демек, футболшының дайындығын дамытуды оқыту, /үйрену/ және жаттығу түрінде қарастырған жөн.

Оқыту дегеніміз көбінесе бастапқы кезеңде футболшыларға ойын тәсілдерін үйрету және шеберлік пен дағдыны, бір жүйеге келтіру процесі. Ал оқытудың негізгі мазмұны ойын тәсілдерін: қарапайым өзіндік, топтық және командалық ойын жүргізу әдістері мен қозғалыс мүмкіншіліктерін үйрету болып табылады.

Жаттығу дегеніміз - дайындық процесінің жалғасы, оның негізгі мақсаты - үйреткен тәсілдерін, шынықтырудың түрлерін арттыру және оны баянды ету. Ал спорттық жаттығу дегеніміз бір жүйемен тәсілдемелердің түрлерін басқарып, дайындық жұмысын жүргізу.

Оқыту және жаттығуды көп жылдық арнайы ұйымдастырылған педагогикалық процесс деп білу керек. Бұл екі процестің арасында еш белінбейтін біртұтас педагогикалық негіз бар. Себебі оқыта, үйрете отырып біз бір кезеңде жаттықтырамыз, ал жаттықтыра отырып, үйретіп оқытамыз.

Оқыту және жаттықтыру процесі спортшыны тәрбиелеу негізінен тұрады. Себебі оқыта және жаттықтыра отырып, футболшылардың мінез құлқын, психологиялық негізін, ерекшеліктерін тәрбиелейміз.

Сонымен қатар оқыту-жаттығу процесі әрине бапкерге /жаттықтырушыға да/ байланысты. Бұл педагогикалық процесте жаттықтырушы негізгі орталық фигура болып саналады. Сондықтан жаттықтырушы әр өтетін сабаққа мұқият дайындалу керек және өзінің, білімін күнделікті көтере, арнайы кәсіпқойлық жаңалықтарды біле отырып, тәжірибе жүзінде пайдалана білуі тиіс.

Оқыту және жаттығу жұмысының міндеттері

Футбол жаттығу сабақтарына қойылатын міндеттер дене шынықтыру процесінің негізінен туған. Сабақтың мазмұны негізінен гармоникалық жан-жақты адамды дамыту және ішкі, сыртқы денешынықтыру мүмкіндігін арттыру, шаруашылық жұмыс пен Отанды қорғауға жастарды дайындау болып табылады.

Кейбір жаттықтырушылар тек жоғарғы нәтижеге жетуді ғана мақсат тұтып футболшылардың денсаулығының жақсаруына және дене пішінінің дұрыс қалыптасу жағынан жеткіліксіз назар аударады. Сондықтан біржақты жаттығу жұмыстары нәтижесінде қолайсыз жағдай туғызуы әбден мүмкін.

Футболшының шеберлік шыңына жетуі үшін ең алдымен денсаулығы, дене шынықтыру мүмкіншілігі, тәртібі моральдық жағынан жоғары болуы шарт.

Футболшыларды оқыту және жаттықтыру процесінде мынандай міндеттер қойылады:

- а/ Қозғалыс және дағды мүмкіншілігін арттыру жолдары;
- б/ Ағзаның функционалдық /қызметтік/ мүмкіншілігін арттыру /дем алу, жүрек, ішкі құрылыс жүйелері/;
- в/ Спортшының жұмыскерлік қабілетін сақтау және арттыру;
- г/ Спорттағы арнайы білімін арттыру. гигиеналық және өзіндік бақылау тәсілдерін үйрету;
- д/ Футболшыны жұмыс қабілетіне, сана сезімге, белсенділікке және тәртіптілікке тәрбиелеу.

Осы айтылған міндеттерді жаттығу процесінде біртіндеп шешсе, адам ағзасында үлкен мүмкіндіктің ашылуына ықпал етеді. Футболшылардың шеберлігін жылдан-жылға арттыру үшін ең алдымен ғылыми-педагогикалық принциптерді сақтау керек, оның негізгі заңдарын және осы принциптерді іс жүзінде қалай пайдаланудың жолдарын білген дұрыс.

Жалпы жаттығулардың көлемін көбейтіп орындағанда көптеген мақсаттарды шешуге болады.

Сонымен қатар табиғаттың сыртқы күштері мен гигиеналық факторлар футболшылар ағзасының функцияларын жақсартуға мүмкіндік туғызады және дене шынықтыру ауыртпашылығы мен демалыс, тамақтану, ұйқы, жұмыс және тұрмыс гигиеналық талап-тарды пайдалану, ұйқы режимін дұрыс сақтауға көмектеседі.

Оқыту және жаттықтыру арнайы ұйымдастырылған процесс болғаннан кейін ол негізгі дидактикалық принциптерге сәйкес бо-луы және негізгі оқыту процесінің заңдарына бағалануы керек.

Оқыту және жаттығу процестеріне негізінен тәрбиелеу, сапа-лық, белсенділік, көрнектілік жүйелік қолайлы принциптерден тұрады. Бұл принциптер бір-біріне тығыз байланысты.

Жоғарыда айтылған принциптердің ішіндегі оқыту мен жат-тығу процесінде басты принциптердің бірі - тәрбиелеу принциптері екені мәлім. Себебі футболшыларды ойын тәсілдеріне, ойын жүргізу әдістеріне денесін шынықтыру арқылы дайындау, ең ал-дымен жастардың мінез-кұлқын, сана-сезімдерін тәрбиелеуіміз қажет. Демек, жаттықтырушы адам арнайы оқыту және жат-тықтыру процесінде тек үйретіп, ойыншылардың шеберлігін арт-тырып қана қоймай, сонымен қатар нақтылы қойылған тәрбиелеу жұмысының мақсаттарында орындауға тиіс. Бұл арада жаттықтырушының өз жұмысына қалайша көңіл аударып, жаттығу сабақтарын нақтылы белгіленген уақыттан кешікпей уақытында өткізуіне, өз ісін сүюіне, жоғарғы мәдениеттілікпен өзіне қатаң талап қоюына педагогикалық әдептілікті сақтауы ерекше көңіл бөлінуі аса қажет.

Оқыту және жаттығу процесінде жаттықтырушы дұрыс тәрбиелік принциптерді сақтап, сабақ жүргізген бетте ғана оқшылардың өз күштеріне сенімділігі артып, спорттық шеберлігі әрі қарай арттыруына жағдай туғызады.

Дене шынықтыру асықпай, біртіндеп, жақсы педагогикалық және дәрігерлік бақылауды ұйымдастыратын болса, сонда ғана футболшылардың үлкен жетістіктерге жетуіне мүмкіндік туады.

Ойын тәсілдері дегеніміз нақты мақсаттарды табысты орындауға мүмкіншілік жасайтын ойын тәсілдері түрлерінің жиынтығы.

Тәсілдердің түрлерін ойын жүргізу құралы деп білу керек, себебі футболшы ойын тәсілдерінің түрлерін неғұрлым көп біліп, оны әртүрлі жағдайда қолдана білсе, қарсылас команданы жеңуге көп үлес қоса алады және ойын тәсілдерін шебер қолдана білген ойыншылар футболшының жан-жақты дайындығын арттыруға көмектеседі.

Ойын тәсілдері футболдың жүз жылдан астам уақыт ішінде дамуына байланысты көптеген өзгерістерден өтті. Оның эволюциялық дамуының, негізінен, алғанда мынандай ерекшеліктері бар: ойында аз пайдаланатын тәсілдердің түрлері, мүлдем азайтылды, оның ішінде допты табанымен тоқтату, желкемен ұру орнына шебер ойыншылар, көбінесе допты аяқтың сыртқы жағымен тебу, кеудемен және санмен тоқтату, допты қолмен лақтыру /қақпашының ойын тәсілдері/, қарсылас ойыншыны алдап өту секілді қимылдарды көбейтті.

Бүгінгі заманда футбол ойынының тәсілдері көптеген қозғалыстардың биомеханикалық жүйелерінен тұрады және ойын үстінде жұмыс істеп шығарған қуатты тиімді пайдалануға мүмкіншілік туғызады. Жылдамдық пен сенімділік, қарапайым және пайдалы ойын тәсілдері - бүгінгі футболға қойылатын талап-тардың негізі.

Ойын тәсілдерін топтастыру

Ойын тәсілдерін топтастыру дегеніміз - тәсіл түрлері мен топ-тарын жалпы немесе соған жақын және арнайы ұқсастырып біріктіру.

Ойынның маңызына байланысты, тәсілдер екі үлкен бөлімнен тұрады: аландағы ойыншының және қақпашының ойын тәсілдерді. Әр бөлім екі бөлімшеден тұрады, олар: жылжу, /аланда жүгіру, жүгіру және секіру, тоқтату, бұрылу/, доппен ойнау тәсілдері. Бөлімшелер нақты ойын тәсілдерінің түрлерінен және әдістерінен тұрады. Жылжу тәсілдерінің түрлерін аландағы ойыншылар да, қақпашы да пайдаланады. Жеке тәсілде әдістер өзіндік ерекше-ліктерден тұрады. Жалпы қозғалу тетіктерін сақтай отырып, тәсіл түрлерімен олардың ерекшеліктерінің бір-бірінен аз болса да айырмашылықтар бар екенін ескерген жөн. Тәсіл түрлерін әртүрлі жағдайда орындау футбол ойынының оданда әрі қарай үлкен негізі бар екенін көрсетеді. Футбол ойынының тәсілдерін бір қалыпқа бір жөнге келтіріп топтастыратын материалды тез еске сақтап, олардың түрлерін оқыту және дамыту барысына көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбділлаев Ә.К., Оңалбек Ж.К. Дене мәдениетінің ілімі және әдістемесі. – Түркістан: Тұран, 2004. – 277б.
2. Уаңбаев Е. Дене тәрбиесінің негіздері.- Алматы: Санат, 2015ж
3. Қуанышев Т.Ш. Болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерін ұлттық ойын құралдары арқылы даярлау. Автореф. дисс.пед.ғыл.канд.13.00.01. Алматы, 1992.63б
4. Оразов Ш.Б. Дене тәрбиесі сабағында оқушылардың дене мүмкіндіктерін дамыту. Оқу-құрал. – Түркістан, 2005.
5. Алшынбаев К.И., Қалдыбаев М.А., Турдалиев А.Т. Футбол ойынын оқыту әдістемесі. Шымкент: 2009ж.
6. Тайжанов Қ. Дене тәрбиесі. Атамұра 2002ж.
7. Футбол. Издательство «Физкультура и спорт» Москва 1993 г.
8. Смит Д. Футбол для начинающих. Брошюра / Д.Смит.-М: 2008.-С.48. 11.
9. Футбол. «Физическая культура и спорт» 1978.П. Н.Казаков.
10. Уаңбаев Е. «Дене тәрбиесінің негіздері.» Алматы Санат 2000.

ПОВЫШЕНИЕ РАБОТОСПОСОБНОСТИ МОЛОДОГО ФУТБОЛИСТА

Козбаев Е. У. старший преподаватель, АО«университет им.Ж. А. Ташенева» ,
Г. Шымкент <https://orcid.org/0009-0002-8045-2324> Kozbayev89@inbox.ru

Бекитауов Н. А. Кожанов 35 .Коммунальное государственное учреждение
"общеобразовательная школа имени А. Байтурсынова/5" Жетысай k..bekitauov@bk.ru

Аннотация. Футбол относится к спортивным играм, потому что эта игра имеет свои собственные законы и правила игры и имеет четкую организационную систему, а это означает, что при обсуждении сыгранной игры мы устанавливаем систему футбольной игры, резюмируя ее основные выводы.

Ключевые слова: футбол, спорт, игра, судья, атака, противник, система

IMPROVING THE WORKING CAPACITY OF A YOUNG FOOTBALL PLAYER

Kozbayev E. U. senior lecturer, JSC "University named after zh.a.Tashenev" ,
Shymkent <https://orcid.org/0009-0002-8045-2324> Kozbayev89@inbox.ru

Bekitauov N. A.6, Kozhanov 35 .Municipal state institution named after A. Baitursynov/5
general education schools Zhetysai k..bekitauov@bk.ru

Abstract. Football-refers to sports games, because this game has its own laws and rules of the game and has a clear organizational system, therefore, when discussing the game played, we designate the system of the game of football, outlining its main conclusion.

Key words: football, sport, game, referee, attack, opponent, system

БАСКЕТБОЛШЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ОЙЫНДАҒЫ ОЙЫН ҚЫЗМЕТІНЕ ТӘН ҚОЗҒАЛЫСТАРМЕН ТӘСІЛДЕРДІҢ КӨП ТҮРЛІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Інкәрбеков Д.Б. – аға оқытушы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ,
Шымкент қаласы. <https://orcid.org/0009-0009-9635-8739> daniar_texas@mail.ru

Азимбаев Ж.А. – аға оқытушы, «Орталық Азия Инновациялық
университеті», Шымкент қаласы. jadic_18@mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада студент баскетболшылардың физикалық қабілетіне негізделген анаэробты өндіріс деңгейінің тиімділігін арттыру жолдары қарастырылады.

Кілт сөздер: Оқу үрдісі, Балалар спорты, баскетбол, Қазақстан, салауатты өмір салты

Спорттық ойындардағы ойын қызметіне тән қозғалыстармен тәсілдердің көп түрлілігімен күрделілігі объективті әдістерінің болу қажеттілігін алдын-ала анықтайды, олардың көмегімен ойын тәсілдерінің орындалуына сандық баға беруге болады.

Қазіргі уақытта мұндай өлшеу белгілі қиындықтармен байланысты. Өйткені, спорттық қызметте қолданылып жүрген қимылдардың тиімділігін бағалаудың қолда бар әдістері. Спорттық ойындарда барлық уақытта қолданыла бермейді. Мұндай жағдайдың себебі, біріншіден өзара түйісетін техникалық тәсілдерді әртүрлі сипатта орындаудағы қозғаушы кординациялар құрылымының күрделілігі. Екіншіден спорттық ойындардағы (баскетбол, футбол, волейбол және т.б.) тұрақты өзгеріп тұратын қызмет жағдайлары.

Белгілі болғандай, баскетбол, басқа да спорт ойындары сияқты, спорттық ацикликалық түріне жатады. Ацикликалық қимылдардың тиімділігін бағалаудың көптеген әдістері бар. Алайда олардың барлығы бірдей баскетболшылардың қимылдық (қозғаушы) қызметіне тиімді ауыстырыла бермейді.

Қимылдар мен тәсілдер тиімділігін бағалаудың жалпы әдістері төмендегі көрсеткіштерді ескереді: қозғалыс уақытында таратудағы кинематикалық звеноның тұрақтылығы мен жылдамдығын, қателіктердің саны мен сапасын, қозғалыстағы ептілікті құру жылдамдығын, қозғалыс әрекеттері дәлдігі мен келісімділігін, дене сапаны қозғалыста қолдану дәрежесін, қозғалыстың соңғы симметриясының деңгейі және басқада параметрлер. К.И.Адамбеков қозғалыстардың тиімділігін зерттеуде моторлық тестер әдістерін қолдануды тиімді деп санайды. М.С.Хлыстов бұлшық ет қызметінің тиімділік деңгейін әртүрлі жылдамдықтағы қол мен аяқтың қарапайым қимыл жасау сапасы бойынша бағалайды. Мектеп жасындағы балалардың қозғалыс тиімділігін бағалауда С.И.Қасымбекова қозғалыс күрделілігінің дәрежесін үйренуге кеткен уақытқа байланысты екендігін өз еңбегінде атап көрсетеді.

Қозғалыс тиімділігін бағалауда аталған барлық авторлар, әдетте, уақыт көрсеткіштері мен (барлық қимыл дағдыларын дәл орындау жағдайында) тәсілдерді орындау кезінде жіберген қателіктердің сандарын қолданады.

Баскетбол техникасында тиімділік деңгейін бағалаудың әдісі, біздің ойымызша, Г.Р.Амренова ұсынған әдіс болып табылады, онда қозғалыс тиімділігінің басты көрсеткіші деп дәлдік пен уақытты санайды.

Г.Р.Амренова қозғалыс тиімділігінің үш деңгейін ажырату мүмкін деп есептейді. Бірінші деңгейде жылдамдық көрсеткішін емес, кеңістіктік дәлдікті басқаруға моторлық қабілетті қарастырады. Бұл сипаттаманы моторлық тестердің тапсырмалармен, бақылау жаттығуларының көмегімен жеткілікті түрде дәл өлшеуге болады.

Белгілі бір уақыт аралығында қозғалыстарды орындау дәлдігін қозғалыс тиімділігінің екінші деңгейі сипаттайды. Спортшы жаттығуды ең аз уақытта қатесіз орындағанда немесе белгілі бір уақыт аралығында кеңістіктік қателіктер санын аз көлемде жасаған сәт тиімділіктің ең үздік көрсеткіші.

Қозғалыс тиімділігінің үшінші деңгейі қозғалыстық міндеттерді шапшаң әрі дәл орындаумен, моторлы әрекеттерді мақсатты түрде қайта құру міндеттеріне сәйкес, жылдам өзгеретін әдеттегіден тыс жағдайларға спортшының бейімделу ептілігімен аяқталады. Бәрінен бұрын бұл деңгей баскетболдағы ойын қызметінің тиімділігін бағалау үшін қолданылуы мүмкін.

Қимылдар мен тәсілдердің тиімділік деңгейін анықтау арнайы тіркелетін әдістемелерді талап етеді, олар жинақталған жалпылама түрде өзгеріп отыратын жағдайлар уақытындағы дәлдікті, шығатын күштің көлемі мен ұзақтығын, бір қозғалыстан екіншісіне өту қабілетін, сондай-ақ оларды талдауды көрсетеді.

Қазіргі кезде қозғалыс әдістерінің тиімділігін бағалау мүмкін болмай отыр. Бұл айғақты Б.К.Қаражанов өз зерттеулерінде атап көрсетеді, ал біз 60-тан астам еңбекті талдап, адам қимыл-қозғалысы тиімділігінің 50 анықтамасын кездестірдік. Қозғалыс қабілетінің әр түрлі деңгейде пайда болумен ерекшеленетін мұндай көптүрлілігі осыған сәйкес келетін өлшемдік әдістердің көптеген санын талап етеді.

Алайда спорттық жаттығулардың құралдары мен әдістері шеңберінің тұрақты кеңеюі мынадай айғақты сезінуге әкеліп соғады: көптеген әртүрлі жаттығулардың спортшы ағзасына әсері мен олардың жоғары спорттағы жетістікке спорттың сол немесе басқа түрінде жету дәрежесі тең бола бермейді.

Бұл бағыттағы зерттеулердің бүтін қатары дене сапасын тәрбиелеу әдістерін жетілдіру бойынша спорт жетістіктерінің негізгі ретіндегі жинақтарды топтауды жүргізуге (осы уақытқа дейінгі жалғасып келе жатқан) түрткі болды. Бұл еңбектердің әдістемелік негізгі дене сапасын тәрбиелеудің көптеген құралдары мен әдістерінің әртүрлі

үйлесімділікте қолдануда болып отыр. Қарастырылатын әдістердің тиімділігі дене қасиеттерінің дамуындағы сенімділігі мен жарыстық жаттығулардағы спорттық нәтижелерді жақсарту дәрежесі бойынша бағаланды.

Спорттық қимыл-қозғалыс тиімділігін өлшеудің өмір сүріп отырған әдістерімен алдын-ала танысу қорытындысын шығара отырып, тәсілдердің тиімділік деңгейін бағалау, қозғаушы шараларды қолданудың жылдамдығы, дәлдігі мен дәрежесінің көрсеткіштері бойынша жүргізілетінін мойындау керек.

Берілген зерттеулердің сипаты тиімділік көрсеткіштерін терең талдауды жүргізу қажеттілігі студент баскетболшыларды ұқсас әдіс-темелік тәсілдерін зерттеуге тарту мақсатымен шарттастырады.

Бұл топтамалар материалдары берілген тараудың келесі бөлімдерінде жан-жақты қарастырылған.

Барлық техникалық арсеналды қиналатын матчтарда тиімді қолдану үшін жоғары дәрежедегі дене дайындығы қажет, оның деңгейі тіпті біздің басты баскетболшыларымыздың өзінде жеткілікті деңгейде емес, сондықтан олар шетелдік баскетболшылардан тиімсіз ерекшеленеді. Осыны дұрыс түсіне отырып, авторлардың көпшілігі, ересектердегі сияқты, студент баскетболшылардың жаттығудағы дене дайындығы ерекше мәнге ие болады.

Әртүрлі жастағы жас баскетболшылардың дене сапасының даму деңгейін қарастыра отырып, авторлар негізінен, олардың бір-біріне тәуелді еместігін талдайды. Сонымен В.П.Филин, спорттық мамандануды бастапқы кезеңінде секірулік дамудың деңгейі мен секіруге шыдамдылықты зерттей отырып, ойын жағдайындағы шыдамдылықтың қарқынды өсуі балалық және жеткіншектік жаста деп көрсетеді. Секірмелік әсіресе 13-тен 18 жасқа дейін көтеріледі, ал бастапқы кезеңдегі жылдамдық күштілік қабілеттерін соққылық, интервалдық және жарыстық әдістер көмегімен дамытқан жақсы.

Арнайы шыдамдылық деңгейін арттыру үшін машықтану үрдісінде айналмалы жаттығуды кеңінен қолдануға кеңес беріледі. Л.П.Матвеев дене дайындықты, техникалық әдістік әрекеттердің нәтижелілігін, жылдамдықты арттыруды, жылдамдыққа төзімділік пен қорғаныстағы ойындардың тиімділігін жақсарту үшін олардың артықшылығын көрсетеді.

Баскетболшы студенттердің ойын әрекетінің тиімділігін арт-тырудың құралдары мен әдістерін талдай отырып, В.З.Бабушкин ерте жастағыларды (18-20 жас) секіріп кету үшін күрес тәсілдеріне баулуда негізгі назарды секірмелікке, допты ұру тәсілдерін меңгеруге, лақтыру параметрлері туралы ақпарат құралдарына аударуға кеңес береді.

Жас баскетболшылардың жылдамдық күштілік сапаларын өз-гертуге арналған И.В.Горбачевтің еңбегінде бұл сапалардың едәуір өсуі 13-18 жаста байқалатыны, содан кейін 17-19 жаста өсу жылдамдығы төмендейтіні көрсетілген. Жылдамдық күштілік сапаларды дамыту үшін авторлар өте ауырлатуды пайдалана отырып, әртүрлі жаттығуларды қолдануға кеңес береді.

Г.Р.Амренова спорттық маманданудың бастапқы кезеңінде жас өспірім баскетболшылардың дене дайындығын дамыту бағытының мәселелеріне тоқтала отырып, мынадай тұжырымға келді: егер де ойыншыларды 11-14 жаста дайындау кезінде жылдамдық күштілік сапасы мен шапшаңдық жылдамдыққа емес, шыдамдылық тәрбиесіне біршама артықша көңіл бөлінсе спорттық шеберліктің көптеген алғы шарттары жақсарады.

Ю.И.Косолапов бақылау тесттерінің нәтижесін талдай келе, 14-15 жастағыларға қарағанда 16-18 жастағы баскетболшылардың шыдамдылық деңгейі жоғары болатындығын анықтады және ол, негізінен, спортшының биологиялық және паспорттық жасына байланысты екендігін атап көрсетті.

Пайдаланған әдебиеттерде көрсетілген баскетболшылардың дене дайындығын бағалау мен дамытуға арналған материалдардың жеткілікті көлеміне қарамастан мамандандырылған баскетболшылардың дене сапасының даму деңгейін зерттеуде кемшіліктер жеткілікті болып қала бермек, әсіресе елдегі іріктелген командалар мүшелері

мен клубтық командалар резервтерін зерттеуде. Авторлардың бірқатары әртүрлі жастағы топтардағы жасөспірім баскетболшылардың дене сапасының дамуы туралы қарама-қайшы пікірлерін айтады.

Біздің ойымызша, баскетболшылар дене жұмыс қабілетінің рөлін анықтауға байланысты зерттеушілердің көпшілігінде біркелкі көзқарас бар, ең алдымен олардың аэробтық және анаэробтық өндірісі ойын тәсілдерінің тиімділігі мен қимыл сапасының туындауына байланысты бірдей көзқарастары бар.

Зерттеушілердің бірқатары баскетболшылардың дене жұмыс қабілетімен әртүрлі дәрежедегі баскетболшылардың қызметтік мүмкіндіктерін зерттеді. Қызметтік мүмкіндіктердің даму деңгейінде салыстырмалы артта қалушылық көрінеді, бұған баскетбол ерекшелігі жеткілікті түрді жоғары талаптар қойса да, артта қалушылық байқалды. Баскетбол ойынындағы спортшы қызметін энергетикалық қамтамасыз ету аралас (аэробикалы анаэробикалы) сипатқа ие болады, өйткені жоғарыдан төмен қарқынды қызметке бірнеше рет ету көп дәрежеде оны аэробты етеді. Осыған негізделі отырып, аэробтық өндірісті баскетболшылардың жұмыс қабілетінің аса маңызды факторларының бірі ретінде (жоғарыдағы зерттеулердің бірінде басты фактор болып ағзаның анаэробикалы өндірістің табылғаны көрсетілгенімен) қарастыруға болады.

Аэробтық өндірістің максималды параметрлері көп жағдайда бұлшық ет жұмысын орындауда адамға келетін оттегін тұтынудың мүмкіндеңгейі болып анықталады. Оттегіні максималды тұтыну термині (ОМТ) тәжірибеде кеңінен қолданылады: ол ағзаның тасымалдау жүйелерінің қызмет жағдайы мен аэробтық максималды қуаттылық деңгейі туралы ақпарат береді.

XX ғасырдың әртүрлі кезеңінде спортшылардың аэробтық өндірісін зерттеуге бағытталған арнайы зерттеулер жасалды. Б.Салтин мен П.Остранд спорттың 19 түрі өкілдерінің аэробтық өндірісін зерттей отырып, зерттелген жоғары класты баскетболшылардың 10-да ОМТ 4,6 л/мин немесе 50 мг/кг болатынын, спорттың басқа түрлері өкілдеріне едәуір орын бере отырып, анықтады.

А.В.Костикова баскетболшылардағы ОМТ орта есеппен 4,1 литрге тең екенін анықтады және спорт квалификациясының өсуімен оның ұлғаятынын байқады. Баскетбол ойынының барысында ол өлшеген O_2 -ні тұтыну максималдан 50-70% құрады.

Г.Р.Амренова максималды қарқындылықтың арнайы жат-тығуларын зерттей отырып, O_2 тұтыну 5 л/мин немесе салмақтың 65 мл/кг жететінін тапты. Н.В.Семашко қызметкерлерімен бірге жаттығу ойындағы баскетболшылардың O_2 тұтынуы орта есеппен 40 мл/кг-ге жететінін көрсетті.

Зерттеулер қатарында ойын кезеңінің ортасымен одан кейінгі әртүрлі кезеңде ОМТ өзгерістерін зерттеуге ұмтылыс жасалды.

Д.Кемпбелл ойын кезеңіне дейін және одан кейін жасөспірім баскетболшылардың аэробтық өндірісін өлшеу барысында, ойын кезеңі аяқталғанда бұл көрсеткіштің сенімді ұлғаятынын тапты.

Л.В.Костикова баскетболшылар шыдамдылығын арттыру үшін кардиолидирлеу әдісін қолданды. Төрт айлық кезеңде (дайындық кезеңінің ортасынан жарыстық кезеңінің ортасына дейін) ОМТ деңгейі орта есеппен 11,41 ұлғайды. Г.Р.Амренова алты апталық кезең аралығында арнайы жаттығуды қолдана отырып, ағзаның аэробтық өндірісінің баскетболшылар тобында орта есеппен 72 мл. немесе 19%-ға жақсаратынын анықтады. С.С.Стокус баскетбол ойыны мен жаттығу қызметінің Спрингфильд колледжіндегі баскетболшы студенттердің жарыс кезеңіндегі аэробтық өндірісіне тигізетін әсерін зерттеді. Ол екі айлық кезеңде O_2 тұтыну орта есеппен 34,4 тен 38,8 мл/кг-ге өскенін анықтады.

Аэробтық, анаэробтық бағыттағы аралас жаттығулар үйлесіміне негізделіп арнайы жасалған бағдарламаны қолдана отырып В.А.Данилов ОМТ көрсеткіштерін едәуір көтеруге қол жеткізді. (4,30 л экспериментке дейін, 4,74 л эксперименттен кейін) Бұл өзгерістер

жаттығудың үш айлық мерзімінде болды. Осылайша, әдебиеттік мәліметтер адам ағзасының барлық жұмыс қабілетінің интегративті көрсеткіші болатын O_2 максималды тұтыну баскетболдағы шеберлік деңгейін анықтайтынын көрсетеді. Анаэробтық өндірістің максималды көлемін анықтайтын көрсеткіштерге, ең алдымен, O_2 парызы көлемін анықтауды жатқызу қажет. Жоғарыда аталған көрсеткіштермен қатар, анаэробтық өндірісті бағалау үшін (неметаболикалық CO_2 шығынының) көлемдік критерилері де кеңінен қолданылады.

Осы критерий көмегімен бұлшық етінің қызметі барысында пайда болатын ағзадағы сүт қышқылын тудырушы өзгерістер де дәлірек бағалауға мүмкіндік болады.

Анаэробтық алмасудың бірінші байқалатын ұлғаюы түсетін салмақ деңгейін анықтауға үлкен қызығушылықты туындатады. Түсетін салмақтың осы деңгейі бойынша тыныштық алмасу деңгейінің сегіз есе артуына сәйкес келетіні белгіленген. Бұл деңгейді белгілеу үшін «ПАНО» термині ұсынылды, оның локализациясын белгілеу үшін қандағы сүт қышқылының жиналатыны туралы мәліметтерді (Филин В.П) тыныстық коэффициенттердің өсуі барысында және бірте-бірте ұлғаятын салмақтық жаттығулар сериясында O_2 -парызы көлемінің өзгеруі барысында қолданады. Максималды O_2 -парызы, «ПАНО», Екс. CO_2 көлемі туралы сенімділікті жеткілікті дәрежеде баспалдақты түрде көтерілетін салмақпен қоса тест нәтижелері бойынша талқылауға болады. Баскетболшылардың анаэробтық қабілетінің даму ерекшеліктері туралы мәселе тым жеткіліксіз зерттелген.

Мұны қарқынды жұмыстың маңызды факторын мамандардың бағаламауы сияқты, ойынды жекпе-жектегі бұлшық ет қызметінің ауыспалы қарқындылығы жағдайында калометриялық өзгерістерді жүргізу қиындықтарымен де түсіндіруге болады. Бірақ, бұл қызметтердің көрсеткіштерін тіпті шектеулі зерттеулер де өте жоғары энергетикалық және физиологиялық талаптар туралы (баскетбол ойынында ағзаға қойылатын) айтады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шегенбаев Н.Б. Баскетбол ойының оқытудағы тактикалық және техникалық әдістері. Оқу құралы. Жетісай: Сырдария университеті 2018ж.-148 б.
2. Сисенбердиева. А.Ж. Дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесі. Оқулық Алматы: Экономика, 2011.-542 б
3. Ботағариев. Т. Дене шынықтыру және спорт териясы мен әдістемесі: Оқу құралы. Астана: Фолиант, 2017-240 б
4. Нұрсейітов Ш. Ш. Әлеуметтік экология және тұрақты даму : қысқаша дәрістік курс. - Алматы : Эверо, 2015. - 80 б.
5. Құсмидинов М.Е. Дене шынықтыру және спорт жөніндегі ғылыми-зерттеу жұмысының негіздері: оқу құралы. - Алматы: Эверо, 2019.-88 б.
6. Баскетбол: Жоғары оқу орындарына арналған оқу құралы / Ю.М.Портнова. — М.: — 476 б.
7. Баскетбол: Дене тәрбиесі институтына арналған / Ю.И.Львов., Ю.М.Портнов., И.Н.Преображенская т.б. М: ФиС, 1988. -287 б.
8. Қонарбаев Ж.Ө. Баскетбол ойының оқытудың әдістемелік негіздері. Алматы: 2008ж
9. Уаңбаев Е. «Дене тәрбиесінің негіздері» .Алматы-1999 ж: Атамұра.
10. Баскетбол. Спорт для начинающих 2004

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ АНАЭРОБНОЙ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ-БАСКЕТБОЛОВ НА ОСНОВЕ ФИЗИЧЕСКОЙ МОЩНОСТИ

Инкарбеков Д.Б. - старший преподаватель АО «Университет имени Ж. А. Ташенева», г. Шымкент. <https://orcid.org/0009-0009-9635-8739> daniar_texas@mail.ru
Азимбаев Ж.А., старший преподаватель, «Центрально- азиатский инновационный университет», г. Шымкент. jadic_18@mail.ru

Аннотация. В этой статье рассматриваются способы повышения эффективности уровня анаэробного производства студентов-баскетболистов на основе физических возможностей

Ключевые слова: Учебный процесс, Детский спорт, баскетбол, Казахстан, здоровый образ жизни

INCREASING THE EFFECTIVENESS OF ANAEROBIC PERFORMANCE OF BASKETBALL STUDENTS BASED ON PHYSICAL POWER

Inkarbekov D.B. - senior lecturer at JSC “University named after Zh. A. Tashenev”, Shymkent. <https://orcid.org/0009-0009-9635-8739> daniar_texas@mail.ru
Azimbaev Zh.A., senior lecturer, Central Asian Innovation University, Shymkent. jadic_18@mail.ru

Abstract. This article discusses ways to increase the efficiency of the level of anaerobic production of basketball students based on physical capabilities

Key words: Educational process, Children's sports, basketball, Kazakhstan, healthy lifestyle

ӘОЖ 621.01.; 622.023

<https://orcid.org/0009-0006-0749-8448>

ПРОЕКТИВТІ КЕҢЕЙТІЛГЕН ЕВКЛИД ТҮЗУІ ЖӘНЕ ЖАЗЫҚТЫҒЫ

¹Темирбеков Б.Ж., ²Лес А.Б.

¹Магистр, аға оқытушы Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

²Магистр, оқытушы Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

¹<https://orcid.org/0009-0006-0749-8448> e-mail: beybit_t@mail.ru

²<https://orcid.org/0009-0006-0749-8448> e-mail: akerkeles_070@mail.ru

Аңдатпа. Проективті кеңейтілген евклид түзуі мен жазықтығының инъектив, сюръектив және биектив бейнелеулер түрінде Евклид геометриясы тілімен проектив геометрия тілінде өрнектеліп меншіксіз элементтерінің қасиеттері қарастырылды.

Кілт сөздер: Түзу, жазықтық, инцидент, меншікті, байлам, теорема, проектив, центр, преспектив, бейнелеу, прообразы, сюръектив, инъектив, биектив, геометрия, элементтер.

Кіріспе

Проективті кеңейтілген Евклид түзуі және жазықтығы — геометриядағы маңызды және қызықты ұғымдардың бірі. Евклидтік геометрияда біз кеңістік пен жазықтықтағы нүктелер, түзулер мен жазықтықтар арасындағы қатынастарды зерттейміз. Ал проективті геометрияда бұл қатынастар кеңейтіліп, жаңа ұғымдар енгізіледі. Проективті геометрияның

негізгі ерекшелігі — «шексіздік нүктесі» мен «шексіздік түзулері» түсініктерін қарастыру арқылы кеңістікті толық түсінуге мүмкіндік беруі.

Проективті кеңейтілген Евклид түзуі мен жазықтығы — бұл Евклидтік геометрияға проективті кеңейтулер енгізу нәтижесінде пайда болатын кеңістік. Мұнда біз жазықтықта түзу мен нүктелердің өзара орналасуын зерттеп, оларды проективті кеңейту арқылы түсінеміз. Бұл кеңейту барысында шексіздік нүктелері де «нақты» геометриялық объектілер ретінде қарастырылады. Яғни, түзу мен жазықтық арасындағы шекара мен шексіздік арасындағы байланыс ашылады.

Бұл тақырыпты зерттеу арқылы біз Евклидтік геометриядан проективті геометрияға өтудің негіздерін түсініп, осы екі геометрияның арасындағы айырмашылықтарды және ұқсастықтарды көреміз. Сонымен қатар, проективті кеңейтілген Евклид түзуі мен жазықтығының қолданылуы қазіргі геометрияның көптеген салаларында маңызды орын алады.

R_2 -евклид кеңістігінде S центрлі түзулер шоғын қарастырамыз. Бұл шоқты $\vec{S}$ арқылы белгілейміз.

R_1 - S центрден өтпейтін түзу болсын.

$\psi: R_1 \rightarrow \vec{S}$ бейнелеуді анықтаймыз. Яғни $\forall A \in R_1$ нүктеге $(SA) \in \vec{S}$ түзуін сәйкес қоямыз: $\psi(A) = (SA)$. Бұндай бейнелеуді перспектив бейнелеу деп аталады.

$A \neq B \Rightarrow \psi(A) \neq \psi(B)$ болғандықтан ψ инъектив бейнелеу емес. Шынында егер біз 1-сызбаға қарасақ m түзудің R_1 де прообразы жоқ, мұнда $m \parallel R_1$. Бірақта бұл бейнелеуді қосымша шартпен сюръектив бейнелеуге келтіруге болады. Бұл шарттардың біріншісі:

1) $\vec{S}$ шоқтан m түзуді алып тастап $R_1 \rightarrow \{S - \{m\}\}$ бейнелеуді қарастыру.

2) R_1 түзуге қосымша нүктелерді біріктіру. Біз екінші тәсілді қолдаймыз.

R_1 түзуіне M_∞ белгісімен белгіленген нүктені қосамыз. m түзуі R_1 түзуімен M_∞ нүктеде қиылысады деп ұйғарамыз. Бұл нүктені R_1 түзудің шексіз алыстағы нүктесі деп аталады. M_∞ нүкте қосылған евклид түзуін кеңейтілген түзу деп аталады. Кеңейтілген түзуді $\overline{R1}$ арқылы белгілеймізде $\overline{\psi}: \overline{R1} \rightarrow \vec{S}$ бейнелеуде қарастырамыз. Яғни R_1 де ψ бейнелеумен беттессін, ал M_∞ нүкте m түзуіне бейнеленсін:

$$\begin{cases} \overline{\psi}(A) = \psi(A) = (SA), & \text{егер } A \neq M_\infty, \\ \overline{\psi}(M_\infty) = m \end{cases}$$

$\overline{\psi}$ бейнелеудіде перспектив бейнелеу деп аталады. Айқын $\overline{\psi}$ инъектив және сюръектив бейнелеу. Бұдан кейін $\overline{R1}$ түзудің нүктелерін тең құқықты деп есептейміз. Сондықтан $\overline{\psi}: \overline{R1} \rightarrow \vec{S}$ бейнелеудің биективтігінен $\overline{R1}$ тың орнына $\vec{S}$ ны қарастырамыз және оны проектив түзу деп атаймызда түзулерді проектив нүкте деп аталады.

Проектив түзуді жалпы жағдайдаға келесі анықтамамен беруге болады.

Анықтама: P_1 жиынды $\bar{S}$ шоққа биективбейнелеу бар болса, $\bar{P}_1$ жиынды проектив түзу деп аталады. Сондықтан евклид геометриясы тілінде және проектив геометрия тілінде бір фактіні екі тілде өрнектеуге болады:

Евклид геометриясы тілінде	Проектив геометрия тілінде
(S) түзулер шоғы	(P_1) проектив түзу
Шоқтың нүктесі	нүкте

$\bar{\psi}: \bar{R}_1 \rightarrow \bar{S}$ бейнелеу және $J: \bar{S} \rightarrow \bar{S}$ тепе тең бейнелеу биектив бейнелеу болғандықтан $\bar{R}_1$ кеңейтілген түзу және $\bar{S}$ шоқ проектив түзу болады.

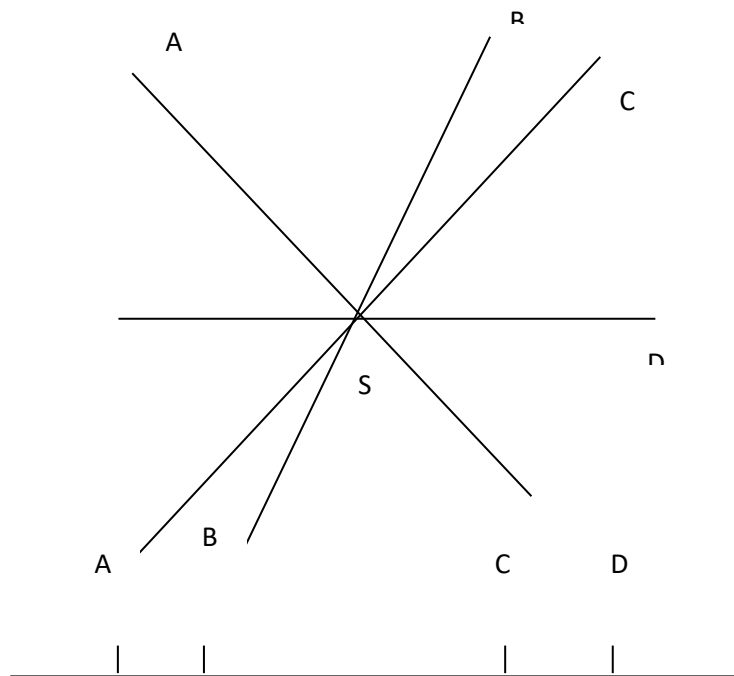
$\bar{S}$ шоққа тиісті екі А және В нүктелерді аламызда екі жиынды қарастырамыз:

А) А және В түзулер және бұл түзулерден пайда болған бір вертикал бұрышта жататын барлық түзулер.

Б) А және В түзулер және екінші вертикал бұрышта жататын барлық түзулер. Проектив геометрия тілінде бұл вертикал бұрыштарды кесінді деп атайды. А және В түзулерді кесіндінің төбелері деп атайды. Сонымен проектив түзде екі проектив кесінді бар екен. Олардың төбелері ортақ.

Анықтама: А,В,С,Д –проектив түзудің нүктелері болсын. Егер С,Д нүктелер төбелері А және В нүктелерде болған кесінділердің екеуінде жатса, онда (С,Д) жұп (А,В) жұпты ажыратады деп айтылады және $(A, B \div C, D)$ түрінде белгіленеді. Егер С,Д нүктелер А,В нүктелерден пайда болған кесінділердің біреуінде жатса, онда (С,Д) жұп (А,В) жұпты ажыратпайды деп айтылады. 1-2-сызбаларда мысалдар келтірілген.

1-сызба

2-сызба

Шоқтың түзуі S центр маңайында үздіксіз айланса, соңында бұрынғы жағдайымен беттеседі.

Басқа сөзбен айтқанда проектив түзудің нүктесі түзу бойлай үздіксіз қозғалса, ол нүкте бұрынғы жағдайымен беттеседі. Евклид кеңістігінде шеңбердің нүктесі шеңбер бойлап үздіксіз қозғалса, ол нүкте бұрынғы жағдайымен беттеседі яғни шеңбер тұйық болғандықтан беттеседі. Дәл осылай проектив түзудің нүктесінде S центр маңайында түзу бойлай қозғалғанда, ол нүкте бұрынғы жағдайымен беттескендіктен проектив түзу тұйық түзу екендігі келіп шығады. Негізінде жиынның тұйықты топологиялық терминдермен беріледі. Біз бұл жерде көрнекі дәлел әдісінен пайдаландық.

Кеңейтілген евклид жазықтығы. Проектив жазықтық

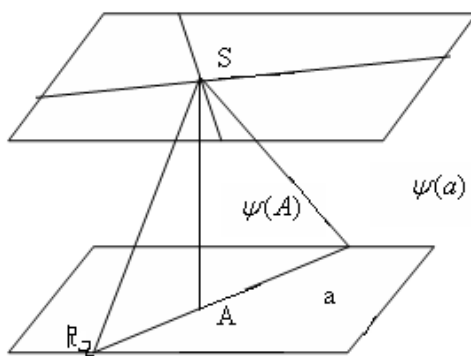
Евклид жазықтығындағы түзулер шоғын евклид түзуіне бейнелеуді қарастырып кеңейтілген евклид түзуі немесе проектив түзу ұғымына келдік. Дәл осылай кеңейтілген евклид жазықтығы және проектив жазықтық ұғымына келеміз.

R_3 евклид кеңістігінде S нүктеден өтетін барлық түзулер және барлық жазықтықтар класын қарастырамыз. Оларды түзулер шоғы және жазықтықтар шоғы деп айтылады. S нүктені шоқтың центрі деп аталады.

S центрден өтпейтін R_2 жазықтықты аламызда оның барлық нүктелері және түзулері жиынын қарастырамыз. Бұл екі жиындардың элементтері арасындағы қатынасты инциденттік қатынасы деп аталады.

Анықтама. Егер нүкте түзде (жазықтықта) жатса онда оларды инцидент деп аталады. Дәл осылай түзу жазықтықта жатса онда оларды инцидент деп аталады. Инциденттік белгісін $A \in a, a \subset \alpha$ иарқылы белгілейміз.

Енді перспектив бейнелеу деп айтылатын $\psi: R_2 \rightarrow \bar{S}$ бейнелеуде қарастырамыз (3-сызба)

3-сызба

Егер $A \in R_2$ болса, ψ бейнелеу бұл нүктені (SA) түзуіне бейнелейді, ал $a \subset R_2$ түзуі (Sa) жазықтығына бейнеленеді, яғни a түзуі және S нүктеден өтетін жазықтыққа бейнеледі. Демек ψ бейнелеу келесі шарттармен анықталады:

$$\psi(A) = (SA), \quad \psi(a) = (Sa)$$

Байқау жеңіл ψ инъектив бейнелеу. Бірақта сюръектив бейнелеу емес, себебі R_2 жазықтығына параллель болған $\omega \in S$ жазықтығының прообразы R_2 де жоқ. ω да жататын S шоққа тиісті түзулерінді прообраздары жоқ. Шоққа тиісті қалған барлық түзулер және жазықтықтар прообразға ие. ω жазықтық және онда жататын түзулерді айырықша жазықтық, айырықша түзу деп атаймыз.

ψ бейнелеу биектив болуы үшін R_2 жазықтықты жаңа элементтермен толықтырамыз. Оларды айырықша түзу және айырықша жазықтық деп атаймыз.

R_2 жазықтығына жаңадан қосылған нүктелерді меншіксіз нүктелер немесе шексіз алыстағы нүктелер деп аталады және оларды A_∞ белгісімен белгілейміз. Мұнда әрбір айырықша түзуге анық бір меншіксіз нүкте сәйкес қойылады.

R_2 қосылған барлық шексіз алыстағы нүктелер жиынын шексіз алыстағы түзу деп аталады және a_∞ бейнесімен белгіленеді. Бұл түзуді ω айрықша жазықтықтың прообразы деп айтылады.

Анықтама. R_2 жазықтығына жаңадан қосылған нүктелер және түзулерімен бірге оны кеңейтілген евклид жазықтығы деп аталады. Оны $\overline{R_2}$ арқылы белгілейміз.

Енді $\overline{\psi} : \overline{R_2} \rightarrow \overline{S}$ бейнелеуді қарастырсақ бұл бейнелеу биектив бейнелеу болады. Бұл бейнелеу $\overline{\psi} / R_2 = \psi$ болады, қалған элементтерге анықтамасы жоғарыдағыдай.

Енді шоқтың айрықша түзулері $\overline{R_2}$ рі меншіксіз нүкте (шексіз алыстағы нүктеде) қияды деп аталады. Шоқтың айрықша жазықтығы $\overline{R_2}$ ні меншіксіз түзу бойлап қияды деп атаймыз.

Меншіксіз элементтердің қасиеттерін қарастырайық.

$$A \in a \Leftrightarrow \psi(A) \subset \psi(a)$$

1⁰. Кеңейтілген евклид жазықтығының әр бір меншікті түзуінде меншіксіз нүкте бар және ол жалғыз.

2⁰. $\overline{R_2}$ кеңістікте параллел түзулер меншіксіз нүктеде қиылысады.

Жоғарыдағы екі қасиетті басқашада айтуға болады:

Кеңейтілген евклид жазықтығындағы параллел түзулерді центрі меншіксіз нүктеде болатын түзулер шоғы деп қарауға болады.

Келесі екі теорема орыны.

1-теорема. Кеңейтілген евклид жазықтығына тиісті кез келген екі нүкте үшін бұл нүктелер инцидент болған жалғыз түзу бар.

2-теорема. Кеңейтілген евклид жазықтығында кез келген екі түзу үшін бұл түзулермен инцидент болған жалғыз нүкте бар.

Енді проектив жазықтықтың анықтамасын берейік. Кеңейтілген жазықтықта меншікті және меншіксіз нүктелердің бар болуы көп қолайсыздықтар туғызады. Бұл қолайсыздықты жоғалту мақсатында проектив жазықтық ұғымын енгіземіз.

Анықтама. P_2 -нүктелер жиыны және түзулер жиыны деп аталатын екі жиыннан түзілген болып нүктелер және түзулер инциденттік қатнаста болсын. Егер $g : P_2 \rightarrow \overline{S}$ биектив бейнелеу бар болып ол үшін инциденттік қатнасеке жағында да орындалса, P_2 проектив жазықтық деп айтылады.

Бұл қатнастарды евклид геометриясы тілінде және проектив геометрия тілінде келесі кестемен беріледі:

Евклид геометрия тілінде	Проектив геометрия тілінде
1. $(\overline{S})$ түзулер және жазықтықтар шоғы	1. (P_2) проектив жазықтық

2. Түзулер байламы 3. Байламның жазықтығы 4. инциденттік	2. Нүкте 3. Түзу 4. Инциденттік

$\overline{\psi}: \overline{R_2} \rightarrow \overline{S}$ бейнелеу және $\overline{J}: \overline{S} \rightarrow \overline{S}$ және тең бейнелеу биектив бейнелеу және индещиентті сақтағандықтан $\overline{R_2}$ кеңейтілген жазықтық және $\overline{S}$ шоқ проектив жазықтық болады.

Келесі теорема орынды:

Теорема. Проектив түзудің кез келген түрлі екі нүктесі үшін олар мен инцидент болған жалғыз түзу бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Александров П.С., Лекции по аналитической геометрии. М.1968г.
2. Атанасян Л.С., Гуревич Г.Б., Геометрия. М.,1976г.
3. Базылев В.Т., Дуничев К.И. Геометрия. М., 1975г.
4. Вольберг О.А. Основные идей проективной геометрии. М.-Л. 1949г.
5. Гуревич Г.Б. Проективная геометрия. М., 1960г.
6. Ефимов Н.В. Высшая геометрия. М., 1978г.
7. Сборник задач по геометрия Л.С. Атанасясия. М., 1975г.
8. Харстехори Р. Основы проективной геометии. М., 1970г.
9. Четверухин Н.Ф. проективная геометрия. М., 1953.
10. ЮНГ. Дж В. Проективная геометрия М., 1949г.

ПРОЕКТИВНО РАСШИРЕННАЯ ЕВКЛИДОВА ПРЯМАЯ И ПЛОСКОСТЬ

¹Темирбеков Б.Ж., ²Лес А.Б.

¹Магистр, старший преподаватель TashenevUniversity, г. Шымкент, Казахстан

²Магистр, преподаватель TashenevUniversity, г. Шымкент, Казахстан

¹<https://orcid.org/0009-0006-0749-8448> e-mail: beybit_t@mail.ru

²<https://orcid.org/0009-0006-0749-8448> e-mail: akerkeles_070@mail.ru

Аннотация. Рассмотрены свойства несобственных элементов проективной расширенной евклидовой прямой и плоскости в форме инъективных, сюръективных и биективных представлений, выраженных на языке евклидовой геометрии и на языке проективной геометрии.

Ключевые слова: Линия, плоскость, инцидент, свойство, расслоение, теорема, проективность, центр, перспектива, представление, прототип, сюръективное, инъективное, биективное, геометрия, элементы.

PROJECTIVELY EXTENDED EUCLIDEAN LINE AND PLANE

¹Temirbekov B.T., ²Les A.B.

¹Master's degree, lecturer TashenevUniversity, Shymkent, Kazakhstan

²Master's degree, lecturer TashenevUniversity, Shymkent, Kazakhstan

¹<https://orcid.org/0009-0006-0749-8448> e-mail: beybit_t@mail.ru

²<https://orcid.org/0009-0006-0749-8448> e-mail: akerkeles_070@mail.ru

Abstract. The properties of improper elements of the projective extended Euclidean line and plane in the form of injective, surjective and bijective representations expressed in the language of Euclidean geometry and in the language of projective geometry are considered.

Key words: Line, plane, incident, property, bundle, theorem, projectivity, center, perspective, representation, prototype, surjective, injective, bijective, geometry, elements.

ИИ В ОБРАЗОВАНИИ: ТРАНСФОРМАЦИЯ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

¹Мәулімсейіт Д. Б., ²Боранкулов Б.А. ³Изханова Б.Е.

¹ магистр технических наук, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

² магистр технических наук, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

³ магистр естественных наук, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-3440-7211>, email: dmaulimseit@gmail.com

²ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8168-948X>, email: borankulovb@gmail.com

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-0688-6224>, email: izkhanova@list.ru

Аннотация. Статья исследует роль искусственного интеллекта (ИИ) в профессиональном и техническом обучении, подчеркивая его влияние на трансформацию образовательных процессов. Особое внимание уделено персонализации обучения, где ИИ адаптирует образовательный контент под индивидуальные потребности учащихся, обеспечивая их более глубокое погружение в изучаемый материал. Технологии ИИ используются для создания виртуальных симуляторов и тренажеров, которые дают возможность студентам отрабатывать практические навыки в безопасной виртуальной среде, что особенно важно для таких сфер, как медицина, инженерия и авиация.

Кроме того, в статье обсуждается использование геймификации и игровых подходов в профессиональном обучении с помощью ИИ. Такие методы способствуют повышению мотивации студентов, делая процесс обучения более увлекательным и эффективным. Примеры включают игровые платформы для управления виртуальными предприятиями или моделирования технических задач.

Автоматизация оценки знаний с использованием ИИ — еще один значимый аспект. Эти системы быстро и объективно анализируют результаты студентов, предоставляя преподавателям и самим учащимся возможность фокусироваться на улучшении слабых сторон. Также рассмотрены аналитические возможности ИИ, позволяющие образовательным учреждениям прогнозировать успехи студентов и адаптировать программы обучения в соответствии с рыночными требованиями.

Этические аспекты внедрения ИИ, такие как защита данных, преодоление цифрового неравенства и обеспечение инклюзивности, занимают важное место в обсуждении. ИИ помогает создавать доступные образовательные программы для людей с ограниченными возможностями, а также преодолевать языковые барьеры.

Автор делает вывод о том, что использование ИИ в профессиональном и техническом обучении способствует созданию эффективной, гибкой и инклюзивной образовательной системы, которая отвечает требованиям современного рынка труда. Вместе с тем подчеркивается необходимость сочетания ИИ с традиционными методами обучения для достижения сбалансированного подхода.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, профессиональное образование, техническое обучение, персонализация обучения, геймификация, виртуальные симуляторы, автоматизация оценки, инклюзивность, этика ИИ, цифровое неравенство.

Введение

Интеграция искусственного интеллекта (ИИ) в образование знаменует собой революционный сдвиг в подходах к обучению. Персонализированные образовательные траектории, оперативная обратная связь и автоматизация изменили традиционные учебные процессы, сделали их более доступными и эффективными. Эта трансформация — не просто временный тренд, а фундаментальное изменение образовательной парадигмы во всем мире.

Роль искусственного интеллекта в образовании

Искусственный интеллект (ИИ) играет ключевую роль в преобразовании образовательных систем, делая их более доступными, персонализированными и эффективными. Современные технологии на базе ИИ помогают решать сложные задачи, связанные с обучением, управлением учебным процессом и анализом данных. Вот основные аспекты **Роли ИИ в образовании**:

1. Персонализация обучения: ИИ позволяет адаптировать образовательные программы под индивидуальные потребности каждого студента. Адаптивные платформы, такие как Khan Academy или Duolingo, анализируют успеваемость учащихся, их сильные и слабые стороны и предлагают материалы, соответствующие их уровню знаний. Это помогает:

Устранять пробелы в знаниях.

Повышать мотивацию учащихся.

Поддерживать оптимальный темп обучения.

2. Доступность образования: ИИ расширяет доступ к образовательным ресурсам, особенно для людей с ограниченными возможностями и жителей удалённых регионов. Примеры:

Технологии распознавания речи и текста. Помогают людям с нарушениями слуха или зрения.

Переводчики и мультязычные платформы. Упрощают доступ к ресурсам на разных языках.

Виртуальные репетиторы. Доступны 24/7 для ответа на вопросы и помощи в обучении.

3. Автоматизация рутинных задач: Преподаватели часто перегружены административной работой. ИИ упрощает такие процессы, как:

- Автоматическая проверка заданий (особенно тестов).
- Учет посещаемости.
- Составление расписаний.

4. Интерактивные технологии обучения: ИИ делает процесс обучения более интерактивным и увлекательным:

- **Геймификация.** Учебные платформы с элементами игры мотивируют студентов.
- **Дополненная и виртуальная реальность.** Студенты могут "путешествовать" по историческим эпохам, моделировать физические эксперименты или тренироваться в хирургии.

5. Анализ данных для улучшения образования: ИИ помогает собирать и анализировать данные об учебном процессе:

- Отслеживание прогресса студентов.
- Определение факторов, мешающих обучению.
- Создание рекомендаций для индивидуального подхода.

6. Инклюзивность и устранение барьеров: ИИ способствует созданию равных возможностей для всех учащихся, включая тех, кто сталкивается с физическими, языковыми или социальными ограничениями.

7. Развитие навыков критического мышления и самостоятельности: ИИ способствует развитию критического мышления у студентов, предоставляя им возможность активно взаимодействовать с учебными материалами и решениями.

Например, платформы на базе ИИ могут генерировать разнообразные задачи и проблемы, которые требуют от студентов нестандартных подходов для их решения. Это стимулирует учащихся не только к поиску правильного ответа, но и к анализу ситуации, обоснованию своих решений и аргументированию.

Кроме того, ИИ помогает студентам развивать самостоятельность в обучении, предлагая им ресурсы и инструменты для решения задач без постоянной поддержки преподавателя. Это особенно важно в условиях непрерывного образования, где умение учиться самостоятельно становится одним из ключевых навыков.

8. Раннее выявление проблем в обучении: Одна из ключевых особенностей ИИ в образовании — это его способность оперативно выявлять слабые стороны в обучении студентов. Используя аналитические инструменты и алгоритмы, ИИ может отслеживать, какие темы вызывают трудности у студентов, на каких заданиях они часто ошибаются или задерживаются. Это позволяет не только быстро корректировать учебный процесс, но и предоставляет преподавателям ценные данные для работы с каждым учеником, выявляя тех, кто нуждается в дополнительной поддержке или более глубоком объяснении материала.

Раннее выявление таких проблем также способствует предотвращению академической неуспешности и снижению уровня стресса у студентов, поскольку они получают помощь на ранних стадиях.

9. Возможности для образования в течение всей жизни: С развитием ИИ образовательные возможности становятся доступными для людей на разных стадиях жизни. Образовательные платформы с использованием ИИ помогают взрослым, работающим людям и пенсионерам улучшать свои навыки или осваивать новые профессии без необходимости посещать традиционные учебные заведения.

Кроме того, ИИ способствует созданию индивидуальных образовательных траекторий, учитывая профессиональные цели, личные интересы и доступное время для обучения. Это является важным аспектом для людей, стремящихся адаптироваться к быстро меняющемуся рынку труда, где умение быстро овладевать новыми знаниями становится необходимостью.

10. Упрощение и улучшение системы оценки: Одной из серьезных задач в образовании является объективность и прозрачность оценивания. ИИ способствует созданию более справедливых и прозрачных систем оценки. Алгоритмы, работающие на основе ИИ, могут проверять тесты, курсовые работы и проекты, используя заранее установленные критерии и стандарты, исключая субъективность в оценке. Более того, эти системы могут предоставлять детализированную обратную связь, что помогает учащимся понять свои ошибки и улучшить результаты.

К примеру, ИИ может анализировать текстовые работы студентов и выделять слабые места в структуре аргументации, грамматике или стиле. Это помогает не только оценивать знания, но и развивать навыки письма и критического анализа.

11. Экономия времени и ресурсов: Одним из важнейших аспектов внедрения ИИ в образование является значительная экономия времени и ресурсов. Автоматизация рутинных задач позволяет образовательным учреждениям сократить нагрузку на преподавателей, освобождая время для более глубокой работы с учащимися. Преподаватели могут сосредоточиться на проектных заданиях, обсуждениях и индивидуальной поддержке, а не тратить время на проверку десятков однотипных тестов.

Кроме того, ИИ помогает в управлении образовательными учреждениями, например, с помощью аналитики и прогнозирования позволяет оптимизировать расписания, ресурсы, управление финансами и планирование учебных курсов.

12. Снижение образовательного разрыва: ИИ играет важную роль в уменьшении образовательного разрыва между городскими и сельскими регионами, а также между развитыми и развивающимися странами. С помощью онлайн-курсов, платформ с

адаптивными алгоритмами и виртуальных репетиторов, студенты могут получать качественное образование независимо от географического положения. В удаленных районах, где отсутствует доступ к высококвалифицированным преподавателям или специализированным учебным материалам, ИИ может быть основным инструментом в обеспечении равного доступа к знаниям.

Применение ИИ в образовательных платформах способствует доступу к контенту на разных языках и позволяет учитывать культурные особенности, что значительно расширяет возможности для студентов в глобальном масштабе.

ИИ в профессиональном и техническом обучении

Использование искусственного интеллекта (ИИ) в профессиональном и техническом обучении становится ключевым элементом, обеспечивающим более эффективную подготовку специалистов для быстро меняющегося рынка труда. Внедрение ИИ в эту сферу помогает создать адаптивные образовательные системы, развивать практические навыки, улучшать качество обучения и обеспечивать индивидуальный подход к каждому учащемуся. Рассмотрим, как ИИ трансформирует профессиональное и техническое образование.

1. Персонализация обучения и адаптация образовательных траекторий: Одним из главных преимуществ ИИ в профессиональном обучении является возможность персонализации образовательного процесса. ИИ-системы могут адаптировать обучение под индивидуальные потребности студентов, учитывая их уровень знаний, темп освоения материала и предпочтения в методах обучения.

Примеры:

Адаптивные обучающие платформы, такие как Coursera или Udemy, используют ИИ для настройки образовательного контента в зависимости от успехов и предпочтений учащихся. Например, если студент испытывает трудности с определенной темой, система предложит дополнительные ресурсы и упражнения.

Системы рекомендаций, которые на основе анализа данных предлагают подходящие курсы, учебные материалы и практические задания для развития необходимых профессиональных навыков.

Это позволяет учащимся двигаться по учебной траектории, наиболее подходящей для их уровня подготовки и интересов, что особенно важно в таких областях, как программирование, инженерия, медицина и другие технические дисциплины.

2. Развитие практических навыков с помощью симуляций и виртуальных тренажеров: ИИ широко используется в создании виртуальных тренажеров и симуляторов, которые позволяют студентам развивать практические навыки без риска для жизни и здоровья, а также без необходимости наличия дорогостоящего оборудования. Эти симуляторы помогают обучающимся активно работать с реальными ситуациями в безопасной виртуальной среде.

Примеры:

Медицинское образование: Виртуальные тренажеры для хирургов, использующие ИИ, позволяют отрабатывать навыки операций, диагностики и принятия решений в реальных медицинских ситуациях.

Инженерное обучение: Использование виртуальных лабораторий и симуляторов для обучения работе с оборудованием и моделирования процессов, таких как настройка станков, производство деталей или испытания новых материалов.

Авиационное обучение: Пилоты могут тренироваться на виртуальных симуляторах, где ИИ моделирует различные сценарии, включая аварийные ситуации, что позволяет учащимся развивать критическое мышление и оперативность в принятии решений.

Эти инструменты позволяют обучающимся работать с реальными задачами в контролируемой и безопасной среде, что значительно улучшает их профессиональные навыки.

3. Обучение с использованием геймификации и ИИ-игр: Геймификация и использование игровых элементов в обучении — это еще одна область, где ИИ оказывает значительное влияние. В профессиональном и техническом обучении геймифицированные подходы помогают повысить мотивацию учащихся и сделать обучение более интерактивным и увлекательным.

Примеры:

Игровые платформы, которые используют ИИ для создания адаптивных образовательных игр, основанных на реальных рабочих процессах. Например, студенты в области проектирования могут участвовать в игре, где они строят и управляют виртуальными предприятиями, сталкиваясь с реальными бизнес-проблемами.

Геймифицированные тренажеры, где ИИ анализирует поведение студента, предлагая задания, которые соответствуют его текущему уровню навыков и одновременно стимулируют их улучшение через игровые механики, такие как баллы, уровни и достижения.

Игры, в которых используются ИИ-технологии, могут быть полезными для обучения навыкам, связанным с принятием решений, управлением проектами, решением технических задач и взаимодействием с клиентами.

4. Использование ИИ в автоматизации оценки и обратной связи: В профессиональном и техническом обучении важную роль играет регулярная оценка знаний и навыков. ИИ помогает сделать процесс оценки более объективным и быстрым, что позволяет преподавателям сосредоточиться на более глубоком анализе работы студентов.

Примеры:

Автоматическая проверка заданий и тестов: ИИ-системы могут быстро и точно проверять тесты, задания и практические работы, давая студентам немедленную обратную связь. Это позволяет им быстрее понимать свои ошибки и корректировать действия.

Анализ выполнения практических заданий: В случае, если задание требует практических навыков, ИИ может анализировать действия студента, например, при моделировании технических процессов, и предоставить детализированную обратную связь о том, какие этапы были выполнены правильно, а где есть недочеты.

ИИ помогает ускорить процесс оценки и позволяет более точно выявлять слабые места в обучении студентов, что способствует более эффективному развитию их навыков.

5. Повышение качества обучения через анализ данных и прогнозирование: ИИ-системы могут собирать и анализировать большие объемы данных о деятельности студентов, что позволяет выявлять тенденции и прогнозировать результаты их обучения. Это дает возможность образовательным учреждениям и компаниям по обучению сотрудников принимать более обоснованные решения по улучшению качества образования.

Примеры:

Аналитика успеваемости: ИИ может отслеживать успехи студентов в режиме реального времени и прогнозировать их достижения, определяя, кто из учащихся нуждается в дополнительной поддержке или углубленном обучении.

Определение трудностей на ранних этапах: ИИ может выявлять проблемы на самых ранних стадиях обучения, что позволяет преподавателям и наставникам вмешиваться вовремя и корректировать учебный процесс.

Прогнозирование потребностей рынка труда: ИИ может анализировать данные о текущем и будущих трендах в профессиональных областях и рекомендовать изменения в образовательных программах, чтобы подготовить студентов к востребованным профессиям.

Такой анализ данных помогает образовательным учреждениям оперативно адаптировать программы обучения, обеспечивая соответствие текущим требованиям рынка труда.

6. Инклюзивность и доступность обучения: ИИ способствует созданию более инклюзивной образовательной среды, делая профессиональное и техническое обучение доступным для людей с ограниченными возможностями. С помощью ИИ можно разрабатывать инструменты, которые помогают людям с различными потребностями учиться более эффективно.

Примеры:

Технологии помощи для людей с инвалидностью: ИИ может быть использован для создания решений, которые помогут людям с ограниченными возможностями, например, для разработки текстов с голосовым сопровождением или программ для автоматического перевода жестового языка.

Переводчики на основе ИИ: Для студентов, говорящих на разных языках, ИИ может предложить перевод в реальном времени, что помогает преодолеть языковой барьер в обучении.

Такие технологии способствуют более равному доступу к профессиональному обучению, независимо от физических или языковых барьеров.

Преимущества ИИ в образовании

Улучшение

доступности:

ИИ делает образование доступным для людей с ограниченными возможностями. Например, инструменты преобразования речи в текст помогают студентам с нарушением слуха, а экранные читалки поддерживают слабовидящих.

Возможности для обучения в течение всей жизни:

Платформы на базе ИИ, такие как edX и Udemy, предоставляют возможность профессионалам повышать квалификацию в удобном темпе, поддерживая концепцию непрерывного образования.

Экономическая

эффективность:

ИИ снижает затраты на качественное образование за счет автоматизации рутинных задач и создания масштабируемых решений для больших групп учащихся.

Глобальный

охват:

Платформы на базе ИИ позволяют учащимся из удаленных или неблагополучных регионов получать доступ к качественным образовательным ресурсам, преодолевая образовательный разрыв.

Вызовы внедрения ИИ в образование

1. Конфиденциальность и безопасность данных

Использование ИИ связано с необходимостью сбора большого объема персональных данных, что вызывает опасения по поводу утечек и злоупотребления. Образовательные учреждения должны обеспечить защиту этой информации.

2. Скрытая предвзятость алгоритмов

ИИ может неосознанно воспроизводить предвзятость, заложенную в его исходных данных, что может привести к неравному отношению к учащимся.

3. Зависимость от технологий

Чрезмерная опора на инструменты ИИ может ослабить критическое мышление и навыки межличностного общения, так как студенты могут предпочитать автоматизированную помощь человеческому взаимодействию.

4. Цифровое неравенство

Доступ к технологиям ИИ зависит от стабильного интернета и современных устройств, которые могут быть недоступны для учащихся из бедных или отдаленных районов.

5. Сопротивление изменениям

Некоторые преподаватели и образовательные учреждения могут сопротивляться внедрению ИИ из-за нехватки технических навыков, ограниченных бюджетов или страха замены их технологий.

Примеры использования ИИ в образовании

Кейс 1: Адаптивные системы обучения в США

Carnegie Learning использует ИИ для индивидуального преподавания математики. Система анализирует успеваемость учащихся в реальном времени, регулируя сложность заданий и предоставляя точную обратную связь.

Кейс 2: ИИ в китайских школах

Китай активно внедряет системы, использующие распознавание лиц и аналитику на основе ИИ, чтобы отслеживать вовлеченность учащихся в процессе уроков. Это помогает преподавателям выявлять отвлекающихся студентов и корректировать подходы к обучению.

Кейс 3: ИИ для доступного образования в Индии

Такие приложения, как Microsoft Reading Progress и Google Bolo, направлены на повышение грамотности среди малообеспеченного населения Индии. Они используют распознавание речи, чтобы обучать чтению на местных языках.

Этические аспекты ИИ в образовании

Внедрение искусственного интеллекта (ИИ) в сферу образования сопровождается не только технологическими и педагогическими изменениями, но и вызывает важные этические вопросы. Эти вопросы касаются таких аспектов, как приватность, справедливость, равенство, ответственность и влияние на взаимодействие между преподавателями и учащимися. Рассмотрим основные этические проблемы, с которыми сталкивается использование ИИ в образовательной сфере.

1. Конфиденциальность и безопасность данных: Одним из основных этических вызовов является сбор и обработка данных о студентах. ИИ-системы, такие как образовательные платформы, могут собирать подробную информацию о личных данных, успеваемости, обучении и поведении учащихся. Важно, чтобы эти данные использовались исключительно в образовательных целях и с соблюдением принципов конфиденциальности.

Проблемы:

Неавторизованный доступ к данным студентов.

Неправомерное использование информации, например, для рекламы или других коммерческих целей.

Нарушение конфиденциальности, когда данные становятся доступными третьим лицам или использованы без согласия учащихся.

Для решения этих проблем образовательные учреждения должны обеспечивать прозрачность в отношении того, какие данные собираются, как они будут использоваться и кто имеет к ним доступ. Регулирование защиты данных, такое как GDPR в Европе, может служить примером хороших практик для защиты конфиденциальности студентов.

2. Скрытая предвзятость и дискриминация: ИИ-системы могут воспроизводить предвзятость, которая существует в данных, на которых они обучаются. Например, если алгоритм использует исторические данные, в которых уже есть предвзятые оценки (по полу, этнической принадлежности или социальному статусу), это может привести к дискриминации определённых групп студентов.

Проблемы:

Скрытая предвзятость в оценках — ИИ может ошибочно оценивать способности студентов или предсказывать их успехи, исходя из предвзятых или неполных данных.

Неравенство в образовании, когда студенты из определённых групп получают худшие оценки или меньшие возможности для обучения, даже если они способны достичь большего.

Решение этой проблемы требует постоянного мониторинга и тестирования ИИ-систем на предмет скрытых предвзятостей и внесения корректировок в алгоритмы, чтобы избежать неравенства и дискриминации.

3. Прозрачность решений ИИ: Принятие решений ИИ-системами часто является непрозрачным для пользователей. Когда ИИ оценивает работы студентов или предлагает образовательные материалы, учащиеся и преподаватели могут не понимать, по каким критериям были приняты эти решения. Отсутствие ясности может привести к недоверию и непониманию со стороны пользователей.

Проблемы:

Отсутствие прозрачности в алгоритмах, которые принимают решения.

Невозможность объяснить почему ИИ принял конкретное решение или дал определенную рекомендацию.

Для решения этой проблемы важно развивать «объяснимый ИИ» (explainable AI), когда система может предоставить понятные объяснения своих решений, основанные на прозрачных и объяснимых алгоритмах.

4. Риски замены преподавателей: Использование ИИ в образовании поднимает вопрос о возможной замене преподавателей. Несмотря на то, что ИИ может автоматизировать многие процессы (например, проверку тестов), роль учителя в обучении остается ключевой, особенно в аспектах эмоциональной поддержки, развития критического мышления и творческого подхода.

Проблемы:

Дегуманизация образования, когда ИИ начинает заменять человеческое взаимодействие, которое играет важную роль в личностном развитии студентов.

Социальная изоляция студентов, которые могут стать зависимыми от взаимодействия с машинами, а не с реальными людьми.

Решение заключается в том, чтобы ИИ дополнял деятельность преподавателя, а не заменял его, предоставляя учителям инструменты для более эффективной работы, освобождая их от рутинных задач, но оставляя за ними основную роль в мотивации и поддержке студентов.

5. Неравенство в доступе к ИИ-технологиям: Одним из серьёзных этических вопросов является доступность ИИ в образовании для всех. Студенты из более богатых регионов или стран имеют доступ к передовым образовательным технологиям, тогда как в менее развитых регионах технологии ИИ остаются труднодоступными.

Проблемы:

Цифровое неравенство, когда не все студенты имеют равные возможности доступа к ИИ-ресурсам, таким как образовательные платформы или обучающие программы.

Углубление социального неравенства, когда использование технологий способствует углублению различий между регионами или социальными группами.

Для решения этой проблемы необходимы государственные инициативы и частные инвестиции, направленные на расширение доступа к образовательным технологиям и инфраструктуре, что позволит обеспечить равные возможности для всех студентов.

6. Ответственность за ошибки ИИ: Когда ИИ системы делают ошибки, например, неправильно оценивают работы студентов или предлагают неподобающие рекомендации, важно определить, кто несет ответственность за эти ошибки. Это может быть особенно важно, если ошибка ИИ повлияет на будущее студента, его карьеру или личное развитие.

Проблемы:

Неопределенность в ответственности за ошибки ИИ-систем: кто виноват, если система ошибается? Преподаватель? Разработчик? Или сам ИИ?

Отсутствие механизмов компенсации для студентов, пострадавших от ошибок ИИ.

Необходимы четкие правовые нормы и процедуры для установления ответственности в случае ошибок ИИ в образовании. Это позволит предотвратить возможные правовые и социальные последствия для студентов и образовательных учреждений.

7. Этические стандарты и регулирование ИИ в образовании: Для того чтобы использование ИИ в образовании было этичным, важно разработать и внедрить строгие

стандарты и регулирующие механизмы. Эти стандарты должны включать в себя защиту прав студентов, минимизацию предвзятости, обеспечение справедливости и инклюзивности. Также важно создавать этические комиссии и следить за соблюдением стандартов при разработке и внедрении ИИ-систем в образовательных учреждениях.

Проблемы:

Отсутствие универсальных этических стандартов, которые регламентируют использование ИИ в образовании.

Неравномерное внедрение технологий, когда этические и правовые вопросы остаются без должного внимания.

Для решения этих проблем нужно активно разрабатывать международные соглашения и рекомендации, а также внедрять этические кодексы для разработчиков ИИ в образовательной сфере.

Тенденции будущего в области ИИ и образования

1. Эмоциональный ИИ

Будущие системы ИИ смогут распознавать эмоции учащихся по выражениям лица и анализу голоса, создавая более чуткое взаимодействие.

2. Экосистемы обучения в течение всей жизни

ИИ станет центральным элементом экосистем, где ученики смогут непрерывно приобретать новые навыки, адаптируясь к требованиям стремительно меняющегося рынка труда.

3. Расширенная интеграция AR/VR

Использование AR/VR с ИИ выйдет за рамки симуляций, позволяя проводить совместные виртуальные занятия, где учащиеся из разных уголков мира смогут взаимодействовать в реальном времени.

4. Этический дизайн ИИ

По мере повышения осведомленности инструменты ИИ будут разрабатываться с акцентом на справедливость, прозрачность и инклюзивность, минимизируя предвзятость и обеспечивая равные результаты для всех.

Заключение

Интеграция искусственного интеллекта в образование обладает потенциалом демократизировать доступ к знаниям, способствовать инновациям и решать давно существующие проблемы традиционной системы обучения. Хотя существуют такие препятствия, как вопросы конфиденциальности данных и цифрового неравенства, преимущества значительно перевешивают риски.

Для того чтобы ИИ действительно преобразовал образование, он должен дополнять, а не заменять преподавателей. Вооруженные инструментами ИИ учителя смогут сосредоточиться на вдохновении и воспитании студентов. На пересечении технологий и обучения основная цель всегда должна заключаться в том, чтобы создать систему образования, которая позволит каждому ученику раскрыть свой потенциал.

Вот пример списка литературы по теме "ИИ в профессиональном и техническом обучении". Он включает как основные работы, так и более специализированные источники:

Использованная литература:

1. **Александрова, Е. А.** (2019). *Искусственный интеллект в образовательных технологиях*. Москва: Научная книга.
2. **Бартельс, М.** (2020). *Геймификация в обучении: Внедрение ИИ в образовательные процессы*. Санкт-Петербург: Питер.
3. **Курилова, Т. А., Левин, И. И.** (2021). *Технологии искусственного интеллекта в сфере образования*. Москва: Высшая школа экономики.
4. **Робертс, К. А.** (2020). *AI in Education: The Impact of Artificial Intelligence on Learning and Teaching*. Oxford: Oxford University Press.

5. **Смирнова, Н. В.** (2022). *Адаптивные образовательные технологии: Применение ИИ в обучении*. Екатеринбург: Уральское издательство.

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ: ОҚУ ПРОЦЕСІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

¹Мәулімсейіт Д. Б., ²Боранкулов Б. А. ³Изханова Б. Е.

¹ техника ғылымдарының магистрі, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

² техника ғылымдарының магистрі, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

³ техника ғылымдарының магистрі, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

¹ORSID: <https://orcid.org/0009-0007-3440-7211>, email: dmaulimseit@gmail.com

²ORSID: <https://orcid.org/0009-0009-8168-948X>, email: borankulovb@gmail.com

³ORSID: <https://orcid.org/0009-0008-0688-6224>, email: izkhanova@list.ru

Аңдатпа. Мақалада жасанды интеллекттің (ЖИ) кәсіби және техникалық білім берудегі рөлі зерттеледі және оның білім беру үдерістерін трансформациялауға әсері талқыланады. Ерекше назар білім беру контентін студенттердің жеке қажеттіліктеріне бейімдейтін ЖИ технологияларының көмегімен оқытуды жекелендіруге аударылады. Бұл студенттердің оқу материалына терең бойлауына мүмкіндік береді. ЖИ медицина, инженерия және авиация сияқты салаларда практикалық дағдыларды қауіпсіз виртуалды ортада меңгеруге арналған виртуалды симуляторлар мен жаттықтырғыштарды жасау үшін қолданылады.

Сонымен қатар, мақалада ЖИ арқылы кәсіби оқытуға геймификация мен ойын тәсілдерін енгізу талқыланады. Бұл әдістер студенттердің мотивациясын арттырып, оқу үдерісін қызықты әрі тиімді етеді. Мысалы, виртуалды кәсіпорындарды басқаруға немесе техникалық міндеттерді модельдеуге арналған ойын платформалары қолданылуда.

Білім мен дағдыларды бағалауды автоматтандыру — маңызды аспектілердің бірі. ЖИ жүйелері студенттердің нәтижелерін тез және объективті түрде талдайды, бұл оқытушылар мен оқушыларға әлсіз тұстарды жақсартуға назар аударуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, ЖИ-дің аналитикалық мүмкіндіктері білім беру мекемелеріне студенттердің жетістіктерін болжауға және оқу бағдарламаларын нарық талаптарына бейімдеуге көмектеседі.

Мақалада деректердің құпиялылығы, цифрлық теңсіздікті еңсеру және инклюзивтілікті қамтамасыз ету сияқты ЖИ-ді енгізудің этикалық аспектілері талқыланады. ЖИ мүмкіндігі шектеулі адамдарға арналған қолжетімді білім беру бағдарламаларын әзірлеуді жеңілдетеді және тілдік кедергілерді еңсеруге көмектеседі.

Қорытындылай келе, ЖИ-ді кәсіби және техникалық білім беруде пайдалану заманауи еңбек нарығының талаптарына жауап беретін тиімді, икемді және инклюзивті білім беру жүйесін дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, дәстүрлі оқыту әдістерін ЖИ технологияларымен үйлестірудің маңыздылығы атап өтіледі.

Кілт сөздер: Жасанды интеллект, кәсіби білім, техникалық оқыту, оқытуды жекелендіру, геймификация, виртуалды симуляторлар, бағалауды автоматтандыру, инклюзивтілік, ЖИ этикасы, цифрлық теңсіздік.

AI IN EDUCATION: TRANSFORMATION OF THE LEARNING PROCESS

¹Maulimseiit D.B., ²Borankulov B.A., ³Izkhanova B.E..

¹ master of technical sciences, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

² master of technical sciences, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

³ master of natural sciences, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

¹ORSID: <https://orcid.org/0009-0007-3440-7211>, email: dmaulimseit@gmail.com

²ORSID: <https://orcid.org/0009-0009-8168-948X>, email: borankulovb@gmail.com

³ORSID: <https://orcid.org/0009-0008-0688-6224>, email: izkhanova@list.ru

Abstract. The article explores the role of artificial intelligence (AI) in vocational and technical education, emphasizing its impact on transforming educational processes. Special attention is given to personalized learning, where AI adapts educational content to meet the individual needs of students, enabling a deeper understanding of the material. AI technologies are utilized to create virtual simulators and trainers, allowing students to practice skills in a safe virtual environment, particularly in fields like medicine, engineering, and aviation.

The paper also discusses the integration of gamification and game-based approaches into professional training through AI. These methods increase student motivation, making the learning process more engaging and effective. Examples include gaming platforms for managing virtual enterprises or simulating technical tasks.

Another significant aspect is the automation of knowledge assessment using AI. These systems quickly and objectively analyze students' performance, enabling educators and learners to focus on addressing weaknesses. The analytical capabilities of AI also help educational institutions forecast student outcomes and tailor curricula to meet market demands.

Ethical considerations, such as data privacy, bridging the digital divide, and ensuring inclusivity, are integral to the discussion. AI facilitates accessible education programs for people with disabilities and helps overcome language barriers.

The article concludes that the use of AI in vocational and technical education fosters the development of an efficient, flexible, and inclusive educational system that meets the demands of the modern labor market. At the same time, it emphasizes the need to combine AI with traditional teaching methods to achieve a balanced approach.

Key words: Artificial intelligence, vocational education, technical training, personalized learning, gamification, virtual simulators, automated assessment, inclusivity, AI ethics, digital inequality.

ӘОЖ 621.01.; 622.023

<https://orcid.org/0009-0006-0749-8448>

ТҮЗУДЕГІ ЖӘНЕ ЖАЗЫҚТЫҚТАҒЫ ПРОЕКТИВ КООРДИНАТАЛАР ЖҮЙЕСІ

¹Темирбеков Б.Ж., ²Жолдасов С.А.

¹Магистр, аға оқытушы Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

²Техника ғылымдарының кандидаты, доцент Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

¹<https://orcid.org/0009-0006-0749-8448>, e-mail: beybit_t@mail.ru

²<https://orcid.org/0009-0009-7939-4834>, e-mail: joldasov10@mail.ru

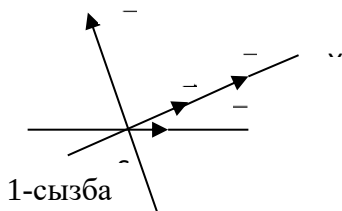
Аңдатпа. Түзудегі, жазықтықтағы проектив координаталар жүйесі аффиндік және Гомотетикалық жүйелер мен салыстырмалы түрде векторлық, матрицалық пропорционалдық анықтамаларымен теоремалары арқылы дәлелденді.

Кілт сөздер: проектив түзуде, координаталар, аффин, бағыттаушы, вектор, коллинеар, гомотетикалық, пропорционал, қажеттілік, проектив, матрица, Коэффициент, фундаментал, Мебиус, теорема,

Кіріспе

S центрлі шокта (проектив түзуде) координаталар жүйесін енгіземіз.

R_2 жазықтықта S центрлі аффин координаталар жүйесін қарастырамыз. $\vec{e}_1, \vec{e}_2$ координат векторлар болсын. шоққа тиісті кез келген түзу (нүкте) өзінің бағыттаушы векторы арқылы бір мәнді анықталуы белгілі (1-сызба). Сондықтан бағыттаушы вектор $\vec{X}$ тің координаталары X_1, X_2 X нүктені (түзуді) толық анықтайды. Бірақ бұл нүкте (түзу) басқа $\vec{X}'$ вектор арқылы да анықталуы мүмкін.

Жоғарыдағы екі $\vec{X}$ және $\vec{X}'$ бағыттаушы векторлар коллинеар, яғни $\vec{X}' = k\vec{X}$ ($k \neq 0$). Сондықтан (kx_1, kx_2) бір жұп сандарда X нүктені (түзуді) анықтайды. Демек, бір жұп пропорционал сандары шоққа тиісті нүктені (түзуді) анықтайды. X нүктенің координатасын әр түрлі белгілеу мүмкін:

$$X(x_1, x_2), \quad X(x_1 : x_2), \quad X = \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \end{pmatrix}.$$

Анықтама. Жалпы бастапқы нүктеге ие болған екі аффин координаталар жүйесінің координат векторлары пропорционал болса, яғни $\vec{e}_1' = h\vec{e}_1, \quad \vec{e}_2' = h\vec{e}_2$ (1). Онда бұл жүйелерді гомотетикалық жүйелер деп аталады.

Теорема. Жалпы бастапқы нүктеге ие болған екі аффин координаталар жүйесінің бір проектив жүйені анықтауы үшін олардың гомотетикалық жүйе болуы қажетті және жеткілікті.

Дәлелдеу. (Жеткіліктілігі). Ұйғарайық берілген екі аффин координаталар жүйесі гомотетикалық жүйе болсын, яғни сондай бір $h \neq 0$ саны бар болып $\vec{e}_1' = h\vec{e}_1, \quad \vec{e}_2' = h\vec{e}_2$ мұндағы $\vec{e}_1, \vec{e}_2$ және $\vec{e}_1', \vec{e}_2'$ базис векторлар: кез келген X нүктенің X бағыттаушы векторы пропорционал координаталарға ие екендігін дәлелдейміз.

Ұйғарайық $\vec{X}$ вектор $(S, \vec{e}_i)$ жүйеде (x_1, x_2) координаталарға ие болсын, яғни $\vec{X} = x_1 \vec{e}_1 + x_2 \vec{e}_2$ (2).

(2) ге (1) ді қойып табамыз:

$$\vec{X} = \frac{x_1}{h} \vec{e}_1' + \frac{x_2}{h} \vec{e}_2'.$$

Демек $(S, \vec{e}_i')$ жүйеде $\vec{X}$ вектор $\left(\frac{x_1}{h}, \frac{x_2}{h}\right)$ координаталарына ие екен, яғни $\vec{X}$ вектордың $(S, \vec{e}_i')$ жүйедегі координаталарына пропорционал екен.

Қажеттілігі. Ұйғарайық шоқтағы екі жүйе бір проектив координаталарды анықтасын. Бұл дегеніміз вектордың координаталары $(x_1, x_2), (x'_1, x'_2)$ пропорционал. Дербес жағдайда $\vec{e}'_1$ вектор $(S, \vec{e}_i)$ жүйеде $(0,1)$, ал $(S, \vec{e}_i)$ жүйеде $(h_1, 0)$ координаталарға ие. Яғни $\vec{e}'_1 = h\vec{e}_1$. Дәл осылай $\vec{e}'_2 = h\vec{e}_2$. Енді $\vec{e}_1 + \vec{e}_2 = h_1\vec{e}_1 + h_2\vec{e}_2$ векторын қарастырайық. Бұл вектордың $(S, \vec{e}_i)$ жүйедегі координаталары (h_1, h_2) . Шартқа қарағанда бұл жұптар пропорционал, сондықтан $h_1 = h_2$. $h = h_1 = h_2$ десек (1) келіп шығады.

Біз түзулер шоғында проектив координаталар жүйесін енгіздік. Бірақта бұл жерде бұл шоқтың элементі болмайтын вектордан пайдаландық. Енді проектив координаталарды тек шоққа тиісті түзумен мәселесін қарас тырайық. Бұл мәселені келесі теорема шешеді.

Теорема. Проектив түзудің кез келген E_1, E_2, E_0 нүктелері үшін жалғыз проектив координаталар жүйесі бар болып, бұл жүйеде олардың координаталары $E_1(1;0), E_2(0;1), E_0(1;1)$ болады.

Дәлелдеу: дәлелдеуді евклид геометриясы тілінде жүргіземіз. (Бар болуы). Ұйғарайық $\vec{l}_0 - \vec{S}$ шоқтың өтетін E_0 түзудің қандайда бір бағыттаушы векторы болсын. Бұл векторды $\vec{l}_1$ және $\vec{l}_2$ векторлар арқылы жіктесек $\vec{l}_0 = \vec{l}_1 + \vec{l}_2$ болады. Яғни E_1 түзу үшін $\vec{l}_1$ координат вектор.

Енді $\vec{S}$ шоқта $(S, \vec{e}_i)$ аффин координаталар жүйесін енгіземіз. Бұл жүйеде $\vec{l}_1, \vec{l}_2, \vec{l}_0$ векторлары $\vec{l}_1 = (1,0), \vec{l}_2 = (0,1), \vec{l}_0 = (1,1)$ координаталарына ие болады. Демек, $(S, \vec{e}_i)$ жүйе теорема шарттарын қанағаттандырады.

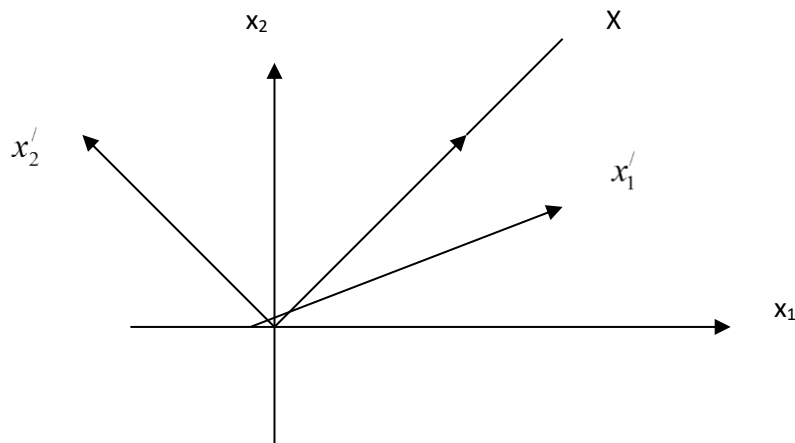
Жалғыздығын дәлелдегенде екі $(S, \vec{e}_i), (S, \vec{e}_i)$ аффин координаталар жүйесінің гомотетикалық жүйе екендігін дәлелденеді.

Демек проектив координаталар жүйесі үш нүкте арқылы анықталады. Бұл нүктелерді координаталар жүйесінің фундаментал нүктелері деп аталады. E_1 және E_2 нүктелерді координат нүктелер, E_0 нүктені бірлік нүкте деп аталады. Бұл жүйені қысқаша

$R(E_1, E_2, E_0)$ немесе $R(E_i)$ түрінде белгіленеді.

Енді бір нүктенің екі проектив координаталар жүйесіндегі координаталары арасындағы байланысты терминдер арқылы (евклид геометрия тілінде) баяндау.

$(S, \vec{e}_i)$ және $(S, \vec{e}'_i)$ -екі проектив координаталар жүйесі болып $X - \vec{S}$ шоққа тиісті түзу болсын. Онда оның координаталарын жоғарыдағы жүйелерде сәйкес $(x_1, x_2), (x'_1, x'_2)$ десек, вектор формада

2-сызба

Проектив түзу (геометрияда) жалпы анықталған пропорционалдық ұғымы жоқ сондықтан бір жүйеден екінші жүйеге өтуді матрица түрінде

$$\lambda X' = PX \quad (2)$$

түрінде немесе координаталармен

$$\begin{cases} \lambda x'_1 = P_{11}x_1 + P_{12}x_2 \\ \lambda x'_2 = P_{21}x_1 + P_{22}x_2 \end{cases} \quad (3)$$

$$\text{Мұнда } X = \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \end{pmatrix}, \quad X' = \begin{pmatrix} x'_1 \\ x'_2 \end{pmatrix}, \quad P = \begin{pmatrix} P_{11} & P_{12} \\ P_{21} & P_{22} \end{pmatrix}$$

Сонымен бір P матрица $h \neq 0$ коэффициент анықтығында анықталады, яғни hP да өту матрицасы болады. Жоғарыда айтылғандардан өту теңдеуін

$$\mu X = QX' \quad (4)$$

түрінде жазуға болады, мұнда $\mu = \lambda^{-1}$, $Q = P^{-1}$ немесе координаталарда

$$\begin{cases} \mu x_1 = q_{11}x'_1 + q_{12}x'_2 \\ \mu x_2 = q_{21}x'_1 + q_{22}x'_2 \end{cases} \quad (5)$$

Ұйғарайық $\bar{\psi} : \bar{R}_1 \rightarrow \bar{S}$ перспектив бейнелеу болсын.

P_1 проектив түзуде барлық нүктелер тең құқықты. Бірақта меншіксіз нүкте айрықша роль атқарады. Егер меншіксіз нүктені фундаментал нүктелердің бірі деп алсақ, онда айрықша түрдегі проектив координаталар жүйесі пайда болады. Сондықтан келесі анықтама келіп шығады.

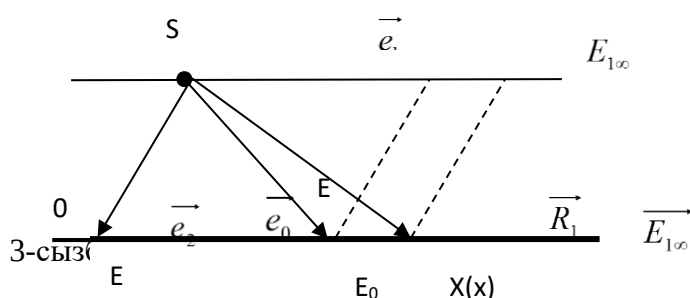
Анықтама. Егер $R(E_1, E_2, E_0)$ проектив жүйесінің бір фундаментал нүктесі E_1 меншіксіз нүкте болса, онда мұндай жүйені бір текті аффин координаталар жүйесі деп айтылады.

R_1 дегі аффин координаталар жүйесі бір тексіз жүйе деп аталады. Бұл жүйе екі нүктемен анықталады. О-координаталар басы және Е нүкте, оның координатасын 1 –ге тең деп алынады.

Бір текті координаталар жүйесінен айырмашылығы бір текті координаталар жүйесінде меншіксіз нүкте анық координаталарға ие болады, оның координатасы анықтамадан (1,0) ге тең.

Теорема. R_1 дің меншікті нүктесі X тің біртекті координатасы x болса, онда сәйкес бір текті жүйеде оның координатасы $(x:1)$ ге тең болады.

Дәлелдеу. Ұйғарайық R_1 де бір тексіз координаталар жүйесі O нүкте және E нүктемен анықталсын. Онда $\overline{R_1}$ де сәйкес бір текті координаталар жүйесі $E_{1\infty}; E_2 = 0, E_0 = E$ нүктелермен беріледі.
 $\overline{R_1}$ түзуді перспектив түзуге айналдырамыз.

Бұл шоқта $(S, \overrightarrow{e_i})$ жүйені айрықша таңдаймыз: $\overrightarrow{l_1}, \overrightarrow{l_2}, \overrightarrow{l_0}$ векторлары $SE_{1\infty}, SE_2, SE_0$ түзулерінің бағыттаушы векторлары болсын:

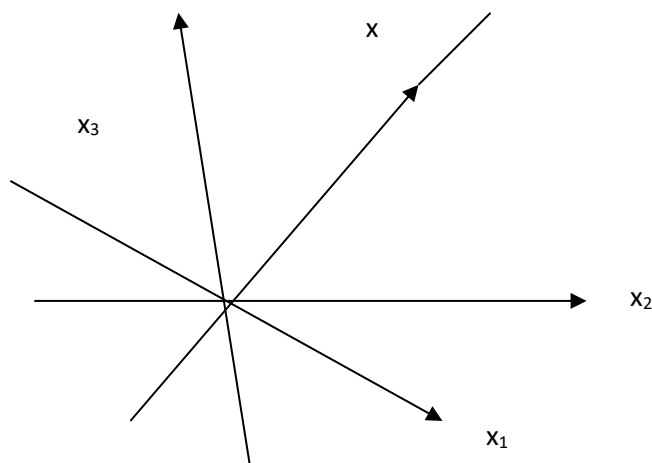
$$\overrightarrow{l_1} = \overrightarrow{E_2 E_0}, \overrightarrow{l_2} = \overrightarrow{S E_2}, \overrightarrow{l_0} = \overrightarrow{S E_0}$$

Онда $SE_i, i = 1, 2, 0$ түзулері шоқта, сондықтан E_i нүктелер түзуде $(1;0), (0;1), (1;1)$ координаталарына ие болады. Сондықтан $X \in R_1$ нүктенің координатасы (SX) түзудің координатасына тең болады, оның бағыттаушы векторының координатасын $(x,1)$ деп алу қолай, онда X нүктенің координатасы $(x,1)$ жұп болады.

Жазықтықта проектив координаталар жүйесі проектив түзудегідей енгізіледі.

Евклид терминалогиясынан пайдаланамыз.

S центрлі $\overline{S}$ шоқ берілген болсын, (S, e_i) аффин координаталар жүйесі болсын, $i = 1, 2, 3$. Онда шоққа тиісті кез келген X түзу өзінің бағыттаушы векторы $\overrightarrow{X}$ арқылы бір мәнді анықталады. $\overrightarrow{X}$ вектор (S, e_i) жүйеде (x_1, x_2, x_3) сандарымен анықталады. Осы үш санға пропорционал болған $(\lambda x_1, \lambda x_2, \lambda x_3)$ реттелген үш сандарды X түзудің проектив координаталары деп аталады.

2-сызба

Проектив нүкте координатасын белгілеген белгімен проектив түзудің координатасын анықтаймыз:

$$X(x_1 : x_2 : x_3), \quad X = \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{pmatrix}$$

Гомотетикалық координаталар жүйесі бір жүйені анықтау туралы теорема бұл жерде орынды. Бұл теоремадан келесі теорема келіп шығады.

Теорема. Проектив жазықтықтың кез келген үшеуі коллениар болмаған төрт E_1, E_2, E_3, E_0 нүктесі үшін жалғыз проектив координаталар жүйесі бар болып бұл нүктелер $E_1(1;0)$, $E_2(0;1;0)$, $E_3(0;0;1)$, $E_0(1;1;1)$ координаталарына ие болады.

Бұл теореманың дәлелі екінші параграфтағы дәл осылай теореманың дәлеліне ұқсас.

Сөйтіп жазықтықта проектив координаталар жүйесі кез келген үшеуі коллениар болмаған төрт нүктемен анықталады екен. $E_i, i=1,2,3,0$ нүктелерді проектив координаталар жүйесінің фундаментал нүктелері деп аталады. $i=1,2,3$ де E_i лерді координат нүктелер деп аталады, E_0 ді бірлік нүкте деп аталады.

Проектив жазықтықта проектив нүктелерді проектив түрлендіруге ұқсас болады, бірақ айырмашылық матрицаның элементтері үшеу болады.

$$\lambda X' = PX \quad (6)$$

$$\mu X = QX' \quad (7)$$

(6) ің координаталардағы көрінісі:

$$\begin{cases} \lambda x'_1 = p_{11}x_1 + p_{12}x_2 + p_{13}x_3, \\ \lambda x'_2 = p_{21}x_1 + p_{22}x_2 + p_{23}x_3 \\ \lambda x'_3 = p_{31}x_1 + p_{32}x_2 + p_{33}x_3 \end{cases} \quad (8)$$

Дәл осылай (2) нде жазуға болады.

Кеңейтілген евклид жазықтығында проектив координаталар ұғымын бірінші рет Мебиус енгізді. Ол бұл координаталарды барицентрлік координаталар деп атады. Август Фердинанд Мебиус (1790-1868)-неміс геометрі. Біздің терминде барицентрлік координаталарды проектив координаталардың арнайы жағдайы деп қарауға болады. Мұнда

E_0 ді $E_1E_2E_3$ үшбұрыштың медианалары қиылысқан нүкте деп алынады. Бұл тәсілдерді яғни аналитикалық тәсілдері проектив геометрияға қолдауды Мебиуспен бірге Плоккер енгізген Юлиус Плюккер (1801-1868)-неміс геометры және физигі.

Ұйғарайық бірер проектив координаталар жүйесінде үш A, B, C нүктелер берілген:

$$A = \begin{pmatrix} a_1 \\ a_2 \\ a_3 \end{pmatrix}, \quad B = \begin{pmatrix} b_1 \\ b_2 \\ b_3 \end{pmatrix}, \quad C = \begin{pmatrix} c_1 \\ c_2 \\ c_3 \end{pmatrix} \quad (9)$$

$\vec{a}(a_1, a_2, a_3), \vec{b}(b_1, b_2, b_3), \vec{c}(c_1, c_2, c_3)$ бұл нүктелердің (түзулердің) бағыттаушы векторлары болсын.

A, B, C нүктелердің коллениарлығы (бір түзде жатулығы) $\vec{a}, \vec{b}, \vec{c}$ векторлардың колинеарлығын эквивалент, яғни

$$\begin{vmatrix} a_1 & b_1 & c_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix} = 0 \quad (10)$$

$A(a_1; a_2; a_3), B(b_1; b_2; b_3)$ нүктелерінен өтетін түзу теңдеуін жазайық. (AB) түзуінде жататын кез келген $X(x_1; x_2; x_3)$ нүкте алайық. Онда A, B, X нүктелері коллениар, яғни координата формада коллениарлық шартын жазсақ

$$\begin{vmatrix} x_1 & a_1 & b_1 \\ x_2 & a_2 & b_2 \\ x_3 & a_3 & b_3 \end{vmatrix} = 0 \quad (11)$$

немесе

$$x_1 \begin{vmatrix} a_2 & b_2 \\ a_3 & b_3 \end{vmatrix} - x_2 \begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_3 & b_3 \end{vmatrix} + x_3 \begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_2 & b_2 \end{vmatrix} = 0$$

Жоғарыдағы коэффициенттердің кемінде біреу нөлге тең емес, себебі A және B бағандардың элементтері пропорционал емес.

Демек, кез келген түзудің теңдеуі айнымалыларға қатысты бір текті екен. Кері тұжырымда орынды, яғни келесі теорема орынды:

Теорема. Кез келген бір текті

$$U_1x_1 + U_2x_2 + U_3x_3 = 0 \quad (12)$$

Теңдеу біреу түзудің теңдеуін анықтайды, мұнда $(U_1, U_2, U_3) \neq (0, 0, 0)$.

Дәлелдеу. Ұйғарайық $n_1 \neq 0$ болсын. $A(-U_2; U_1; 0)$ және $B(-U_3; 0; U_1)$ нүктелерді алсақ жоғарыдағы шартқа бағынады, яғни $(U_1, U_2, U_3) \neq (0, 0, 0)$.

(11) –теңдеуі бойынша (AB) түзудің теңдеуін тапсақ (12) келіп шығады.

Теорема дәлелденді.

Тілімізге еркін бере отырып (U_1, U_2, U_3) сандарын түзудің координаталары деп атаймыз. Сондықтан (12) ні матрица формада

$$uX = 0 \quad (13)$$

Теңдеуімен жазуға болады, мұнда $U = (U_1; U_2; U_3)$,

$$X = \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{pmatrix}$$

(11) –теңдікпен оның бағандары сызықты тәуелді, бірақ A және B нүктелер түрлі болғандықтан екінші және үшінші бағандар сызықты тәуелсіз. Сондықтан бірінші бағанды қалған екі бағанның сызықты комбинациясы көрінісінде өрнектеуге болады, яғни

$$\begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{pmatrix} = \alpha \begin{pmatrix} a_1 \\ a_2 \\ a_3 \end{pmatrix} + \beta \begin{pmatrix} b_1 \\ b_2 \\ b_3 \end{pmatrix} \quad \text{немесе}$$

$$\begin{cases} x_1 = \alpha a_1 + \beta b_1 \\ x_2 = \alpha a_2 + \beta b_2 \\ x_3 = \alpha a_3 + \beta b_3 \end{cases} \quad (14)$$

(14) ды түзудің параметрлік теңдеуден айтылады. Егер толықтап айтсақ проектив жазықтықтағы проектив түзудің параметрлік теңдеуі деп айтылады, мұнда α, β -параметрлер. (14) ды матрица формада

$$X = \alpha A + \beta B \quad (15)$$

көрінісінде жазуға болады.

Әрбір (α, β) жұпқа (A, B) түзудің анық бір нүктесі сәйкес келеді. Пропорционал жұптарға бір нүкте сәйкес келеді, себебі

$X = \alpha A + \beta B$ және $X' = \alpha' A + \beta' B$ бағандар пропорционал сонда тек сонда егер (α, β) және (α', β') жұптар пропорционал болса.

Енді үш $l(l_1; l_2; l_3), m(m_1; m_2; m_3), n(n_1; n_2; n_3)$ түзудің бір шоққа тиістілік шартын табайық.

Бұл үш түзу жалпы нүктеге ие болуы үшін

$$\begin{cases} l_1 x_1 + l_2 x_2 + l_3 x_3 = 0 \\ m_1 x_1 + m_2 x_2 + m_3 x_3 = 0 \\ n_1 x_1 + n_2 x_2 + n_3 x_3 = 0 \end{cases}$$

Бір текті теңдеулер жүйесі нөлден өзге шешімге ие болуы қажет. Алгебрадан белгілі бұл жағдай

$$\begin{vmatrix} l_1 & l_2 & l_3 \\ m_1 & m_2 & m_3 \\ n_1 & n_2 & n_3 \end{vmatrix} = 0 \quad (16)$$

Болған жағдайда орындалады.

(11) үш түзудің бір шоққа тиісті болу шарты екен.

Сондықтан $U(U_1; U_2; U_3)$ түзудің $l(l_1; l_2; l_3)$ және $m(m_1; m_2; m_3)$ түзулерімен анықталған шоққа тиісті болуы үшін

$$\begin{vmatrix} U_1 & U_2 & U_3 \\ l_1 & l_2 & l_3 \\ m_1 & m_2 & m_3 \end{vmatrix} = 0$$

болуы қажет. Соңғы теңдіктен l, m әр түрлі түзулер болғандықтан U (баған) түзу l және m бағандардың сызықты комбинациясы болады:

$$U = \lambda l + \mu m \quad (17)$$

немесе координаталарда

$$\begin{cases} U_1 = \lambda l_1 + \mu m_1 \\ U_2 = \lambda l_2 + \mu m_2 \\ U_3 = \lambda l_3 + \mu m_3 \end{cases} \quad (18)$$

(12) және (13) шоктың параметрлік теңдеулері деп айтылады, λ, μ - параметрлер. λ, μ -ге мәндерді беріп шокқа тиісті түзулерді аламыз.

Теорема дәлелденеді.

Мысал.1. P_1 проектив түзуде екі проектив координаталар жүйесі берілген болсын:

$R = R(E_i)$ және $R' = R(E'_i)$. $E'_i, i=1,2,0$ фундаментал нүктелердің R жүйедегі

координаталары берілген:

$E_1(0,1), E_2(1,2), E_0(2,-1)$.

Бір нүктеден екінші жүйеге өту теңдеулерін табылсын.

Шешуі. Өту теңдеудің

$$\begin{cases} \mu x_1 = q_{11}x'_1 + q_{12}x'_2 \\ \mu x_2 = q_{21}x'_1 + q_{22}x'_2 \end{cases}$$

түрінде іздейміз.

E'_i нүктелердің R және R' жүйедегі координаталары белгілі:

	E'_1	E'_2	E'_3
R жүйеде	0:1	1:2	2:-1
R' жүйеде	1:0	0:1	1:1

Бұл координаталарды өту теңдеулеріне қойып 6 теңдеуді аламыз. Әрбір үш нүкте үшін пропорционалдық коэффициенттері μ түрлі деп аламыз:

$$\begin{cases} O = q_{11} \begin{cases} \mu_2 = q_{12} \\ r_1 = q_{21} \end{cases} \begin{cases} 2\mu_0 = q_{11} + q_{12} \\ -\mu_0 = q_{21} + q_{22} \end{cases} \end{cases}$$

Бірін торт теңдеуіндегі q_{ij} лардың мәндерін соңғы екі теңдеуіне қойсақ:

$$\begin{cases} 2\mu_0 = \mu_2 \\ -\mu_0 = r_1 + 2r_2 \end{cases}$$

Бұл жүйені шешіп: $r_1 = -5\mu_0, \mu_2 = 2\mu_0$ сондықтан

$$q_{11} = 0, q_{12} = 2\mu_0, q_{21} = -5\mu_0, q_{22} = 4\mu_0.$$

Q матрица тұрақты санды көбейту анықтығында анықталған, сондықтан $\mu_0 = 1$, деп

алып $q_{11} = 0, q_{12} = 2, q_{21} = -5, q_{22} = 4$ екенін табамыз. Онда өту матрицасы

$$\begin{cases} \mu x_1 = 2x'_2 \\ \mu x_2 = -5x'_1 + 4x'_2 \end{cases}$$

екенін табамыз.

Мысал.2. 1-мысалдағы координаталар жүйесінде проектив түзудің екі нүктесінің координаталары берілген: $A(1;-1)$ нүктенің R' жүйедегі координаталары және $B(2;3)$ нүктенің R жүйедегі координаталары. А нүктенің R жүйедегі В нүктенің R' жүйедегі координаталары табылсын.

Шешеуі. 1-мысалдағы координаталарды түрлендіру теңдеулерінен пайдаланамыз.

А нүкте үшін:

$$\begin{cases} \mu x_1 = 2 \cdot (-1) = -2 \\ \mu x_2 = -5 \cdot 1 + 4 \cdot (-1) = -9 \end{cases}$$

Сондықтан $x_1 : x_2 = 2 : 9$ немесе $A(2:9)$ В нүкте үшін

$$\begin{cases} 2\mu = 2x'_2 \\ 3\mu = -5x'_1 + 4x'_2 \end{cases}$$

Бұл жүйеден $x'_2 = \mu, x'_1 = \frac{1}{5}\mu$, яғни $x'_1 : x'_2 = 1:5$ демек $B(1:5)$.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Александров П.С., Лекции по аналитической геометрии. М.1968г.
2. Атанасян Л.С., Гуревич Г.Б., Геометрия. М.,1976г.
3. Базылев В.Т., Дуничев К.И. Геометрия. М., 1975г.
4. Вольберг О.А. Основные идей проективной геометрии. М.-Л. 1949г.
5. Гуревич Г.Б. Проективная геометрия. М., 1960г.
6. Ефимов Н.В. Высшая геометрия. М., 1978г.
7. Сборник задач по геометрия Л.С. Атанасясия. М., 1975г.
8. Харстсхори Р. Основы проективной геометрии. М., 1970г.
9. Четверухин Н.Ф. проективная геометрия. М., 1953.
10. ЮНГ. Дж В. Проективная геометрия М., 1949г.

СИСТЕМА ПРОЕКТИВНЫХ КООРДИНАТ НА ПРЯМОЙ И ПЛОСКОСТИ

¹Темирбеков Б.Ж., ²Жолдасов С.А.

¹Магистр, старший преподаватель TashenevUniversity, г. Шымкент, Казахстан

²Кандидат технических наук, доцент TashenevUniversity, г. Шымкент, Казахстан

¹<https://orcid.org/0009-0006-0749-8448>, e-mail: beybit_t@mail.ru

²<https://orcid.org/0009-0009-7939-4834>, e-mail: joldasov10@mail.ru

Аннотация. Система проективных координат на прямых, плоскостях доказана теоремами с аффинными и гомотетическими системами и сравнительно векторными, матричными пропорциональными определениями

Ключевые слова проектирует, координаты, аффин, направляющий, вектор, коллинеар, гомотетический, пропорционал, необходимость, проектив, матрица, коэффициент, фундаментал, теорема Мебиуса

PROJECTIVE COORDINATE SYSTEM ON THE LINE AND PLANE

¹Temirbekov B.T., ²Zholdassov S.A.

¹Master's degree, lecturer Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

²Candidate of technical sciences, lecturer Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

¹<https://orcid.org/0009-0006-0749-8448>, e-mail: beybit_t@mail.ru

²<https://orcid.org/0009-0009-7939-4834>, e-mail: joldasov10@mail.ru

Annotation. The system of projective coordinates on lines, planes is proved by theorems with affine and homothetic systems and relatively vector, matrix proportional definitions

Key words: projects, coordinates, affine, directional, vector, collinear, homothetic, proportional, necessity, projective, matrix, coefficient, fundamental, Möbius theorem

УДК 004.896

МРНТИ 47.59.49

РОЛЬ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В МИРЕ

¹У.Е. Кенжебаева, ²Б.А. Боранкулов, ³Б.Е. Изханова

¹Старший преподаватель, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

²Преподаватель, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

³Старший преподаватель, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

¹ORCID:<https://orcid.org/0009-0000-2674-1649> e-mail: makusa62@mail.ru

²ORCID:<https://orcid.org/0009-0009-8168-948X> e-mail: borankulovb@gmail.com

³ORCID:<https://orcid.org/0009-0008-0688-6224> e-mail: botagozizh@gmail.com

Аннотация. В сфере искусственного интеллекта (ИИ) в последнее время наблюдаются замечательные достижения, которые формируют целые отрасли, производят революцию в технологиях и фундаментально меняют то, как мы воспринимаем будущее. 2023 год стал поворотным моментом в эволюции искусственного интеллекта, принес революционные достижения и заложив основу для интригующих перспектив на предстоящий год.

В статье говорится о достижениях в области ИИ за последний 2023 год, а именно, достижения в области разговорного искусственного интеллекта, диалоговый ИИ, компьютерное зрение, интернет вещей, роль ИИ в открытиях, а также перспективы развития на 2024 год.

Также в статье коротко говорится об этических вопросах ИИ, связи ИИ с квантовыми вычислениями и интеграции ИИ с метавселенной, о влиянии ИИ на здравоохранение, постройку городов с поддержкой ИИ, роль в образовании и т.д.

Ключевые слова: искусственный интеллект, прогресс, клиенты, приложения, данные, эволюция, отрасль, умный город, виртуальная реальность

Введение

В 2023 году в ИИ произошли глобальные изменения, которые оказывают и по сей день огромное влияние на различные сферы жизнедеятельности человека. Особенно хочется отметить достижения, которые произошли в области обработки естественного языка и компьютерного зрения. Они расширили возможности систем ИИ. То есть это

означает, что ИИ стал понимать особенности человеческого языка и научился работать с визуальными данными, причем с очень высокой точностью и скоростью.

Результатом этого является появление новейших приложений, которые применяются в различных сферах обслуживания клиентов, для создания контента, в здравоохранении, автономных транспортных средствах, наблюдении и многого другого [1,2].

Эти достижения расширяют потенциал ИИ, который в дальнейшем может использоваться при решении сложных задач и проблем.

Назовем некоторые из них:

1. Достижения в области разговорного ИИ. Примером разговорного ИИ являются следующие приложения:

- Dominos – Заказ, запросы, чат-бот статуса
- Программное обеспечение для преобразования текста в речь (TTS)
- Программное обеспечение для распознавания речи
- eBay — интуитивно понятный ShopBot
- Spotify — чат-бот для поиска музыки [1].

2. Развитие диалогового ИИ дал возможность лучше понимать запросы пользователей, тем самым обеспечивая естественное общение между голосовыми помощниками, чат-ботами и людьми.

3. Достижения в компьютерном зрении: ИИ дает возможность распознавать и анализировать визуальные данные. Эти достижения стали широко использоваться в медицинской диагностике, автономных транспортных средствах и наблюдении. Здесь они позволяют принимать более быстрые и точные решения на основе визуальной информации.

4. ИИ в интеграции Интернета вещей: интеграция ИИ с улучшенным прогнозным обслуживанием Интернета вещей, персонализированным пользовательским интерфейсом и использованием ресурсов в различных отраслях, от здравоохранения до производства.

В настоящее время Интернет интегрировался в Интернет вещей. Такое сочетание может дать к очень хорошим результатам. Примерами могут служить разумные бизнес-операции. Приведем еще примеры: машина, которая еще нормально работает, заранее заказывает запасные части, то есть наперед знает, что ей понадобится или продавец, заранее знающий запрос покупателя.

5. ИИ играет огромную роль в научных открытиях: примерами могут служить разработка новых медикаментов, моделирование климата, открытия в области материаловедения, обработка больших данных [3,4].

Этические структуры искусственного интеллекта: в 2023 году стали развиваться различные этические структуры искусственного интеллекта. Они позволяют обеспечить прозрачность, подотчетность и справедливость при принятии алгоритмических решений в различных отраслях.

Этот аспект необходим, так как он нужен для того, чтобы человек понимал, как развивается современная цивилизация, и знать свое место в ней. Здесь искусственный интеллект рассматривается как исследовательское пространство. Кроме этого, этические аспекты помогают понять, чем отличается интеллект человека от искусственного интеллекта, влияние искусственного интеллекта на людей, и как в это быстроизменяющейся обстановке человеку сохранить достоинства и права.

Интеграция искусственного интеллекта с дополненной и виртуальной реальностью меняет сферу развлечения людей, воздействует на процесс образования за счет возможностей персонализированного контента и взаимодействия внутри метавселенной.

Интеграции ИИ с квантовыми вычислениями дает возможности решать сложные проблемы и ускорять процессы обучения ИИ в таких областях как финансы, криптография и логистика.

Анализ и результаты

Тенденции и перспективы искусственного интеллекта на 2024 год.

ИИ динамично развивается, и в этой области постоянно появляются инновации. Ожидается, что более широкое внедрение этических норм и правил, основанных на искусственном интеллекте, займет центральное место среди прогнозируемых тенденций. Заинтересованные стороны, представляющие различные отрасли, будут отдавать приоритет этичному внедрению ИИ, подчеркивая прозрачность, подотчетность и справедливость в алгоритмических процессах принятия решений. Это обязательство направлено на укрепление доверия и обеспечение ответственной интеграции ИИ в различные приложения [5,6].

Более того, ожидается, что ключевая роль ИИ в формировании метавселенной будет приобретать все большее значение. Слияние возможностей искусственного интеллекта с технологиями дополненной реальности (AR) и виртуальной реальности (VR) может произвести революцию в сфере развлечений, образования и коммуникации. Генерация контента на основе искусственного интеллекта и интерактивное моделирование в метавселенной обеспечат высоко персонализированный и захватывающий опыт, отвечающий разнообразным предпочтениям и потребностям пользователей.

Интеграция ИИ с различными сферами деятельности человека является очень перспективной и многообещающей. Она откроет новые возможности в решении сложных задач.

В сфере финансов, криптографии и логистики такое объединение может привести к появлению беспрецедентной вычислительной мощности, способствуя прорывам в обработке данных, шифровании и оптимизации логистики.

Кроме того, ожидается, что эволюция ИИ еще больше усилит его влияние в нескольких ключевых областях:

- Нововведения в здравоохранении. Здесь сферы воздействия ИИ с каждым годом все больше расширяются, а именно в точной медицине, прогнозировании заболеваний, операциях и удаленном мониторинге пациентов [7,8].

- Разрабатываются умные города, рассматриваются вопросы поддержки городской инфраструктуры с помощью ИИ.

- Прогнозирование, аналитика, процессы автоматизации трафика, управления энергопотреблением и сокращением отходов.

ИИ также играет огромную роль в вопросах кибербезопасности. По прогнозам специалистов меры кибербезопасности, которые разрабатываются на основе искусственного интеллекта развиваются для того, чтобы противодействовать все более сложным киберугрозам, появляющимся в мире. К ним относятся адаптивные меры безопасности, обнаружение аномалий и системы превентивного реагирования на угрозы.

Роль ИИ в образовании очень важна. Персонализированное обучение, образовательные платформы - это только лишь небольшая часть того, что предоставляет ИИ в образовании. Разрабатываются индивидуальные учебные программы, интеллектуальные системы обучения, где есть возможность отслеживать успеваемость учащихся и обеспечить более эффективную и инклюзивную среду обучения.

По мере развития ИИ эти тенденции и разработки в 2024 году подчеркивают его многогранный потенциал для переосмысления отраслей, расширения человеческих возможностей и решения сложных социальных проблем [3,4].

Заключение

В заключении можно сказать, что 2023 год был важным этапом в стремительном развитии искусственного интеллекта. Мы видим достижения ИИ, которые влияют на работу многих отраслей. По прогнозам 2024 год обещает новые инновации, новые возможности, новые приложения ИИ. Благодаря интеграции ИИ с другими новыми технологиями его границы расширяются. А это означает, что будущее за ИИ. Он будет

оставаться на переднем крае стимулирования прогресса и формирования того, как мы живем, работаем и взаимодействуем с миром.

Использованная литература:

1. Бессмертный, И. А. Интеллектуальные системы : учебник и практикум для вузов / И. А. Бессмертный, А. Б. Нугуманова, А. В. Платонов. – Москва : Юрайт, 2024. – 243 с. – (Высшее образование). – ISBN 978-5-534-01042-8. – URL: <https://urait.ru/bcode/537001>
2. Алейникова, Д. В. К проблеме общения человека с искусственным интеллектом / Д. В. Алейникова // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Образование и педагогические науки. – 2023. – Вып. 3 (848). – С. 9-15. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-problemeobscheniya-cheloveka-s-iskusstvennym-intellektom>
3. Бекоева, Д. Д. Нейропсихология мышления и искусственный интеллект / Д. Д. Бекоева // Педагогика и психология образования. – 2022. – № 3. – С. 175-184. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/neyropsihologiya-myshleniya-i-iskusstvennyy-intellekt>
4. Барышников, П. Н. Человек и системы искусственного интеллекта / П. Н. Барышников. – Вопросы философии. – 2023. – № 7. – С. 214-218. – URL: <https://eivis.ru/browse/doc/86692595>
5. Баканов, Б. А. Нейросети и брендинг. Искусственный интеллект как тест на человечность / Б. А. Баканов // Бренд-менеджмент. – 2023. – № 3. – С. 170-177. – URL: <https://grebennikon.ru/article-x6u4.html>
6. Баррат, Д. Последнее изобретение человечества: Искусственный интеллект и конец эры Homo sapiens : Научно-популярное / Баррат Д., Лисова Н. – Москва : Альпина нон-фикшн, 2016. – 304 с. – ISBN 978-5-91671-436-4. – URL: <https://znanium.com/catalog/product/916060>
7. Беликова, Е. К. Основные вопросы философии искусственного интеллекта / Е. К. Беликова // Философия и культура. – 2024. – № 1. – С. 1-11. – DOI 10.7256/2454-0757.2024.1.69543. – https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=69543 URL
8. Аммуни Бишкис Сознание человека и искусственный интеллект машин / Аммуни Бишкис // Научный журнал. – 2022. – № 2 (64). – С. 31-39. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/soznanie-cheloveka-i-iskusstvennyy-intellekt-mashin>
9. Беликова, Е. К. Проблема отнесения искусственного интеллекта к числу современных феноменов культуры / Е. К. Беликова // Общество: философия, история, культура. – 2024. – № 2(118). – С. 60-65. – DOI 10.24158/fik.2024.2.7. – URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=60785965>
10. Бескова, И. А. Естественный и искусственный интеллект: точки соприкосновения / И. А. Бескова // Вопросы философии. – 2023. – № 9. – С. 83-92. – URL: <https://eivis.ru/browse/doc/87705357>

ӘЛЕМДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТЕ ДАМУЫНДАҒЫ РӨЛІ МЕН БОЛАШАҒЫ

¹У.Е. Кенжебаева, ²Б.А. Боранкулов, ³Б.Е. Изханова

¹ Аға оқытушы, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан.

² Оқытушы, Tashenev University, г. Шымкент қ., Казахстан

³ Аға оқытушы, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан.

¹ ORSID: <https://orsid.org/0009-0000-2674-1649> e-mail: makusa62@mail.ru

² ORSID: <https://orsid.org/0009-0009-8168-948X> e-mail: borankulovb@gmail.com

³ ORSID: <https://orsid.org/0009-0008-0688-6224> e-mail: botagozizh@gmail.com

Андатпа. Жасанды интеллект (ЖИ) саласы жақында бүкіл индустрияны қалыптастыратын, технологияны төңкеріп, болашақты қабылдауды түбегейлі өзгертетін керемет жетістіктерді көрді. 2023 жыл жасанды интеллект эволюциясындағы бетбұрысты кезең болды, революциялық жетістіктерді әкелді және алдағы жылдың қызықты перспективаларына негіз болды.

Мақалада өткен 2023 жылдағы ЖИ саласындағы жетістіктер, атап айтқанда сөйлесу жасанды интеллект, компьютерлік көру, заттардың интернеті саласындағы жетістіктер, ЖИ - тің ашылуудағы рөлі, сондай-ақ 2024 жылға дейінгі даму перспективалары туралы айтылады.

Мақалада ЖИ - тің этикалық мәселелері, ЖИ - тің кванттық есептеулермен байланысы және ЖИ-тің метаверсімен интеграциясы, ЖИ-тің денсаулық сақтау саласына әсері, ЖИ - пен жұмыс істейтін қалалардың құрылысы, білім берудегі рөлі және т.б. туралы қысқаша айтылады.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, прогресс, клиенттер, қолданбалар, деректер, эволюция, индустрия, смарт қала, виртуалды шындық

ROLE AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE WORLD

¹U.E. Kenzhebayeva, ²B. A Borankulov, ³B.E. Izkhanova

¹ senior lecturer, University named after Z. A. Tashenev, Shymkent/Kazakhstan,

²lecturer, Z. A. Tashenev University, Shymkent/Kazakhstan

³senior lecturer, University named after Z. A. Tashenev, Shymkent/Kazakhstan

¹ORSID:<https://orsid.org/0009-0000-2674-1649> e-mail:makusa62@mail.ru

²ORSID:<https://orsid.org/0009-0009-8168-948X> e-mail:borankulovb@gmail.com

³ORSID:<https://orsid.org/0009-0008-0688-6224> e-mail: botagozizh@gmail.com

Abstract. The field of artificial intelligence (AI) has recently seen remarkable advances that are shaping entire industries, revolutionizing technology, and fundamentally changing the way we perceive the future. The year 2023 marked a turning point in the evolution of artificial intelligence, bringing revolutionary advances and setting the stage for intriguing prospects for the year ahead.

The article talks about achievements in the field of AI over the past 2023, namely, achievements in the field of conversational artificial intelligence, conversational AI, computer vision, Internet of things, the role of AI in discovery, as well as development prospects for 2024.

The article briefly talks about the ethical issues of AI, the connection of AI with quantum computing and the integration of AI with the metaverse, the impact of AI on healthcare, the construction of AI-enabled cities, the role in education, etc.

Key words: artificial intelligence, progress, clients, applications, data, evolution, industry, smart city, virtual reality.

КЕНЕЙТІРІЛТЕН ЕВКЛИД ТҮЗУІНДЕ НҮКТЕЛЕРДІН ҚОСАРЛАСҚАН ҚАТЫНАСЫ. ГАРМОНИЗМ

¹Темирбеков Б.Ж. – магистр, аға оқытушы «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ, Шымкент қаласы. beybit_t@mail.ru

² Мамадәлі Ж.Т – магистр, оқытушы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ, Шымкент қаласы. zhanerkemamadali@gmail.com

Аңдатпа. Проективті кеңейтілген Евклид түзуі және жазықтығы тақырыбы геометрияның екі негізгі бағыттарының, яғни Евклидтік және проективті геометрияның байланысын зерттейді. Евклидтік геометрияда кеңістік пен жазықтықтағы түзулер мен нүктелер арасындағы қатынастар қарастырылса, проективті геометрия шексіздік нүктелері мен түзулері арқылы бұл қатынастарды кеңейтіп, жаңа геометриялық құрылымдар енгізеді. Проективті кеңейту арқылы түзу мен жазықтықтың шексіздікке қатысты жаңа түсініктері ашылып, геометрияның мүмкіндіктері кеңейеді. Бұл тақырып, сонымен қатар, қазіргі математиканың бірқатар салаларында, мысалы, компьютерлік графика мен сәулет саласында кеңінен қолданылатын проективті әдістердің негізін құрайды. Кеңейтілген евклид түзуіндегі бір меншіксіз үш меншікті төрт нүктенің гармондық нүкте болуы үшін меншіксіз нүкте қатыспаған жұптың ортасы болуы қажетті және жеткілігі дәлелденді.

Кілт сөздер: Гармонизм, евклид түзулер, аффиндік кеңістіктер, теорема, проектив.

Кіріспе

Екі еселі қатынасты жай қатнас арқылы өрнектеуге болады. Сондықтан әуелі келесі анықтаманы береміз.

Анықтама. $\frac{\overrightarrow{AC}}{\overrightarrow{CB}}$ қатынасты проектив түзудегі үш A,B,C нүктелердің жай қатынасы деп айтылады және (ABC) түріндегі белгімен белгіленеді.

$$(ABC) = \frac{\overrightarrow{AC}}{\overrightarrow{CB}}. \quad (1)$$

Демек

Енді $a // b$ болса, олардың қатнасы анықтамасын еске түсірейік:

$\vec{a}$ және $\vec{b}$ векторлардың қатынасы деп, $\vec{a} = \lambda \vec{b}$ теңдігі орындалатын λ санына айтамыз.

Кеңейтілген евклид түзуіндегі төрт нүктенің екі еселі (күрделі) қатнасы жай қатнастар арқылы өрнектелуі мүмкін. Бірақта үш нүктенің жай қатнасы проектив түзу үшін бөтен ұғым. Сонда да ол мен байланысты кейбір фактілерді келтіреміз.

$\overline{R_1}$ кеңейтілген түзуімен $\overline{S}$ түзулер шоғы арасында перспектив сәйкестік орнатайық. Онда $\overline{R_1}$ дегі A,B,C,D нүктелердің проектив координаталары үшін $\vec{a} = \overrightarrow{CA}, \vec{b} = \overrightarrow{Sb}, \vec{c} = \overrightarrow{Sc}$ векторларының баған координаталарын алуға болады, мұнда қандайда бір $(S, \vec{e}_i)$ аффин координаталар жүйесіне қатысты алынады

$\overrightarrow{AB}$ векторын $\vec{U}$ мен белгілейік. Онда сондай γ және δ сандары бар болып, $\overrightarrow{AC} = \gamma \vec{U}, \overrightarrow{AD} = \delta \vec{U}$. Демек, $\vec{c} = \vec{a} + \gamma \vec{U}, \vec{d} = \delta \vec{U}$. Бірақта $\vec{U} = \vec{b} - \vec{a}$ болғандықтан,

$$\vec{c} = (1 - \gamma)\vec{a} + \gamma\vec{b}, \vec{d} = (1 - \delta)\vec{a} + \delta\vec{b}.$$

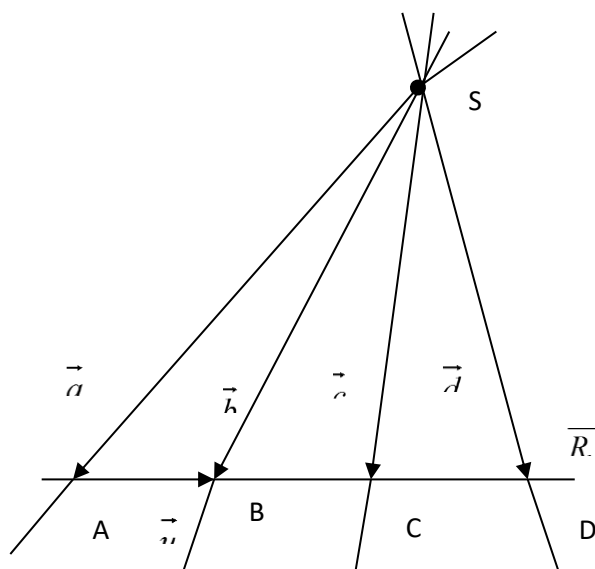
Мұндай қатынастар A,B,C,D нүктелердің координат бағандары үшін орындалады:

$$C = (1 - \gamma)A + \gamma B, \quad D = (1 - \delta)A + \delta B.$$

Бұл жүйеден $\alpha, \beta, \alpha', \beta'$ тарды тапсақ, $\alpha = 1 - \gamma, \beta = \gamma, \alpha' = 1 - \delta, \beta' = \delta$

Онда төрт нүктенің күрделі қатнасы анықтамасынан:

$$(ABCD) = \frac{\gamma}{1-\gamma} : \frac{\delta}{1-\delta}$$

1-сызба

Бірақта $\overrightarrow{AC} = \gamma \overrightarrow{U}$ және $\overrightarrow{CB} = (1-\gamma) \overrightarrow{U}$, онда $\frac{\gamma}{1-\gamma} = \frac{\overrightarrow{AC}}{\overrightarrow{CB}} = (ABC)$

Сондықтан $(ABCD) = (ABC) : (ABD) = (\overrightarrow{AC} / \overrightarrow{CB}) : (\overrightarrow{AD} / \overrightarrow{DB})$ (2)

(2) де төрт нүктенің екі еселі (күрделі) қатнасы жазылған. Сондықтан оны біз күрделі қатынас деп айтамыз. Енді төрт нүктенің біреуі меншіксіз нүкте болсын. Онда 3 дегі теореманы қолданып бұл нүктені соңғы нүкте деп алуға болады. Демек біз $(ABCD_\infty)$ күрделі қатынасты жай қатынастар арқылы өрнектеуіміз керек.

Бұрынғыдай $C = (1-\gamma)A + \gamma B$. $\overrightarrow{S}$ шоқтың D_∞ түзуінің бағыттаушы векторы деп $\overrightarrow{U} = \overrightarrow{b} - \overrightarrow{a}$ векторын алуға болады. Сондықтан $D_\infty = -A + B$,

$$(ABCD_\infty) = \frac{\gamma}{1-\gamma} : \frac{1}{-1} = -\frac{\gamma}{1-\gamma} \quad \text{Бұдан} \quad (ABCD_\infty) = -(ABC) = -\overrightarrow{AC} / \overrightarrow{CB}$$

(1.4.3).

Теорема: Кеңейтілген евклид түзуіндегі бір меншіксіз үш меншікті төрт нүктенің гармондық нүкте болуы үшін меншіксіз нүкте қатыспаған жұптың ортасы болуы қажетті және жеткілікті.

Дәлелдеу. (Қажеттілігі)

Гармондық нүктелердегі меншіксіз нүкте соңғы нүкте деп қабылдаймыз, ондай болмаса нүктелердің орындарын ауыстырып (белгілі қасиеттері қолданып) соңғы нүктеге ауыстырамыз.

Демек $(ABCD_{\infty}) = -1$.

(3)-формуладан $(ABC) = -(-1)$ немесе $\overrightarrow{AC} = \overrightarrow{CB}$.

Қажеттілігі дәлелденеді.

Жеткіліктілігі. Меншіксіз нүкте қатысқан жұптағы нүкте қатыспаған жұптағы кесіндінің ортасы болсын. Берілген төрт нүкте гармондық нүкте екендігін дәлелдейік. Бұл үшін меншіксіз нүктенің орналасуына қарай төрт жағдайды қарастырамыз:

Ұйғарайық $\overrightarrow{CB} = \overrightarrow{BD}$ және A_{∞} меншіксіз нүкте болсын. Онда 3 тегі теоремадан және (3)-формуладан

$$(A_{\infty}BCD) = (CDA_{\infty}B) = (DCBA_{\infty}) = -(DCB) = -\overrightarrow{DB} / \overrightarrow{BC} = -1.$$

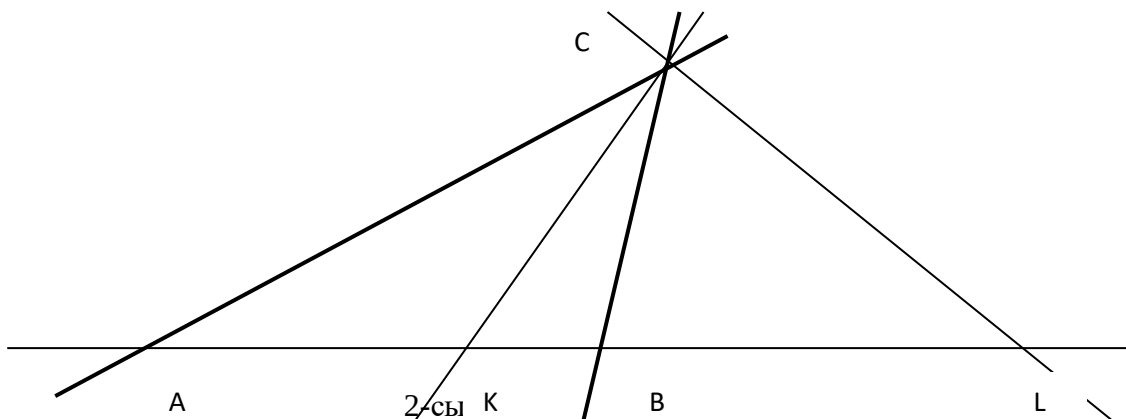
Демек берілген төрт нүкте гармонды нүкте екен. Қалған үш жағдай дәл осылай қарастырылады.

Мысал 1. Егер $\overrightarrow{AB} = \overrightarrow{BC} = \overrightarrow{CD}$ болса, онда $(ABCD)$ күрделі қатнас табылсын. Шешуі: күрделі қатнас анықтамасынан

$$(\overrightarrow{ABCD}) = (ABC) : (ABD) = -2 : \left(-\frac{3}{2}\right) = \frac{4}{3}$$

Мысал 2. үшбұрыштың ішкі және сыртқы бұрыштарының биссектриссалары (AB) түзуді K және L нүктелерінде қияды. A, B, K, L нүктелер гармонды нүкте екендігі дәлелденсін

Шешу. C бұрыштың ішкі және сыртқы биссектриссаларын алайық.

Үшбұрыштың ішкі бұрышының биссектриссасы қасиетінен

$$|AK| : |KB| = \lambda, \text{ мұнда } \lambda = |AC| : |CB|;$$

$\overrightarrow{AK}$ және $\overrightarrow{KB}$ векторлары бірдей бағытталғандығынан $(ABK) = \lambda$. Дәл осылай

үшбұрыштың сыртқы бұрыштарының қасиеттерінен $(ABL) = -\lambda$. Сондықтан $(ABKL) = \lambda : (-\lambda) = -1$.

Төрт нүктенің қосарласқан қатынасы. Гармонизм

$$A = \begin{pmatrix} a_1 \\ a_2 \end{pmatrix}, \quad B = \begin{pmatrix} b_1 \\ b_2 \end{pmatrix}, \quad C = \begin{pmatrix} c_1 \\ c_2 \end{pmatrix}$$

Егер болса, онда сондай α, β сандары бар болып

$$\begin{cases} c_1 = \alpha a_1 + \beta b_1 \\ c_2 = \alpha a_2 + \beta b_2 \end{cases}$$

мұнда $\begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_2 & b_2 \end{vmatrix} \neq 0$ себебі А,В нүктелер түрлі.

Анықтама. А,В,С,Д проектив түзудің координат бағандары болып α, β және α', β' сандары үшін

$$C = \alpha A + \beta B, D = \alpha' A + \beta' B \quad (3)$$

Онда $\frac{\beta}{\alpha} : \frac{\beta'}{\alpha'}$ қатынасты (санды) А,В,С,Д нүктелердің екі еселі (күрделі) қатынасы деп айтылады және

$$(ABCD) = \frac{\beta}{\alpha} : \frac{\beta'}{\alpha'} \quad (4)$$

Түрінде белгіленеді.

Екі еселі қатынастың қисындылығы (коректігі) келесі теоремадан келіп шығады.

Теорема. Ұйғарайық А,В,С,Д проективтүзудің төрт нүктесі болып, А,В,С,Д, және А₂,В₂,С₂,Д₂ сәйкес екі проектив координаталар жүйесіндегі координат бағандар болсын. Егер

$$\begin{cases} C_1 = \alpha_1 A_1 + \beta_1 B_1 \\ C_2 = \alpha'_1 A'_1 + \beta'_1 B'_1 \end{cases}, \quad \begin{cases} C_2 = \alpha_2 A_2 + \beta_2 B_2 \\ D_2 = \alpha'_2 A'_2 + \beta'_2 B'_2 \end{cases} \quad (5)$$

болса, онда

$$\frac{\beta_1}{\alpha_1} : \frac{\beta'_1}{\alpha'_1} = \frac{\beta_2}{\alpha_2} : \frac{\beta'_2}{\alpha'_2}.$$

Дәлелдеу.

$$\lambda X' = PX$$

формуладан

$\lambda A_2 = P A_1, \lambda B_2 = P B_1, \lambda C_2 = P C_1, \lambda D_2 = P D_1$ мұнда Р-бір жүйеден екінші жүйеге өту матрицасы, λ, y, z, t -пропорционалдық коэффициенттері.

(3)-формуладағы бірінші екі теңдеуді сол жақтан Р матрицаға көбейтсек $\lambda C_2 = \alpha_1 \lambda A_2 + \beta_1 \lambda B_2, \lambda D_2 = \alpha'_1 \lambda A_2 + \beta'_1 \lambda B_2$ бұл табылғандарды (3) тің екінші жүйедегі коэффициенттерімен салыстырсак:

$$\alpha_2 = \frac{\alpha_1 x}{z}, \beta_2 = \frac{\beta_1 y}{z}, \alpha'_2 = \frac{\alpha'_1 x}{t}, \beta'_2 = \frac{\beta'_1 y}{t},$$

Сондықтан

$$\frac{\beta_2}{\alpha_2} : \frac{\beta'_2}{\alpha'_2} = \frac{\frac{\beta_1 y}{z}}{\frac{\alpha_1 x}{z}} : \frac{\frac{\beta'_1 y}{t}}{\frac{\alpha'_1 x}{t}} = \frac{\beta_1}{\alpha_1} : \frac{\beta'_1}{\alpha'_1}$$

Теорема дәлелденді.

Теорема 2. проектив түзуде үш А,В,С нүкте және $(A, B, C, D) = n$ қатынас берілсе, онда бұл шартты қанағаттандыратын Д нүкте бір мәнді анықталады.

Бұл теореманың дәлелі ([1],3)-те.

Теорема 3. А,В және С,Д нүктелердің бөлінген (бөлінбеген) болуы үшін $(ABCD)$ күрделі қатынастың теріс (оң) болуы қажетті және жеткілікті. Символдармен бұл теореманы келесі түрде жазуға болады:

$$(ABCD) < 0 \Leftrightarrow A, B \div C, D$$

$$(ABCD) > 0 \Leftrightarrow A, B \div C, D$$

Нүктелердің орындарын ауыстырсақ күрделі қатынастың өзгеруі келесі қасиеттерге бағынады:

$$1). (CDAB) = (ABCD).$$

$$2). (ABDC) = \frac{1}{(ABCD)}.$$

$$3). (DBCA) = 1 - (ABCD).$$

Дәлелдеу. Бізге белгілі $C = \alpha A + \beta B, D = \alpha' A + \beta' B$, демек

$$(ABCD) = \frac{\beta}{\alpha} : \frac{\beta'}{\alpha'}$$

$$\left. \begin{array}{l} C = \alpha A + \beta B \\ D = \alpha' A + \beta' B \end{array} \right\} \text{ жүйені А және В баған бойынша шешіп табамыз.}$$

$$A = \frac{\beta'}{\alpha\beta' - \alpha'\beta} C + \frac{\beta}{\alpha'\beta - \alpha\beta'} D;$$

$$B = \frac{\alpha'}{\alpha'\beta - \alpha\beta'} C + \frac{\alpha}{\alpha\beta' - \alpha'\beta} D$$

Бұлардан

$$(CDAB) = \frac{\frac{\beta}{\alpha'\beta - \alpha\beta'}}{\frac{\beta'}{\alpha\beta' - \alpha'\beta}} : \frac{\frac{\alpha}{\alpha\beta' - \alpha'\beta}}{\frac{\alpha'}{\alpha\beta' - \alpha'\beta}} = \frac{\beta}{\beta'} : \frac{\alpha}{\alpha'} = (ABCD).$$

2). Теореманың екінші бөлігінің дәлелі тривиал:

$$(ABCD) = \frac{\beta'}{\alpha'} : \frac{\beta}{\alpha} = \frac{1}{(ABCD)}.$$

3). $\left. \begin{array}{l} C = \alpha A + \beta B \\ D = \alpha' A + \beta' B \end{array} \right\}$ жүйені C және A баған бойынша шешсек:

$$C = \frac{\alpha}{\alpha'} D + \frac{\alpha'\beta - \alpha\beta'}{\alpha'} B$$

$$A = \frac{1}{\alpha'} D - \frac{\beta'}{\alpha'} B.$$

Бұлардан

$$(DBCA) = \frac{\frac{\alpha'\beta - \alpha\beta'}{\alpha'}}{\frac{\alpha}{\alpha'}} : \frac{-\frac{\beta'}{\alpha'}}{\frac{1}{\alpha'}} = \frac{-\alpha'\beta + \alpha\beta'}{\alpha\beta'} = 1 - \frac{\alpha'\beta}{\alpha\beta'} = 1 - (ABCD)$$

Теорема дәлелденді (қасиеттер дәлелденді).

$$(ABCD) = 1 - (CBAA) = 1 - 1 = 0 \quad \text{немесе} \quad (ABAC) = \frac{1}{(ABAC)} = \frac{1}{\infty} = 0$$

Анықтама. Егер проектив түзудегі A, B, C, D нүктелер үшін $(ABCD) = -1$ болса, онда бұл нүктелерді гармонды нүктелер деп айтылады. Мұндай төрт нүкте проектив геометрияда маңызды роль атқарады және олардың көп қасиеттері бар.

10. Гармондық нүктелердің жуптары бір бірінен ажратады. Яғни $A_1C \div B_1D$ қатынас орынды.

20. Жұптардың орындары өзгермейтін ауыстыруда гармонизм бұзылмайды.

Бұл қасиеттерден егер $(ABCD) = -1$ болса, онда $(BACD) = (ABDC) = (BADC) = (CDAB) = (DCAB) = (CDBA) = (DCBA) = -1$

Мысал. Проектив түзде $A(1;-1), B(-2;1), C(1;3), D(1;0)$ нүктелер берілген. $(ABCD)$ екі еселі (күрделі) қатынас табылсын.

ШЕШҮ. Екі еселі қатынасты табу үшін $\alpha, \beta, \alpha', \beta'$ сандарын табуымыз керек. Бұл үшін C және D ларды A және B баған арқылы өрнектеуіміз керек:

$$\begin{vmatrix} 1 \\ 3 \end{vmatrix} = \alpha \begin{vmatrix} 1 \\ -1 \end{vmatrix} + \beta \begin{vmatrix} -2 \\ 1 \end{vmatrix}, \quad \begin{vmatrix} 1 \\ 0 \end{vmatrix} = \alpha' \begin{vmatrix} 1 \\ -1 \end{vmatrix} + \beta' \begin{vmatrix} -2 \\ 1 \end{vmatrix}$$

Бұл теңдеулер келесі теңдеулер жүйесіне эквивалент:

$$\begin{cases} 1 = \alpha - 2\beta, \\ 3 = -\alpha + \beta, \end{cases} \quad \begin{cases} 1 = \alpha' - 2\beta' \\ 0 = -\alpha' + \beta' \end{cases}$$

Бұл жүйелерді шешіп $\alpha, \beta, \alpha', \beta'$ тардың мәндерін табамыз:

$$\alpha = -7, \beta = -4, \alpha' = -1, \beta' = -1$$

Онда күрделі қатнас формуласынан

$$(ABCD) = \frac{\beta}{\alpha} : \frac{\beta'}{\alpha'} = \frac{-4}{-7} : \frac{-1}{-1} = \frac{4}{7}.$$

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Александров П.С., Лекции по аналитической геометрии. М.1968г.
2. Атанасян Л.С., Гуревич Г.Б., Геометрия. М.,1976г.
3. Базылев В.Т., Дуничев К.И. Геометрия. М., 1975г.
4. Вольберг О.А. Основные идей проективной геометрии. М.-Л. 1949г.
5. Гуревич Г.Б. Проективная геометрия. М., 1960г.
6. Ефимов Н.В. Высшая геометрия. М., 1978г.
7. Сборник задач по геометрия Л.С. Атанасяся. М., 1975г.
8. Харстсхори Р. Основы проективной геометрии. М., 1970г.
9. Четверухин Н.Ф. проективная геометрия. М., 1953.
10. ЮНГ. Дж В. Проективная геометрия М., 1949г.

ТОЧЕК НА РАСШИРЕННОЙ ЕВКЛИДОВОЙ ПРЯМОЙ ДВОЙНОЕ СООТНОШЕНИЕ. ГАРМОНИЗМ

¹**Темирбеков Б.Ж.** – старший преподаватель, АО «Университет имени Ж.А.Ташенева», г.Шымкент. beybit_t@mail.ru

²**Мамадали Ж.Т.** – магистр, преподаватель, АО «Университет имени Ж.А.Ташенева», г.Шымкент. zhanerkemamadali@gmail.com

Аннотация. Доказано, что для того, чтобы четыре собственные точки в расширенной евклидовой прямой были гармонической точкой, необходимо и достаточно, чтобы собственная точка была серединой пары без участия.

Ключевые слова: Гармонизм, евклидовы прямые, аффинные пространства, теорема, проектив.

THE POINTS ON THE EXTENDED EUCLIDEAN LINE HAVE A DOUBLE RATIO. HARMONY

¹**Temirbekov B.T.** – lecturer. LLP «University named after Z.A. Tasheneva» , Shymkent. beybit_t@mail.ru

² **Mamadali Zh.** – lecturer, LLP «University named after Z.A. Tasheneva», Shymkent
zhanerkemamadali@gmail.com

Abstract. It has been proven that for four proper points in the extended Euclidean line to be a harmonic point, it is necessary and sufficient that the proper point be the midpoint of a pair without participation.

Key words: Harmonism, Euclidean lines, affine spaces, theorem, projective.

ӨОЖ 621.3.049.75

<https://orcid.org/0009-0003-4519-3563>

СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУ ҮЛГЕРІМІН БОЛЖАУ ЖҮЙЕЛЕРІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН МАШИНАЛЫҚ ОҚЫТУҒА ШОЛУ

¹Б.С. Мұсабекова, ²Т.Б. Сметұлла, ³Н.Н. Базарбекова

¹Оқытушы, Ж.А. Тәшенов атындағы университет, Шымкент/Қазақстан

²Оқытушы, Ж.А. Тәшенов атындағы университет, Шымкент/Қазақстан

³Оқытушы, Ж.А. Тәшенов атындағы университет, Шымкент/Қазақстан

¹<https://orcid.org/0009-0003-4519-3563>, e-mail: musabekovab98@gmail.com

²<https://orcid.org/0009-0009-1446-159X>, e-mail: smatulla.t@gmail.com

³<https://orcid.org/0009-0003-7094-9182>, e-mail: bazarbekova.nn@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада студенттердің оқу үлгерімін болжауға арналған машиналық оқыту технологияларына шолу жасалады. Машиналық оқыту жүйелерін білім беру саласында қолдану арқылы студенттердің үлгерімін дәл болжауға, сонымен қатар оқыту процесін тиімді басқаруға мүмкіндік береді. Мақалада үлгерімді болжау жүйелерінің негізгі әдістері, алгоритмдері, соның ішінде деректерді алдын ала өңдеу, визуализация, және кластерлеу тәсілдері қарастырылады. Зерттеу барысында Moodle сияқты білім беру платформаларындағы деректерді талдаудың маңыздылығы атап өтіледі. Алынған нәтижелерді талдау негізінде студенттердің академиялық жетістіктерін болжау жүйелерін жақсарту жолдары ұсынылады, болашақ зерттеулерге қатысты ұсынымдар беріледі.

Кілт сөздер: машиналық оқыту, оқу үлгерімін болжау, студенттердің үлгерімі, деректерді визуализациялау, кластерлеу әдістері, Moodle платформасы, лог деректері.

Кіріспе

Деректермен байланысты технологиялардың жылдам дамуы білім беруді қайта құрып, білім беру реформаларын қалай жүргізуге және білім беру мекемелері мен студенттер үшін оң нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік беретініне деген оптимистік көзқарастарды қалыптастырып отыр. Білім беру саласындағы технологиялардың өсуі электронды оқу платформалары арқылы жеке дара мазмұнды ұсыну арқылы оқытуды революциялады.

Кең көлемдегі ақпараттың қолжетімділігі үлкен мүмкіндік болғанымен, бұл бірқатар қиындықтарды да тудырады. Деректердің шамадан тыс көптігі ақпаратты іздеу, сүзгіден өткізу және тиісті мәліметтерді таңдау процесін қиындатады. Студенттердің оқу нәтижелерін қадағалап, контентті жеке тұлғаға бейімдеп ұсынатын адаптивті электронды оқу жүйелері осы мәселені шешудің жолы болып табылады. Бұл жүйелер контентті және форматты студенттердің когнитивтік белсенділігін арттыру үшін және ақпараттық артық жүктемеден өту үшін бейімдеп, оқу үдерісін жеңілдетеді. Қандай оқу элементтерін

бейімдеу қажет екенін және оны қаншалықты дәрежеде жасау керектігін зерттеу адаптивті электронды оқу жүйелерінің негізгі бағыты болып табылады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Адаптивті электронды оқу ұсыныстарының жүйесінің мақсаты — студенттердің оқу нәтижелерін жақсарту. Қосымша мақсаттар мыналарды қамтиды: өзектілік, жаңашылдық, белгісіздік, және әртүрлілік. Сонымен қатар, тиімді ұсыныстар жасау үшін белгілі бір критерийлер қажет: түсініктілік, сенімділік, қанағаттанушылық, сендіру, тиімділік, және әсерлілік.

Бұл мақала құрылымы келесідей:

Технологиялардың жылдам дамуы оқытуды түбегейлі өзгертіп, оны онлайн ресурстармен қамтамасыз етіп, білім жеткізудің негізгі тәсіліне айналдырды. Оқу тиімділігін арттыру үшін деректер аналитикасын пайдалану, трендтерді болжау және ресурстарды оңтайлы бөлу арқылы студенттердің оқу нәтижелерін жақсартуға және қажетті білім мен дағдыларды меңгеруге арналған мақсатты ұсыныстар жасау мүмкіндігі пайда болды. Бұл әдебиеттерге шолу электронды оқытуды дамытудағы трендтерді болжау мен ресурстарды оңтайландыру мәселелерін зерттеп, олардың оқу нәтижелеріне әсерін қарастырады.

Хуссейн және басқа авторлар машиналық оқыту алгоритмдерін студенттердің өткен оқу әрекеттеріне негізделген оқу нәтижелерін болжау үшін қолданды, бұл жеке оқу жолдарын құру арқылы нәтижелерді жақсартуға болатынын көрсетті. Мұндай болжау модельдері студенттердің үлгерімі нашарлайтын немесе оқудан шеттетілетін кезеңдерін анықтап, оқытушыларға ерте араласуға мүмкіндік береді.

Деректерді өңдеу техникасын пайдалана отырып, оқытушылар студенттердің оқу материалдарымен қалай әрекет ететінін, уақытты қалай басқаратындығын және оқу бағдарламасы бойынша қалай алға жылжитынын көрсететін жасырын үлгілерді анықтай алады. Кликстрим деректерін, әртүрлі модульдерде өткізілген уақытты және бағалау нәтижелерін талдау арқылы зерттеушілер белгілі бір студенттер топтары үшін ең тиімді ресурстар мен оқыту әдістерін анықтай алады. Ромеро және Вентура pattern identification арқылы контентті жеке оқушылардың қажеттіліктеріне бейімдеуді, сараланған оқытуды қолдауды және оқушылардың тиімді қатысуын арттыруды талқылайды.

Уорсли және Бликштейн pattern identification оқушылардың когнитивтік процесстерін түсінуге көмектесетінін атап өтіп, оқытушыларға өздерінің оқыту әдістерін сәйкесінше бейімдеуге мүмкіндік береді. Оқушылардың қателіктеріндегі үлгілерді анықтау тиімді кері байланыс механизмдерін дамытуға мүмкіндік береді, бұл электронды оқу орталарында оқу нәтижелерін жақсартуда маңызды рөл атқарады.

Ресурстарды тиімді бөлу білім беру мекемелеріне оқушыларға қажетті қолдау, технологиялар және контентті тиімді және үнемді түрде ұсынуға мүмкіндік береді. Цай және басқа авторлар оқу басқару жүйелерін оқушылардың пайдалану үлгілері мен кері байланыстарын талдау арқылы оңтайландыруды ұсынады, бұл ресурстарды ең көп қажет ететін жерлерге бөлуге мүмкіндік береді. Оқушының нәтижелеріне негізделген контентті жеке бейімдейтін адаптивті оқыту платформалары үлкен көлемдегі деректер мен есептеу ресурстарын қажет етеді.

Ламас және басқа авторлар электронды оқу платформаларына машиналық оқыту алгоритмдерін енгізу ресурстарды динамикалық түрде бөлуге мүмкіндік беретінін ұсынады. Олардың зерттеуі жасанды интеллект (AI) жүйелерінің нақты уақыттағы студент деректері негізінде оқу материалдарын, викториналар мен кері байланыс сессияларын ұсынуға қабілетті екенін көрсетеді, бұл оқу үдерісін неғұрлым тиімді әрі нәтижелі етеді.

Ванг және басқа авторлар болжау және аналитикалық құралдар негізінде жеке ұсыныстар алған студенттердің дәстүрлі, жеке емес оқу жолын ұстанған студенттермен салыстырғанда академиялық көрсеткіштерінде елеулі жақсартулар болғанын сипаттайды.

Бұл әдістердің тиімділігі көбінесе жиналған деректердің сапасына байланысты, ол әртүрлі мекемелер мен платформаларда әртүрлі болуы мүмкін. Қазіргі зерттеулер осы қиындықтарды шешуге бағытталуы тиіс. Әдебиеттер деректерге негізделген әдістердің оқу ортасын жеке бейімделген, тиімді және адаптивті етіп жасауға ықпал ететінін көрсетеді.

Бұл зерттеудің мақсаты — Moodle платформасында қол жетімді тіркеу деректері негізінде оқушылардың қасиеттерін анықтау үшін терең оқыту алгоритмдерін қолдану, нәтижесінде жеке оқушылар немесе кіші топтар үшін автоматты түрде жеке оқу жолдарын жасау. Жеке электронды оқыту тәжірибелері әрбір оқушының ерекше қажеттіліктеріне бейімделген болады. Тіркеуден жиналған деректерді талдау арқылы электронды оқыту платформалары академиялық көрсеткіштер мен оқу процесінің прогресін ескере отырып, осы жолдарды автоматты түрде жасай алады.

Moodle электронды курсының қол жетімді лог деректері.

Деректерді жазу, яғни ақпаратты жүйелі түрде жинау және жазу, білім беру саласында кең таралған процесс болып табылады. Бұл мұғалімдерге оқыту сапасын жақсартуға қажетті құнды деректерді ұсынады. Жеке оқу жолдарына деген сұраныс автоматтандырылған жүйелердің дамуына ықпал етіп, білім беру бағдарламаларын әрбір студенттің жеке профиліне сәйкес бейімдеуге мүмкіндік береді.

Деректерді жазу жүйесі пайдаланушылардың жүйемен өзара әрекеттесуін талдайды, трендтерді анықтайды және болашақ оқиғаларды болжайды. Деректерді жазудың негізгі мақсаты — қолданушының жүйемен өзара әрекетін талдап, трендтерді анықтау. Деректерді үздіксіз мониторингтеу және талдау ағымдағы процестер туралы ақпаратты ұсынады, бұл болашақта жасалатын болжамдар мен оңтайландыруларды негіздеуге мүмкіндік береді. Көптеген деректерді жазу процестері жасанды интеллект, машиналық оқыту немесе роботтық процесс автоматизациясы сияқты интеллектуалды қосымшалар арқылы автоматтандырылған.

Moodle статистикасы:

Статистикалық графиктер мен кестелер сайттың әртүрлі бөліктерінде әртүрлі кезеңдерде қанша рет кіру болғанын көрсетеді.

Moodle жүйесіндегі логтар — бұл белсенділік туралы есептер.

Логтар сайт деңгейінде және курс деңгейінде қолжетімді.

Бұл зерттеу Moodle статистикасын алу мүмкіндіктерін және бар деректерді жаңа атрибуттарды, онлайн мінез-құлықты және сипаттамалық топтарды жинақтау үшін қолдануды зерттеді. Moodle электронды курсының сүзгілері қолданылып, деректер жоспарланған оқу кезеңі ішінде (29 қаңтардан 15 сәуірге дейін, 2024) алынған. Деректер жиынтығында бос орындар болмаған және ол 7309 жолдан және 9 бағаннан тұрды, онда оқу ресурстарын пайдалану туралы мәліметтер келтірілген, соның ішінде: Уақыт, Пайдаланушының толық аты, Әсер еткен пайдаланушы, Оқиға мазмұны, Компонент, Оқиға атауы, Сипаттама, Бастапқы орын және IP мекенжайы.

Машиналық оқыту алгоритмдерінің деректерді сүзу және визуализациялау мүмкіндіктері.

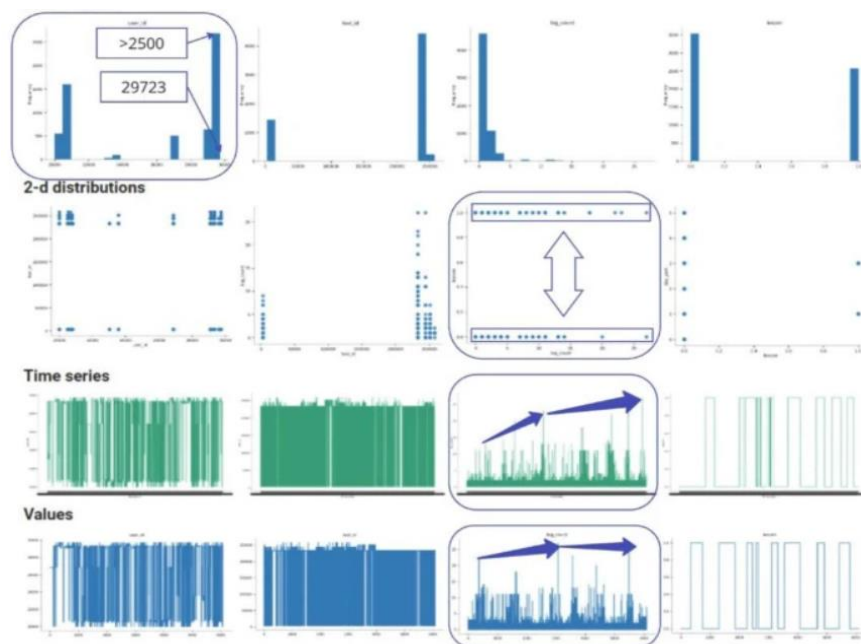
Деректер кестелерін (.xlsx немесе .csv) интерактивті Colab Notebook ортасында пайдалану үшін, файлдар Google Drive сілтемесі арқылы қолжетімді болуы немесе сессия үшін ноутбуктың сақтау орнына импортталуы тиіс.

1 to 25 of 6096 entries Filter ?

index	timestamp	user_id	tool_id	log_count	lesson	day_part
0	15/04/24, 11:37:03	26861	233243	3.0	0	1
1	15/04/24, 11:37:03	26861	233243	0.0	0	1
2	15/04/24, 11:37:03	26861	233243	0.0	0	1
3	15/04/24, 11:30:50	26861	2949	1.0	0	1
4	15/04/24, 11:30:37	26861	244208	3.0	0	1
5	15/04/24, 11:30:37	26861	244208	0.0	0	1

index: to timestamp: user_id: to tool_id: to log_count: to lesson: to day_part: to Search by all fields:

Сурет 7 – Деректер

Сурет 8 – Деректерді визуализациялау

Мудл платформасынан білім беру ресурстарының пайдалану журналдарынан деректерді алу кезінде платформаның сүзгілерінің ішкі шектеулері (мысалы, бір студенттің, бүкіл топтың немесе нақты бір күннің жазбаларын таңдау) баған бойынша сүзуді қолдануды қажет етеді. Бұл тәсіл деректерді дәл көру, таңдау және талдау мүмкіндігін береді.

Деректерді визуалды түрде көрсету диаграммалар, графиктер мен гистограммалар арқылы ақпаратты салыстыруды және үлгілерді бірден анықтауды жеңілдетеді. Деректерді визуализациялау деректер арасындағы негізгі фактілер мен байланыстарды көрсетеді. Диаграммалар арқылы деректерді салыстырып, ақпараттың әртүрлі түрлерінде талдау жасау мүмкіндігі бар. Сондай-ақ, болжам жасау мүмкіндігі — схемалық және графикалық түрде ақпаратты көрсету өткен үлгілерді қамтиды, бұл болашақта әртүрлі стратегияларды талдау мен болжауға көмектеседі.

Деректерді визуализациялау (Сурет 8) төрт негізгі топқа бөлінеді: Таралымдар, 2D таралымдар, Уақыт сериялары және Мәндер. Айта кететін жайт, Таралымдар бойынша баған диаграммалары студенттердің белсенділігі мен ең көп қолданылатын ресурстар туралы ақпарат береді, мысалы, қолдану жиілігі user_id және tool_id бойынша. Деректер бірінші курс студенттерінің, әсіресе мебельдерді модельдеу бойынша қысқа бейнемазмұн (1–3 минут) бар H5P интерактивті кітаптарын қолдануында жоғары белсенділік танытқанын көрсетеді.

2D таралымдар екі параметр арасындағы байланысты зерттеуге мүмкіндік береді, бұл деректерді топтастыруға және корреляцияларды анықтауға көмектеседі. `tool_id` мен `user_id` арасындағы, сондай-ақ `log_count` мен `user_id` арасындағы нүкте диаграммалары студенттердің қалаулары мен онлайн мінез-құлқын көрсетеді, бұл қосымша студенттер атрибуттарын біріктіруге мүмкіндік береді. Сабақ пен `log_count` арасындағы диаграмма студенттердің сабақ кестесіне сәйкес келмейтін дербес оқуды көп жасағанын көрсетеді, бұл олардың оқуға белсенді қатысатындығын білдіреді.

Уақыт серияларының гистограммалары мен баған диаграммалары академиялық кезең бойынша деректердің үрдістерін көрсетеді, студенттердің белсенділігін және ресурстарды қолдану динамикасын көрсетеді. `log_count` пен `timestamp` арасындағы график семестр бойы студенттердің белсенділігінің тұрақты түрде артып келе жатқанын көрсетеді.

Мәндер диаграммалары параметрлер мәндерін хронологиялық түрде қарап шығуға мүмкіндік береді, бұл `log_count` пен `timestamp` диаграммасымен ұқсас, бірақ уақыт өткен сайын журналдардағы өзгерістердің шектеулі екенін көрсететін вертикаль мәндердің өзгеруі байқалады.

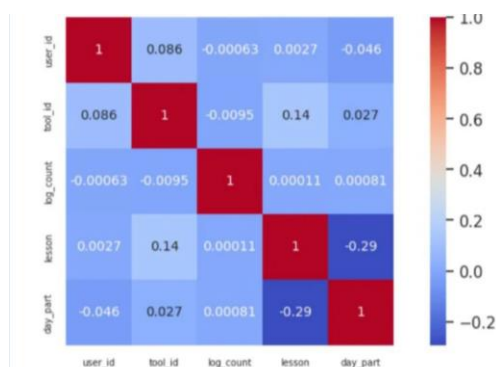
Деректер арасындағы корреляция.

Мәндер диаграммалары параметрлердің мәндерін хронологиялық түрде қарап шығуды жалғастырады, олар `log_count` пен `timestamp` диаграммасымен ұқсас, алайда вертикаль мәндердегі өзгерістер уақыт бойынша шектеулі болғанын көрсетеді. Екі айнымалы арасындағы корреляция оң болуы мүмкін — біреу артқанда, екіншісі де артады, немесе теріс болуы мүмкін — біреу өскенде, екіншісі төмендейді.

Корреляциялар корреляция коэффициенті арқылы өлшенеді және келесі санаттарға бөлінеді:

- Идеалды корреляция: Екі айнымалы біркелкі өзгергенде, нәтижесінде:
 - Позитивті корреляция (+1).
 - Негативті корреляция (-1).
- Нөлдік корреляция: Айнымалылар арасында ешқандай байланыс жоқ, яғни біреуінің екіншісіне әсері жоқ.
- Шектеулі корреляция: Корреляция коэффициенттері +1 мен -1 аралығында болады, бұл айнымалылар арасындағы әртүрлі деңгейдегі байланысты көрсетеді:
 - Төмен (0-ден 0.25-ке дейін).
 - Орташа (0.25-ден 0.75-ке дейін).
 - Жоғары (0.75-ден 1-ге дейін).

Терең оқыту алгоритмдерінің нәтижелері қолданылған атрибуттар арасында әлсіз корреляцияны көрсетті, және нәтижелер диаграммасы Сурет 9 да көрсетілген.

Сурет 9 – Нәтижелер диаграммасы

Сабақ және күннің уақыты арасындағы корреляция: -0.293 (әлсіз теріс корреляция). Бұл дегеніміз, бір айнымалының мәні артқан сайын, екінші айнымалының

мәні сәл төмендейтінін көрсетеді. Әлсіз теріс корреляция сабақтардың кейбір уақыттарда жоспарлануының төмендеуімен байланысты болуы мүмкін.

Сабақ және құрал_id арасындағы корреляция: 0.14 (өте әлсіз оң корреляция). Бұл өте әлсіз оң корреляция құралдың таңдалуы мен сабақтың мазмұны арасында айтарлықтай байланыс жоқ екенін көрсетеді.

Қол жеткізілген корреляциялық нәтижелер тек болашақ мәндерді болжауға мүмкіндік бермейді, бірақ олар болашақта болжамды модельдерде пайдалануға көмектеседі. Корреляциялық талдау, регрессиялық талдау және басқа да болжамды модельдеу әдістерімен тереңірек зерттеуге болатын байланыстарды анықтауға ықпал етеді. Сонымен қатар, бірнеше айнымалы арасындағы өзара әрекеттесуді анықтау үшін қосымша талдау жүргізу ұсынылады. Бұл деректерді топтастыру үшін маңызды әрі оларды жақын байланыстар тұрғысынан зерттеу қажет.

Деректерді интерпретациялау кезінде корреляция түрлерін түсіну маңызды. Мысалы, сыныптағы технологияларды пайдалану мен студенттердің белсенділігі арасындағы оң корреляция көп технологияны пайдалану автоматты түрде көп белсенділікке әкеледі дегенді білдірмейді. Мұндай жағдайларда оқыту сапасы немесе студенттердің мотивациясы сияқты басқа факторларды ескеру керек, өйткені олар корреляциялық талдауда анықталмайды.

Машиналық оқыту — алгоритмдер деректерде үлгілерді іздегенде қолданылатын процесс. Машиналық оқытудың артықшылығы — алгоритм автоматты түрде үлгілерді табуға тырысады, ол оған берілген деректер арқылы тәжірибе жинақтап үйренеді. Математикалық тұрғыда бағдарлама белгілі бір кіріс мәліметін нақты шығару мәніне сәйкестендіретін ең жақсы функцияны табуға тырысады.

Машиналық оқыту өткен тәжірибелердің деректер түрінде берілген мысалдарына сүйене отырып болашақта әртүрлі сенімділік деңгейінде болжамдар ұсынады. Егер болашақта болатын тәжірибе машиналық оқыту моделі өткен тәжірибелерге өте ұқсас болса, ол нәтижені (немесе мақсатты) сенімді түрде болжай алады. Мұндай машиналық оқыту кеңістігі, мұндағы болжам жасалатын объектілер «қадағаланатын оқыту» деп аталады.

Қорытынды және болашақ жұмыстар.

Бұл зерттеу білім беру саласында деректерді жинауды және өңдеуді автоматтандырудың маңыздылығын, сондай-ақ студенттердің оқу нәтижелерін болжау, ұсыныстар беру және жеке оқу жолдарын жасау үшін машинамен оқыту (ML) әдістерін қолдануды көрсетеді.

Тіркеу деректерін жазу арқылы ақпаратты автоматты түрде және дәл жазуға мүмкіндік береді, бұл адам араласуынсыз қателіктерді болдырмауға септігін тигізеді. Осылайша, студенттер туралы деректерді автоматты түрде жинау мен талдау оқытуды икемді және бейімделгіш етуге, әрбір студентке немесе студенттер тобына арналған жеке оқу жолдарын ұсынуға көмектеседі.

Зерттеу алынған деректерді дайындау және өңдеу барысында кездескен кемшіліктерді анықтады — деректерді өңдеу дәлдігін және өңдеу жылдамдығын арттыру үшін автоматтандыру қажет. Зерттеудің бастапқы нәтижелері жаңа деректер модельдерін құру мен оқытудың негізі болмақ, олар жаңартылған деректермен жұмыс істей алады және тек белгілі бір уақыт аралығында алынған тарихи деректермен шектелмейді.

Moodle платформасындағы оқу ресурстары туралы ақпараттық статистикалық деректерді алу және шектеулерді жою үшін, қажетті ақпаратты жинау үшін дұрыс сүзгілер немесе алгоритмдерді әзірлеу және іске асыру қажет.

Курсты тіркеу формаларын тиімді сұрақтармен жасау да пайдалы, себебі бұл деректер қолда бар көздерден алу мүмкін емес мәліметтерді жинауға көмектеседі. Басқа көздерден деректер жинау белгілі бір процесс болып табылады және ол әкімшілік рұқсатты талап етеді, себебі ғылыми мақсаттар үшін деректерді пайдалану үшін заңды келісім қажет.

Алайда, бұл деректер оқу траекторияларына әсер ететін жеке сипаттамаларды құрастыруда пайдалы болуы мүмкін, мысалы, жыныс, жас, туған тіл. Жеке деректер заң бойынша қорғалуы тиіс және кодталуы қажет. Оқу траекторияларына айтарлықтай әсер ететін деректер түрлерін анықтау маңызды болып табылады, бұл деректерді жинау және дайындау процесінде ескерілуі тиіс.

Зерттеудің келесі кезеңінде автор **автоматтандырылған жеке оқу жолын дамыту** бойынша зерттеуді жалғастыруды жоспарлап отыр. Бұл зерттеу студент атрибуттарын пайдалану тиімділігін зерттеуге, студенттердің тіркеу деректерін автоматты түрде жинау және өңдеуді жүзеге асыратын электронды курс тіркеу формасын әзірлеуге, сондай-ақ алынған ақпаратты студенттерге арналған жеке ұсыныстар беру үшін пайдалануға негізделген болады. Студент атрибуттарын анықтау кезінде, студенттердің белсенділігіне әсер ететін факторларды ескеру қажет. Олардың қатарына студенттердің оң эмоциялары, оң оқу мінез-құлқы, оң мұғалімнің мінез-құлқы, мұғалім-студент қатынастары мен серіктестіктер, студенттердің ойлау және оқу қабілеттері, оқу ресурстары, студенттердің жеке және тұлғалық ерекшеліктері және оқу факторлары кіреді. Сондықтан Moodle платформасында оқу ресурстарын пайдаланған кезде студенттердің пікірлерін жинау және өңдеу арналарын әзірлеу және қолдану қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбдімәлік, Қ., Тұрсынбай, Ж. (2021). Оқу процесін болжауда машиналық оқыту әдістерін қолдану. *Қазақ ұлттық техникалық университетінің ғылыми журналы*. Қазақ тілінде студенттердің оқу үлгерімін талдауға арналған мақалалар.
2. Байжанова, А. С., Әубәкіров, С. Т. (2020). Білім беру саласында деректерді талдау: Машиналық оқытудың орны. *Білім беру және инновация журналы*. Машиналық оқытудың қазақстандық оқу орындарындағы үлгерімді болжаудағы рөлі.
3. Тлеубергенова, А. Ж., Оспанова, Г. М. (2019). Білім алушылардың үлгерімін болжауға арналған ақпараттық жүйелер. *Ақпараттық жүйелер және технологиялар*. Оқу үлгерімін бағалау үшін ақпараттық технологияларды пайдалану.
4. Иванов, А. В., Сергеев, Д. П. (2020). Машинное обучение в прогнозировании академической успеваемости студентов. *Вестник российских университетов*. Орыс тілінде машиналық оқытудың студент үлгерімін болжау жүйелеріндегі рөлі.
5. Есенов, Р. Т., Сейдахметова, А. Е. (2022). Жасанды интеллект негізінде оқу үлгерімін болжау жүйелері. *Орталық Азияның ғылыми журналы*. Қазақстандық жоғары оқу орындарында жасанды интеллекттің қолданылуы.
6. Петров, С. А., Кузнецова, Н. В. (2021). Применение алгоритмов машинного обучения для анализа образовательных данных. *Современные проблемы науки и образования*. Оқу нәтижелерін болжауда қолданылатын машиналық оқыту әдістері.
7. Ибраев, М. Н., Қуанышбек, А. А. (2020). Білім беру деректерін өңдеуде Python кітапханаларын пайдалану. *Цифрлық Қазақстан журналы*. Оқу нәтижелерін болжауда Python құралдарын қолдану.
8. Шарипов, Р. Б., Каримова, А. Р. (2021). Машинное обучение и его роль в системе образовательной аналитики. *Научные исследования в образовании*. Оқу аналитикасындағы машиналық оқытудың мүмкіндіктері.
9. Қасымов, М. Т., Нұрғалиева, С. С. (2021). Ақпараттық жүйелерді пайдалана отырып, студенттердің оқудағы жетістіктерін болжау. *Жоғары оқу орнының хабаршысы*. Ақпараттық жүйелер мен машиналық оқытудың интеграциясы.
10. Смирнов, Е. В., Антонова, Л. Г. (2020). Искусственный интеллект и машинное обучение в образовательных технологиях. *Информационные технологии и образование*. Жасанды интеллект негізіндегі оқу технологияларын дамыту.

ОБЗОР СИСТЕМ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ ДЛЯ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ МОДЕЛЕЙ СТУДЕНТОВ

¹Б.С. Мусабекова, ²Т.Б. Сматулла, ³Н.Н. Базарбекова

¹Учитель, З.А. Ташеновский университет, Шымкент/Казахстан

²Преподаватель, Ж.А. Ташеновский университет, Шымкент/Казахстан

³Преподаватель, Ж.А. Ташеновский университет, Шымкент/Казахстан

1<https://orcid.org/0009-0003-4519-3563>, электронная почта:

musabekovab98@gmail.com

2<https://orcid.org/0009-0009-1446-159X>, электронная почта: smatulla.t@gmail.com

3<https://orcid.org/0009-0003-7094-9182>, электронная почта: bazarbekova.nn@mail.ru

Аннотация. В данной статье представлен обзор систем машинного обучения, предназначенных для прогнозирования академической успеваемости студентов. Применение технологий машинного обучения в сфере образования позволяет точно предсказывать результаты успеваемости студентов, а также эффективно управлять образовательным процессом. В статье рассматриваются основные методы и алгоритмы систем прогнозирования успеваемости, включая предварительную обработку данных, визуализацию и кластеризацию. Особое внимание уделено анализу данных, доступных на образовательных платформах, таких как Moodle. На основе анализа полученных результатов предлагаются пути улучшения систем прогнозирования академической успеваемости студентов, а также рекомендации для будущих исследований.

Ключевые слова: Машинное обучение, прогнозирование успеваемости, успеваемость студентов, визуализация данных, методы кластеризации, платформа Moodle, лог данные.

A REVIEW OF MACHINE LEARNING-BASED SYSTEMS FOR PREDICTING STUDENTS' LEARNING PATTERNS

¹B.S. Musabekova, ²T.B. Smatulla, ³N.N. Bazarbekova

¹Lecturer, Zh.A. Tashenov University, Shymkent/Kazakhstan

²Lecturer, Zh.A. Tashenov University, Shymkent/Kazakhstan

³Lecturer, Zh.A. Tashenov University, Shymkent/Kazakhstan

1<https://orcid.org/0009-0003-4519-3563>, e-mail: musabekovab98@gmail.com

2<https://orcid.org/0009-0009-1446-159X>, e-mail: smatulla.t@gmail.com

3<https://orcid.org/0009-0003-7094-9182>, e-mail: bazarbekova.nn@mail.ru

Abstract. This article provides an overview of machine learning systems aimed at predicting student academic performance. The application of machine learning technologies in education allows for accurate forecasting of student success and effective management of the educational process. The article examines key methods and algorithms used in performance prediction systems, including data preprocessing, visualization, and clustering. Special attention is given to analyzing data available on educational platforms like Moodle. Based on the analysis of results, recommendations for improving student performance prediction systems and suggestions for future research are proposed.

Key words: machine learning, performance prediction, student performance, data visualization, clustering methods6 moodle platform, log data.

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ ЖЕКЕЛЕНДІРІЛГЕН ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

¹М.Н.Баязиева, ²Б.Е.Исханова, ³А.Н.Садуақас

¹техника және технология магистрі, Ж.Ташенев атындағы Университет, Шымкент,
Қазақстан

²аға оқытушы, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан.

³халықаралық қатынастар магистрі, Ж.Ташенев атындағы университет, Шымкент,
Қазақстан

¹ORCID: 0009-0008-1776-1232, e-mail: madi_14.1c@mail.ru

²ORCID: 0009-0008-0688-6224, e-mail: izkhanova@list.ru

³ORCID: 0009-0004-1201-479X, e-mail: asaduakhas00@mail.ru

Андатпа. Жасанды интеллект білім беру саласында, атап айтқанда оқушылардың жеке қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін оқу процесін жекелендіруде айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізуге мүмкіндік берді. Бұл мақалада жасанды интеллект көмегімен жекелендірілген оқыту тұжырымдамасы қарастырылады, оның артықшылықтары, проблемалары және қазіргі білім беру жүйелеріндегі рөлі сипатталады. Заманауи әдебиеттерді шолу және деректерге негізделген тәсілдерді талдау арқылы бұл зерттеу дәстүрлі және онлайн білім беру ортасында жасанды интеллект (ЖИ) негізіндегі жекелендірілген оқытуды біріктірудің тиімді ЖИ әдістемелеріне, этикалық ойларына және болашақ бағыттарына жарық түсіреді. ЖИ көмегімен 4 айлық жеке оқытудан кейінгі студенттердің нәтижелері университет студенттерінің үлгерімі 43%-ға, ал мектеп оқушыларының үлгерімі 40%-ға жақсарғанын көрсетті. Жасанды интеллект жүйелері ұсынатын жекелендірілген ұсыныстар мен кері байланыс механизмдері мотивация деңгейін жоғарылатады және оқушылардың мақсатты қолдауын қамтамасыз етеді, оқуды тастап кету деңгейін төмендетеді және оқу әрекеттеріне белсенді қатысуға ықпал етеді. Сапалы сұхбаттар деректердің құпиялылығына, алгоритмдердің ашықтығына және оқушылардың әділдігіне әсер етуі мүмкін біржақты ұсыныстар алу мүмкіндігіне қатысты алаңдаушылықтарды анықтады.

I. Кіріспе

Жекелендірілген оқыту – бұл әр оқушының ерекше қажеттіліктеріне, оқу қарқынына және қалауына бейімделетін оқыту тәсілі. Жасанды интеллект (ЖИ) оқушылардың мінез-құлқын талдау, оқу жолдарын болжау және жылдам кері байланыс беру үшін деректерге негізделген әдістерді пайдалана отырып, жекелендірілген оқытуды қамтамасыз етеді. Жасанды интеллектке негізделген білім беру платформалары инклюзивтілікті арттыруға, қолжетімділікті арттыруға және әртүрлі ортадан шыққан оқушылардың жеке оқу тәжірибесінен пайда көруін қамтамасыз етуге көбірек көңіл бөлуде.

Жасанды интеллект білім берудегі қозғаушы күш ретінде, әсіресе жекелендірілген оқыту саласында білім алушының жеке қажеттіліктеріне бейімделе білу қабілетін ерекше атап өткен жөн. Жекелендірілген оқыту жасанды интеллекті білім алушының қызығушылығын арттыруға, білім алудағы нәтижелерін жақсартуға және оқытудың әртүрлі стильдерін қолдау мақсатында қолданады. Жасанды интеллект саласындағы соңғы әзірлемелер, соның ішінде машиналық оқыту, табиғи тілді өңдеу және ұсыныс жүйелері білім берудің барлық деңгейлерінде тәжірибеге жекелендірілген оқыту технологияларын енгізуге мүмкіндік берді. Бұл мақалада жасанды интеллект технологиясының жетістіктерін,

осы технологияларды оқу орындарында практикалық қолдануды және онымен байланысты этикалық мәселелер қарастырылады.

Бірнеше зерттеулер білім беру мазмұнын бейімдеу арқылы оқушылардың белсенділігін арттырудағы жасанды интеллекттің рөлін көрсетеді. Мысалы, Жолдығалы және т.б. Қазақстандық білім беру жүйесіндегі жасанды интеллект қолданбалары қолжетімділікті арттыратынын және әртүрлі білімі бар студенттерге жеке оқу тәжірибесін беретінін өз еңбегінде көрсеткен болатын [1]. Сол сияқты, мексикалық ғалымдар Мексиканың жоғары оқу орындарындағы ЖИ-ға негізделген қалыптастырушы бағалауды зерттеп, жекелендірілген кері байланысты жеке оқу жолдарын қолдау және оқу нәтижелерін жақсарту үшін қалай пайдалануға болатынын көрсетті [2].

Ло және басқалары тілдерді зерттеудегі әлеуетті де қарастырады. ChatGPT-дің ағылшын тілін екінші және ағылшын тілін шет тілі ретінде оқытудағы рөлін бағалайды [3]. Олардың зерттеулері оқушылардың жеке тілдік қабілеттеріне жақсы бейімделуге мүмкіндік беретін және жеке жаттығулар арқылы белсенділікті арттыра отырып, тілді оқытуды қалай жекелендіруге болатындығына баса назар аударады. Сонымен қатар, Спалбер ЖИ көмегімен адаптивті бағалаулар оқушылардың нақты уақыттағы жауаптары негізінде сұрақтарды қалай реттей алатыны туралы әңгімелейді, бұл олардың жетістіктерін ескеретін динамикалық оқу процесін құруға мүмкіндік береді [4].

Дәстүрлі пәндерден басқа, ЖИ бұқаралық ақпарат құралдары мен кәсіптік оқыту сияқты мамандандырылған оқу салаларында пайдалы. Карб және Реванш Палестина техникалық университетінде мазмұнды бейімдеу және өңдеу арқылы технологияның медиа саласында білім беруді қалай жақсартатынын қарастырады [5]. Бұл жағдайлық зерттеу ЖИ материалдарды студенттердің қажеттіліктеріне бейімдеу арқылы жобалық оқытуды қолдай алатынын атап көрсетеді, бұл практикалық дағдыларды тартуға және дамытуға ықпал етеді.

Университет ортасында жасанды интеллектті қолдану курстар үшін жеке білім беру ресурстары мен бейімделу материалдарын құруға бағытталған. А.Луна мен С.Гомес университеттерде де трансформациялық әлеуетті қарастырады, атап айтқанда жеке оқытудағы олқылықтарды жоюға көмектесетін жекелендірілген оқу ресурстарын әзірлеу арқылы зерттеу жүргізеді. Бұл зерттеу ЖИ негізіндегі мазмұнды бейімдеу студенттердің әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыратын жеке оқу тәжірибесін құруға ықпал ететінін көрсетеді [6].

Жасанды интеллектпен толықтырылған геймификация жекелендірілген оқытудың тағы бір өлшемін қамтамасыз етеді. Камиллери және басқалары ЖИ басқаратын білім беру ойындарын талдап, ЖИ алгоритмдері материалды игеру мен есте сақтауды жақсарту үшін ойын процесін қалай жекелендіре алатынын көрсетеді [7]. Олар мұндай қолданбалар жеке, қызықты оқу ортасын ұсына отырып, оқушылардың мотивациясын айтарлықтай арттыра алады деп мәлімдейді.

Жасанды интеллект арқылы жекелендіру тек академиялық пәндерге ғана емес, сонымен қатар дене шынықтыру мен сауықтыру жаттығуларына да қатысты. Ванг және Пэй жаттығу жоспарларын әр оқушының дене шынықтыру деңгейіне бейімдеу үшін машиналық оқытуды қолдана отырып, мектептің дене шынықтыру бағдарламаларында жаттығу режимін қалай реттеуге болатындығын зерттейді [8]. Бұл тәсіл физикалық жағдайды жақсартатынын жеке жаттығуларды қолдай отырып, танымдық пәндерден басқа білім беру мекемелерінде де кеңірек қолдануға баса назар аударады. Сонымен қатар, Халид және басқалары медициналық және медициналық емес пәндер бойынша бірлескен оқытуды дамытудағы ЖИ-дің рөлін зерттеп, ЖИ әдістемесін студенттердің әртүрлі дайындық деңгейіне бейімдеу арқылы пәнаралық тәсілдерді қолдай алатынын көрсетті [9].

ЖИ сонымен қатар STEM білім беру шеңберінде трансформациялық әлеуетін көрсетті. Цагарейшвили ЖИ-дің STEM-дегі оқу процестеріне әсерін талдап, виртуалды зертханалар мен ЖИ көмегімен жасалған интерактивті модельдер студенттерді түсінудің

әртүрлі деңгейлеріне қалай бейімделе алатындығын көрсетіп, күрделі тақырыптарға терең араласуға ықпал етті [10]. Сонымен қатар, Каур және басқалары әлсіз студенттерге атаулы қолдау көрсетуге және күшті оқушылардың білімін байытуға мүмкіндік беретін оқу нәтижелеріне негізделген студенттерді жіктеу үшін терең оқыту ансамблінің моделін ұсынды [11].

Оқуды жекелендіру үшін ЖИ мүмкіндіктері академиялық қолдаудан асып түседі және әлеуметтік және эмоционалды оқытуды қамти алады. Виллегас және басқалары оқушылардың эмоцияларын бақылау және оларға жауап беру үшін де ЖИ қолданылды, бұл әлеуетті күшейтеді және әлеуметтік және эмоционалды қолдауда маңызды рөл атқарады [12]. Эмоционалды бейімделу модельдері әсіресе гибриді немесе толық виртуалды ортада пайдалы, мұнда бетпе-бет өзара әрекеттесудің шектеулері де бар. Әлеуметтік және эмоционалды сигналдарды қоса, ЖИ қызықты және қолайлы оқу ортасын жасай алады.

Білім берудегі ЖИ әлеуетіне қарамастан, проблемалар әлі де бар. Лопес және басқалары деректердің құпиялылығы, ЖИ басқаратын құралдарға қол жеткізудегі теңдік және цифрлық әл-ауқатты қамтамасыз ету үшін жауапты ЖИ енгізу қажеттілігі сияқты мәселелерді бөліп көрсетеді [13]. Олардың қорытындылары жасанды интелект оқытудың тиімділігін арттыра алатынына қарамастан, мекемелер оның артықшылықтарын толық жүзеге асыру үшін этикалық және практикалық мәселелерді шешуі керек екенін атап көрсетеді. Сонымен қатар, абайсызда теңсіздікті болдырмау үшін осы құралдарды мұқият әзірлеуді ұсына отырып, ЖИ негізіндегі оқыту платформаларында ықтимал теріс пікірлер туралы ескерткен мақалалар да кездеседі [14].

Жасанды интелекті кеңінен енгізу айтарлықтай технологиялық инфрақұрылым мен оқытуды қажет етеді. Бұл кейбір оқу орындары үшін қаржылық жағынан ауыр болуы мүмкін. Муньос пен Морено-Морелла цифрлық алшақтық мәселесін талқылап, жасанды интелект құралдары белгілі бір оқу орындарымен немесе демографиялық топтармен шектелген жағдайда білім берудегі теңсіздікті күшейтуі мүмкін екенін атап өтті [15]. Олар ЖИ көмегімен білімге тең қол жетімділікті қамтамасыз ету саясаттың приоритеті болуы керек деп санайды.

Болашақ зерттеулер мен ЖИ-ді жекелендірілген білімге енгізу ЖИ-дің неғұрлым ашық, этикалық және инклюзивті модельдерін жасауға бағытталуы керек. Осы мақсаттарға жету үшін Гарсия және басқалары цифрлық сауаттылықты дамытуға және жасанды интелекті жауапкершілікпен пайдалануға ықпал ететін оқытушылар мен студенттерге арналған кешенді оқыту бағдарламаларын әзірлеуге шақырады [16]. Әрі қарайғы зерттеулер ЖИ алгоритмдерін әр түрлі оқу орталарында бейімделгіш және әділ болатындай етіп оңтайландыруға бағытталуы мүмкін.

Бұл мақалада білім беру контекстінде жекелендірілген оқытуды жеңілдету үшін жасанды интелекті пайдаланудың артықшылықтарын және қиындықтарын зерттеуге бағытталған. Әдебиеттерді жүйелі түрде шолу және оқу орындарының жағдайлық зерттеулерін талдау арқылы біз жасанды интелектке негізделген жүйелердің жекелендірілген оқу тәжірибесін қалай өзгертетінін, оқушылардың белсенділігі мен үлгеріміне әсерін, сондай-ақ осы технологиялардың этикалық және практикалық мәселелерін зерттейміз. Білім берудегі жасанды интелекті жобалау, енгізу және тиімділігі туралы түсінік бере отырып, бұл зерттеу жасанды интелектің бүгінгі оқушылардың әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыратын әділ, жекелендірілген оқу тәжірибесін қалай қолдай алатынын жақсырақ түсінуге ықпал етуге бағытталған.

II. Зерттеу әдістері

Бұл зерттеу білім беру контекстінде ЖИ негізіндегі дербестендірілген оқыту жүйелерінің қолданылуын, тиімділігін және енгізу мәселелерін зерттеу үшін аралас зерттеу әдісін пайдаланады. Әдістеме үш негізгі компонентті қамтиды: әдебиеттерге жүйелі шолу, жағдайлық зерттеулердің сандық талдауы және оқытушылармен сапалы сұхбат. Біріктірілген бұл әдістер ЖИ арқылы білім алуды жекелендіруге, оның артықшылықтарын,

кемшіліктерін және этикалық салдарын қоса алғанда, қалай ықпал ететіні туралы толық түсінік береді.

Әдебиетке жүйелі шолу. Әдістеменің бірінші компоненті заманауи ЖИ қосымшаларын және жекелендірілген оқыту тенденцияларын анықтау үшін әдебиеттерге жүйелі шолу жасауды қамтиды. Бұл тәсіл құралдардың түрлерін және білім беруде қолданылатын жасанды интеллект беретін артықшылықтарды және олар тудыратын ықтимал этикалық мәселелерді түсінудің теориялық негізін көрсетеді. ЖИ-ді білім беруде қолдану арқылы жекелендірілген білім беру жүйесін қарастырған зерттеулер ғана мақалаға қосылды.

Жағдайлық зерттеулердің сандық талдауы. Бұл жасанды интеллектке негізделген дербестендірілген оқыту жүйелерін енгізген оқу орындарының тәжірибесіндегі мысалдардың сандық талдауы. Бұл талдаудың мақсаты - бұл жүйелердің оқу үлгеріміне, қатысуға және оқуды аяқтау көрсеткіштеріне әсерін бағалау. Іріктеуді талдау үшін бес оқу орны таңдалды: екі орта мектеп, үш университет. Оқу орындарының үлгісі олардың ЖИ негізіндегі дербестендірілген оқыту платформаларын пайдалануына және оқушылардың үлгерімі туралы деректерге ие болуына байланысты болды. Жұптық тесттерді қолдана отырып, біз оқушылардың үлгерімі мен қатысуын ЖИ негізіндегі жекелендірілген оқытуды енгізгенге дейін және одан кейін салыстырдық. Нәтижелер оқу үлгерімі мен сабаққа қатысудағы өзгерістердің маңыздылығын анықтау үшін талданды. Бұл студенттердің оқу үлгерімін арттырудағы жекелендірілген оқыту жүйелерінің тиімділігін бағалауға мүмкіндік берді.

Оқытушылармен сапалы сұхбат. ЖИ негізіндегі жекелендірілген оқыту жүйелерін енгізу немесе пайдалану тәжірибесі бар оқытушылармен жартылай құрылымдалған сапалы сұхбаттардан тұрады. Келесі тақырыптарды қамтитын жартылай құрылымды сұхбат жүргізу бойынша нұсқаулық әзірленді:

- Жасанды интеллекттің оқудағы және студенттердің қызығушылығына әсері.
- ЖИ жүйелерін енгізу және біріктіру кезінде туындайтын мәселелер.
- Деректердің құпиялылығына, алгоритмдердің әділдігіне және ашықтыққа қатысты этикалық мәселелер.
- ЖИ негізіндегі оқыту құралдарын пайдаланатын оқытушыларды қолдау және даярлау қажеттіліктері.

Бұл сұхбаттар тәжірибешілер тұрғысынан білім беру мекемелерінде ЖИ қолданудың болжамды артықшылықтарын, қиындықтарын және этикалық аспектілерін түсіну үшін жүргізілді. Зерттеуге 15 қатысушы таңдалды. Қатысушылар ЖИ енгізуге қатысуын және жеке оқыту технологиясымен танысуын ескере отырып таңдалды. Жеке тұлғаны қорғау үшін студенттер туралы мәліметтер анонимді түрде болды. Педагогтарға сұхбат басталғанға дейін зерттеудің мақсаты мен ауқымы туралы ақпарат берілді. Сұхбатқа қатыспас бұрын келісім алынды және қатысушыларға жауаптарының құпиялылығына кепілдік берілді. Сандық деректерді талдау кезінде студенттер туралы мәліметтердегі, әсіресе демографиялық әртүрлілікке қатысты мүмкін болатын қателіктер ескерілді. Нақты нәтижелерге қол жеткізу үшін инклюзивті және өкілдік деректерді пайдалануға күш салынды. Зерттеу іріктеу көлемімен және қатысушылардың әртүрлілігімен шектелуі мүмкін. Деректерді сапалы талдауға зерттеушінің субъективтілігі әсер етуі мүмкін. Зерттеу әртүрлі оқу орындарында қолданылатын жасанды интеллект технологияларының өзгергіштігімен шектелуі мүмкін.

Аралас әдістерге негізделген бұл тәсіл жасанды интеллектке негізделген жекелендірілген оқыту жүйелерін жан-жақты талдауды ұсынады. Әдебиеттерге шолу академиялық контекстті қамтамасыз етеді, нақты мысалдарды талдау зерттеулерді сандық бағалауды қамтамасыз етеді және сапалы сұхбаттар мәселелер мен этикалық ойларды түсінуге тереңдік қосады. Осы әдістерді біріктіре отырып, бұл мақала қазіргі білім беруде жеке оқытуды қалай қалыптастыратыны туралы жан-жақты түсінік беруге тырысады.

III. Зерттеу нәтижелері

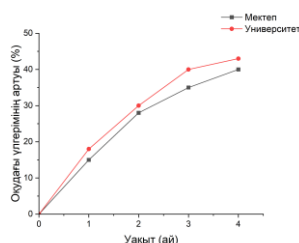
Осы зерттеудің нәтижелері ЖИ негізіндегі жекелендірілген оқытудың әсері оқушылардың қатысуы мен үлгеріміне, сондай-ақ білім беру мекемелерінің алдында тұрған практикалық және этикалық мәселелерге айтарлықтай әсерін көрсетеді. Бұл тұжырымдар зерттеу әдістемесіне сәйкес үш негізгі бөлімге топтастырылған: әдебиеттерді шолудан алынған қорытындылар, жағдайлық зерттеулердің сандық нәтижелері және оқытушылармен сұхбаттардан алынған сапалы қорытындылар.

Әдебиеттерге шолу ЖИ-дің деректерді талдау қабілеті, адаптивті кері байланыс және нақты уақыттағы эмоционалды бақылау оны жеке оқытудың қуатты құралына айналдыратынын растайды. Алайда, ЖИ әділ және оқушыға бағытталған білім беру тәжірибесін құруда өзінің әлеуетін толық іске асыруы үшін этикалық, әлеуметтік және қолжетімділікке байланысты мәселелерді шешу қажет. ЖИ құралдары білім беру жүйелерінің барған сайын ажырамас бөлігіне айналғандықтан, мүдделі тараптар оқытудың гуманистік және инклюзивті құндылықтарын төмендетудің орнына ЖИ-ді нығайту үшін оларды жауапкершілікпен енгізуге басымдық беруі керек. Бұл тұжырымдар ЖИ жекелендірілген оқытуды жақсартудың айтарлықтай әлеуетіне ие болғанымен, тең нәтижелерді қамтамасыз ету үшін деректерді өңдеу және алгоритмдердің әділдігі мәселелерін мұқият қарастыруды қажет ететінін көрсетеді.

Зерттеудің сандық нәтижелеріне келер болсақ, тапсырмаларды орындауға жұмсалған уақытты және оқудағы белсенділік жиілігін қоса алғанда, қатысу көрсеткіштері айтарлықтай өсті. Мысалы, университет деректеріне сүйенсек, аяқталған тапсырмалар санының 30 %-ға артқанын, сондай-ақ интерактивті оқу сабақтарына жұмсалған білім алушылардың уақыты 40 %-ға артқанын хабарлады. Қатысудың бұлай өсуі студенттердің қызығушылығын қолдайтын және оларды одан әрі ілгерілеуге ынталандыратын жасанды интеллект жүйелері ұсынатын жекелендірілген нұсқаулар мен жылдам берілетін кері байланыспен түсіндіруге болады.

Оқуды тастап кету көрсеткіштері де жақсарды, әсіресе жоғары зейінді талап етілетін курстарда, математика және бастапқы жаратылыстану ғылымдары сияқты негізгі пәндерде бұл жағдай байқалады. Университеттердің бірінде ЖИ қолдайтын сыныптарда білім алушылардың назарын ұстау деңгейі 15%-ға өсті, бұл ЖИ негізіндегі жекелендіру тәуекел тобындағы студенттерге мақсатты қолдау көрсету арқылы оқудан шығу деңгейін төмендетуі мүмкін екенін көрсетеді.

Жасанды интеллектті қолдану арқылы білім алушылардың оқудағы үлгерімдері ай сайын қанша пайызға өскені 1-суретте көрсетілген. Графикте университетте білім алушылар мектеп оқушыларына қарағанда кішігірім басымдылықпен оқудағы үлгерімін жақсартқаны байқалады. Университетте білім алушылардың оқудағы үлгерімі ЖИ арқылы жекелендірілген оқыту жүйесін енгізу арқылы 1 айда 18%-ға артса, 4 айда ЖИ-сіз оқыту жүйесінен 43%-ға артқанын атап өткеніміз жөн (1-сурет). Бұл өз кезегінде жекелендірілген оқыту тек қана мектеп оқушыларына ғана емес, университет қабырғасында білім алушыларға да оқудағы үлгерімін жақсартуда пайдасы зор екенін ескеруіміз қажет.

1-сурет. ЖИ арқылы жекелендірілген білім беру арқылы білім алушылардың ай сайынғы оқудағы үлгерімінің артуы

Сандық нәтижелер ЖИ негізіндегі жекелендірілген оқыту жүйелері оқу үлгерімін де, қатысуды да арттыра алатынын растайды. Бұл адаптивті ЖИ технологиялары студенттерді ынталандыруда және оқу нәтижелерін жақсартуда маңызды рөл атқаратынын көрсетеді.

Педагогтармен сапалы сұхбат ЖИ негізіндегі жекелендірілген оқыту жүйелерін енгізудің практикалық және этикалық аспектілерін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді.

Оқыту мен оқытудың болжамды артықшылықтары: оқытушылар ЖИ негізіндегі жүйелер бағалау және сабаққа қатысуды бақылау сияқты күнделікті тапсырмаларды автоматтандыру арқылы олардың жұмыс жүктемесін оңтайландыруға көмектесетінін хабарлады. Көптеген оқытушылар ЖИ оларға әкімшілік міндеттерге емес, оқушыларға жеке қолдау көрсетуге көбірек көңіл бөлуге мүмкіндік беретінін атап өтті. Мысалы, орта мектеп мұғалімдерінің бірі жасанды интеллектке негізделген ұсыныстар жүйесі оған проблемалы оқушыларды тез анықтауға және оларға жеке қолдау көрсетуге қалай мүмкіндік бергенін айтты.

Іске асырудың қиындықтары: артықшылықтарға қарамастан, оқытушылар ЖИ негізіндегі жекелендірілген оқытуды енгізуге байланысты бірқатар мәселелерді атап өтті. Қолданыстағы білім беру бағдарламалық жасақтамасымен интеграциялау және ресурстарды қажет ететін процестер сияқты техникалық мәселелер жиі айтылды. Екі оқу орнының оқытушылары бастапқы іске асыру, әсіресе оқу бағдарламаларының нақты қажеттіліктері үшін платформаларды орнату үшін айтарлықтай уақыт пен инвестицияны қажет ететінін атап өтті.

Этикалық мәселелер: көптеген оқытушылар деректердің құпиялылығы мен алгоритмдердің ашықтығына алаңдаушылық білдірді. Кейбір респонденттер оқушылардың деректері қаншалықты толық жиналады және талданады, сондай-ақ ЖИ жүйелері біржақты ұсыныстар бере алады деп алаңдады. Университеттердің бірінің оқытушылары алгоритмдердің біржақтылығына алаңдаушылық білдіріп, ЖИ тудыратын ұсыныстар кейде, әсіресе халықтың өкілдігі жоқ студенттері үшін бар үлгерімдегі олқылықтарды күшейтетінін атап өтті.

Оқытушыларды даярлау және қолдау қажеттіліктері: сұхбат барысында оқытушыларға жеке ЖИ негізіндегі оқыту құралдарын тиімді пайдалану үшін қосымша дайындық пен қолдау қажет екендігі анықталды. Көптеген мұғалімдер күрделі ЖИ жүйелерімен жұмыс істеуге дайын емес екенін сезінді, бұл үздіксіз біліктілік пен техникалық көмек қажет екенін көрсетті. Бұл зерттеулер тиісті дайындықсыз оқытушылар жасанды интеллектке негізделген ұсыныстарды толық пайдаланбауы немесе дұрыс түсіндірмеуі мүмкін екенін атап өтті, бұл технологияның тиімділігін шектеуі мүмкін.

Бұл зерттеудің нәтижелері ЖИ негізіндегі жекелендірілген оқыту жүйелері студенттердің оқу үлгерімі мен белсенділігін айтарлықтай арттыра алатынын көрсетеді. Жағдайлық зерттеулер барысында алынған сандық деректер тестілеу нәтижелерінің және ЖИ негізінде бейімделген оқытуды енгізген оқу орындарына қатысу көрсеткіштерінің тұрақты өсу үрдісін көрсетті. Оқытушылардан алынған сапалы деректер осы жүйелердің практикалық артықшылықтарын, сондай-ақ оларды енгізуге байланысты этикалық және техникалық мәселелерді көрсетеді.

IV. Қорытынды

Жасанды интеллектті жекелендірілген оқытуда қолдану оқушылардың жеке қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін мазмұнды, жылдамдықты және оқыту әдістерін бейімдеу арқылы білім берудегі елеулі жетістіктерді көрсетеді. Жекелендірілген оқытуды жасанды интеллект адаптивті оқыту платформалары, интеллектуалды репетиторлық жүйелер және оқытушыларға оқушылардың бірегей оқу жолдарын түсінуге көмектесетін деректерге негізделген аналитика арқылы көбірек енгізілуде. Бұл технология білім беруді тиімдірек және әртүрлі студенттер топтары үшін қолжетімді ете отырып, барлығына арналған дәстүрлі әмбебап тәсілді қарастырады.

Бұл зерттеу жасанды интеллекттің білім беруді жекелендірудегі трансформациялық әлеуетіне баса назар аударады. Бұл оқушылардың әртүрлі білім беру контексттеріндегі белсенділігі мен үлгерімінің айтарлықтай артуын көрсетеді. Нақты мысалдарды сандық талдау және оқытушылар мен әкімшілердің сапалы пікірлері арқылы біздің қорытындыларымыз жасанды интеллектке негізделген жекелендірілген оқыту жүйелері академиялық нәтижелерді айтарлықтай жақсартатынын және көбірек қатысатын оқу ортасын құруға ықпал ететінін растайды. Бір қызығы, тест нәтижелері мен оқуды аяқтау көрсеткіштері жақсарды, әсіресе бейімделген оқыту технологияларын оқу бағдарламаларына толығымен біріктірген оқу орындарында айтарлықтай өзгерістер орын алды. Жасанды интеллект жүйелері ұсынатын жекелендірілген ұсыныстар мен кері байланыс механизмдері мотивация деңгейінің жоғарылауына ықпал етеді және студенттерге мақсатты қолдау көрсетуге мүмкіндік береді, оқудан шығу деңгейін төмендетеді және оқу іс-шараларына белсенді қатысуға ықпал етеді. Әдебиеттерге шолу білім беру жүйелерінде жекелендірілген оқытуды ұйымдастырудағы жасанды интеллекттің трансформациялық әлеуетін көрсетеді. Жасанды интеллект әдістемелері, соның ішінде машиналық оқыту, табиғи тілді өңдеу және ұсыныс жүйелері оқушылардың жеке қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін бейімделетін оқу процесін құрудың қуатты құралдарын ұсынады. Бейімделген оқыту платформалары және интеллектуалды репетиторлық жүйелер сияқты қолданбалар белсенділік пен оқу нәтижелеріне оң әсер етеді.

Осы оң нәтижелерге қарамастан, бұл зерттеу сонымен қатар ЖИ-дің білім беру ортасына интеграциясымен бірге жүретін маңызды мәселелер мен этикалық ойларды көрсетеді. Сапалы сұхбаттар деректердің құпиялылығына, алгоритмдердің ашықтығына және студенттердің теңдігіне әсер етуі мүмкін біржақты ұсыныстар алу мүмкіндігіне қатысты алаңдаушылықты анықтады. Көптеген оқытушылар жасанды интеллект құралдарын тиімді енгізу үшін жетілдірілген дайындық пен қолдау қажеттілігін білдірді, бұл оқу орындары тек жасанды интеллект технологиясына ғана емес, сонымен қатар оқытушылардың кәсіби дамуына жеке оқытудың әлеуетін толық іске асыру үшін инвестиция салуы керек екенін көрсетеді.

Жасанды интеллектті жекелендірілген оқытуға біріктіру білім беру технологиясының маңызды жетістігін білдіреді. Әлі де жеңуге болатын қиындықтарға қарамастан, оқытуға жеке көзқарастың әлеуетті артықшылықтары өте маңызды. Болашақ зерттеулер этикалық мәселелерді шешуге, жасанды интеллект технологияларын жетілдіруге және білім беруде жаңа қосымшаларды іздеуге бағытталуы керек. Болашақта білім беру мекемелері мен директивалық органдар оқушылардың деректерін қорғау және ЖИ алгоритмдерінің әділдігі мен бейтараптығын қамтамасыз ету үшін этикалық нормаларға басымдық беруі керек. Сонымен қатар, білім беруге ЖИ енгізуге байланысты техникалық және этикалық мәселелерді шешу үшін мұғалімдерді қолдау жүйелерін жетілдіру және технология әзірлеушілер мен оқытушылар арасындағы ынтымақтастықты дамыту шешуші мәнге ие болады. Осы мәселелерді ойластырылған түрде шешу арқылы жекелендірілген ЖИ негізіндегі оқытуды заманауи студенттердің әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін неғұрлым инклюзивті, тиімді және бейімделгіш оқыту тәжірибесін жасау үшін пайдалануға болады.

Жекелендірілген оқытуды жетілдірудегі жасанды интеллекттің рөлі қазіргі технологиялық мүмкіндіктермен және белгілі бір білім беру құрылымдарының қаттылығымен де шектелуі мүмкін. Жасанды интеллект алгоритмдерін жетілдіру және олардың әртүрлі білім беру контексттеріне бейімделуін арттыру үшін үздіксіз зерттеулер қажет. Болашақ зерттеулер жекелендірілген оқытудағы жасанды интеллект қолданбаларының инклюзивті, этикалық және студенттерге де, оқытушыларға да қолдау көрсетуін қамтамасыз етуге бағытталуы керек.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Zholdigaly, B., Zhumabayeva, L.O. Artificial Intelligence in the Education Sector of Kazakhstan: Opportunities and Prospects. // Yessenov Science Journal. – 2024. – Accessed at: <https://cyberleninka.ru/article/n/artificial-intelligence-in-the-education-sector-of-kazakhstan-opportunities-and-prospects>.
2. Cuevas, H.F. Personalized Feedback in Formative Assessment: A Case Study in Mexican Higher Education in the Era of AI. // Eastern Journal of Languages, Linguistics and Literature. – 2024. – Accessed at: <https://qabasjournals.com/index.php/ejlll/article/view/340>.
3. Lo, C.K., Yu, P.L.H., Xu, S., Ng, D.T.K. Exploring the Application of ChatGPT in ESL/EFL Education and Related Research Issues: A Systematic Review of Empirical Studies. // Smart Learning Environments. – 2024. – DOI:10.1186/s40561-024-00342-5
4. Burton, S.L. Advancements in AI-Driven Education: Transforming Learning and Training with Intelligent Technologies. // World Journal of Business Research. – 2024. – Accessed at: <https://commons.erau.edu/publication/2267/>.
5. Harb, W.A., Rowaished, S. Employing Artificial Intelligence Technology in Developing Practical Content for Media Specialization: A Case Study of Palestine Technical University, Kadoorie. // Journal of Interdisciplinary Perspectives and Development. – 2024. – DOI:10.24294/jipd7810
6. Luna, A.B.M. de, Gomez, S.M. Advances and Challenges of Artificial Intelligence in the University Context: An Empirical Study. // Journal of Interdisciplinary Perspectives and Development. – 2024. – DOI:10.24294/jipd.v8i13.8388
7. Camilleri, R.Y., Camilleri, V. Beyond the Maze: How AI Personalizes Learning and Drives Engagement in Educational Games. // Proceedings of the Future Technologies Conference. – Springer, 2024. – DOI:10.1007/978-3-031-73122-8_19
8. Wang, M., Pei, Z. Injury Prevention and Rehabilitation Strategies in Physical Education: A Machine Learning-Based Approach Using Biomechanical Characteristics. // Molecular & Cellular Biomechanics. – 2024. – DOI:10.62617/mcb.v21i2.412
9. Khalid, A., Jaffar, A., Haseeb, A. Artificial Intelligence Enhanced Collaborative Learning Among Medical and Non-Medical Students–A Comparative Cross-Sectional Study. // Journal of Society of Spark. – 2024. – Accessed at: <https://journalofspark.com/journal/index.php/JSpark/article/view/637>.
10. Tsagareishvili, N. STEM Education and Innovative Methods, Integration of Artificial Intelligence in the Learning Process. // Proceedings of the Scientific Conference on Education. – 2024. – DOI:10.52340/erp.2024.05.01
11. Kaur, H., Kaur, T., Bhardwaj, V., Kumar, M. An Ensemble Deep Learning Model for Classification of Students as Weak and Strong Learners via Multiparametric Analysis. // Discover Applied Sciences. – 2024. – DOI:10.1007/s42452-024-06274-6
12. Villegas, W., Govea, J., Maldonado, A., Sánchez, S. Implementation of Deep Reinforcement Learning Models for Emotion Detection and Personalization of Learning in Hybrid Educational Environments. // Frontiers in Artificial Intelligence. – 2024. – Accessed at: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/frai.2024.1458230/full>.
13. Burgueño López, J., Ortí Martínez, J.A., Pardo Ríos, M. AI as a Tool for Educational Transformation: Keys for Responsible Implementation Fostering Digital Well-being. // Comillas Repository. – 2024. – DOI:10.36006/09643-1.
14. Boyce, J. The Matrix of Influence: Generative AI Digital Nudging. // Proceedings of the International Conference on Information Systems (ICIS). – 2024. – Accessed at: https://aisel.aisnet.org/cgi/viewcontent.cgi?article=1037&context=treos_icis2024.
15. Muñoz, J.C., Moreno-Morilla, C. I Am not as Rich as Alexander the Great, but I Can Have my own AI-RISTOTLE. // Artificial Intelligence and Education. – 2024. – Accessed at: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=9791457>.

16. García, A.L., Ferrer, J.M.C., Vidal, M.V.Z. Analysis of an Artificial Intelligence Training Program in University Students: Perspectives and Horizons. // Artificial Intelligence in Education. – 2024

ОРГАНИЗАЦИЯ ПЕРСОНАЛИЗИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ ЧЕРЕЗ ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ОБРАЗОВАНИИ

¹ М.Н. Баязиева, ² Б.Е. Исханова, ³ А.Н. Садуақас

¹ Магистр техники и технологии, Университет имени Ж. Ташенева, Шымкент, Казахстан

² Старший преподаватель, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан.

³ Магистр международных отношений, Университет имени Ж. Ташенева, Шымкент, Казахстан

¹ ORCID: 0009-0008-1776-1232, e-mail: madi_14.1c@mail.ru

² ORCID: 0009-0008-0688-6224, e-mail: izkhanova@list.ru

³ ORCID: 0009-0004-1201-479X, e-mail: asaduakhas00@mail.ru

Аннотация. Искусственный интеллект позволил добиться значительных успехов в области образования, в частности в персонализации учебного процесса для удовлетворения индивидуальных потребностей учащихся. В данной статье рассматривается концепция персонализированного обучения с помощью искусственного интеллекта, описываются его преимущества, проблемы и роль в современных образовательных системах. Благодаря обзору современной литературы и анализу подходов, основанных на данных, данное исследование проливает свет на эффективные методологии ИИ, этические соображения и будущие направления интеграции персонализированного обучения на основе ИИ как в традиционной, так и в онлайн-среде образования. Результаты студентов после 4 месяцев персонализированного обучения с использованием ИИ показали, что успеваемость студентов университета улучшилась на 43%, а учащихся школ - на 40%. Персонализированные рекомендации и механизмы обратной связи, предлагаемые системами искусственного интеллекта, по-видимому, повышают уровень мотивации и обеспечивают более целенаправленную поддержку учащихся, снижая уровень отсева и способствуя более активному участию в учебной деятельности. Качественные интервью выявили опасения по поводу конфиденциальности данных, прозрачности алгоритмов и возможности получения предвзятых рекомендаций, которые могут повлиять на справедливость учащихся

ORGANIZING PERSONALIZED LEARNING THROUGH ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION

¹ M.N. Bayaizieva, ² B.E. Iskhanova, ³ A.N. Saduakas

¹ Master of Technology and Engineering, Zh. Tashenov University, Shymkent, Kazakhstan

² Senior Lecturer, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan.

³ Master of International Relations, Zh. Tashenov University, Shymkent, Kazakhstan

¹ ORCID: 0009-0008-1776-1232, e-mail: madi_14.1c@mail.ru

² ORCID: 0009-0008-0688-6224, e-mail: izkhanova@list.ru

³ ORCID: 0009-0004-1201-479X, e-mail: asaduakhas00@mail.ru

Abstract. Artificial intelligence has enabled substantial advancements in the field of education, particularly in personalizing learning experiences to meet individual student needs. This article explores the concept of personalized learning facilitated by AI, outlining its advantages, challenges, and the role it plays in modern educational systems. By reviewing current literature

and analyzing data-driven approaches, this study sheds light on effective AI methodologies, ethical considerations, and future directions for integrating AI-driven personalized learning in both traditional and online educational environments. The results of students after 4 months of AI-driven personalized learning showed 43% better for university students and 40% better for students from school. The personalized recommendations and feedback mechanisms offered by AI systems appear to drive higher levels of motivation and enable more targeted support for students, reducing dropout rates and promoting more active participation in learning activities. The qualitative interviews revealed concerns about data privacy, algorithmic transparency, and the potential for biased recommendations that may affect student equity

ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА АВТОМАТИЗАЦИЮ БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ: ПРЕИМУЩЕСТВА И ВЫЗОВЫ

¹Мәулімсейіт Д. Б., ²Рахметуллақызы А.

¹ магистр технических наук, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

² магистр технических наук, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

¹ORSID: <https://orcid.org/0009-0007-3440-7211>, email: dmaulimseit@gmail.com

²ORSID: <https://orcid.org/0009-0006-5899-7634>, email:
aisulu.rakhmetullakyzy@gmail.com

Аннотация. Искусственный интеллект (ИИ) значительно трансформирует автоматизацию бизнес-процессов, предлагая организациям весомые преимущества в виде повышения эффективности, точности и скорости выполнения задач. В данной статье рассматриваются двоякие аспекты внедрения ИИ: его очевидные преимущества в оптимизации процессов и ресурсов, а также вызовы, возникающие при интеграции таких технологий. Операционные, экономические и этические аспекты внедрения ИИ играют решающую роль в успешной интеграции этих инновационных решений. Операционные выгоды ИИ проявляются в значительном снижении затрат, сокращении времени на выполнение задач и улучшении качества обслуживания клиентов, что позволяет бизнесу оставаться конкурентоспособным на рынке. Тем не менее, существуют серьезные препятствия: высокие затраты на внедрение, необходимость в переподготовке сотрудников для работы с ИИ, а также вопросы безопасности данных. Этика использования ИИ также актуальна, так как нужно учитывать вопросы справедливости и прозрачности алгоритмов. Особое внимание уделяется тому, как избежать предвзятости в автоматизированных решениях и обеспечить ответственное использование технологий. В статье предложены рекомендации для организаций по успешной адаптации ИИ, направленные на эффективное использование его потенциала и минимизацию рисков, связанных с этическими и операционными аспектами. Подход, основанный на глубоком понимании всех аспектов ИИ, позволяет организациям внедрять технологии, повышая производительность и оставаясь ответственными перед обществом.

Введение

В последние годы искусственный интеллект (ИИ) стал одной из самых революционных технологий, которая радикально изменяет способ работы организаций по всему миру. ИИ – это комплекс технологий, включающий машинное обучение, обработку естественного языка, компьютерное зрение и другие передовые подходы, которые позволяют машинам выполнять задачи, традиционно требующие человеческого интеллекта. В сочетании с автоматизацией ИИ оказывает колоссальное влияние на бизнес,

трансформируя процессы и позволяя компаниям достигать более высоких показателей эффективности, качества и адаптивности.

Цель данной статьи – рассмотреть, как ИИ изменяет подходы к автоматизации бизнес-процессов, какие преимущества он предоставляет и с какими вызовами сталкиваются компании при внедрении этих технологий. На примере реальных кейсов мы рассмотрим, как ИИ трансформирует управление клиентами, производственными процессами, финансами и другими ключевыми функциями бизнеса, и обсудим возможные риски и направления для дальнейшего развития технологий.

1. Роль и важность автоматизации в бизнесе

Автоматизация бизнес-процессов – это использование технологий для выполнения задач, которые раньше требовали человеческого участия. Роль автоматизации многогранна: она позволяет компаниям повышать производительность, сокращать затраты и снижать уровень ошибок в повседневных операциях. В современных условиях автоматизация становится не только конкурентным преимуществом, но и необходимостью для выживания на рынке.

Примеры автоматизации в разных отраслях:

- **Финансы и бухгалтерия:** Автоматизация финансовых процессов позволяет компаниям обрабатывать транзакции быстрее, выполнять расчеты с высокой точностью и минимизировать вероятность ошибок. Например, программное обеспечение для бухгалтерии может автоматически собирать и проверять данные о счетах и расходах, отправлять напоминания о платежах и даже выполнять функции комплаенса, что освобождает бухгалтеров от рутинных операций.

- **Маркетинг:** В маркетинге автоматизация используется для управления кампаниями, сбора и анализа данных о клиентах и персонализации сообщений. Системы автоматизированного маркетинга могут самостоятельно отправлять целевые предложения клиентам, анализировать их поведение и оптимизировать маркетинговую стратегию на основе полученных данных.

- **Логистика и управление цепочками поставок:** В логистике автоматизация позволяет оптимизировать маршруты доставки, управлять запасами и эффективно планировать заказы. Например, ИИ может использоваться для анализа данных о спросе и автоматического заказа необходимых товаров на основе предсказательных моделей.

- **Обслуживание клиентов:** Автоматизированные системы, такие как чат-боты, уже становятся стандартом для обслуживания клиентов. Они могут отвечать на стандартные вопросы, помогать клиентам с базовыми запросами и направлять их к нужному отделу.

Автоматизация в этих областях позволяет компаниям работать быстрее и эффективнее, но при этом традиционные подходы имеют свои ограничения. Например, такие системы могут сталкиваться с трудностями в обработке нестандартных запросов или сложных данных, и здесь на помощь приходит искусственный интеллект.

2. Искусственный интеллект как ключевой фактор автоматизации

ИИ значительно расширяет возможности автоматизации, позволяя выполнять более сложные задачи, требующие адаптивности и гибкости. Традиционные автоматизированные системы работают на основе заранее запрограммированных правил, тогда как ИИ может обучаться и адаптироваться к новым данным, что делает его незаменимым инструментом для бизнеса.

Основные технологии ИИ в автоматизации

1. **Машинное обучение (ML):** Системы на основе машинного обучения анализируют большие объемы данных и выявляют закономерности, что позволяет им прогнозировать результаты и принимать решения. Например, модели машинного обучения могут предсказывать изменение спроса на товары и оптимизировать производство в зависимости от этих прогнозов.

2. Обработка естественного языка (NLP): NLP используется для общения с пользователями, что особенно важно для обслуживания клиентов. Чат-боты, работающие на основе NLP, способны понимать запросы на естественном языке и отвечать на них, что значительно улучшает пользовательский опыт.

3. Компьютерное зрение: Компьютерное зрение используется для распознавания объектов на изображениях и видео. Например, в производственных процессах компьютерное зрение может использоваться для контроля качества продукции и выявления дефектов, что повышает уровень автоматизации на производственных линиях.

Эти технологии ИИ позволяют компаниям выходить за рамки стандартных автоматизированных процессов, создавая системы, которые способны принимать более обоснованные и точные решения на основе данных.

3. Преимущества ИИ в автоматизации бизнес-процессов

3.1 Повышение производительности и снижение затрат

Одним из ключевых преимуществ использования искусственного интеллекта в автоматизации бизнес-процессов является значительное повышение производительности при снижении операционных затрат. Это достигается за счет нескольких факторов:

1. Автоматизация рутинных и повторяющихся задач. ИИ позволяет автоматизировать множество операций, таких как обработка данных, инвентаризация, бухгалтерия, управление запасами, анализ информации и т.д. Это освобождает сотрудников от трудоемких и однообразных задач, позволяя им сосредоточиться на более стратегических аспектах работы, что способствует повышению общей производительности компании.

2. Ускорение процессов. Системы ИИ способны обрабатывать огромные объемы данных и выполнять задачи гораздо быстрее, чем человек. Это приводит к сокращению времени на принятие решений, обработку информации и выполнение бизнес-операций. Быстрая адаптация ИИ к изменениям в бизнес-среде помогает ускорить процессы и улучшить их эффективность.

3. Оптимизация ресурсов. ИИ может оптимизировать использование ресурсов, таких как рабочая сила, материалы и оборудование, что приводит к значительному сокращению излишних затрат. Например, системы ИИ могут прогнозировать потребности в ресурсах на основе анализа исторических данных и рыночных трендов, что позволяет эффективно планировать производство и минимизировать отходы.

4. Повышение качества и точности. ИИ-системы, особенно те, которые используют машинное обучение и большие данные, обеспечивают более высокую точность в анализе и прогнозировании. Это позволяет избежать ошибок, связанных с человеческим фактором, и минимизировать риски, что в свою очередь снижает затраты на исправление ошибок и повышение качества услуг или продуктов.

5. Снижение операционных затрат. Внедрение ИИ в автоматизацию позволяет существенно снизить затраты на рабочую силу, уменьшить количество ошибок и улучшить управление временем. Также, благодаря ИИ, можно минимизировать затраты на логистику, производство и обслуживание клиентов, обеспечивая их более эффективное взаимодействие с бизнесом.

Таким образом, использование ИИ в автоматизации способствует не только снижению затрат, но и увеличению производительности бизнеса, что приводит к улучшению конкурентоспособности и экономической эффективности компании.

3.2 Улучшение качества обслуживания клиентов

Внедрение искусственного интеллекта в процессы обслуживания клиентов дает значительные преимущества, позволяя компаниям улучшить качество услуг и повысить уровень удовлетворенности клиентов. Благодаря автоматизации и интеллектуальному анализу данных ИИ может обеспечить более персонализированный и удобный клиентский опыт. Основные направления улучшения включают:

1. Персонализированные предложения и рекомендации. ИИ анализирует данные о клиентах, такие как история покупок, поведение на сайте и предпочтения, чтобы предлагать индивидуально подобранные товары и услуги. Это делает взаимодействие более значимым и повышает вероятность повторных покупок.

2. Чат-боты и круглосуточная поддержка. Чат-боты на базе ИИ могут отвечать на запросы клиентов 24/7, обеспечивая мгновенный доступ к информации и поддержке. Это сокращает время ожидания и позволяет оперативно решать стандартные вопросы, что особенно удобно для международных клиентов в разных часовых поясах.

3. Автоматизация рутинных задач. ИИ может автоматизировать типичные запросы, такие как отслеживание заказа, изменение данных и информация о продуктах, что снижает нагрузку на сотрудников и ускоряет обработку запросов.

4. Анализ настроений и обратной связи. Искусственный интеллект анализирует отзывы и комментарии клиентов в реальном времени, помогая компании понимать настроения аудитории. Это позволяет быстро реагировать на недовольства, улучшать продукты и повышать уровень доверия.

5. Предсказание потребностей клиентов. На основе анализа данных ИИ может предсказать, какие продукты или услуги будут интересны клиенту, и предложить их заранее. Такой подход улучшает клиентский опыт, делая его более удобным и предвосхищающим запросы.

Таким образом, использование ИИ в обслуживании клиентов позволяет бизнесу предоставлять высококачественный, персонализированный сервис, что повышает уровень лояльности и доверия со стороны клиентов, укрепляя конкурентные позиции компании.

3.3 Прогнозирование и аналитика

Прогнозирование и аналитика данных — одно из важнейших преимуществ применения искусственного интеллекта в автоматизации бизнес-процессов. Современные ИИ-алгоритмы позволяют компаниям анализировать большие объемы данных с высокой скоростью и точностью, что помогает принимать более обоснованные и своевременные решения. Основные направления использования ИИ в прогнозировании и аналитике включают:

1. Анализ данных в реальном времени. ИИ способен собирать и обрабатывать данные в реальном времени, предоставляя компании актуальную информацию для быстрой адаптации к изменениям рынка и внутренним изменениям. Это особенно полезно для управления запасами, ценообразования и логистики.

2. Прогнозирование спроса и поведения клиентов. ИИ анализирует исторические данные и поведенческие модели, чтобы предсказать будущие запросы и предпочтения клиентов. Это помогает бизнесу заранее подготовиться к изменениям спроса, эффективно планировать запасы и предлагать клиентам релевантные продукты или услуги.

3. Оптимизация процессов и распределение ресурсов. Системы ИИ могут прогнозировать необходимость в ресурсах, таких как рабочая сила, оборудование или материалы, на основе анализа данных о производительности, сезонных колебаний и других факторов. Это позволяет минимизировать издержки, избегая как недостатка, так и избыточного накопления ресурсов.

4. Предсказание рисков и предотвращение убытков. ИИ анализирует данные о производственных процессах, финансовых операциях и других аспектах, чтобы выявить потенциальные риски, такие как сбои в поставках, колебания цен или мошенничество. Это помогает компании заранее подготовиться к возможным проблемам и минимизировать потенциальные убытки.

5. Улучшение стратегического планирования. На основе глубокого анализа данных ИИ позволяет компании выстраивать более точные долгосрочные стратегии. Прогнозирование тенденций рынка и поведения конкурентов помогает компании предвидеть изменения и развивать конкурентные преимущества.

Таким образом, ИИ в прогнозировании и аналитике данных дает компаниям возможность принимать более точные и обоснованные решения, повышать эффективность и снижать риски. Эти возможности помогают бизнесу оставаться гибким, эффективным и готовым к быстрым изменениям рынка, что становится важным конкурентным преимуществом.

3.4 Примерные кейсы компаний

Ряд компаний уже активно применяют искусственный интеллект для автоматизации различных бизнес-процессов, улучшения качества обслуживания клиентов и повышения операционной эффективности. Вот несколько примеров, как ИИ используется на практике:

1. Amazon – оптимизация логистики и складирования

Amazon применяет ИИ для управления запасами, оптимизации складских процессов и прогнозирования спроса. С помощью алгоритмов машинного обучения компания анализирует данные о покупательских привычках и сезонных трендах, чтобы оптимально распределять запасы по складам, снижать издержки и ускорять доставку. Роботизированные системы на складах Amazon также помогают автоматизировать процессы перемещения и сортировки товаров.

2. Netflix – персонализированные рекомендации

Netflix использует ИИ для улучшения пользовательского опыта путем создания персонализированных рекомендаций на основе предпочтений каждого пользователя. Алгоритмы машинного обучения анализируют, какие фильмы и сериалы пользователи смотрели ранее, их рейтинги, а также общее поведение на платформе, чтобы предлагать контент, который с высокой вероятностью заинтересует каждого конкретного клиента. Это позволяет Netflix удерживать пользователей и увеличивать время, проведенное на платформе.

3. Coca-Cola – анализ клиентских данных и прогнозирование спроса

Coca-Cola применяет ИИ для анализа огромного количества данных, таких как поведение потребителей, погодные условия и сезонные колебания спроса. Система ИИ анализирует эти данные, чтобы предсказать спрос на продукцию и оптимально распределить товар на складах. ИИ также используется для отслеживания взаимодействий с клиентами в социальных сетях и реагирования на отзывы, что помогает улучшать продукцию и подход к маркетингу.

4. Bank of America – виртуальный ассистент Erica

Bank of America внедрил виртуального помощника Erica, работающего на базе ИИ, для улучшения обслуживания клиентов. Erica помогает клиентам с банковскими операциями, предоставляет информацию о счетах, анализирует финансовое поведение пользователей и дает советы по управлению финансами. Это снижает нагрузку на операторов и помогает клиентам получать ответы на свои вопросы в любое время.

5. Siemens – предиктивное обслуживание оборудования

Siemens использует ИИ в системе предиктивного обслуживания, чтобы прогнозировать возможные поломки оборудования на производстве и предотвращать их. ИИ анализирует данные с датчиков и параметры работы оборудования, предсказывая, когда могут возникнуть проблемы. Это позволяет минимизировать простои и затраты на ремонт, обеспечивая бесперебойное функционирование производственных линий.

6. Uber – оптимизация маршрутов и динамическое ценообразование

Uber применяет ИИ для оптимизации маршрутов водителей и установления динамических тарифов. Системы ИИ анализируют трафик, спрос на поездки и погодные условия в режиме реального времени, чтобы определять оптимальные маршруты и адаптировать стоимость поездки в зависимости от условий. Это позволяет компании повышать качество обслуживания клиентов и обеспечивать конкурентоспособные цены.

4. Основные вызовы и риски использования ИИ в автоматизации

Автоматизация бизнес-процессов с использованием искусственного интеллекта несет значительные преимущества, но также сопровождается рядом вызовов и рисков. Для успешного внедрения ИИ в бизнес-процессы компаниям необходимо учитывать следующие аспекты:

1. **Безопасность данных и конфиденциальность.** Системы ИИ часто требуют доступа к огромным объемам данных, которые могут содержать конфиденциальную информацию. Защита таких данных становится критически важной, так как утечки или взломы могут нанести серьезный ущерб репутации и финансам компаний.

2. **Отсутствие прозрачности и предсказуемости.** Многие алгоритмы ИИ, такие как глубокие нейронные сети, работают как «черные ящики», что делает их поведение трудно предсказуемым. Это ограничивает возможность контролировать и объяснять действия системы, особенно в ситуациях, где ошибки могут привести к значительным убыткам или рискам для клиентов.

3. **Этические и правовые вопросы.** Широкое использование ИИ в автоматизации поднимает вопросы, связанные с ответственностью за ошибки системы, соблюдением прав сотрудников и клиентов, а также влиянием на рабочие места. Например, автоматизация может привести к сокращению персонала, что создаст социальное напряжение и потребует пересмотра трудового законодательства.

4. **Технические сложности и высокая стоимость внедрения.** Для успешного применения ИИ требуется мощная инфраструктура и квалифицированные специалисты, что может быть затратно. Малый и средний бизнес могут столкнуться с финансовыми и техническими барьерами, ограничивающими доступ к современным технологиям.

5. **Риски зависимости и ограниченная адаптация.** Полная зависимость от автоматизированных систем может ослабить гибкость бизнеса, так как алгоритмы ИИ могут плохо адаптироваться к нестандартным ситуациям или быстро меняющимся условиям. Кроме того, существуют риски устаревания технологий, когда алгоритмы теряют актуальность или конкурентоспособность без регулярного обновления и доработок.

6. **Необходимость подготовки и переподготовки персонала.** Для эффективного взаимодействия с ИИ-системами сотрудникам требуются новые навыки и знания. Компании должны вкладываться в обучение персонала, чтобы минимизировать сопротивление изменениям и повысить общую эффективность внедрения ИИ.

Таким образом, использование ИИ в автоматизации бизнес-процессов требует серьезного анализа и внимательного управления рисками. Компании должны быть готовы не только к внедрению ИИ, но и к обеспечению защиты данных, соблюдению этических норм и непрерывному развитию инфраструктуры, чтобы свести к минимуму потенциальные угрозы.

5. Перспективы и будущее автоматизации с использованием ИИ

Автоматизация бизнес-процессов с использованием искусственного интеллекта продолжает развиваться стремительными темпами, и в ближайшем будущем ее влияние будет только усиливаться. Это связано с рядом факторов, таких как совершенствование алгоритмов машинного обучения, увеличение доступности и скорости вычислительных мощностей, а также развитие облачных технологий и больших данных. В перспективе можно ожидать:

1. **Углубление интеллектуальной автоматизации.** Применение ИИ в бизнесе приведет к созданию более сложных и адаптивных систем, способных самостоятельно принимать решения на основе анализа данных в реальном времени. Эти системы смогут не только выполнять рутинные задачи, но и решать более сложные задачи, требующие анализа, прогнозирования и адаптации к изменениям.
2. **Снижение человеческого участия в рутинных процессах.** ИИ позволит освободить сотрудников от повторяющихся операций, таких как обработка данных, выполнение простых административных задач, управление логистикой и др. Это

приведет к снижению операционных затрат и позволит компаниям сосредоточиться на более стратегических направлениях.

3. **Возникновение новых профессий и требований к компетенциям.** С ростом автоматизации и распространением ИИ появятся новые профессии, связанные с управлением и поддержкой интеллектуальных систем. Потребуется специалисты, обладающие глубокими знаниями в области ИИ, анализа данных и кибербезопасности, чтобы управлять и контролировать автоматизированные процессы.
4. **Рост конкуренции и повышение скорости принятия решений.** В условиях, когда автоматизация позволяет компаниям быстрее адаптироваться к изменяющимся рыночным условиям, конкуренция между организациями будет усиливаться. Внедрение ИИ в процессы автоматизации позволит бизнесам быстрее принимать решения, реагировать на изменения спроса и оптимизировать ресурсы.
5. **Углубление этических и социальных вопросов.** Широкое внедрение ИИ в автоматизацию вызывает вопросы о приватности, ответственности за ошибки системы и возможном увеличении безработицы. Важно, чтобы компании и общества учитывали эти аспекты и разрабатывали политики, которые помогут минимизировать негативные последствия автоматизации.

Заключение

ИИ оказывает огромное влияние на автоматизацию бизнес-процессов, позволяя компаниям достигать новых уровней производительности и эффективности. Однако для успешного внедрения ИИ необходимы ответственный подход, четкие стратегии и понимание возможных рисков. Компании, которые смогут преодолеть вызовы и внедрить

ИИ в свои процессы, будут в выгодном положении для достижения успеха на глобальном рынке.

Использованная литература:

1. Рассел, С., & Норвиг, П. (2021). *Искусственный интеллект: Современный подход* (4-е изд.). Pearson.
2. Бриньольфссон, Э., & Макафи, А. (2017). *Машины, платформы, толпа: использование цифрового будущего*. W. W. Norton & Company.
3. Давенпорт, Т. Х., & Ронанки, Р. (2018). Искусственный интеллект в реальном мире. *Harvard Business Review*, 96(1), 108–116.
4. Бостром, Н. (2014). *Суперинтеллект: пути, опасности, стратегии*. Oxford University Press.
5. Макридакис, С. (2017). Грядущая революция искусственного интеллекта: ее влияние на общество и бизнес. *Futures*, 90, 46–60.
6. McKinsey & Company (2023). *Состояние ИИ в бизнесе: преимущества, вызовы и тенденции*.
7. Европейская комиссия (2021). *Этические принципы надежного ИИ*.
8. Чжан, Ю., & Лу, Ю. (2022). Искусственный интеллект и автоматизация бизнес-процессов: систематический обзор. *Journal of Business Research*, 139, 1083–1097.
9. Каплан, А., & Хайнлайн, М. (2019). Siri, Siri, у меня в руке: кто самый справедливый в стране? О трактовках, иллюстрациях и последствиях искусственного интеллекта. *Business Horizons*, 62(1), 15–25.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ БИЗНЕС-ПРОЦЕСТЕРДІ АВТОМАТТАНДЫРУҒА ӘСЕРІ: АРТЫҚШЫЛЫҚТАР МЕН ҚИЫНДЫҚТАР

¹Мәулімсейіт Д. Б., ²Рахметуллақызы А.

¹ техника ғылымдарының магистрі, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

² техника ғылымдарының магистрі, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

¹ORSID: <https://orcid.org/0009-0007-3440-7211>, email: dmaulimseit@gmail.com

²ORSID: <https://orcid.org/0009-0006-5899-7634>, email:
aisulu.rakhmetullakzy@gmail.com

Аңдатпа. Жасанды интеллект (ЖИ) бизнес процестерін автоматтандыруда революциялық өзгерістер жасап, ұйымдарға тиімділікті, дәлдікті және операциялардың жылдамдығын айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді. Бұл мақалада ЖИ-дің әсері екі қырынан қарастырылады: бір жағынан, оның жұмыс процестері мен ресурстарды оңтайландырудағы айқын артықшылықтары; екінші жағынан, ЖИ-ді енгізу барысында туындайтын күрделі мәселелер. Негізгі назар операциялық, экономикалық және этикалық аспектілерге аударылады, өйткені олар ЖИ-ді тиімді енгізуде маңызды факторлар болып табылады. Операциялық артықшылықтары бойынша ЖИ ұйымдарға шығындарды қысқартып, процестерді жеделдетуге және қызмет көрсету сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Алайда, ЖИ енгізудегі кедергілер, оның ішінде жоғары шығындар, деректер қауіпсіздігі мәселелері және қызметкерлерді қайта оқыту қажеттілігі де үлкен рөл атқарады. Сонымен қатар, этикаға қатысты мәселелер де маңызды, әсіресе әділдік пен алгоритмдердің ашықтығы. Мақалада осы мәселелерді шешу үшін ұйымдарға нақты ұсыныстар берілген, соның ішінде ЖИ технологияларын әділ және жауапты түрде пайдалану тәсілдері қарастырылған. Нәтижесінде, ЖИ-ді тиімді бейімдеу арқылы ұйымдар өздерінің технологиялық әлеуетін барынша пайдалана алады және қоғам алдындағы әлеуметтік жауапкершіліктерін сақтап, тұрақты даму мүмкіндігін арттыра алады.

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON BUSINESS PROCESS AUTOMATION: ADVANTAGES AND CHALLENGES

¹Maulimseiit D. B., ²Rakhmetullakzy A.

¹ master of technical sciences, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

² master of technical sciences, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

¹ORSID: <https://orcid.org/0009-0007-3440-7211>, email: dmaulimseit@gmail.com

²ORSID: <https://orcid.org/0009-0006-5899-7634>, email:
aisulu.rakhmetullakzy@gmail.com

Abstract: Artificial Intelligence (AI) is revolutionizing business process automation by providing organizations with substantial benefits in terms of efficiency, accuracy, and operational speed. This article examines the dual impact of AI on businesses: its remarkable advantages in optimizing workflows and resources, and the significant challenges organizations face when implementing these advanced technologies. Key focus is given to operational, economic, and ethical dimensions, all of which play a crucial role in the successful integration of AI solutions. Operational benefits include considerable cost reduction, acceleration of processes, and enhancement of customer service quality, enabling businesses to stay competitive in a fast-evolving market. However, there are notable challenges such as high implementation costs, data security concerns, and the need for workforce reskilling to effectively operate AI-based systems. Ethical issues also come to the forefront, as AI deployment must address fairness, transparency, and bias in automated decision-making. The article explores how organizations can mitigate these

risks through a strategic, responsible approach, offering recommendations on effective AI adoption. With a nuanced understanding of AI's opportunities and constraints, businesses can leverage AI's potential to enhance productivity while remaining accountable to ethical standards, thus ensuring both technological and social responsibility. This balanced approach empowers organizations to maximize the benefits of AI and navigate its complexities successfully.

УДК 621.3.049.75

МРНТИ 47.59.49

ИНДУСТРИЯ МИКРОЭЛЕКТРОНИКИ: ИСТОРИЯ И ЕЕ ПЕРСПЕКТИВЫ НА БЛИЖАЙШИЕ ГОДЫ

¹У.Е. Кенжебаева, ²Т.Б.Сматулла, ³Н.Н. Базарбекова

¹Старший преподаватель, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

²Преподаватель, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

³ Преподаватель, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

¹ORSID:<https://orsid.org/0009-0000-2674-1649>, e-mail: makusa62@mail.ru

²ORSID:<https://orsid.org/0009-0009-1446-159X>, e-mail: smatulla.t@gmail.com,

³ORSID:<https://orsid.org/> <https://orcid.org/0009-0003-7094-9182>, e-mail: bazarbekova.nn@mail.ru

Аннотация. В статье говорится о прошлом и будущем индустрии микроэлектроники, о понятии чип, микропроцессор, транзистор, говорится о разработчике первого транзистора, технологиях его изготовления и принципе действия, об интегральных схемах, о том, что способствовало их появлению, основных материалах, из которых изготавливаются микросхемы, о том, за счет чего происходит процесс микроминиатюризации и повышение скорости работы схем, как машинное обучение и искусственный интеллект влияют на развитие микроэлектроники, о способах повышения степени интеграции и плотности компоновки.

Также в статье уделяется внимание вопросам поиска новых материалов для изготовления интегральных схем, дается понятие спиктроники, возможности использования редких и нетоксичных материалов, о низкоэнергетических интегральных схемах, которые были разработаны в В Гренобльском университете.

В заключительной части статьи говорится о том, какие работы ведутся микронаносистемами, а также про 3D-интеграцию.

Ключевые слова: микроэлектроника, транзистор, технологии, материалы, схема, компоненты, наноэлектроника

Введение

Микроэлектроника изучает крошечные микрочипы, которые позволяют функционировать большинству наших устройств, таких как наши мобильные телефоны, компьютеры и т.д. Микропроцессор — это тоже микрочип. На микрочипе могут располагаться миллиарды транзисторов на квадратном сантиметре, которые усиливают, управляют и генерируют электрические сигналы [1,2].

Эти транзисторы работают как переключатели включения и выключения и позволяют микроэлектронике выполнять различные логические операции, сохраняя 1 и 0. Булева операция или переключение выполняется всего 10 триллионных секунды. Эти транзисторы крошечные и невероятно быстрые, что позволяет нашим современным устройствам становиться меньше и быстрее.

Появление микроэлектроники стало революционным событием в области электроники и быстро поменяла нашу жизнь и наш мир. Самым главным строительным блоком микроэлектроники является транзистор. Он впервые был изобретен в 1947 году. Впервые объявили и показали работу транзистора с точечным контактом Джон Бардин, Уолтер Браттейн и Уильям Шокли. Он был изготовлен из полосок золотой фольги, которые прижимались к пластине германия на пластиковом треугольнике. Это составляет примерно размер большого пальца. Размеры современных транзисторов микроскопические.

Интегральная схема появилась благодаря ученому Джек Килби. Она содержит электронные компоненты, включая транзисторы, резисторы, конденсаторы и другие компоненты. Специалист работал в компании Texas Instruments, которая выпускала полупроводники. В первой интегральной схеме недостатком являлось то, что количество компонентов, используемых в устройствах, было ограничено и чувствительно к повреждениям [3,4].

Из-за того, что было слишком много проводов, Килби разработал схему из полупроводников. Конечным продуктом Килби стала интегральная схема, в которой не было необходимости подключать каждую часть по отдельности. Причет новая схема стала намного меньше ранее разработанной схемы.

В 1965 году Гордон Мур сделал предположение о будущем микроэлектроники. Он говорил, что вычислительная мощность интегральных схем будет расти в геометрической прогрессии благодаря транзисторам, а стоимость будет снижаться также в геометрической прогрессии.

Из источников по микроэлектронике мы видели, что размер транзисторов резко сократился, а количество транзисторов, используемых в схемах, увеличилось. Как мы видим предположения Мура остаются верными по сей день.

Первый микропроцессор 4004 появился в 1971 году. Этот микропроцессор имел около 2300 транзисторов. Для сравнения ENIAC, заполнявший большую комнату, имел такую же мощность, как и микропроцессор 4004.

Многие компании разрабатывают микропроцессоры с большой вычислительной мощностью, которые используются в большинстве компьютеров, телефонах, дронах и т.д. Есть предположение, что нанотехнологии продвинули микроэлектронику вперед, а компоненты станут размером гораздо меньше, но при этом будут обрабатываться с гораздо большей скоростью.

В электронных устройствах очень важными являются устройства памяти. Полупроводниковая память - это схемы для хранения информации. Некоторые виды памяти предназначены для чтения/записи, а некоторые предназначены только для чтения информации (ПЗУ) [5,6].

Кремний и германий являются основными материалами при изготовлении микросхем. Они металлоиды, кристаллическая структура которых проводит электричество, при этом благодаря своим химическим элементам они одновременно являются изоляторами.

В земной коре кремния более чем достаточно. С помощью этих материалов, а также используя пассивные компоненты, такие как резисторы, катушки индуктивности и конденсаторы, можно создать различные микроэлектронные устройства.

Кристалл кремния или чип служит основой для активации и деактивации компонентов для отправки сигналов в течение короткого периода времени. Однако, кремний не удовлетворяет всем потребностям микроэлектроники. Поэтому производители микроэлектроники постоянно находятся в поиске и ищут более надежный материал для интеграции в схемы. В Гренобльском политехническом университете ведутся работы над построением новых технологий в микроэлектронике. Можно сказать, что микро- и наноэлектроника переживает критический момент своей истории.

В микроэлектронике основными направлениями деятельности являются миниатюризация и увеличение скорости. Однако в настоящий момент пришло время отрасли заново изобрести свой подход к электронике и поставить перед собой новый набор целей.

Кроме этого, искусственный интеллект и машинное обучение влияют на развитие микроэлектроники, а именно, в вопросах проектирования транзисторов, в процессах производства, обработки и анализа данных, автоматизации процессов [7,8].

ИИ и машинное обучение применяются для того, чтобы ускорить инновации, оптимизировать процессы и улучшить качество продукции в области транзисторов и микроэлектроники. Это позволит перейти к более интеллектуальным и автономным системам, а это в свою очередь приведет к дальнейшему развитию технологий.

В микроэлектронике использование квантовых транзисторов и компьютеров дает возможность разработать новые материалы с уникальными свойствами, что приведет к созданию более эффективных и энергоэффективных устройств.

Для увеличения степени интеграции схем и увеличения плотности компоновки стали использоваться System-on-Chip, SoC. На кристалле размещают микропроцессор, память, контроллеры связи и др. Это уменьшает размер устройства, повышает его эффективность и снижает энергопотребление.

Одним из способов увеличения степени интеграции является трехмерная интеграция. Компоненты в этом случае располагаются не только по горизонтали, но и в плоскостях по вертикали.

Методы и материалы исследования

Пределы физики.

Дело в том, что миниатюризация столкнулась с серьезными барьерами в физике. В результате для того, чтобы повысить производительность интегральных схем, должны быть разработаны новые материалы и архитектуры. В Гренобльском политехническом университете работают в нескольких направлениях, включая новые концепции транзисторных и схемных архитектур или логических элементов. Также университет работает над новыми решениями памяти, которые будут основываться на спинтронике.

Многие специалисты в области микроэлектроники считают, что срок использования кремния уже исчерпан. Предлагают новые материалы, но на данный момент ни один материал не прошел стадию лабораторного прототипа. К исследуемым материалам относятся германий, графит, 2D-материалы, диалкогенид переходного металла, SiC и углеродные нанотрубки.

Мир ждет новых технологий. Но работа над существующими технологиями также продолжают. Работы ведутся в направлении повышения эффективности и устойчивости существующих технологий. Также ведутся работы над поиском редких и нетоксичных материалов. При этом не забывают о том, что необходимо снизить энергопотребление компонентов и схем, что является очень важным фактором.

В Гренобльском университете уже давно разрабатывают низкоэнергетические интегральные схемы. Впервые они были разработаны в 80-х годах. Здесь считалась технология полностью обедненного кремния на изоляторе (FD-SOI) и полностью инвертированных компонентов. В результате получают высокопроизводительные схемы с низким энергопотреблением. Это позволяет снижать уровень утечек, что в свою очередь дает возможность интеграции.

Достоинством этой технологии FD-SOI является то, что она совместима с текущими процессами проектирования и производства. В настоящее время ее продолжают использовать в различных европейских проектах [9,10].

Работа над микронаносистемами

Все в мире знают технологию КМОП. Долгое время она была одной из часто используемых технологий. Но сейчас ее недостаточно для дальнейшего развития

микроэлектроники. Энергетика, транспорт, здравоохранение, безопасность, Интернет вещей, мобильные приложения и промышленное производство нуждаются в наноэлектронике.

В настоящее время в схему добавляются функции с различными компонентами: датчиками, переключателями, радиосвязью, силовой электроникой, рекуперацией энергии, визуализацией, освещением и т. д. Все это дает возможность создавать микронаносистемы, которые необходимы для решения различных сложных задач.

Иногда для улучшения параметров чипов применяют 3D-интеграцию. Эта технология создает возможность объединения несколько чипов для того, чтобы создавать мощные компоненты с новыми функциями. При этом их размер остается одинаковым. Также появилась возможность интеграции разнородных чипов с различными технологиями и материалами.

Несомненно, что технология КМОП имеет широкие возможности. Но в какой-то момент она может столкнуться с физическими и экономическими барьерами.

Мировые сообщества работают над новыми возможностями, которые выходят за рамки КМОП технологии и законов Мура. Новые концепции не основываются на КМОП-транзисторах и кремниевой микроэлектронике. На их место приходят спинтроника, наноэлектромеханические структуры, молекулярная электроника и квантовая электроника.

В Гренобле работают семь лабораторий. Здесь сочетают экспериментальные и теоретические навыки, которые позволяют изучать все, начиная от материалов до процессов, компонентов, схем и систем. Кроме этого, это дает возможность вносить свой вклад во многие области деятельности в области микроэлектроники, такие как логика, телекоммуникации, физические измерения, биология, здравоохранение и энергетика.

Заключение

В заключении можно еще раз сказать, что основными тенденциям в развитии транзисторов и микроэлектроники являются увеличение интеграции и уменьшение размеров, поиск новых материалов и использование нанотехнологий. К новым материалам можно отнести такие материалы как графен, квантовые точки, молекулярная электроника. ИИ и машинное обучение играют все более важную роль в развитии транзисторов и микроэлектроники, внося значительный вклад в процессы проектирования, производства и оптимизации электронных устройств.

Использованная литература:

1. Бирюков С.А. Цифровые устройства на МОП-интегральных микросхемах. М.: Радио и связь, 1990.- 128 с.; ил. - (МРБ, вып.1132).
2. Волович Г.И. Схемотехника аналоговых и аналого-цифровых электронных устройств: учебное пособие / Г.И. Волович. – 3-е изд. – Москва: Додэка-XXI, 2011. – 528 с.: ил.
3. Гальперин М.В. Практическая схемотехника в промышленной автоматике. М.: Энергоатомиздат, 1987.- 320 с.
4. Изъюров Г.И., Королев Г.В. и др. Расчет электронных схем. Примеры и задачи: Учебн. пособие для ВУЗов по спец. Электрон. техника - М.: Высшая школа, 1987.- 335 с.
5. Интегральные микросхемы. Справочник. Под ред. Б.В. Тарабрина. - М.: Радио и связь, 1984.- 528 с.
6. Полупроводниковые приборы. Диоды, тиристоры, оптоэлектронные приборы. Справочник. Под ред. Н.Н. Горюнова. - М.: Энергоатомиздат, 1983.- 744 с.
7. Полупроводниковые приборы. Транзисторы. / Справочник./ Под ред. Н.Н. Горюнова. - М.: Энергоатомиздат, 1985.- 904 с.
8. Применение интегральных микросхем в электронной вычислительной технике: Справочник / Под ред. Б.К. Файзулаева, Б.В. Тарабрина. - М.: Радио и связь, 1987.- 347 с.
9. Применение интегральных схем. Практическое руководство. В 2-х кн. Пер. с англ./

Под ред. А. Уильямса. - М.: Мир, 1987.

10. Пухальский Г.И., Новосельцева Т.Я. Проектирование дискретных устройств на интегральных микросхемах: Справочник. - М.: Радио и связь, 1990.- 304 с.: ил.

МИКРОЭЛЕКТРОНИКА САЛАСЫ: ТАРИХЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАЯДАУ ЖЫЛДАРҒА АРНАЛҒАН БОЛАШАҒЫ

¹У.Е. Кенжебаева, ²Т.Б.Сматулла, ³Н.Н. Базарбекова

¹ аға оқытушы, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан.

² оқытушы, Tashenev University, г. Шымкент қ., Казахстан

³ аға оқытушы, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан.

¹ORSID:<https://orsid.org/0009-0000-2674-1649> e-mail:makusa62@mail.ru

²ORSID:<https://orsid.org/0009-0009-8168-948X> e-mail:borankulovb@gmail.com

³ORSID:<https://orsid.org/0009-0008-0688-6224> e-mail: botagozizh@gmail.com

Андатпа.Мақалада микроэлектроника өнеркәсібінің өткені мен болашағы, микросхема, микропроцессор, транзистор ұғымы, алғашқы транзисторды жасаушы, оны жасау технологиялары мен жұмыс істеу принципі, интегралдық схемалар туралы айтылады, олардың пайда болуына не ықпал еткені туралы, микросұлбалар жасалатын негізгі материалдар, микроминиатюризация процесі мен тізбектердің жылдамдығын арттыру неден туындайтыны туралы, машиналық оқыту мен жасанды интеллект микроэлектрониканың дамуына қалай әсер ететіні туралы, интеграция дәрежесін арттыру жолдары туралы және орау тығыздығы.

Мақалада сонымен қатар интегралды схемаларды жасау үшін жаңа материалдарды іздеуге назар аударылады, спиктроника туралы түсінік беріледі, сирек және улы емес материалдарды және Гренобль университетінде әзірленген энергиясы аз интегралдық схемаларды пайдалану мүмкіндігі беріледі.

Мақаланың соңғы бөлімінде микро-наножүйелермен қандай жұмыстар жүргізіліп жатқаны, сондай-ақ 3D интеграциясы туралы айтылады.

Кілт сөздер: микроэлектроника, транзистор, технология, материалдар, схема, компоненттер, наноэлектроника

MICROELECTRONICS INDUSTRY: HISTORY AND ITS PROSPECTS FOR THE COMING YEARS

¹U.E. Kenzhebaeva, ²T.B. Smatulla, ³N.N. Bazarbekova

¹ senior Lecturer, University. Zh.A. Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

² teacher, University Zh.A. Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

³ teacher, University Zh.A. Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

¹ORSID: <https://orsid.org/0009-0000-2674-1649>, e-mail:makusa62@mail.ru

²ORSID: <https://orsid.org/0009-0009-1446-159X>, e-mail: smatulla.t@gmail.com

³ORSID: <https://orsid.org/> <https://orcid.org/0009-0003-7094-9182>, e-mail: bazarbekova.nn@mail.ru

Abstract. The article talks about the past and future of the microelectronics industry, about the concept of chip, microprocessor, transistor, about the developer of the first transistor, its manufacturing technologies and operating principle, about integrated circuits, about what contributed to their appearance,

the main materials from which microcircuits are made, what causes the process of microminiaturization and increasing the speed of circuits, how machine learning and artificial intelligence influence the development of microelectronics, and ways to increase the degree of integration and packaging density.

The article also pays attention to the search for new materials for the manufacture of integrated circuits, gives the concept of spictronics, the possibility of using rare and non-toxic materials, and low-energy integrated circuits that were developed at the University of Grenoble.

The final part of the article talks about what work is being done with micro-nanosystems, as well as about 3D integration.

Key words: microelectronics, transistor, technology, materials, circuit, components, nanoelectronics

УДК 04.043

МРНТИ 47.59.49

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЯЗЫКА ПРОГРАММИРОВАНИЯ PYTHON И ЕГО ПРЕИМУЩЕСТВА ПРИ РАЗРАБОТКЕ РАЗЛИЧНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ

¹У.Е. Кенжебаева, ²С.Б. Ботаева, ³Б.С Мусабекова

¹Старший преподаватель, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

²Кандидат технических наук, доцент, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

³Преподаватель, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

¹ORCID:<https://orcid.org/0009-0000-2674-1649> e-mail: makusa62@mail.ru

²ORCID:<https://orcid.org/0000-0002-4995-7730> e-mail: Saule_bb@mail.ru

³ORCID:<https://orcid.org/0009-0003-4519-3563> e-mail: musabekovab98@gmail.com

Аннотация. В статье говорится об очень широко используемом в настоящее время языке программирования Python, его достоинствах и возможностях, об огромном разнообразии спектров использования Python при решении различных задач, таких как, разработка веб -приложений, написание скриптов, разработка баз данных, прототипирование, искусственный интеллект, машинное обучение, разработка игр, работа с большими данными, тестирование.

В статье затронуты вопросы, касающиеся богатой библиотеки Python, о фреймворках, дающих неограниченные возможности при написании различных приложений, а именно о Django и Flask, NumPy, SkiPy, Pandas, Matplotlib и Seaborn, TensorFlow и PyTorch, NLTK и OpenCV.

В статье Python рассматривают как язык динамических сценариев, а это означает, что не обязательно писать приложения с нуля. Такую возможность в Python дают компоненты, которые ускоряют разработку программного обеспечения и делают работу удобной и продуктивной.

Ключевые слова: Python, приложения, программа, алгоритмы, язык программирования, интернет, скрипты, интерпретатор

Введение

Одним из самых популярных языков программирования в настоящее время является язык программирования Python. Это подтверждается данными ТЮВЕ (рисунок 1). Лидерство Python наблюдается около 5 лет. С 2020 по 2021 годы язык Python признали

языком года. Одним из особенностей Python является то, что он является главным при разработке алгоритмов и обработки больших данных в Data Science [1].

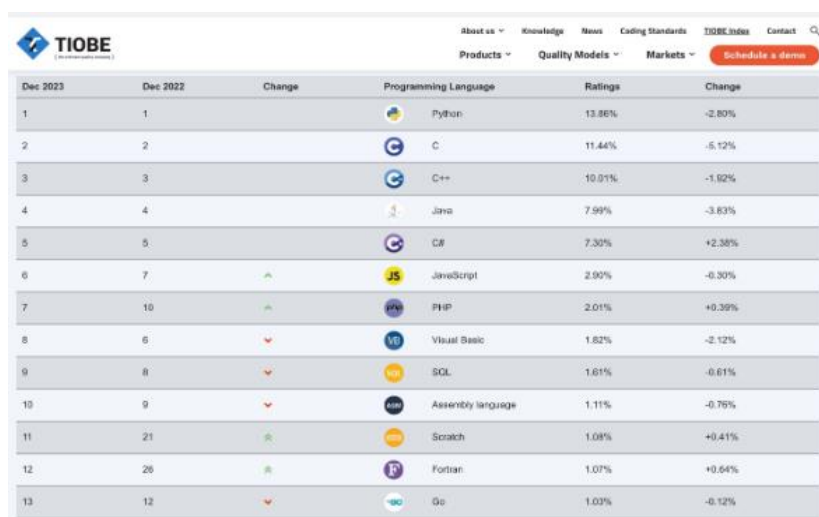
Язык Python используется во многих формах программирования, поэтому широкий круг пользователей признают его и круг его с каждым днем расширяется. Python кроссплатформенный, есть возможность быстрой автоматизации, разработки веб-приложений, анализа и визуализации данных. Кроме этого Python может использоваться в искусственном интеллекте и машинном обучении.

Python впервые заявил о себе в 1991 году. Через десятилетие язык стал очень популярным, обогнав многие языки программирования, и стал использоваться различными компаниями мира.

Спустя десятилетия, обогнав большинство своих конкурентов, изобретение уже широко используется технологическими компаниями по всему миру. Рассмотрим, какие же факторы влияют на успех этого языка, какие у него есть преимущества.

Python — один интерпретируемый объектно-ориентированный язык высокого уровня. В Python исходный файл обрабатывается во время выполнения. Это означает, что строки одна за другой читаются и выполняется сказанное в них [2].

Также как и Perl и PHP, в Python не требуется процесса компиляции программы перед ее выполнением. Это означает, что вместо того, чтобы вызывать компилятор, запускается файл .py. Сам процесс компиляции байт-кода Python происходит автоматически и он неявный.

Dec 2023	Dec 2022	Change	Programming Language	Ratings	Change
1	1		Python	13.86%	-2.80%
2	2		C	11.44%	-5.12%
3	3		C++	10.01%	-1.92%
4	4		Java	7.99%	-3.83%
5	5		C#	7.30%	+2.38%
6	7	▲	JavaScript	2.90%	-0.30%
7	10	▲	PHP	2.01%	+0.39%
8	6	▼	Visual Basic	1.82%	-2.12%
9	8	▼	SQL	1.61%	-0.61%
10	9	▼	Assembly language	1.11%	-0.76%
11	21	▲	Scratch	1.08%	+0.41%
12	26	▲	Fortran	1.07%	+0.64%
13	12	▼	Go	1.03%	-0.12%

Рисунок 1 - Данные TIOBE

Особенность Python является то, что он является языком высокого уровня. Написанные на Python структуры переводятся на язык низкого уровня, который запускается в центральном процессоре (ЦП) компьютера [3].

Методы и материалы исследования

Язык Python очень лаконичен, интуитивно понятен и хорошо читается. Это язык с динамической типизацией, а это означает, что в программах не надо указывать явно типы. Работа с типами отвлекает программиста во время написания кода. Здесь же он больше думает о логике программы. Для того, чтобы проверить типы в Python есть специальные инструменты, такие как аннотации типов, одним из которых является mypy.

Еще одним преимуществом Python является того, что у него очень богатая стандартная библиотека. Она дает возможность работать с сетями, интернет протоколами файлами и еще большим множеством различных задач. В Python есть специальные модули,

которые позволяют работать с базами данных, обрабатывать тексты, проводить тестирование [4,5].

Еще одним преимуществом Python является то, что он одновременно является объектно-ориентированным, процедурным и функциональным языком программирования, что нельзя сказать про многие языки программирования. Поэтому, при написании кода, в случае если решается не очень сложная задача, программист выбирает процедурный подход, для написания сложных приложений – объектно-ориентированный, а если работа предполагает использование больших данных – функциональный подход.

У Python богатые возможности при работе в Веб-программировании. Он имеет в своем распоряжении такие фреймворки как Django и Flask, которые дают возможность создавать большие масштабируемые приложения. К примеру, у Django имеется много различных функций, такие как аутентификация, работа с сессиями, а также функции, которые позволяют работать с базами данных. Если сравнить Flask и Django, то первый является более легким и позволяет выбирать только те компоненты, которые нужны в каждом конкретном случае [6,7].

Кроме вышесказанных фреймворков в Python существуют фреймворки NumPy, SciPy, Pandas. Они будут необходимы тем, кто занимается научными исследованиями, анализом данных, то есть тем, чья работа будет связана с большими данными. В Python также существуют библиотеки Matplotlib и Seaborn, работа которых связана с визуализацией данных.

Как было сказано выше, в языке Python есть инструменты, которые позволяют создавать модели машинного обучения и искусственного интеллекта. К ним относятся модели библиотеки TensorFlow и PyTorch. Они применяются при создании моделей предсказания и при автоматизации различных задач.

Язык Python применяют также и при обработке естественного языка (NLP) и в компьютерном зрении. При работе используются библиотеки NLTK и OpenCV. Здесь применяют инструменты при анализе текстов и обработки изображений. Все это в дальнейшем используется при разработке интеллектуальных приложений [8,9].

Python рекомендуют использовать при автоматизации рутинных задач и при написании скриптов. Например, в библиотеках Os и Subprocess есть инструменты, которые позволяют взаимодействовать с операционной системой. А эти возможности необходимы для работы администраторов и разработчиков. Для разработки игр в Python есть библиотека Pygame.

Еще одним важным преимуществом Python является его высокая производительность. Поэтому его часто используют при написании скриптов, которые позволяют быстро выполнять монотонные и скучные работы в финансовой сфере, страховании, маркетинге. К таким работам относятся загрузка веб-сайтов, файлов на сервер, копирование, анализ данных и т.д. Программист, написав скрипт, может автоматизировать вышеуказанные рутинные работы.

Известно, что крупнейшие компании в мире используют язык Python. К примеру, компания Pixar использует Python при создании фильмов, а компания Google при сканировании страниц. Компания Netflix приспособилась с помощью Python доставлять контент, а Spotify рекомендовать песни [10].

Еще одним достоинством Python является то, что он портативный. Это говорит о том, что любая операционная система поддерживает его. Его можно использовать на Linux, Windows, Mac OS и UNIX, не делая никаких настроек.

Заключение. Язык программирования Python на сегодняшний день является популярным и стремительно развивается. Он прост, хорошо читаем, универсален, подходит для только начинающих программистов. Можно предположить, что экосистема библиотек будет и дальше развиваться, дополняться, что сделает Python еще более мощным

инструментом при разработке различных приложений. Его широко используют при разработке коммерческих приложений, баз данных, веб-приложений, а также сервисов.

Код, написанный на Python, хорошо читается, понятный, особенно для начинающих программистов. Синтаксис языка Python минималистичный. Если сравнить его с такими языками как JAVA и СИ++, то можно сказать, что в Python есть возможность реже обращаться к документации, а в коде намного меньше строк. Это означает, что скорость выполнения проектов в Python намного меньше.

Список использованной литературы:

1. Любанович Билл Простой Python. Современный стиль программирования. – СПб.: Питер, 2016. – 480 с.: – (Серия «Бестселлеры О’Reilly»).
2. Рейтц К., Шлюссер Т. Автостопом по Python. – СПб.: Питер, 2017. – 336 с.: ил. – (Серия «Бестселлеры О’Reilly»).
3. Лутц М. Программирование на Python, том I, 4-е издание. – Пер. с англ. – СПб.: Символ-Плюс, 2011. – 992 с.
4. Гэддис Т. **Начинаем программировать на Python.** – 4-е изд.: Пер. с англ. – СПб.: БХВ-Петербург, 2019. – 768 с.
5. Прохоренок Н.А. Python 3 и PyQt. Разработка приложений. – СПб.: БХВ-Петербург, 2012. – 704 с.
6. Пилгрим Марк. Погружение в Python 3 (Dive into Python 3 на русском)
7. Лучано Рамальо **Python. К вершинам мастерства.** – М.: ДМК Пресс, 2016. – 768 с.
8. Свейгарт, Эл. **Автоматизация рутинных задач с помощью Python: практическое руководство для начинающих.** Пер. с англ. — М.: Вильямс, 2016. – 592 с.
9. Златопольский Д.М. **Основы программирования на языке Python.** – М.: ДМК Пресс, 2017. – 284 с.
10. Доусон М. Програмируем на Python. – СПб.: Питер, 2014. – 416 с.

AUTODESK ЖӘНЕ CADENCE ИНТЕГРАЦИЯСЫНЫҢ НӘТИЖЕСІНДЕГІ БАСПА ПЛАТАЛАРДЫ ЖОБАЛАУ ЖӘНЕ 3D МОДЕЛЬДЕУ

¹У.Е. Кенжебаева, ²С.Б. Ботаева, ³Б.С Мусабекова

¹аға оқытушы, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан.

²т.ғ.к доцент, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан.

³оқытушы, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан.

¹ORSID: <https://orcid.org/0009-0000-2674-1649>, e-mail: makusa62@mail.ru

²ORSID: <https://orcid.org/0000-0002-4995-7730> e-mail: Saule_bb@mail.ru

³ORSID <https://orcid.org/0000-0002-4995-7730> e-mail: musabekovab98@gmail.com

Андатпа. Мақалада қазіргі уақытта кеңінен қолданылатын Python бағдарламалау тілі, оның артықшылықтары мен мүмкіндіктері, веб-қосымшаларды әзірлеу, сценарийлер жасау, мәліметтер базасын әзірлеу, прототиптеу, жасанды интеллект, машиналық оқыту, ойын әзірлеу, үлкен деректермен жұмыс, тестілеу сияқты әртүрлі мәселелерді шешуде Python-ды қолданудың үлкен алуан түрлілігі туралы айтылады.

Мақалада Python тілінің бай кітапханасы, әртүрлі қосымшаларды жазу кезінде шексіз мүмкіндіктер беретін фреймворктар, атап айтқанда Django және Flask, NumPy, SciPy, Pandas, Matplotlib және Seaborn, TensorFlow және PyTorch, NLTK және OpenCV туралы сұрақтар көтеріледі.

Мақалада Python динамикалық сценарий тілі ретінде қарастырылады, яғни қосымшаларды нөлден жазудың қажеті жоқ. Python-дағы бұл мүмкіндік бағдарламалық жасақтаманы әзірлеуді тездететін және жұмысты ыңғайлы және өнімді ететін компоненттермен қамтамасыз етілген.

Кілт сөздер: Python, қолданбалар, бағдарлама, алгоритмдер, бағдарламалау тілі, Интернет, сценарийлер, интерпретатор

PCB DESIGN AND 3D MODELING AS A RESULT OF AUTODESK AND CADENCE INTEGRATION

¹U.E. Kenzhebaeva, ²S.B. Botaeva, ³B.S. Musabekova

¹senior Lecturer, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

²Candidate of Technical Sciences, Associate Professor Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

³teacher, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

¹ORSID: <https://orcid.org/0009-0000-2674-1649> e-mail: makusa62@mail.ru

²ORSID: <https://orcid.org/0000-0002-4995-7730> e-mail: Saule_bb@mail.ru

³ORSID: <https://orcid.org/0009-0003-4519-3563> e-mail: musabekovab98@gmail.com

Abstract. The article talks about the currently widely used Python programming language, its advantages and capabilities, the huge variety of uses of Python in solving various problems, such as web application development, scripting, database development, prototyping, artificial intelligence, machine learning, game development, working with big data, testing.

The article raises questions regarding the rich Python library, frameworks that provide unlimited possibilities when writing various applications, namely Django and Flask, NumPy, SciPy, Pandas, Matplotlib and Seaborn, TensorFlow and PyTorch, NLTK and OpenCV.

The article discusses Python as a dynamic scripting language, which means that you don't have to write applications from scratch. This opportunity in Python is provided by components that speed up software development and make work convenient and productive

Key words: Python, applications, program, algorithms, programming language, Internet, scripts, interpreter

УДК: 004.896

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В РАБОТЕ ЛОГИСТИЧЕСКИХ СИСТЕМ

¹С.Б.Ботаева, ²Б.Б.Ботаев, ³У.Е. Кенжебаева

¹ к.т.н доцент, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

²Директор ТОО «Евразийские новые строительные технологии» г. Шымкент, Казахстан

³старший преподаватель, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

¹ORSID: <https://orcid.org/0000-0002-4995-7730> e-mail: Saule_bb@mail.ru

²ORSID: <https://orcid.org/0009-0003-9527-4636> e-mail: Bekbolat75@mail.ru

³ORSID: <https://orcid.org/0009-0000-2674-1649> e-mail: makusa62@mail.ru

Аннотация. В статье говорится о роли и задачах информационных технологий и искусственного интеллекта в логистике, дается понятие информационной логистики, говорится о ее функциях, о программных и аппаратных средствах, которые используются в логистике, о системах автоматизированного проектирования, которые используются при проектировании логистических систем и в ходе управления технологическим процессом и оборудованием.

В статье также говорится о задачах, которые ставятся перед логистикой, о приложениях искусственного интеллекта, о факторах, влияющих на повышение скорости принятия решений, экономии времени, повышение спроса на товары, затрагиваются вопросы, касающиеся рисков в логистике.

Еще одним немаловажным вопросом в логистике является автоматизация работы складов. Поэтому в статье говорится о роботах, которые участвуют в процессах сортировки, комплектации, упаковки товаров, что влияет на скорость выполнения текущих заданий.

Ключевые слова: логистика, информационные техноогии, искусственный интеллект, машинное обучение, автоматизация, компания, спрос

Введение

Логистика XXI века очень тесно связана с информационными технологиями. Логистикой называют область деятельности, которая связана с доставкой товаров и различных грузов между регионами, городами и государствами.

В логистике выполняются различные сложные операции со сложными внутренними связями и огромными масштабами. Она позволяет следить за движением материальных средств, финансов и управляет ими.

Особенностью логистики является ее непрерывность. Для того, чтобы логистическая система работала согласованно, задействуют различные информационные системы. Они доставляют необходимые сигналы в необходимое время в назначенное место.

Информационная логистика позволяет управлять потоками информации и материальными потоками. Это означает, что управление начинается с производства продукции и транспортировки, а заканчивается процессом закупки, транспортировки и последующей доставки продукции до конечного потребителя.

Процесс доставки товаров характеризуется постоянным обменом информации между теми, кто его отправляет и получает. Потребитель требует своевременную доставку качественных товаров, а это практически невозможно без использования информационных технологий.

В настоящее время в логистике используют различные программные комплексы. Они принимают решения в логистических системах. Информационные технологии играют огромную роль в товародвижении на рынках различных стран.

Рассмотрим, каким образом использование информационных технологий влияет на логистическую индустрию.

Когда мы говорим об использовании информационных технологий в логистике, имеется в виду использование различных программных и технических средств вместе с методами производства. Информационные технологии обеспечивают передачу, обработку и использование информации для того, чтобы обеспечить качественное передвижение товаров в логистических системах.

В логистике обрабатываются очень большие объемы данных и используются новейшие методы их обработки. Все потоки информации связаны с организацией производства и распределения. Потоки информации могут быть на уровне предприятий, регионов, между организациями и государствами.

Потоки информации сильно влияют на хозяйственные процессы. Большую роль при этом также играют средства связи и компьютерная техника. Так как доля информации в

логистике высока, она сильно влияет на конечную стоимость товаров и услуг. Также они влияют на занятость людей, работающих в сфере логистики.

Логистику трудно представить без информационных технологий. Здесь обрабатываются большие объемы данных. Из информационных потоков необходимо быстро извлекать нужную информацию и затем использовать ее в процессе управления предприятием. При этом особую роль играет скорость обработки и поиск нужной информации. От этих факторов зависят финансовые успехи предприятия. А достижения в сфере логистики приводят к повышению производительности труда,

Важную роль во многих системах играют технические средства. К ним относятся различное электронное оборудование, в том числе персональные компьютеры, серверное оборудование, коммуникационное, периферийное оборудование и оборудование для автоматизации.

В логистике также важную роль играют программные средства. К ним относятся средства, используемые для управления предприятием (ИСУП). Она является основной базой логистических информационных систем.

Системы автоматизированного проектирования (САПР) используются при проектировании логистических систем. С помощью автоматизированных систем управления технологическими процессами (АСУТП) осуществляется управление технологическим процессом и оборудованием. Все это позволяет контролировать ход технологического процесса, бизнес- процессы, а также офисные приложения.

Информационная логистика позволяет заменить физические запасы на надежную информацию. При правильной логистике товары долго не хранятся на складах, а это в свою очередь, избавляет от ненужных затрат.

При выполнении глобальных задач создаются комплексные, интегрированные системы материальных и информационных потоков, согласуются, планируются и контролируются мощности производства, тем самым логистическая сфера находится в постоянном развитии.

Когда выполняются частные задачи, управляются все виды потоков. К таким потокам относятся материальные, человеческие, энергетические, финансовые потоки.

Перед логистической системой ставятся сложные задачи, и здесь информационная логистика дает возможность обеспечить управление материальным потоком. В свою очередь информационный поток создается материальным потоком. Информационный поток находится в самой логистической системе, а также между внешней средой и логистической системой.

Что касается искусственного интеллекта, то в логистике он может применяться в прогнозировании спроса, процессах доставки и возврата товаров. Кроме этого приложения искусственного интеллекта способны автоматизировать ручные офисные задачи, проводить оптимизацию планирования труда, а также осуществлять прогнозирование простоев.

Искусственный интеллект способен обрабатывать большие массивы данных, а затем проводить анализ информации для получения ценных данных. Это позволяет принимать в логистических системах точные решения с большой скоростью. В результате лучше планируется спрос на товары, осуществляется управление запасами, производится выбор маршрутов. Для того, чтобы быстро обслуживать клиентов в логистических системах используются различные чат-боты.

Преимущества искусственного интеллекта уже доказаны. Он способствует привлечению новых клиентов, помогает каждодневным взаимодействиям и общению клиентов. Во многих странах в логистике уже давно применяют искусственный интеллект. Это приводит к повышению скорости принятия решений. Система предлагает свои решения и заключения, тем самым экономит время сотрудников, позволяя им заняться творческой работой.

Некоторые компании разрабатывают огромные хранилища данных. Это в свою очередь приводит к созданию моделей и алгоритмов машинного обучения. Благодаря этому можно прогнозировать спрос на любой товар по различным каналам по всему миру.

Как мы знаем, в логистических системах особую роль отводят различному электронному оборудованию. Модели машинного обучения способны проводить прогноз на отказ оборудования в конкретной логистической системе.

Многие компании используют машинное обучение для того, чтобы оптимизировать работу транспортных средств. Некоторые из них предназначены для мобильных магазинов. Это позволяет продавать товары, а покупателям заказывать их через мобильное приложение.

Также используя машинное обучение и различные методы аналитики, логистические системы позволяют водителям владеть точной информацией о маршрутах, инструкциями для потребителей, касающихся товаров.

Еще одним важным вопросом, где искусственный интеллект приносит огромную пользу, является вопросы рисков и неопределенностей.

Для того, чтобы в логистике было меньше рисков и неопределенностей, нужно на каждый сценарий разрабатывать планы. Так как в мире происходят различные нежелательные явления, такие как катаклизмы, экономические спады, логистическая индустрия должна разработать комплекс мер, которые позволят управлять рисками.

Искусственный интеллект управляет рисками, так как предприятия заранее моделируют сценарии работы и разрабатывают планы на опережение, при этом используя статистические данные. Основными характеристиками при этом являются количество складских помещений, климатические условия, уровень спроса, характеристики транспортных средств, а именно вместимость, объем груза.

Многие логистические компании заняты решением вопросов, касающихся оптимизации маршрутов. Однако только использование искусственного интеллекта делает процесс оптимизации более быстрым и эффективным.

Когда решается задачи оптимизации маршрутов с помощью искусственного интеллекта программное обеспечение должно учитывать многие факторы:

- пропускную способность;
- информацию о дорожном движении;
- климатические прогнозы.

Еще одной из важных задач в логистике является автоматизация складов. Здесь главную роль играют роботы, которые участвуют в процессе сортировки, комплектации, упаковки товаров, а это, в свою очередь, ведет к повышению скорости выполнения логистических работ.

Заключение

Искусственный интеллект, имитируя человеческий мозг, является на сегодняшний день очень важным инструментом в решении многих задач, одной из которых являются решение различных задач в логистике. Технологии искусственного интеллекта стремительно развиваются во всем мире и влияют на все сферы жизнедеятельности человека. Для логистики искусственный интеллект и информационные технологии в целом являются мощным инструментом для правильной и слаженной работы.

Использованная литература:

1. Хант Д. Искусственный интеллект. М.: Мир, 1986.
2. Эндрю А. Искусственный интеллект. - М.: Мир, 1985.
3. Астахова, И. Системы искусственного интеллекта Практический курс: Учебное пособие / И. Астахова. - М.: Бином. Лаборатория знаний, 2009. - 292 с.

4. Барышников, П. Н. Человек и системы искусственного интеллекта / П. Н. Барышников. – Вопросы философии. – 2023. – № 7. – С. 214-218. – URL: <https://eivis.ru/browse/doc/86692595>
5. Уинстон П. (Winston P.) Искусственный интеллект. - М.: Мир, 1980.
6. Акинин, М. В. Нейросетевые системы искусственного интеллекта в задачах обработки изображений / М.В. Акинин, М.Б. Никифоров, А.И. Таганов. - М.: РиС, 2016. - 152 с.
7. Бессмертный, И. А. Интеллектуальные системы : учебник и практикум для вузов / И. А. Бессмертный, А. Б. Нугуманова, А. В. Платонов. – Москва : Юрайт, 2024. – 243 с. – (Высшее образование). – ISBN 978-5-534-01042-8. – URL: <https://urait.ru/bcode/537001>
8. Акинин, М.В. Нейросетевые системы искусственного интеллекта в задачах обработки изображений / М.В. Акинин, М.Б. Никифоров, А.И. Таганов. - М.: ГЛТ , 2016. - 152 с.
9. Амамия М., Танака Ю. Архитектура ЭВМ и искусственный интеллект: Пер. с японского. –М.: Мир, 1993. –310 с.
10. Болотова, Л.С. Системы искусственного интеллекта: модели и технологии, основанные на знаниях: Учебник / Л.С. Болотова. - М.: Финансы и статистика, 2012. - 664 с.

ЛОГИСТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ ЖҰМЫСЫНДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ РӨЛІ

¹С.Б.Ботаева, ²Б.Б.Ботаев, ³У.Е. Кенжебаева

¹ т.ғ.к доцент, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан.

²директор ТОО «Евразийские новые строительные технологии» Шымкент қ.,Қазақстан.

³аға оқытушы, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан.

¹ORSID:<https://orsid.org/0000-0002-4995-7730> e-mail: Saule_bb@mail.ru

²ORSID:<https://orsid.org/0009-0003-9527-4636> e-mail: Bekbolat75@mail.ru

³ORSID:<https://orsid.org/0009-0000-2674-1649> e-mail: makusa62@mail.ru

Андатпа. Мақалада логистикадағы ақпараттық технологиялар мен жасанды интеллекттің рөлі мен міндеттері туралы айтылады, ақпараттық логистика түсінігі беріледі, оның функциялары, логистикада қолданылатын бағдарламалық және техникалық құралдары туралы, логистикалық жүйелер мен технологиялық процессстерді және жабдықтарды басқару кезінде жобалауда қолданылатын автоматтандырылған жобалау жүйелері туралы айтылады.

Сондай-ақ мақалада логистиканың алдында тұрған міндеттер, жасанды интеллект қолданулары, шешім қабылдау жылдамдығын арттыруға, уақытты үнемдеуге, тауарларға сұранысты арттыруға әсер ететін факторлар туралы айтылады және логистикадағы тәуекелдерге қатысты мәселелер қозғалады.

Логистиканың тағы бір маңызды мәселесі – қоймаларды автоматтандыру. Логистиканың тағы бір маңызды мәселесі – қоймаларды автоматтандыру. Сондықтан мақалада тауарларды сұрыптау, іріктеу және орау процестеріне қатысатын роботтар туралы айтылады, бұл ағымдағы тапсырмаларды орындау жылдамдығына әсер етеді.

Кілт сөздер: логистика, ақпараттық технологиялар, жасанды интеллект, машинаны оқыту, автоматтандыру, компания, сұраныс

THE ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGY AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE OPERATION OF LOGISTICS SYSTEMS

¹ Botaeva S.B., ² Botaev B.B., ³ U.E. Kenzhebaeva

¹ Candidate of Technical Sciences, Associate Professor Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

² Director of Eurasian New Construction Technologies LLP Shymkent/Kazakhstan

³ Senior Lecturer, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

¹ ORSID: <https://orsid.org/0000-0002-4995-7730> e-mail: Saule_bb@mail.ru

² ORSID: <https://orsid.org/0009-0003-9527-4636> e-mail: Bekbolat75@mail.ru

³ ORSID: <https://orsid.org/0009-0000-2674-1649> e-mail: makusa62@mail.ru

Abstract. The article talks about the role and tasks of information technology and artificial intelligence in logistics, gives the concept of information logistics, talks about its functions, software and hardware that are used in logistics, computer-aided design systems that are used in the design of logistics systems and technological management process and equipment.

The article also talks about the challenges facing logistics, the applications of artificial intelligence, the factors that influence increasing the speed of decision-making, saving time, increasing demand for goods, and touches on issues related to risks in logistics.

Another important issue in logistics is the automation of warehouses. Therefore, the article talks about robots that are involved in the processes of sorting, picking, and packaging goods, which affects the speed of completing current tasks.

Key words: logistics, information technology, artificial intelligence, machine learning, automation, company, demand

ENHANCING DATA SECURITY AND TRANSPARENCY IN MULTILEVEL SUPPLY CHAINS BY IMPLEMENTING BLOCKCHAIN TECHNOLOGIES IN INFORMATION SYSTEMS

¹ Maulimseiit D. B., ² Rakhmetullakzy A., ³ Imanbekov I.S.

¹ master of technical sciences, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

² master of technical sciences, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

² master of technical sciences, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

¹ ORSID: <https://orcid.org/0009-0007-3440-7211>, email: dmaulimseit@gmail.com

² ORSID: <https://orcid.org/0009-0006-5899-7634>, email:

aisulu.rakhmetullakzy@gmail.com

³ ORSID: <https://orcid.org/0009-0006-0100-9594>, email: imanbekov.imangali@mail.ru

Abstract

In today's globalized economy, multilevel supply chains have become increasingly complex, involving numerous stakeholders across different geographical regions. This complexity poses significant challenges in maintaining data security and ensuring transparency throughout the supply chain. Blockchain technology, with its decentralized and immutable ledger system, offers promising solutions to these challenges. This article explores the integration of blockchain technologies into information systems within multilevel supply chains to enhance data security and transparency. It examines the fundamental principles of blockchain, its application in supply chain management, and the resulting benefits and potential challenges. Through a comprehensive literature review and case studies, the study highlights how blockchain can mitigate risks related to data breaches, fraud, and inefficiencies, while promoting trust and accountability among supply

chain participants. The findings suggest that adopting blockchain technology can lead to more resilient and transparent supply chains, ultimately contributing to improved operational performance and stakeholder satisfaction.

Introduction

Background

In recent decades, the globalization of business operations has led to the establishment of intricate and extensive supply chains that span multiple countries and involve numerous stakeholders. These multilevel supply chains are characterized by their complexity, with various processes such as procurement, manufacturing, logistics, and distribution being managed across different organizational boundaries. While this complexity allows businesses to optimize operations and reduce costs, it simultaneously introduces significant challenges related to data security and transparency.

Data security in supply chains is paramount as sensitive information, including proprietary data, financial transactions, and personal information, is frequently exchanged among partners. Ensuring the integrity and confidentiality of this data is critical to prevent unauthorized access, data breaches, and fraud. Additionally, transparency within the supply chain is essential for maintaining trust among stakeholders, facilitating compliance with regulatory standards, and enhancing overall operational efficiency.

Problem Statement

Traditional information systems used in supply chain management often rely on centralized databases, which are vulnerable to single points of failure and cyber-attacks. These centralized systems can also lead to data silos, where information is not easily accessible or shareable across different levels of the supply chain. Consequently, achieving real-time visibility and ensuring the security of data across all tiers of the supply chain remain significant challenges.

Purpose of the Study

This study aims to investigate how the implementation of blockchain technologies in information systems can address the challenges of data security and transparency in multilevel supply chains. By leveraging the decentralized and immutable nature of blockchain, the research seeks to explore the potential enhancements in data integrity, traceability, and stakeholder trust within supply chains.

Significance of the Study

Understanding the role of blockchain in enhancing supply chain management is crucial for businesses seeking to improve their operational resilience and competitiveness. As supply chains become more complex, adopting innovative technologies like blockchain can provide a strategic advantage by ensuring data security and fostering transparency. This study contributes to the existing body of knowledge by providing insights into the practical applications of blockchain in supply chains and identifying the benefits and limitations associated with its adoption.

Literature Review

Blockchain Technology: An Overview

Blockchain is a distributed ledger technology that enables the secure and transparent recording of transactions across multiple computers. Each transaction, or block, is cryptographically linked to the previous one, forming an immutable chain. This structure ensures that once data is recorded, it cannot be altered retroactively without altering all subsequent blocks, providing a high level of security and integrity.

Applications of Blockchain in Supply Chain Management

The application of blockchain in supply chain management has been widely discussed in academic and industry literature. Blockchain can address several key issues in supply chains, including lack of transparency, inefficiencies in tracking and tracing products, and vulnerabilities in data security.

1. **Traceability and Transparency:** Blockchain allows for real-time tracking of products as they move through the supply chain. Each transaction is recorded on the blockchain, providing an auditable trail that enhances transparency and traceability.
2. **Data Security:** The decentralized nature of blockchain reduces the risk of data breaches associated with centralized databases. Additionally, the use of cryptographic techniques ensures that data is secure and tamper-proof.
3. **Smart Contracts:** Blockchain-enabled smart contracts can automate and enforce contractual agreements between parties, reducing the need for intermediaries and minimizing the risk of disputes.
4. **Efficiency and Cost Reduction:** By streamlining processes and reducing the need for manual reconciliation of data, blockchain can improve operational efficiency and lower costs within the supply chain.

Challenges and Limitations

Despite its potential, the adoption of blockchain in supply chains is not without challenges. These include technological barriers, such as scalability and interoperability issues, as well as organizational challenges related to the integration of blockchain with existing systems. Additionally, the regulatory landscape for blockchain technology is still evolving, which can create uncertainties for businesses considering its implementation.

Case Studies and Real-World Implementations

Several organizations have begun exploring blockchain applications in their supply chains. For instance, IBM and Maersk have developed the TradeLens platform, which leverages blockchain to enhance transparency and efficiency in global shipping. Walmart has also implemented blockchain to track food products, improving traceability and reducing the time required to identify sources of contamination.

Methods

Research Design

This study employs a qualitative research design, utilizing a comprehensive literature review and case study analysis to explore the impact of blockchain technology on data security and transparency in multilevel supply chains. The literature review synthesizes existing research on blockchain applications in supply chain management, while the case studies provide practical examples of blockchain implementation in real-world supply chains.

Data Collection

Data for this study was collected from academic journals, industry reports, and reputable online sources. Case studies were selected based on their relevance to the research topic and the availability of detailed information on blockchain implementation in supply chains.

Data Analysis

The collected data was analyzed thematically to identify common patterns, benefits, and challenges associated with the adoption of blockchain technology in supply chain management. Comparative analysis was also conducted to assess the effectiveness of different blockchain solutions in enhancing data security and transparency.

Limitations

While this study provides valuable insights into the potential of blockchain in supply chains, it is limited by the availability of comprehensive data on blockchain implementations. Additionally, the rapidly evolving nature of blockchain technology means that new developments may not be fully captured in the existing literature.

Analysis and Results

Enhancing Data Security

One of the primary benefits of blockchain technology in supply chains is the enhancement of data security. Traditional centralized databases are susceptible to cyber-attacks and data breaches, which can compromise sensitive information. Blockchain's decentralized architecture distributes

data across multiple nodes, eliminating single points of failure and making it significantly harder for malicious actors to manipulate data.

Immutable Ledger

Blockchain's immutable ledger ensures that once data is recorded, it cannot be altered without consensus from the network participants. This feature is crucial for maintaining the integrity of data in supply chains, where accurate and unaltered information is essential for tracking products and verifying transactions.

Cryptographic Security

Each block in a blockchain is secured using cryptographic algorithms, which protect the data from unauthorized access and ensure that only authorized parties can participate in the network. This cryptographic security is fundamental in preventing data tampering and ensuring that all transactions are authentic.

Promoting Transparency

Transparency is another critical aspect that blockchain technology brings to supply chains. By providing a single source of truth that is accessible to all stakeholders, blockchain fosters trust and accountability.

Real-Time Visibility

Blockchain enables real-time visibility into supply chain operations by recording every transaction on the blockchain. This real-time data availability allows stakeholders to monitor the movement of goods, verify the authenticity of products, and ensure compliance with regulatory standards.

Enhanced Traceability

With blockchain, every product's journey from origin to end consumer is documented, providing a comprehensive traceability system. This traceability is particularly valuable in industries such as food and pharmaceuticals, where knowing the exact source and handling of products is critical for safety and quality assurance.

Case Studies

IBM and Maersk's TradeLens

TradeLens is a blockchain-based platform developed by IBM and Maersk to improve transparency and efficiency in the global shipping industry. By digitizing shipping documentation and providing a shared, immutable ledger, TradeLens allows all stakeholders, including shippers, carriers, and customs authorities, to access and share information seamlessly. This reduces administrative delays, minimizes errors, and enhances the overall security of shipping transactions.

Walmart's Food Traceability Initiative

Walmart has implemented blockchain technology to enhance the traceability of its food products. By recording every step of the food supply chain on the blockchain, Walmart can quickly trace the origin of contaminated products, reducing the time required to address food safety issues. This initiative has not only improved data transparency but also increased consumer trust in Walmart's food safety practices.

Benefits of Blockchain Implementation

1. **Improved Data Integrity:** Blockchain ensures that data remains accurate and consistent across the supply chain, reducing the risk of errors and fraud.
2. **Enhanced Trust Among Stakeholders:** The transparency provided by blockchain fosters trust among supply chain partners, as all transactions are visible and verifiable.
3. **Operational Efficiency:** Automated processes through smart contracts streamline operations, reduce manual interventions, and lower operational costs.
4. **Regulatory Compliance:** Blockchain facilitates compliance with regulatory requirements by providing a transparent and auditable record of all transactions.

Challenges in Implementation

1. **Scalability Issues:** As the number of transactions increases, blockchain networks may face scalability challenges, leading to slower processing times and higher costs.

2. **Integration with Existing Systems:** Integrating blockchain with legacy systems can be complex and may require significant investment in technology and training.
3. **Regulatory Uncertainty:** The evolving regulatory landscape for blockchain technology can create uncertainties for businesses, potentially hindering widespread adoption.
4. **Data Privacy Concerns:** While blockchain enhances data transparency, it may also raise concerns about data privacy, particularly in industries where sensitive information is involved.

Discussion

Strategic Implications for Supply Chain Management

The integration of blockchain technology into supply chain management has far-reaching strategic implications. By enhancing data security and transparency, blockchain enables organizations to build more resilient and efficient supply chains. This resilience is particularly important in the face of disruptions such as natural disasters, geopolitical tensions, and pandemics, which can severely impact supply chain operations.

Enhancing Collaboration and Trust

Blockchain facilitates greater collaboration among supply chain partners by providing a shared platform for data exchange. This shared platform reduces the reliance on intermediaries, minimizes the risk of disputes, and fosters a collaborative environment where all stakeholders can trust the accuracy and integrity of the data.

Impact on Supply Chain Visibility

Improved visibility is one of the most significant benefits of blockchain in supply chains. Enhanced visibility allows organizations to make more informed decisions, optimize inventory management, and respond swiftly to market changes. Additionally, real-time visibility into supply chain operations enables proactive identification and mitigation of potential risks, thereby enhancing overall supply chain performance.

Future Trends and Developments

The future of blockchain in supply chain management is likely to be shaped by several key trends:

1. **Interoperability:** Efforts to develop interoperable blockchain networks will enable seamless data exchange across different blockchain platforms, enhancing collaboration among diverse supply chain participants.
2. **Integration with Emerging Technologies:** Combining blockchain with other emerging technologies such as the Internet of Things (IoT), artificial intelligence (AI), and big data analytics will unlock new opportunities for optimizing supply chain operations.
3. **Standardization and Regulation:** The establishment of industry standards and regulatory frameworks for blockchain technology will provide clearer guidelines for businesses, facilitating wider adoption and integration.
4. **Sustainability and Ethical Sourcing:** Blockchain can play a crucial role in promoting sustainability and ethical sourcing by providing transparent and verifiable records of product origins and production practices.

Recommendations for Implementation

To successfully implement blockchain technology in multilevel supply chains, organizations should consider the following recommendations:

1. **Assess Readiness:** Evaluate the current state of information systems and identify areas where blockchain can add value.
2. **Collaborate with Partners:** Engage supply chain partners early in the process to ensure buy-in and facilitate seamless integration.
3. **Invest in Training:** Provide training and resources to ensure that all stakeholders understand the benefits and functionalities of blockchain technology.
4. **Start with Pilot Projects:** Implement blockchain through pilot projects to test its effectiveness and address any challenges before scaling up.

5. Stay Informed on Regulations: Keep abreast of regulatory developments to ensure compliance and mitigate legal risks associated with blockchain adoption.

Conclusion

Blockchain technology holds significant promise for enhancing data security and transparency in multilevel supply chains. By leveraging its decentralized and immutable ledger system, blockchain addresses critical challenges related to data integrity, traceability, and stakeholder trust. The integration of blockchain into supply chain information systems can lead to more resilient and efficient operations, ultimately contributing to improved business performance and customer satisfaction.

While the benefits of blockchain are substantial, organizations must navigate the challenges associated with its implementation, including scalability, integration with existing systems, and regulatory uncertainties. Strategic planning, collaboration among supply chain partners, and ongoing investment in technology and training are essential for successful blockchain adoption.

As blockchain technology continues to evolve, its application in supply chain management is expected to expand, driven by advancements in interoperability, integration with emerging technologies, and the development of standardized regulatory frameworks. Embracing blockchain can provide a competitive advantage for businesses by fostering transparency, enhancing security, and enabling more informed decision-making in complex supply chain environments.

References:

1. Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. Retrieved from <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>
2. Swan, M. (2015). Blockchain: Blueprint for a New Economy. O'Reilly Media.
3. Tapscott, D., & Tapscott, A. (2016). Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin Is Changing Money, Business, and the World. Penguin.
4. Zamkov, O. A. (2020). Blockchain and Its Application in Logistics. Logistics and Supply Chain Management.
5. Kim, D. (2021). Integration of Blockchain Technologies in Supply Chains. Economics and Business.
6. IBM & Maersk. (n.d.). TradeLens: A Blockchain-Based Shipping Solution. Retrieved from <https://www.tradelens.com/>
7. Walmart. (2019). Walmart Uses Blockchain to Track Food Products. Retrieved from <https://corporate.walmart.com/newsroom/2019/09/20/walmart-uses-blockchain-to-track-food-products>
8. Kshetri, N. (2018). 1 Blockchain's roles in meeting key supply chain management objectives. International Journal of Information Management, 39, 80-89.
9. Saberi, S., Kouhizadeh, M., Sarkis, J., & Shen, L. (2019). Blockchain technology and its relationships to sustainable supply chain management. International Journal of Production Research, 57(7), 2117-2135.
10. Treiblmaier, H. (2018). The impact of the blockchain on the supply chain: a theory-based research framework and a call for action. Supply Chain Management: An International Journal, 23(6), 545-559.

АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДЕ БЛОКЧЕЙН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ЕНГІЗУ АРҚЫЛЫ КӨПДЕНГЕЙЛІ ЖЕТКІЗУ ТІЗБЕКТЕРІНДЕ ДЕРЕКТЕРДІҢ ҚАУІПСІЗДІГІ МЕН АШЫҚТЫҒЫН АРТТЫРУ

¹Мәулімсейіт Д. Б., ²Рахметуллақызы А. ³Иманбеков И.С.

¹ Техника ғылымдарының магистрі, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

² Техника ғылымдарының магистрі, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

³ Техника ғылымдарының магистрі, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

¹ORSID: <https://orcid.org/0009-0007-3440-7211>, email: dmaulimseit@gmail.com

²ORSID: <https://orcid.org/0009-0006-5899-7634>, email:

aisulu.rakhmetullakzy@gmail.com

³ORSID: <https://orcid.org/0009-0006-0100-9594>, email: imanbekov.imangali@mail.ru

Аңдатпа. Қазіргі жаһанданған экономикада әртүрлі географиялық аймақтардағы көптеген мүдделі тараптарды қамтитын көп деңгейлі жеткізу тізбегі барған сайын күрделене түсті. Бұл күрделілік деректер қауіпсіздігін сақтауда және жеткізу тізбегіндегі ашықтықты қамтамасыз етуде елеулі қиындықтар туғызады. Орталықтандырылмаған және өзгермейтін кітап жүйесі бар блокчейн технологиясы осы қиындықтарға перспективалы шешімдер ұсынады. Бұл мақала деректер қауіпсіздігі мен ашықтығын арттыру үшін көп деңгейлі жеткізу тізбегіндегі ақпараттық жүйелерге блокчейн технологияларын біріктіруді зерттейді. Ол блокчейннің негізгі принциптерін, оны жеткізу тізбегін басқаруда қолдануын және одан туындайтын артықшылықтар мен ықтимал қиындықтарды қарастырады. Әдебиетті жан-жақты шолу және жағдайлық зерттеулер арқылы зерттеу блокчейннің деректерді бұзуға, алаяқтыққа және тиімсіздікке байланысты тәуекелдерді қалай азайта алатынын көрсетеді, сонымен бірге жеткізу тізбегінің қатысушылары арасында сенім мен жауапкершілікті көтереді. Нәтижелер блокчейн технологиясын қолдану икемді және мөлдір жеткізу тізбегіне әкеліп соқтырады, сайып келгенде, операциялық өнімділікті жақсартуға және мүдделі тараптардың қанағаттанушылығына ықпал етеді.

ПОВЫШЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ ДАННЫХ И ПРОЗРАЧНОСТИ В МНОГОУРОВНЕВЫХ ЦЕПОЧКАХ ПОСТАВОК ПУТЕМ ВНЕДРЕНИЯ БЛОКЧЕЙН-ТЕХНОЛОГИЙ В ИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ

¹Мәулімсейіт Д. Б., ²Рахметуллақызы А. ³Иманбеков И.С.

¹ магистр технических наук, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

² магистр технических наук, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

³ магистр технических наук, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

¹ORSID: <https://orcid.org/0009-0007-3440-7211>, email: dmaulimseit@gmail.com

²ORSID: <https://orcid.org/0009-0006-5899-7634>, email:

aisulu.rakhmetullakzy@gmail.com

³ORSID: <https://orcid.org/0009-0006-0100-9594>, email: imanbekov.imangali@mail.ru

Аннотация. В современной глобализированной экономике многоуровневые цепочки поставок становятся все более сложными, вовлекая множество заинтересованных сторон в разных географических регионах. Эта сложность создает значительные проблемы в поддержании безопасности данных и обеспечении прозрачности во всей цепочке поставок. Технология блокчейн с ее децентрализованной и неизменяемой системой реестров предлагает многообещающие решения этих проблем. В этой статье рассматривается интеграция технологий блокчейн в информационные системы в многоуровневых цепочках поставок для повышения безопасности и прозрачности данных. В ней рассматриваются основные принципы блокчейна, его применение в управлении цепочками поставок, а также вытекающие из этого преимущества и потенциальные проблемы. С помощью всестороннего обзора литературы и тематических исследований в исследовании подчеркивается, как блокчейн может снизить риски, связанные с утечками данных, мошенничеством и неэффективностью, одновременно способствуя доверию и подотчетности среди участников цепочки поставок. Результаты показывают, что внедрение технологии блокчейн может привести к более устойчивым и прозрачным цепочкам

поставок, в конечном итоге способствуя повышению операционной эффективности и удовлетворенности заинтересованных сторон.

ӘОЖ: 377.3/37.015.31

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ DAҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІ

Конакбаева У.Ж.¹, Сапарбаева У.А.²

¹PhD, қауымд. профессор, Ж.А. Ташенев атындағы университеті
аға оқытушы, Ж.А. Ташенев атындағы университеті

Шымкент қаласы, Қазақстан

ukonakbaeva@mail.ru

Аннотация: Жалпы зерттеу ұғымы белгісіз, жаңа білімді іздеудің шығармашылық процесі, танымдық іс-әрекеттің бір түрі. Осыған сүйене отырып, зерттеу білім алушыларда қазіргі заманғы адам үшін өте қажет дағдыларды дамытудың тиімді әдісі болып табылады. Зерттеуді білім алушылардың іс - әрекетіне қосу өте маңызды, өйткені шығармашылық жолмен алынған білім құры жаттау арқылы игерілген білімге қарағанда әлдеқайда құнды және берік. Шынында да, білім алушы үшін дайын түрде білім алудан гөрі, жаңа нәрсені түсіну, өз бақылауларына сүйене отырып, кез-келген пайымдауды бекіту әлдеқайда түсінікті және оңай. Сондықтан да мақалада білім алушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық аспекті қарастырылды.

Кілт сөздер: зерттеу дағдылары, білім, білік, дағды, білім алушы, психологиялық-педагогикалық.

Кіріспе

Қоғам дамуының қазіргі кезеңі қарқынды және үнемі жеделдетілген ақпараттық-техникалық прогреспен сипатталады. Мұның нәтижесі білім мен технологияның тез ескіруі, ал адам үнемі бәсекелестік жағдайында болады. ХХІ ғасырдағы адамның жетістігі толығымен оның жеке және кәсіби қасиеттеріне байланысты, олардың ішіндегі ең маңыздылары – сыни ойлау, шығармашылық қабілеті, тәуелсіздігі, өз қызметін ұйымдастыра білуі. Мұның бәрі білім беру сапасын арттыру қажеттігін көрсетеді. Мектеп табалдырығында оқушыларды қажетті білімді өз бетінше іздеуге, оқу іс-әрекетінің әртүрлі тәсілдерін игеруге және оны шығармашылық тұрғыдан түсінуге, сондай-ақ оқушылардың оқуға деген жеке мотивациясын оятуға баулу қажет. Өскелең ұрпақты оқыту мен тәрбиелеудегі бұл ұстанымды ел басшылығы сөзсіз қолдайды.

"Зерттеу дағдылары" ұғымының мәнін ашу үшін біз бірінші зерттеу ұғымы мен онымен логикалық байланысты зерттеу қызметі ұғымдарын қарастырамыз. "Зерттеу нағыз жасаушыларды тәрбиелеу жолы", - деп ғалымдар атап көрсеткен. Шығармашылықсыз зерттеу мүмкін емес және ол тек ішкі қажеттілікке, атап айтқанда танымға деген қажеттілікке негізделген деп атап көрсеткен. Ол зерттеудің келесі анықтамасын бөліп көрсетті - "Зерттеу - белгісіз, жаңа білімді іздеудің шығармашылық процесі, танымдық іс-әрекеттің бір түрі" [1]. Осыған сүйене отырып, зерттеу білім алушыларда қазіргі заманғы адам үшін өте қажет дағдыларды дамытудың тиімді әдісі болып табылады деген қорытынды жасауға болады. Зерттеуді білім алушылардың іс - әрекетіне қосу өте маңызды, өйткені шығармашылық жолмен алынған білім құры жаттау арқылы игерілген білімге қарағанда әлдеқайда құнды және берік. Шынында да, білім алушы үшін дайын түрде білім

алудан гөрі, жаңа нәрсені түсіну, өз бақылауларына сүйене отырып, кез-келген пайымдауды бекіту әлдеқайда түсінікті және оңай.

"Зерттеу қызметі" ұғымына әр түрлі авторлардың өз көзқарастары бар. Мәселен, зерттеуші ғалымдардың ұстанымын қарастыратын болсақ, зерттеу қызметін интеллектуалды және шығармашылық қызметтің ерекше түрі ретінде түсіндіреді [2]. Олардың пікірінше, қызметтің бұл түрі іздеу белсенділігі механизмдерінің жұмыс істеуі нәтижесінде туады және зерттеушілік мінез-құлық негізінде құрылады. Олардың көзқарасы бойынша зерттеу қызметі адамның арнайы қызметі болып табылады. Бұл қызмет адамның санасы мен белсенділігімен реттеледі, ал оның негізгі бағыты – зияткерлік қажеттіліктерді қанағаттандыру, оның өнімі – жаңа білім [3]. Зерттеу қызметін сәтті жүзеге асыру субъектінің зерттеу дағдыларының болуына байланысты. Алайда, зерттеу дағдылары ұғымын ашу үшін дағды ұғымын ашып алуымыз қажет.

Оқушыларда әртүрлі дағдыларды қалыптастыру мәселелерін отандық және шетелдік ғалымдар белсенді зерттеді. Бұл тақырып бойынша психологиялық-педагогикалық зерттеулердің кең базасы бар, бірақ әлі де шешілмеген және даулы мәселелер бар. Атап айтқанда, білік және дағды ұғымдарын қолданудағы қайшылықтар туралы айтуға болады. Бұл ұғымдарды түсіндірудің екіұштылығы мамандардың бір-бірін түсінуіне кедергі келтіреді және оқушылардың кез-келген дағдыларын қалыптастыру үшін педагогикалық процесті түсінуді қиындатады. Мұғалімдердің бір санаты білік дағдыға қарағанда жоғары психологиялық категория деген пікірді ұстанады. Мұғалімдердің тағы бір тобы дағдыны біліктен гөрі жаттығулар мен әрекеттерді игерудің жоғары кезеңі деп санайды. Ұғымдарды түсіндірудегі мұндай қарама-қайшылықтар психологиялық құбылыстарға көзқараста субъективизмге әкелуі мүмкін [4].

Психологиялық және педагогикалық әдебиеттерде дағды ұғымы қалай анықталатынын қарастыратын болсақ, ғалымдар өз зерттеулерінде "дағды – бұл жұмыстың дұрыс әдістерін таңдап, қолдана отырып және белгілі бір жағдайларды ескере отырып, іс-әрекетті сәтті орындау". Психологияның көрнекті маманы Б.Ф. Ломовтың пікірінше дағды - бұл моторлық және ақыл-ой әрекеттерін қамтитын күрделі стихиялық білім. [5]. Ең танымал мұғалімдердің еңбектерінің ішінде, сондай-ақ педагогикалық сөздіктерде де дағды ұғымының түсіндірмелерін табуға болады. Педагогикалық сөздікте дағды, ең алдымен, үйренген білім мен өмірлік тәжірибе арқылы тез, дәл және саналы түрде орындалатын практикалық және теориялық әрекеттерге дайындық екені айтылған. [6] Педагогикалық терминдер сөздігінде дағды – бұл білімнен немесе еліктеуден туындаған әрекеттер. Зерттеулерде Ю.К. Бабанскийдің келесі анықтамасын табуға болады: "Дағды – бұл қандай да бір іс-әрекетті саналы түрде меңгеру (белгілі бір операциялардың жиынтығы немесе іс-әрекеттерді жүзеге асыру тәсілдері)" [7].

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттегі әртүрлі авторлардың дағды түсіндіруін талдай отырып, ғалымдар бұл тұжырымдаманы әртүрлі жолдармен түсіндіреді деп айтуымызға болады. Зерттеушілердің бір тобы дағдылар деп кез-келген қызметті кәсіби деңгейде жүзеге асыру мүмкіндігін түсінеді. Олардың пікірінше, шеберлік іс-әрекеттерді меңгеру дәрежесін сипаттайтын кейбір дағдылар негізінде қалыптасады. Демек, бұл жағдайда дағдылар шеберліктен бұрын болады деп айтуға болады. Зерттеушілердің тағы бір тобы дағдылар деп қандай да бір әрекетті немесе операцияны жүзеге асыру мүмкіндігін білдіреді. Бұл жағдайда дағды іс-әрекетті игерудің неғұрлым жетілдірілген кезеңі ретінде қарастырылады, демек, дағды біліктен бұрын болады. Сондай-ақ дағдыны дамытудың ең жоғары кезеңі ретінде анықтайтын зерттеушілердің үшінші тобы бар. Сонда дағды шындықтың өзгеретін жағдайларындағы әрекеттерді өзгерту мүмкіндігін білдіреді.

Осы зерттеудегі дағды анықтамасы үшін Н.Г. Зюзькевичтің түсіндірмесі алынды. Ол білік пен дағдыларды кез келген әрекетті орындау қабілеті ретінде анықтайды. Білік пен дағдылардың айырмашылығы бұл әрекетті меңгеру дәрежесі. Сонымен, оның пікірінше,

дағды бұл қалыптасудың ең жоғары деңгейіне жетпеген, толығымен саналы түрде орындалатын іс-әрекет қабілеті [8].

Зерттеу дағдылары туралы бірқатар көмекші ұғымдарды қарастыра отырып, бұл ұғымның негізгі анықтамасын ашып көрейік. Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде бұл ұғымның нақты түсіндірмесі жоқ, сондықтан да оны зерттеудің бірнеше тәсілдерін ажыратуға болады.

2. Зерттеу әдістері

Бірінші көзқарас тұрғысынан зерттеу дағдылары зерттеу қызметінің өлшемі мен нәтижесі ретінде қарастырылады. Сонымен, ғалымдардың пікірінше, зерттеу дағдылары-зерттеу қызметін жүзеге асыру тәсілдері болып табылатын операциялар жиынтығын саналы түрде меңгеру. Сонымен қатар зерттеу дағдыларын қалыптастырудың сәттілігі бұрын алынған дағдыларға байланысты екенін атап көрсетеді. Кейбіреулер зерттеу дағдылары оқушының зерттеу қызметіне қосылуының күтілетін нәтижесі деп санайды. Оның пікірінше, бұл дағдылар білім алушыларға зерттеу өнімін дербес құруды қамтамасыз ететін арнайы және өзара байланысты әрекеттерді біріктіреді. Тағы бір ғалымдар зерттеу біліктері мен дағдылары – бұл зерттеу қызметін құрайтын және жаңа білімге әкелетін интеллектуалды және эмпирикалық әрекеттерді жүзеге асыру бойынша операциялар жиынтығын жүзеге асыру мүмкіндігі деген пікірді ұстанады [9].

Екінші көзқарас тұрғысынан зерттеу дағдылары-бұл зерттеу іс-әрекетінде қажетті әрекеттерді орындау қабілеті. Ол үшін зерттеу дағдылары бұл әртүрлі зерттеу мәселелерін шешу процесінде алынған тәуелсіз бақылаулардың, тәжірибелердің қабілеті, зерттеу дағдыларын анықтауға екінші көзқарасты ұстанатын зерттеушілерге жатқызылуы мүмкін. Кейбір ғалымдар зерттеушінің дағдыларын оның бұрыннан бар білімі мен дағдыларына негізделген ғылыми зерттеу логикасына сәйкес әрекеттерді тиімді орындау қабілеті ретінде сипаттайды. Зерттеу дағдылары зерттеуді немесе оның бөліктерін жүргізу үшін қажет интеллектуалды және практикалық білім, дағдылар жүйесін құрайды [10].

Үшінші көзқарас тұрғысынан зерттеу дағдылары олардың әмбебап оқу әрекеттерімен байланысы аясында қарастырылады. Ғалымдар өз зерттеулері барысында зерттеу дағдыларының әмбебап оқу әрекеттерімен шартты, белсенді және бірін-бірі толықтыратын байланыстары анықталды. Сонымен, мемлекеттік білім беру стандартымен бөлінген әмбебап оқу әрекеттерінің төрт блогын қарастырамыз. Оны келесі зерттеу дағдыларымен байланыстырамыз: мәселені көру, гипотеза жасау, өз жұмысының нәтижелерін ұсыну.

Зерттеуді ұйымдастыруда қажет зерттеу дағдылары негізгі блок ретінде қарастырылады. Білім, білік, дағдының үшінші блогы – танымдық. Ол мәселені көру, сұрақ қою, гипотеза құра білу, әртүрлі белгілер бойынша классификация құра білу, материалды құрылымдай білу, өз пікірлерін айта білу және өз пікірлерін дәлелдей білу және т.б. сияқты зерттеу дағдыларымен байланысты. Бұл блокта әмбебап оқу әрекеттері осындай зерттеу дағдыларымен байланысты: сұрақ қою, өз ойлары мен пайымдауларының барысын дәлелдей білу, өз жұмысының нәтижелерін ұсына білу.

Төртінші тәсіл тұрғысынан зерттеу дағдылары оқушылардың зерттеушілік мінез-құлқын қалыптастыру проблемасы аясында зерттеледі. Мұндай позициядан зерттеу дағдылары зерттеу ізденісін ұйымдастыру үшін қажет арнайы дағдылар ретінде қарастырылады [11].

"Зерттеу дағдылары" ұғымын талдау осы терминнің өзекті және заманауи көзқарастарын қарастырмай мүмкін емес. Ол үшін көптеген ғылыми еңбектерге анализ жасадық. Мәселен кейбір ғалымдар зерттеу дағдыларын өзінің зерттеу қызметін ұйымдастыру қабілеті ретінде анықтайды. Автор бұл қабілеттерді былайша сипаттайды: бұл зерттеу мәселесінің шешімін өз бетінше іздеу және балаға қол жетімді таңдау, зерттеудің әдістері және т.б.. Зерттеу қызметінің мақсаты әмбебап оқу іс-әрекеттерін қалыптастыру базасын қамтамасыз етуі керек субъективті жаңа білім алу екенін түсіндіреді.

Тағы бір ұстанымды бойынша [12] зерттеу дағдылары оқу - зерттеу қызметінің нәтижелерінің бірі болып табылады, сонымен қатар танымдық мотивтер, оқушылар үшін жаңа білім және іс-әрекет тәсілдері. Сонымен қатар оқушылардың жеке тәжірибесімен зерттеу дағдыларын ұсынады, бұл зерттеу қызметін құрайтын операцияларды орындауға дайындығы мен қабілеттілігімен көрінеді. Автор бұл дағдылар арнайы жаттығулардың арқасында қалыптасады деп мәлімдейді. Зерттеу дағдылары, оның пікірінше, мақсаттың болуымен, іс-әрекет тәсілдерімен және оны орындау шарттарымен, интеллектуалды және саналы сипатымен және синтетикасымен сипатталады, бұл дағдыларды әртүрлі жағдайларда қолдануға мүмкіндік береді.

Зерттеу дағдылары тек зерттеу қызметінің негізінде жатқан практикалық әрекеттер мен операцияларға қабілеттілік ғана емес, сонымен қатар арнайы таңдалған теориялық білім (зерттеу идеялары, зерттеуді жүзеге асыру кезеңдері және т.б.) екенін көрсетеді. Осы білімдердің және оларға негізделген практикалық іс-әрекеттер мен операциялардың жиынтығы мектеп оқушысының зерттеу қызметіне, жеке және жалпы танымға оң мотивациясын қамтамасыз етеді. Тек оң мотивациямен зерттеу қызметінің нәтижесі оқушы үшін жеке маңызды жетістік бола алады.

Жоғарыда айтылғандардың бәріне сүйене отырып, зерттеу дағдылары ұғымының нақты анықтамасы жоқ деген қорытынды жасауға болады. Зерттеушілердің көпшілігі оларды зерттеудің өлшемі мен нәтижесі ретінде немесе зерттеу қызметінің негізін құрайтын әрекеттер мен операцияларды орындау қабілеті немесе дайындығы ретінде анықтайды.

Бұл зерттеудің негізі зерттеу дағдылары – бұл зерттеу қызметін құрайтын ақыл – ой және практикалық әрекеттерді (соның ішінде шығармашылық зерттеу әрекеттерін) жүзеге асыру тәсілдері болып табылатын операциялар жиынтығын саналы түрде меңгеру" [13].

Бүгінгі таңда ғылыми әдебиеттерде зерттеу дағдыларын жіктеуге көптеген әрекеттер бар. Психологиялық және педагогикалық әдебиеттерді талдағаннан кейін, көбінесе зерттеу дағдылары жіктеледі деген қорытындыға келуге болады

Зерттеуді оқыту саласындағы жетекші мамандар зерттеу дағдыларын зерттеу кезеңдері бойынша жіктеуді ұсынды. Зерттеу жұмыстарын жүргізе отырып, әрбір ғалым, сондай-ақ зерттеуші ретінде оқушы мақсатқа жетудің он негізгі қадамынан өтуі керек. Ол мәселені көріп, болашақ зерттеудің бағытын анықтауы керек, зерттеу жұмысының саласын немесе салаларын анықтау, зерттеу тақырыбын белгілеу, гипотеза жасау немесе бұл гипотезалар болуы мүмкін, зерттеу мәселесін шешу әдістерін анықтау, зерттеу жұмысын жүргізу алгоритмін құру, қажетті ақпаратты жинау және өңдеу, алынған материалдарды талдау және қорытындылау, өзінің зерттеу жұмысының тұсаукесерін дайындау және оны әріптестерінің алдында немесе оқушылар жағдайында – құрдастарының немесе сыныптастарының алдында көпшілік алдында қорғау. Осы зерттеу логикасына сәйкес мектеп оқушыларының келесі зерттеу дағдыларын анықтаймыз:

- мәселені көре білу;
- сұрақтар қоя білу;
- гипотеза жасай білу;
- ұғымдарға анықтама бере білу;
- жіктеу қабілеті;
- байқау қабілеті;
- зерттеу жүргізу үшін қажетті дағдылар;
- қорытынды жасай білу;
- алынған материалдарды құрылымдау мүмкіндігі;
- өз баяндамасының мәтінін дайындай білу;
- өз идеясын дәлелдеу, түсіндіру және қорғау қабілеті.

Жоғарыда жазылғандай, зерттеушілер көбінесе зерттеу жұмыстарын жүргізу кезеңдеріне сәйкес зерттеу дағдыларын жіктеді. Алайда, қазіргі авторлардың зерттеу дағдыларын жіктеуге қатысты басқа көзқарастар бар. Олардың кейбірін қарастырайық.

Мектеп оқушыларының барлық зерттеу дағдыларының кешенінде төрт топты ажыратады [14]:

1. Ұйымдастырушылық және практикалық.
2. Іздеу.
3. Ақпараттық.
4. Рефлексивті.

Ұйымдастырушылық және практикалық дағдылар деп автор жұмысты жоспарлау, сұрақтар қою, оларға жауап беру, болжам жасау – гипотезалар, жалпы логикалық әдістерді қолданумен байланысты дағдыларды жатқызады. Іздеу дағдылары оқушының мәселені көру, зерттеу тақырыбын таңдау және оның мақсатын қою, зерттеу жұмысын жүргізудің қол жетімді әдістерін таңдау, зерттеу үшін қажетті материалды іздеу және таңдау және т. б. Ақпараттық дағдылар дегеніміз, оқушы қажетті ақпарат көздерін таба алады және оларды қолдана алады, жазбаша мәтіндермен жұмыс істей алады, қажетті материалды талдай отырып, өз тұжырымдарын жасай алады және т. б.. Рефлексивті дағдылар-бұл біреудің және өзінің зерттеу жұмысын бағалау, осы мәселеде өз көзқарасын дәлелдей білу, жүргізілген зерттеулердің жағымды және жағымсыз жақтарын көре білу.

Зерттеу дағдыларын жіктеу мәселесі бойынша зерттеу дағдыларын блоктарға бөледі. Мектеп оқушыларының оқу-зерттеу қызметін ұйымдастыру кезінде зерттеу дағдыларының жүйесі (іздеу, ақпараттық, ұйымдастырушылық, презентациялық және бағалау дағдылары) қалыптасады деп есептейді.

Ғалымдар жалпы білім беру дағдыларының жіктелуін құра отырып, зерттеу дағдыларын жеке топша ретінде анықтады. Зерттеуді жүргізудегі зерттеу дағдыларын сипаттай отырып, олар қазірдің өзінде сипатталған көптеген дағдыларға – зерттеу моделін таңдау мен құруға қосады.

Әр түрлі авторлардың жіктелуін талдауды қорытындылай келе, бүгінгі күні жіктеудің әртүрлі тәсілдері бар екенін атап өткен жөн. Кейбір зерттеушілер зерттеу дағдыларының тізімін құра отырып, зерттеу жұмысын ұйымдастырудан және жүргізуден туындайды. Басқа зерттеушілер зерттеу дағдыларын бірнеше топтарға немесе блоктарға бөледі.

Зерттеу дағдыларының құрылымдық компоненттерін сипаттауға көшейік.

Зерттеу дағдыларын күрделі дағдылар ретінде анықтай отырып, оларды құрайтын үш негізгі компонентті сипаттаймыз:

1. Жаңа зерттеу қызметінің мақсаттарының әсерінен қалыптасатын мотивациялық компонент.

2. Зерттеу қызметі туралы білім жүйесінен тұратын мазмұнды компонент.

3. Оқушының бұрыннан бар дағдыларын қамтитын операциялық компонент.

Зерттеу дағдыларының құрамдас бөліктеріне қатысты басқа ұстанымға келетін болсақ, ол зерттеу дағдыларында келесі құрылымдық компоненттерді ажыратады [15]:

1. Мотивациялық (жаңа білімге деген қажеттілік, өз қабілеттерін жүзеге асыру қажеттілігі, өзін-өзі жүзеге асыру және өзін-өзі дамыту қажеттілігі және т.б.).

2. Когнитивті (зерттеу жүргізу туралы теориялық білім, таным объектісі туралы Білім, зерттеу мәселесін шешудің мүмкін жолдары туралы білім).

3. Процессуалдық (логикалық дағдылар – талдау, синтез, жалпылау және т.б., ақпаратпен жұмыс істеу және зерттеу нәтижелерін рәсімдеу дағдылары).

4. Рефлексивті (оқушылардың зерттеу субъектісі ретінде өзін-өзі тануы, орындалған оқу зерттеулерін бағалау және т.б.).

А.В. Хуторская [11] өз кезегінде зерттеу дағдыларының құрылымын ұсынады. Оның пікірінше, зерттеу дағдылары әдіснамалық-рефлексивті, мотивациялық-жеке және коммуникативті компоненттерден тұрады.

Мектеп оқушыларында зерттеу дағдыларын қалыптастыру сабақта да, сабақтан тыс уақытта да мүмкін. Алайда, мектеп оқушыларының зерттеу дағдыларын игеруі кезең-

кезеңмен өтуі керек, жыл сайын қызмет түрін қиындатып, барлық зерттеу міндеттерін шешуде орындалатын операциялар мен әрекеттерді кеңейту қажет және зерттеу жұмысын жүргізуде дербестік үлесін арттыру маңызды. Сондай-ақ, зерттеу дағдыларын қалыптастыру оқушылардың жеке тәжірибесіне негізделуі керек, икемділік пен сараланумен сипатталуы керек.

3. Қорытынды

Зерттеу дағдыларын қалыптастыру процесін сипаттай отырып, онда үш негізгі кезеңді анықтаймыз:

1. Бастапқы кезең. Мұғалімнің жетекшілігімен оқушылардың зерттеудің барлық кезеңдерін орындауымен сипатталады. Бұл кезеңде оқушылардың іс-әрекеті тек мұғалімнің нұсқауымен мүмкін болады. Оқушылар тек зерттеу қызметімен, оны жүргізу кезеңдерімен, зерттеу мәселелерін шешудің әдістерімен танысады.

2. Аралық кезең. Оқушылар зерттеу іс-әрекетінің зерттелген әдістерін қолдануға үйретіледі. Аралық кезеңде оқушылар кейбір операциялар мен әрекеттерді өз бетінше орындайды, бірақ әлі де мұғалімнің бақылауында.

3. Соңғы кезең. Зерттеу дағдыларын қалыптастырудағы соңғы кезеңге көшуді, егер оқушылар үйренген зерттеу әрекеттерін жаңа материалға және жаңа жағдайларға ауыстыра алса, орындалды деп санауға болады. Көпшілігі зерттеу операциялары өздігінен жүзеге асырылады, оқытушы тәлімгер және кеңесші ретінде әрекет етеді.

Зерттеу дағдыларын қалыптастыру кезеңдерінің басты ерекшелігі-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру және жүргізу барысындағы дербестік дәрежесі.

Бұрынғы көрнекті педагогтар мен психологтардың да, қазіргі авторлардың да ғылыми әдебиеттеріне кең талдау жүргізе отырып, зерттеу дағдыларын қалыптастыру мәселесі бойынша барлық жиналған материалдарды тек мектеп оқушылары үшін осы дағдыларды қалыптастыру контекстінде нақтылау қажет. Бұл жағдайда бұрынғы жылдардағы педагог-психологтардың іргелі еңбектерін зерттеген және қазіргі шындыққа сәйкес зерттеу дағдыларын қалыптастыру мәселесіне көзқарасты өзгерткен заманауи авторлардың ғылыми зерттеулеріне сүйену орынды.

Зерттеу дағдыларын тиімді қалыптастыру бірқатар педагогикалық жағдайлар сақталған жағдайда ғана мүмкін болады. Әр түрлі авторлардың ғылыми-зерттеу жұмыстарын мұқият талдау бізге мектеп оқушыларының зерттеу дағдыларын сәтті қалыптастыруды ұйымдастыруға мүмкіндік беретін келесі педагогикалық жағдайларды анықтауға мүмкіндік берді:

1. Мектеп оқушыларының жас және жеке ерекшеліктерін есепке алу.
2. Зерттеу қызметінің мотивациясы.
3. Мұғалімнің жеке басы және ол құрған шығармашылық білім беру ортасы.
4. Мектеп оқушыларының зерттеу қызметін ұйымдастырудағы жүйелілік пен фокус.

Қорытындылай келе, көрнекті зерттеушілердің де, қазіргі заманғы авторлардың да педагогика мен психология бойынша еңбектері мұқият зерттелгенін атап өткен жөн. Зерттеу дағдылары ұғымы мектеп оқушыларында оның құрылымы, жіктелуі және қалыптасу кезеңдері сияқты біржақты түсіндіруге ие емес. Осы мәселе бойынша психологиялық-педагогикалық жұмыстарды талдау негізінде келесі қорытынды жасалды: Зерттеу дағдылары – бұл зерттеу қызметін құрайтын ақыл-ой және практикалық әрекеттерді (соның ішінде шығармашылық зерттеу әрекеттерін) жүзеге асыру тәсілдері болып табылатын операциялар жиынтығын саналы түрде меңгеру.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ФОРМИРОВАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ ОБУЧАЮЩИХСЯ

Конакбаева У.Ж.¹, Сапарбаева У.А.²

¹PhD, ассоц. профессор, Университет имени Ж.А. Ташенева
²старший преподаватель, Университет имени Ж.А. Ташенева
г. Шымкент, Казахстан
ukonakbaeva@mail.ru

Аннотация: Понятие исследования творческий процесс поиска новых знаний, вид познавательной деятельности. Исходя из этого, исследование является эффективным способом развития у обучающихся навыков, столь необходимых современному человеку. Важно включить исследование в деятельность обучающихся, так как знания, полученные творческим путем, гораздо ценнее и прочнее, чем знания, приобретенные наизусть. Ведь для обучающегося гораздо понятнее и проще понять что-то новое, закрепить любые суждения, опираясь на собственные наблюдения, чем получить знания в готовом виде. Поэтому в статье был рассмотрен психолого-педагогический аспект формирования исследовательских навыков обучающихся.

Ключевые слова: исследовательские навыки, знания, умения, навыки, обучающийся, психолого-педагогический.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECT OF THE FORMATION OF RESEARCH SKILLS OF STUDENTS

Konakbaeva U. Zh.¹, Saparbaeva U.A.²

¹PhD, Assoc. Professor, University Zh.A. Tashenev

²Senior Lecturer, Zh.A. Tashenev University

Shymkent, Kazakhstan

ukonakbaeva@mail.ru

Annotation: The concept of research is the creative process of searching for new knowledge, a type of cognitive activity. Based on this, research is an effective way for students to develop skills that are so necessary for modern people. It is important to include research in the activities of students, since knowledge gained creatively is much more valuable and durable than knowledge acquired by heart. After all, it is much clearer and easier for a student to understand something new, to consolidate any judgments based on their own observations, than to obtain knowledge in a ready-made form. Therefore, the article considered the psychological and pedagogical aspect of the formation of students' research skills.

Key words: research skills, knowledge, skills, learners, psychological and pedagogical.

ӘОЖ 37.026.8
ҒТАМР 14.25.07

ТОТЫҒУ-ТОТЫҚСЫЗДАНУ РЕАКЦИЯЛАРЫН ДИДАКТИКАЛЫҚ ТАЛАПТАРҒА САЙ ОҚЫТУДА СЫНИ ОЙЛАУДЫ ДАМУ

Г.Н. Жылысбаева¹- техн.ғ.к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан. gulkhan.zhylysbayeva@ayu.edu.kz

Д.Д. Балтабай²- 2-курс магистранты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан. dana.baltabay@ayu.edu.kz

К.Ж.Жусупбаева³ – Н. Оңдасынов атындағы Түркістан мамандандырылған мектеп-интернатының химия пәні мұғалімі, Түркістан қ., Қазақстан. Kami_1992@bk.ru

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9800-9896>

²ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8230-4932>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7448-4083>

Аңдатпа. Бұл мақалада химия пәнінің маңызды тақырыптардың бірі – тотығу-тотықсыздану реакцияларын оқытуда дидактикалық талаптарға сай оқушылардың сыни ойлауын дамыту жолдары көрсетілген. Тақырыпты меңгерту барысында дидактикалық талаптарды қанағаттандыру, оқушылардың сыни ойлау қабілеттерін дамыту, оларды ғылыми талдау жасауға, сараптама жүргізуге үйрету басты назарға алынды. Зерттеу барысында сыни ойлау технологиясы негізінде дидактикалық талаптарға сай әдіс-тәсілдер таңдалына отырып, оның 7 қадамы: Анықтау→Ақпарат жинау→Талдау және бағалау → Ақпаратты толықтыру → Қорытындылау → Ортақ шешім→Рефлексия» бойынша жүргізілді. «Проблемалық сұрақ қою», «Ой қозғау», «Аргументтерді талдау» әдістері және зертханалық жұмыстар қолданылды. Тапсырмаларға сай бағалау критерийлері ұсынылған. Н. Оңдасынов атындағы Түркістан мамандандырылған мектеп –интернатының 9«А» және 9«В» зерттеу объектісі ретінде қарастырылған. Зерттеу математикалық әдіс арқылы нәтижелері талданды. Зерттеу нәтижесінде эксперимент тобының білім көрестекіші 6,6%-ға артты. Қорытындылай келе, тотығу-тотықсыздану реакцияларын оқытуда дидактикалық талаптарға сай білім беру әдістерін қолдану, оқушылардың сыни ойлау қабілеттерін дамытып, оларды ғылыми талдауға, өз бетімен ізденуге бағыттап жасау үздік нәтижеге жететіндігі белгілі болды.

Кілт сөздер: тотығу-тотықсыздану реакциялары, дидактикалық талаптар, сыни ойлау, рефлексия.

Кіріспе

Білім беру жүйесінде оқу процесінің негізгі объектілері мұғалімдер мен оқушылар арасында болатын қарым –қатынас болып табылады. Егер оқушылар күтілетін құзіреттілік пен дағдыға жеңіл жетсе, оқу процесі нәтижелі деп санауға болады және ол пәнді меңгеру тұрғысынан оқушылардың қабілет көрсеткіші болып табылады. Оқу процесі оқушылардың ойлау деңгейімен қатар, берілетін білімді дұрыс ұғыну үшін де маңызды рөл атқарады. Оқу процесі тек есте сақтау ғана емес. Оқушылар алған білімді оңай еске ала алатындай деңгейде білуі маңызды [1]. Бұл деңгейге жету үшін олардың сыни ойлау дағдыларын дамыту маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Бұл дағдылар оқушыларға ақпаратты тереңірек талдауға, дәлелдер негізінде шешім қабылдауға және шығармашылық тұрғыдан ойлауға мүмкіндік береді. Мұндай дағдылар химия пәні арқылы да қалыптасуы мүмкін, себебі химия ғылымы өзіндегі көптеген күрделі процестерді түсінуге және оқушылардың табиғаттағы өзгерістер мен құбылыстарға көзқарасын дамытуға ықпал етеді. Тотығу-тотықсыздану реакциялары (ТТР) – химия пәніндегі ең маңызды және қызықты тақырыптардың бірі, бұл тақырыпты оқыту барысында сыни ойлауды дамыту өте тиімді болып табылады. Себебі оқушылар тек химиялық реакциялардың негіздерін ғана емес, сонымен қатар олардың табиғатын, маңыздылығын және күнделікті өмірдегі қолданылуын түсінуі тиіс. Бұл процестер табиғатта кең таралған және көптеген биологиялық, экологиялық және өндірістік процестермен тығыз байланысты.

Зерттеудің мақсаты: Тотығу-тотықсыздану реакцияларын оқыту кезінде сыни ойлау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған оқыту әдістерін дидактикалық талаптарға сай жетілдіру.

Зерттеудің міндеттері: -Оқушылардың сыни ойлауын дамыту үшін оқыту әдістерін дидактикалық талаптарға сай әдістер таңдау;

- Тотығу-тотықсыздану реакцияларын оқытуда оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, дидактикалық талаптар негізінде тапсырма жасау;

- Оқушылардың тақырып бойынша өздігінен ойлануына және ғылыми зерттеулер жүргізуіне ықпал ететін жағдайлар мен тапсырмалар ұйымдастыру.

Білім алушыларға ТТР сияқты күрделі материалды түсіну үшін сыни ойлау қажет. Бұл күрделі қосылыстардың үдерістерінің бірі, өйткені ол химиялық реакциялармен, стехиометриямен және химиялық байланыстармен байланысты. Сонымен қатар, ол абстрактілі тұжырымдамадан және математикалық тендеуден тұрады. Бұл өзара байланысты ұғымдар оқушылардың тақырыпты үйренуін қиындатады. ТТР-білімгерлерді сыни тұрғыдан ойлауға шақыратын материалдардың бірі, күнделікті өмірімізде көптеп кездесетін реакциялар, бірақ ол туралы ақпаратты толық білмейміз. Көп жағдайда оқушылар ақпаратты түсінудің орнына жатқа білу арқылы үйренеді. Жаттау арқылы оқыту білімалушылардың барлық материалды оңай ұмытып кетуіне және тұтастай түсіне алмауына әкеледі. Ол мәселенің шешімдерінің бірі- сыни тұрғыдан ойлау саласындағы құзыреттілік. Бұл құзыреттіліктің философиясы нәтижеден процеске ауысуы керек, оқыту ойлау процесіне айналады, ал пән бойынша жабық - интеграцияланған пәнге айналады [2].

Сыни тұрғыдан ойлау (СТО) туралы ғалымдардың пікіріне тоқталатын болсақ, Халперннің пікірінше, «СТО - оқушылардың жетістікке жетуі үшін қажет қабілеттердің бірі» [3] деп айтса, Van Hong «сыни тұрғыдан ойлауды мұғалім оқушыларға зерттеу жүргізу арқылы білім жинауға және оқушылардың білімін қалыптастыру процесіне белсенді қатысуға көмектескен кезде ашылуға бағытталған оқыту арқылы дамытуға болады» деп анықтама берген. [4]. Сыни тұрғыдан ойлау білімгерлерді сұрақтар мен тиісті ақпаратқа негізделген мәселелерді талдауға үйретеді. Мұғалім оқушыларды мақсатқа немесе алдын ала қойылған мақсатқа жетуге жетелейтін сұрақтар немесе мәлімдемелер қояды. Басқарылатын жаңалық-бұл оқушыларды жеке оқытуға және өз білімдерін іздеуге бағыттай алатын әдіс [5].

Эдвард Глейзер өзінің еңбегінде СТО қабілеттілігін 3 кезеңнен тұратынын атап айтты:

- ✓ Мәселелерді шешу кезеңінде жаңа білімді қолдану үшін ықпал ететін ойлау үдерісін жүзеге асыру;

- ✓ Логикалық зерттеу әдістерін білу;

- ✓ Осы әдістерді пайдалану үшін керекті эксперименталды дағдылар.

Қазақстанда Б.Ө.Қараев, С.Қ.Тәжімұратова, Ш.Ш.Тойшыбекова сияқты ғалымдарымыз сыни тұрғысынан ойлауды дамытуға бағытталған көптеген зерттеулер мен әдістемелер қазіргі білім беру үрдісінде кеңінен қолданылып, білім сапасын арттыруға көмектесуде. Олардың еңбектерінде сыни ойлауды мектепте және жоғары оқу орындарында дамытуға қатысты әдістемелік ұсыныстар мен тұжырымдар қарастырылады.

Білім беру процессінде дидактикалық оқыту арқылы оқытудың және оқудың өмірлік эксперименті ақпаратты алудан басталады. Оқыту процесіне ену арқылы адамзат қалыптастыратын қоғам, қауымдастық, мектеп арасындағы өзара әрекеттесу жүйелері икемділіктің жаңа деңгейіне ие болады. Дидактикалық оқытуда дидактикалық оқыту формалары, ұйымдастыру әдістері мен талаптары маңызыдылыққа ие. "Дидактикалық талаптардың сипаттамалары білім беру жүйесі мен процесі білім беру қызметін жобалауға және бағалауға дидактикалық қатынасты қамтиды. Бұл туралы әдеби шолуларда дидактикалық принциптердің типологиясы тәртіп деңгейінде алынған мүмкіндіктерді үйлестірумен байланысты екендігі айтылған. Сондықтан дидактикалық принциптер концептуалды-прагматикалық түсінікті қалыптастырады және олар объективтілікпен, жүйелілікпен, жалпылықпен, динамизммен және прагматизммен сипатталады" [6].

Оқыту мен тәрбиелеудің жалпы бағыттарын, мақсаттарын және әдістерін анықтауда дидактикалық талаптар үлкен септігін тигізеді. Олар мұғалім мен оқушы арасындағы оқу әрекетін үйлестіруге көмектеседі. Дидактикалық талаптардың маңызды сипаттамалары (1-сурет) оқу процесінің сапасын арттыруда, оқушылардың білімін жүйелеуде, әрі тереңдетуде зор [7].

1-сурет. Дидактикалық талаптардың негізгі сипаттамалары.

Сыни ойлау — бұл ақпаратты терең меңгеру, оны жүйелі түрде талқылау, бағалау, өз көзқарасын қалыптастыру және мәселелерді шешу қабілетін дамытуға бағытталған танымдық процесс. Сыни ойлау технологиясы оқушылардың ойлау қабілеттерін жетілдіруге, дербес шешім қабылдай білуге, аналитикалық көзқарас қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл технологияны оқу процесінде пайдалану үшін мұғалімдер әдіс-тәсілдерді дұрыс тандап, оларды дидактикалық талаптарға сәйкес ұйымдастыруы керек [8,9]. Сыни ойлау технологиясының жеті қадамы:

□ **Анықтау (Define)** Алдымен, сыни тұрғыдан ойлау процесі белгілі бір мәселені немесе тақырыпты анықтаудан басталады. Бұл кезеңде оқушылар мәселенің мәнін түсінуге, тапсырманың мақсатын қоюға, білім мен дағдыларға деген қажеттілікті анықтауға бағытталған. Оқушыларға нақты сұрақтар қою арқылы оларға мәселені қалай түсінетінін және оны шешудің жолдары қандай екенін анықтауға көмектесу керек.

□ **Ақпарат жинау (Information gathering)** Бұл кезеңде өздері үшін маңызды ақпаратты іздей бастайды. Мәселеге қатысты әртүрлі дереккөздерден мәліметтер жинау, салыстыру, тексеру және талдау бойынша тапсырмалар беріледі. Мұнда ақпаратты табу және дұрыс дереккөздерді таңдау қабілеттерін дамытады. Тақырыпты тереңірек түсіну үшін мұғалім әртүрлі ақпарат құралдарын (кітаптар, мақалалар, интернет, практикалық зерттеулер) пайдалануды ұсынады.

□ **Талдау және бағалау (Analyze and evaluate)** Оқушылар жинақталған ақпаратты жүйелі түрде талдап, оның маңыздылығын бағалауы керек. Бұл кезеңде ақпараттың шынайылығы мен дәлдігін тексереді, әртүрлі көзқарастарды салыстырады және оның әртүрлі аспектілерін зерттейді. Талдау барысында деректерді түсінікті және мағыналы етіп құрылымдайды.

□ **Ақпаратты толықтыру (Information enrichment)** Оқушыларға алынған ақпаратты кеңейту тапсырмасы беріледі. Бұл кезеңде қосымша мәліметтер жинап, алынған ақпаратты толықтырады. Бұл кезеңде сыни тұрғыдан ойлау қабілеті ақпаратты кеңірек бағалауға және оны кеңірек қарастыруға бағытталады. Мұнда жаңа идеяларды енгізіп, оларды алғашқы білімдерімен ұштастыра алады.

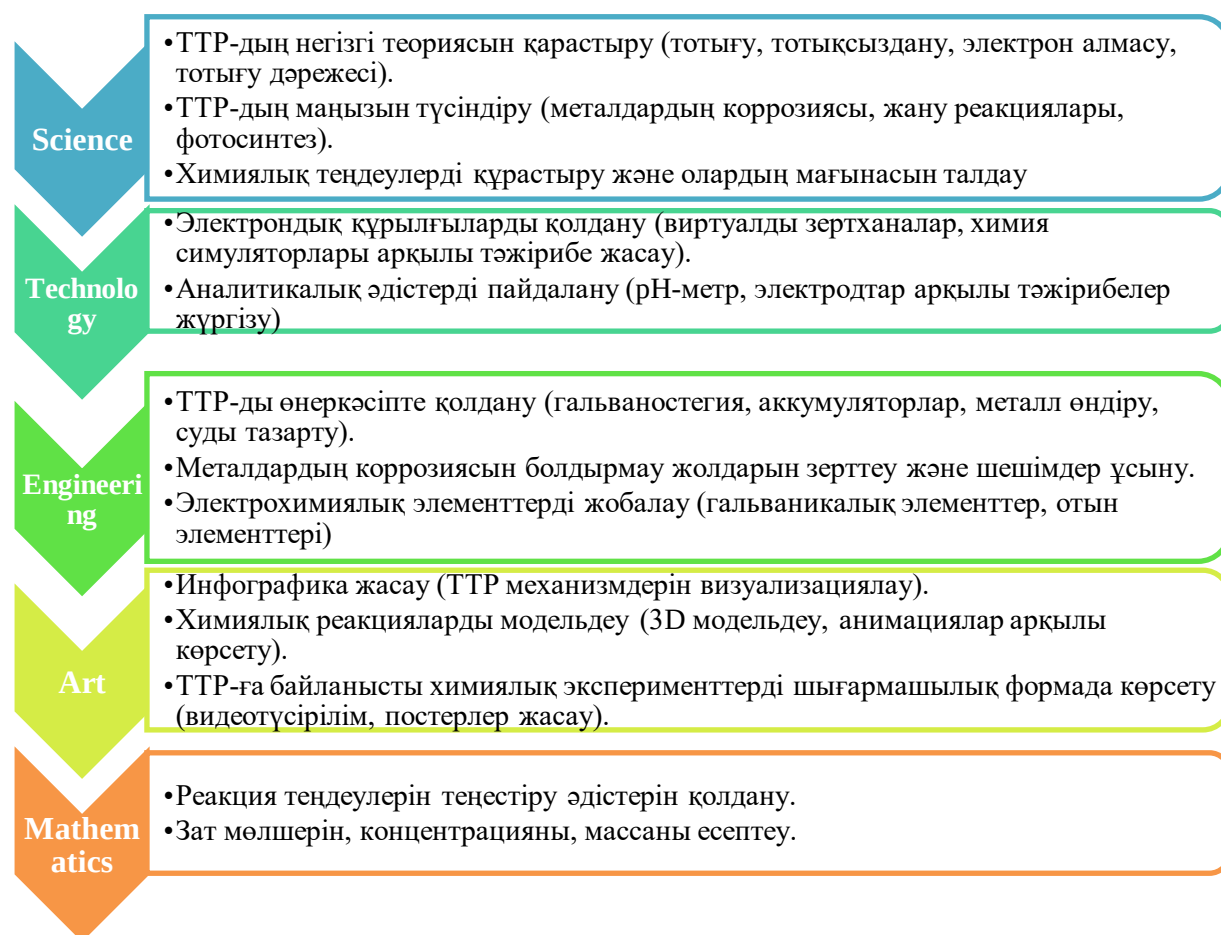
□ **Қорытындылау (Summarize)** Өз жинаған ақпараттарын қорытындылап, нәтижелерді қысқаша әрі нақты түрде тұжырымдайды. Бұл қадам оқушылардың негізгі ойды анықтап, өз пікірін нақты және түсінікті түрде білдіру қабілетін дамытуға көмектеседі. Қорытындылау барысында ақпаратты жинақтап, нәтижелер бойынша шешім қабылдайды.

□ **Ортақ шешім (Common decision)** Бұл кезеңде топтық жұмыс арқылы ортақ шешім қабылдауға үйренеді. Ортақ шешім табу процесі пікір алмасу және оқушылар арасында пікірталас жүргізу арқылы жүзеге асырылады. Топ әр оқушының көзқарасы мен идеясын ескереді, сондықтан жалпы шешім әртүрлі аспектілер мен пікірлерді біріктіру арқылы қабылданады.

□ **Рефлексия (Reflection)** Соңғы кезең-рефлексия. Бұл кезеңде өздерінің ойлау процесін, ақпаратты қалай жинайтынын және талдайтынын және шешім қабылдауда қандай қиындықтарға тап болғанын бағалайды. Рефлексия оқытушының білімін, дағдыларын жетілдіру үшін маңызды. Оқушылар өз іс-әрекеттерін талдайды, жетістіктері мен қателіктері туралы қорытынды жасайды. Бұл сыни ойлауды жетілдірудің негізі.

Білім алушыларға білімді нақты өмірде пайдалануға мүмкіндік беру мақсатында білім беру процесін және оның нәтижелерін бағалауға негізделген кешенді тәсіл ретінде ерекше көзге түсетін технологияның бірі - STEAM технологиясы. 21 ғасырдың негізгі құзыреттерін қалыптастыру үшін мансаптық, технологиялық және өмірлік дағдыларды дамытуға 4К-«Коммуникация (communication), Кооперация (Cooperation), сыни ойлау (Critical Thinking), шығармашылық (Creativity)» жүйесін қарастырсақ болады. [10]. Бұл жүйе STEAM технологиясының негізі болып табылады.

ТТР тақырыбын оқытуда дидактикалық талаптарға сай инновациялық технологияларға жоба жасай отыра (2-сурет), оқушылардың сыни тұрғыда ойлауын, теориялық білімдерін практикада қолдануына мүмкіндік беретін тапсырмалар мен зертханалық жұмыстарды ұйымдастыруға болады. STEAM технологиясы негізінде оқыту оқушылардың сыни ойлау дағдыларын дамытып, ғылыми және инженерлік шешімдерге шығармашылық тұрғыдан қарауға мүмкіндік береді. STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) технологиясының негізгі кезеңдерін ТТР тақырыбына қолдансақ, ол төмендегідей болады.

2-сурет. ТТР – ді сыни тұрғыдан ойлау негізіндегі STEAM жобасы

Тотығу-тотықсыздану реакцияларын оқытуды сыни ойлаудың дидактикалық талаптарын құрастырсақ:

№	Дидактикалық талаптар	ТТР оқытуда атқарылатын әрекеттер

1	Мазмұнның нақты және түсінікті берілуі	Тотығу мен тотықсызданудың негізгі ұғымдарын оқушыларға түсіндіруде, олардың химиялық мәнін ашып көрсету керек. Оқушылар осы реакциялардың күнделікті өмірде қалай қолданылатыны және қандай процестерде байқалатыны туралы нақты түсінік алуы керек.
2	Оқушылардың өздік жұмысын ұйымдастыру	Сыни ойлау оқушылардың дербес талдау жасап, ойлау қабілетін арттыруды қажет етеді. Мысалы, химиялық реакцияларды шешу үшін тотығу-тотықсыздану үрдістерін зерттеуге тапсырмалар берілуі тиіс. Оқушыларға әртүрлі жағдайларда тапсырманы жеке-жеке шешуге мүмкіндік беретін тапсырмалар жасалады.
3	Құбылыстарды эксперимент арқылы зерттеу	Сыни ойлауды дамытуда эксперименттің маңызы өте зор. Тотығу-тотықсыздану реакцияларын эксперимент арқылы көрсету, оқушыларға реакциялардың табиғатын түсінуге және оларды бақылауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, әртүрлі химиялық реакциялар барысында болатын өзгерістерді өз көзімен көру оқушылардың қызығушылығын арттырады.
4	Диалогтық оқыту әдістері	Оқушылардың бір-бірімен пікір алмасуы, сұрақ қоюы және жауап беруі арқылы ойлау қабілетін дамыту. Мұғалім мен оқушылар арасындағы ашық диалог оқушылардың сыни ойлауын жетілдіруде маңызды. Оқушылардың сұрақ қоюы, өз пікірлерін білдіруі, болжамдар жасау – олардың логикалық ойлауын дамытады.
5	Жағдайларды талдау және бағалау	Тотығу және тотықсыздану реакцияларының қолданылуын әртүрлі практикалық жағдайлармен байланыстыра отырып, оқушыларға талдаулар жасауға мүмкіндік берілуі керек. Мысалы, металлдардың коррозиясы, ағаштың тотығуы немесе адам ағзасындағы тотығу реакциялары туралы мысалдар келтірілуі мүмкін.
6	Өзін-өзі бағалау және топтық жұмыс	Оқушыларға топ болып жұмыс істеп, өзара талқылау арқылы химиялық процестерді зерттеу тапсырмалары берілуі мүмкін. Сондай-ақ, оқушылар өздерінің және басқалардың жұмысына сыни көзқараспен қарап, нәтижелерін бағалау дағдыларын дамыту қажет.
7	Кейіпкерлер мен рөлдік ойындар	Оқушыларға рөлдік ойындар арқылы тотығу мен тотықсыздану реакцияларының әртүрлі аспектілерін бейнелеу ұсынылуы мүмкін.
8	Білімнің күнделікті өмірмен байланысын орнату	Тотығу-тотықсыздану реакцияларының күнделікті өмірдегі маңызды рөлін көрсету арқылы оқушылардың сыни ойлауын арттыруға болады. Мысалы, бұл процестердің қоршаған ортаға әсерін, экологиялық аспектілерін талқылау.

Кесте -1- ТТР-ын оқытудағы сыни ойлаудың дидактикалық талаптары

Осы талаптарды орындау арқылы оқушылардың сыни ойлау дағдыларын дамытуға, химиялық процестердің терең мағынасына терең үңілуге көмектесуге болады.

Жоғарыда аталған ғалымдардың еңбектерін талдай отырып, ТТР-ын оқытуда сыни тұрғыда ойлауды қалыптастыру үшін тәжірибелік жұмыстар, дидактикалық тапсырмалар мен оқыту әдістерін жүйелі түрде білім алушыларға енгізу арқылы олардың практикалық

дағдыларын жетілдіру, нақты және қажетті ақпараттарды жинау қабілеттіліктерін байқауға болады. Сонымен қатар, білім алушыларда қажетті дағдылардың қалыптасқанын анықтау үшін рефлексияны міндетті түрде жүргізу қажет.

Зерттеу әдістері

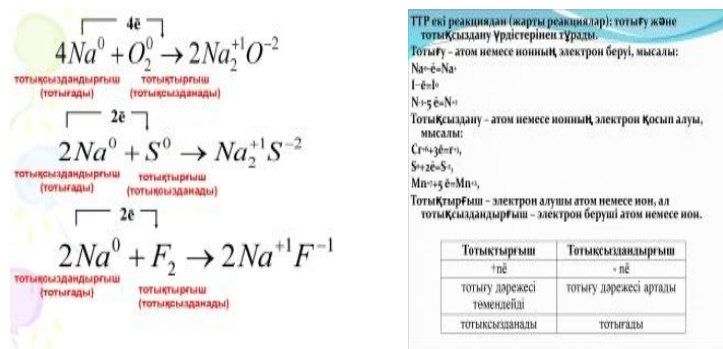
Зерттеу мақсаты ретінде тотығу-тотықсыздану реакцияларын оқыту барысында сыни ойлау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған оқыту әдістерін дидактикалық талаптарға сай жетілдіру және олардың тиімділігін бағалау қарастырылды. Бұл зерттеуде сандық, сапалық және аралас әдіс-тәсілдер қолданылды. Сапалық әдісте әдебиеттік материалдарға және тақырыптарға талдау жүргізілсе, сандық әдісте оқушылардың білім деңгейін анықтау мақсатында сауалнамалар ұйымдастырылды. Зерттеу жұмысы Н.Оңдасынов атындағы Түркістан мамандандырылған мектеп-интернатында 9 «А» және 9 «В» сыныптар арасында жүргізілді. Эксперимент және бақылау тобына жіктеу үшін 20 сұрақ, 20 ұпайдан тұратын бақылау тесті сабақтан бос уақытта алынды. Барлық қатысушылар саны 55 болды. Бақылау тестіне сандық және сапалық талдау жасай отырып, 9 «А» сыныбы бақылау тобы, ал 9 «В» сыныбы эксперимент тобы ретінде белгіленді.

Зерттеу жұмысымызды жүргізу үшін «Тотығу-тотықсыздану реакциялары» тарауы алынды. Осы тарауды оқыту кезінде дидактикалық талаптарға сай сыни тұрғыда ойлауды арттыратын оқыту әдістері таңдалынды. Бұл әдіс-тәсілдер оқушылардың білім көрсеткішін және ақпаратты қабылдау деңгейін арттыруға көмектеседі. Тарауды оқыту барысында кездесетін қиыншылықтар деп тотығу дәрежесін таба алу, тотығу және тотықсыздану үдерістерін ажырата білу, реакцияларды электронды және ионды баланс әдісімен теңестіруді алып қарастырсақ болады. Себебі, оқушылар тотығу дәрежесінен бастап қателесетін болса реакцияны теңестірместен бұрын үдерісті ажырата алмайды. Бұл қиындықтарды болдырмас үшін, сыни ойлауды дамытатын және дидактикалық талаптарды қанағаттандыратын әдіс-тәсілдер соның ішінде «Game-based learning(GBL)» әдісі, «Инсерт» әдісі, «Миға шабуыл» әдісі, «STEAMship» жобалау әдісі, Problem-based learning(PBL) әдісін таңдалынып алынды.

Зерттеу жұмысының ұзақтығы 2 аптаны құрады, себебі 9 сынып оқулығы, Мектеп баспасы, V тарау «Тотығу-тотықсыздану реакциялары» бойынша 5 сағат бөлінген. «Тотығу дәрежесі. Тотығу және тотықсыздану», «Тотығу-тотықсыздану реакциялары», «Электрондық баланс әдісі» «Бөлімдік жиынтық бағалау» тақырыптары негізінде сабақтар жүргізілді. Зерттеудің талдамасына мысал ретінде «Тотығу дәрежесі. Тотығу және тотықсыздану» тақырыбы бойынша өтілген сабақты қарастырайық.

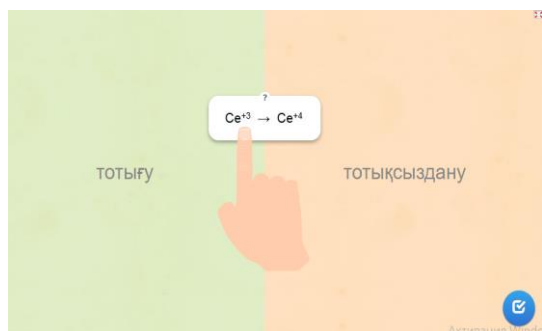
«Тотығу дәрежесі. Тотығу және тотықсыздану» тақырыбын оқытудың мақсаты тотығу дәрежесін табудың ережесін білу, тотығу және тотықсыздану үдерістері бір–бірімен байланысты екенін және бір мезгілде жүретіндігін түсіну. Көрсетілген мақсатқа жету үшін тотығу дәрежесін оңтайлы жолмен есінде сақтату, тотығу және тотықсыздану үдерістерін ажыратуды қалыптастыру, үдерістің өмірмен байланысын білуді қалыптастыру.

Сабақты өту кезінде сыни тұрғыда ойлау технологиясы қолданылды. Технологияның 3- кезеңі бойынша сабақ жүргізілді. Сабақтың құрылымы бойынша ұйымдастыру кезеңі барысында қызығушылықты ояту үшін «миға шабуыл» әдісі қолданылды. Өткен тақырыпты пысықтап алу үшін алдымен бақылау сұрақтары алынды. Одан соң жаңа тақырып презентация бойынша жүргізіліп, түрлі тірек-сызбалар қолданылды (3-сурет).

3-сурет. «Тотығу дәрежесі. Тотығу және тотықсыздану» тақырыбының презентациясы

Сабақтың ортасы, мағынаны тану кезеңінде тақырыпты қаншалық меңгергенін анықтау үшін Game-based learning(GBL) әдісі LearningApps платформасында түрлі викториналық ойындар қолданылды (4-сурет). (GBL) әдісі оқушылардың сабаққа деген қызығушылығы мен ынтасын арттырып, ойы тек пәнге шоғырланады.

4-сурет. Game-based learning(GBL) әдісі LearningApps платформасындағы викториналық ойын

Дескриптор: Тотығу және тотықсыздану үдерісін ажыратқаны үшін -5 балл.

Келесі әдіс- «Инсерт» әдісі. Сыни тұрғыда ойлауды дамыту, оқушылардың сабақты қаншалық меңгергені үшін қолданамыз. Инсерт әдісінің өзіндік шкаласы болады(2-кесте).

2-кесте. Инсерт әдісі бойынша «Тотығу дәрежесі. Тотығу және тотықсыздану» тақырыбына құрастырылған тапсырма.

V білемін	+ жаңа мәлімет	-білмеймін	? сұрақ туындады	Инсерт сұрақтары
				Тотығу дәрежесі дегеніміз не?
				Тотығу-тотықсыздану үдерісін қалай ажыратуға болады?
				Неліктен кейбір элементтер бірнеше тотығу дәрежесін көрсетеді?
				Күкірт қышқылындағы күкірт-тің тотығу дәрежесі
				Натрий элементінің тотығу дәрежесі.

Дескриптор: Әр сұраққа 1 баллдан, жалпы 5 балл

«STEAMship» жобалау әдісі (4-сурет) ретінде жұптық тапсырма беріледі. Оқушылар алған білімдерін жетілдіру үшін, осы әдістің негізінде әрбір ғылым саласына талдау жасап, өздерінің меңгерген білімдерінің негізінде суреттегі әр бөліміне жанында отырған оқушымен қосылып жауап береді.

4-сурет. «STEAMship» жобалау әдісі

Дескриптор: әдістің әрбір бөліміне 1 баллдан, жалпы 5 ұпай.

Сабақтың соңы, ойтолғаныс кезеңінде Problem-based learning(PBL) әдісі қолданылды. Бұл әдіс оқушылардың білімдерін өмірмен байланысын арттыруға және шығармашылық қабілеттерін дамытуға негізделген. PBL әдісінің тапсырмасының мысалы: *Италияның шығыс бөлігіндегі «Ит үңгірі» үңгір бар. Бұл үңгірге туристтер және олардың үй жануарлары кіреді. Адамдар аман шығады, ал олардың жануарлары аман шықпайды, яғни өледі. Себебі неде? Қосымша мәлімет ретінде: үңгір іші вулканның атқылауының әсерінен CO₂ газына толы. Көмірқышқыл газының концентрациясы 9,9 пайызды құрайды.* Осы секілді тотығу-тотықсыздану реакцияларына байланысты ой қозғайтын сұрақтар әр топқа 2-сұрақтан қойылады.

Дескриптор: әр сұраққа-5 баллдан, жалпы 10 балл.

Бағалау ретінде оқушылар өзін-өзі бағалайды. Бағалау парағына(5-сурет) жалпы ұпаймен оқушылардың өзінің жинаған ұпайы беріледі.

Бағалау парағы

№	Тапсырма атауы	Жалпы ұпай	Жинаған ұпай
1	Жеке жұмыс (GBL) әдісі	5	
	Инсерт әдісі	5	
2	Жұптық жұмыс «STEAMship» жобалау әдісі	5	
3	Топтық жұмыс PBL әдісі	10	
Қорытынды ұпай саны		25	

22-25 ұпай = «5»

17-22 ұпай = «4»

11-16 ұпай = «3»

5-сурет. Бағалау парағы

Оқушылармен кері байланыс ретінде «Mentimeter» платформасында QR арқылы алынды(4-сурет). Үйге тапсырмасы ретінде 72 бет, 1-4 тапсырма сұрақтары берілді.

4-сурет. «Mentimeter» платформасындағы QR

Бұл әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, оқушылар тақырыпты толығымен меңгеріп, пәнге деген қызығушылығы артады. Ойлау дағдылары мен білімді күнделікті өмірде пайдалану іс-әрекеттері орындалады.

Талдау және нәтижелер. Зерттеу объектісі Н.Оңдасынов атындағы Түркістан мамандандырылған мектеп-интернатында 9 «А» және 9 «В» сыныптары болды. Білім көрсеткішін анықтау үшін алынған тест көрсеткіші бойынша 60,8% көрсеткішпен эксперимент тобы 9 «В», 66,5%-бен бақылау тобы 9 «А» болды.

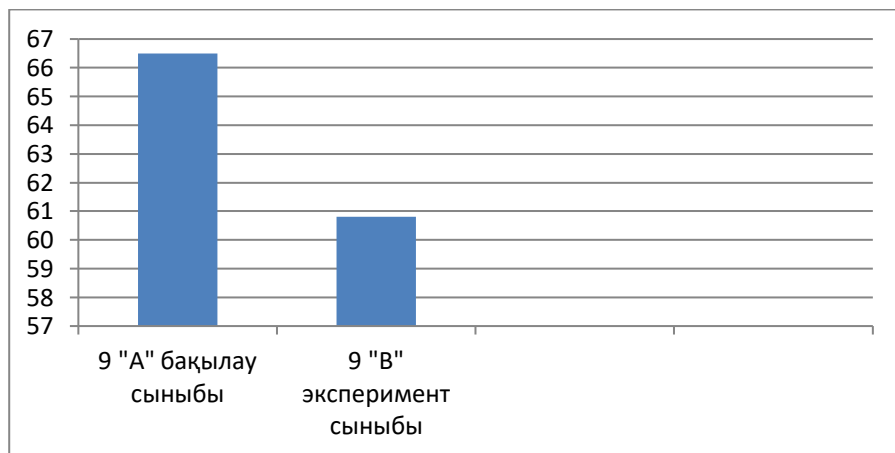

Диаграмма-1. 9-сынып оқушыларының алғашқы білім көрсеткіші.

Тест бойынша оқушылардың білім көрсеткіштері төмен болды. Зерттеу нысандарын бақылау барысында олардың сабаққа деген қызығушылықтарының төмен екендігі байқалды. Тапсырманы орындау барысында регламентті сақтай алмауы, сабақты толығымен меңгермеуі секілді қиындықтар бар екені көрінді. Осы қиындықтарды жою үшін, оқушылардың сыни тұрғыда ойлауын дамыта отырып, дидактикалық талаптарға сай әдіс-тәсілдерді таңдалынып зерттеу жұмысы жүргізілді.

Аралас талдау бойынша білім алушылардың білім деңгейін анықтау үшін әр сабаққа арнайы әдістеме жасалынды. Теориялық базаның арқасында олардың сабаққа деген көзқарасын білу үшін жеке сұхбаттасу, түрлі ойын әдістері арқылы сапалық талдау жасалынса, сандық талдау негізінде оқушының білім көрсеткіші анықталды.

Әрбір сабақ жүргізіліп болғаннан соң сандық талдау жасалынып отырды. Сыни тұрғыда ойлауды дамыту үшін дидактикалық талаптарға сай методика арқылы 4-сабақ өтілді. 5-сабақ бөлімдік жиынтық бақылау болды. Өтілген 4-сабақ бойынша әр сабақ соңында тест сұрақтары арқылы нәтиже шығарылды. 9 «В» эксперимент сыныбының нәтижесі 3-кестеде көрсетілген.

3-кесте. 9 «В» эксперимент сыныбының апталық білім көрсеткішінің нәтижелері.

Сабақтар	Әр сабақтың қорытындысы	Жалпы нәтиже

1-сабақ	61,4%	66,2%
2-сабақ	65,2%	
3-сабақ	67,6%	
4-сабақ	70,5%	
БЖБ нәтижесі	70,8%	70,8%

Бастапқы біліммен арнайы жасалынған тақырыпқа арналған сабақ жоспарының пайыздық көрсеткіші эксперимент сыныбында артқандығы байқалады. Бастапқыда 60,8% білім көрсеткішін көрсетсе 4 сабақ бойынша соңғы нәтиже 66,2% көрсетті. Бұл 6,6%-ға білім сапасы көтерілгенін көрсетеді (диаграмма-2)

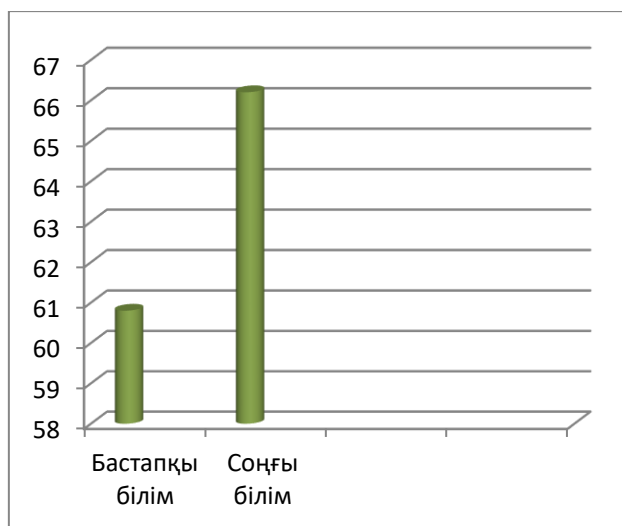

Диаграмма-2. Эксперимент тобының бастапқы білім көрсеткіші мен соңғы білім көрсеткіші

Бөлімдік жиынтық бағалау нәтижесі бойынша 9 «А» сыныбының орта баллы 67,2% болса, 9 «В» сыныбының орта баллы 70,8% көрсетті. Бұл көрсеткіш 3-диаграммада көрсетілген.

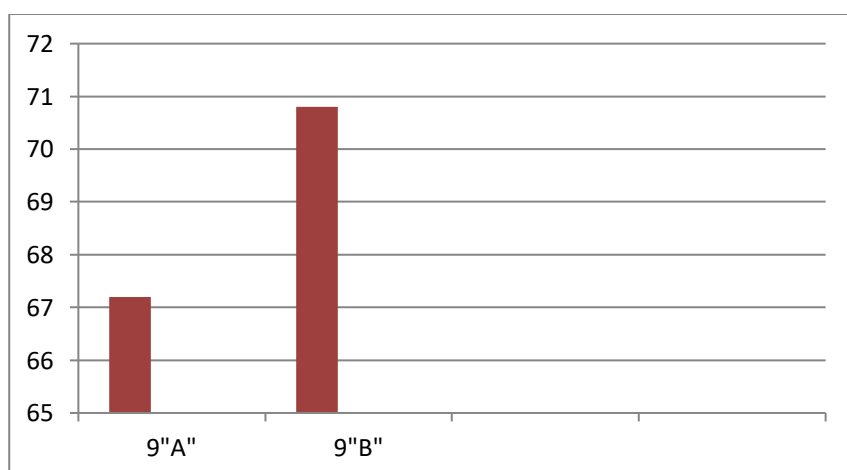

Диаграмма-3. Бақылау тобы мен эксперимент тобының білім сапасының көрсеткіші

Қорытынды.

Қорытындылай келе, тотығу-тотықсыздану реакцияларын оқытуда дидактикалық талаптарға сай сыни ойлауын дамыту үшін жасалынған әдістеме тиімді оқыту формасы болып табылады. Әдістемені жасаудың арнайы элементтерін білім беру процесіне қосу

білім алушылардың мотивациясын арттырып қана қоймай, сыни ойлау, шығармашылық көзқарас және стандартты емес тапсырмаларды шешу қабілетін дамытуға мүмкіндік береді, бұл олардың танымдық қызметін жандандырады. Оқу процесінде сыни тұрғыда ойлау технологиясы, STEAM технологиясы, Инсерт, GBL, PBL әдістерін пайдалану командалық жұмыс дағдыларын қалыптастыруға, коммуникацияны жақсартуға және топ болып шешім қабылдауды ынталандыруға ықпал етеді, бұл қазіргі білім беру ортасында ерекше маңызды. Мұндай тәсіл теорияны механикалық түрде есте сақтаумен шектелмей, оқытуды қызықты әрі мәнді етуге және білімгерлер үшін жайлы жағдай жасауға көмектеседі.

Сонымен қатар, химияны оқытуда дидактикалық талаптар негізінде жасалынған әдістеме білім сапасын арттырып қана қоймай, практикалық дағдыларды дамытуға және білім беру процесін әлдеқайда қызықты әрі тиімді етуге мүмкіндік беретін болашақта қолданысқа ұсынылатын бағытты көрсетеді. Сыни ойлау дамыту элементтерін қолдану білім алушылардың әртүрлі жағдайларда химиялық білімді практикалық түрде қолдану дағдыларын жақсартып, олардың ұзақ мерзімді әрі берік білім алуына ерекше мүмкіндік береді. Сонымен қатар, оқушылардың оқу процесіне деген қызығушылығын арттырып, олардың жалпы құзыреттерін дамытуға да әсер етеді, бұл табысты оқу мен кәсіби қызметтің негізі болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Abellán A. I. G. The role of interdisciplinarity in the design of CLIL didactic materials for primary education //El bilingüismo a debate: actas del IV Congreso Internacional de Enseñanza Bilingüe en Centros Educativos. – Servicio de Publicaciones, 2017. – C. 13.
2. Development of Learning Module Based on Discovery Learning Using Probing Prompting Techniques in Redox Reactions to Improve Critical Thinking Ability in Class X Students
3. Cain H. R. et al. Critical thinking skills evidenced in graduate students blogs //Journal of Leadership Education. – 2012. – T. 11. – №. 2. – C. 72-87.
4. Van Hong N., An N. T. T. Teaching the Arithmetic Sequence through Guided Discovery Learning: A Pedagogical Experiment in Viet Nam //IRA-International J. Educ. Multidiscip. Stud. ISSN IRA Int. J. Educ. Multidiscip. Stud. – 2017. – T. 6. – C. 2455-526.
5. Guo Y., Lee D. Leveraging chatgpt for enhancing critical thinking skills //Journal of Chemical Education. – 2023. – T. 100. – №. 12. – C. 4876-4883.
6. Marius-Costel E. The Didactic Principles and Their Applications in the Didactic Activity //Online Submission. – 2010. – T. 7. – №. 9. – C. 24-34.
7. González Hernández W. Didactic principles: A proposal from the theory of subjectivity //Culture & psychology. – 2021. – T. 27. – №. 4. – C. 632-644.
8. Saleh S. E. Critical thinking as a 21st century skill: conceptions, implementation and challenges in the EFL classroom //European Journal of Foreign Language Teaching. – 2019.
9. Zhou Q., Huang Q., Tian H. Developing students' critical thinking skills by task-based learning in chemistry experiment teaching //Creative Education. – 2013. – T. 4. – №. 12. – C. 40-45.
10. Rahmawati Y. et al. Developing critical and creative thinking skills through STEAM integration in chemistry learning //Journal of Physics: Conference Series. – IOP Publishing, 2019. – T. 1156. – C. 012033.

РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ ОКИСЛИТЕЛЬНО-ВОССТАНОВИТЕЛЬНЫМ РЕАКЦИЯМ В СООТВЕТСТВИИ С ДИДАКТИЧЕСКИМИ ТРЕБОВАНИЯМИ

¹**Г. Н. Жылысбаева** - техн.к. н., доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, г. Туркестан, Казахстан. gulkhan.zhylysbayeva@ayu.edu.kz

²**Д. Д. Балтабай** - магистрант 2 курса, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, г. Туркестан, Казахстан. dana.baltabay@ayu.edu.kz

³**Жусупбаева К. Ж.** - учитель химии Туркестанской специализированной школы-интерната имени Н. Ондасынова, г. Туркестан, Казахстан. Kami_1992@bk.ru

1ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9800-9896>

2ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8230-4932>

3ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7448-4083>

Аннотация. В этой статье показаны способы развития критического мышления учащихся в соответствии с дидактическими требованиями при обучении одной из важнейших тем химии – окислительно-восстановительным реакциям. В процессе освоения темы основное внимание было уделено удовлетворению дидактических требований, развитию у учащихся навыков критического мышления, обучению их научному анализу, проведению экспертизы. В ходе исследования на основе технологии критического мышления были проведены 7 шагов по выбору методов, отвечающих дидактическим требованиям: определение→сбор информации→анализ и оценка → дополнение информации → обобщение → общее решение→отражение". Использовались методы постановки проблемных вопросов, размышлений, анализа аргументов и лабораторные работы. В соответствии с заданиями представлены критерии оценки. 9«А» и 9«В» Туркестанской специализированной школы –интерната им. Н.Ондасынова. Результаты исследования были проанализированы с помощью математического метода. В результате исследования объем знаний экспериментальной группы увеличился на 6,6%. В заключение стало ясно, что применение в обучении окислительно-восстановительным реакциям образовательных методов, отвечающих дидактическим требованиям, развитие у учащихся навыков критического мышления, направленное на их научный анализ, самостоятельный поиск, дает наилучшие результаты.

Ключевые слова: окислительно-восстановительные реакции, дидактические требования, критическое мышление, рефлексия.

DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING IN TEACHING REDOX REACTIONS IN ACCORDANCE WITH DIDACTIC REQUIREMENTS

¹**G. N. Zhylysbayeva** - tech.candidate of Sciences, Associate Professor, International Kazakh-Turkish university named after Khoja Ahmed Yasawi, Turkestan, Kazakhstan.
gulkhan.zhylysbayeva@ayu.edu.kz

²**D. D. Baltabay** - 2nd year master's student, International Kazakh-Turkish university named after Khoja Ahmed Yasawi, Turkestan, Kazakhstan. dana.baltabay@ayu.edu.kz

³**Zhusupbaeva** - chemistry teacher of the Turkestan specialized boarding school named after N. Ondasynov, Turkestan, Kazakhstan. Kami_1992@bk.ru

1ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9800-9896>

2ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8230-4932>

3ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7448-4083>

Abstract. This article shows the ways of developing critical thinking of students who meet didactic requirements in teaching one of the most important topics of chemistry – redox reactions. During the study of the topic, the main attention was paid to meeting didactic requirements, developing students' critical thinking skills, teaching them to conduct scientific analysis, conduct expertise. In the course of the study, based on the technology of critical thinking, methods and techniques were selected that meet the didactic requirements, and its 7 steps were carried out: identification→information collection→analysis and evaluation → information replenishment →

summing up → common solution→reflection". The methods of "problematic questioning", "reasoning", "analysis of arguments" and laboratory work were used. Evaluation criteria are presented in accordance with the tasks. 9"A" and 9"B" of the Turkestan specialized boarding school named after N. Ondasynov are considered as research objects. The results of the study were analyzed using the mathematical method. As a result of the study, the knowledge of the experimental group increased by 6.6%. In conclusion, it turned out that the best results are achieved by using educational methods that meet didactic requirements in teaching redox reactions, developing students' critical thinking skills, directing them to scientific analysis, independent search.

Key words: redox reactions, didactic requirements, critical thinking, reflection.

ӨОЖ 37.026.8
FTAMP 14.25.07

ХИМИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАР МЕН ТАПСЫРМАЛАРДЫ БАЙЛАНЫСТЫРА ОТЫРЫП, ПРАКТИКАЛЫҚ ДАҒДЫНЫ ДАМУ

Д.К. Берді¹ – PhD, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан. dinara.berdi@ayu.edu.kz

Р.Н.Нүрділлаева² – х.ғ.к., профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан. raushan.nurdilla@ayu.edu.kz

Ж.Е.Ұзақбай³ – 2-курс магистранты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан. zhansaya.uzakbay@ayu.edu.kz

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0553-4015>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9444-737X>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1467-7636>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-6025-479X>

Аңдатпа. Бұл мақалада білім алушылардың практикалық дағдыларын дамытуда дидактикалық ойындар мен тапсырмаларды қолдану аясына шолу жасалынған. Білім беру процесінде химия пәнін оқытуда дидактикалық тапсырмалар мен ойындарды қолдану рөлі өте жоғары. Білімгерлердің сабақ үстіндегі белсенделігін, сабаққа деген қызығушылығын, мотивациясын, сонымен қатар практикалық, танымдық, сыни ойлау дағдыларын арттыруға дидактикалық тапсырмалар мен ойындардың мысалдары келтірілген. Сондай-ақ, практикалық дағдыларды арттыруда бағалау тәсілдеріне де шолу жасалынған. Дидактикалық тапсырмалар мен дидактикалық ойындар арқылы білім алушылар үшін ыңғайлы және сапалы білім беру әдіс-тәсілдерін құру қарастырылған. Соның негізінде 8 – сынып білімгерлеріне арналған дидактикалық тапсырмалар мен ойындар ұсынылған. Нәтижелер көрсеткендей химия пәнінде дидактикалық тапсырмалар мен ойындарды пайдалану эксперименттік топтың білім деңгейінің біршама артуына алып келді. Сонымен қатар, дидактикалық ойындар мен тапсырмаларды пайдалану білім алушылар өтілген тақырып негізінде теориялық және тәжірибелік жақтарын терең түсінуге ықпал жасады. Дидактикалық тапсырмалар мен ойындарды қолдану кезінде білімгерлер химия пәніне деген жігерліктерін, пәнді оқу барысында мотивациясы мен қызығушылықтарын арттыруда, сондай-ақ, сапалы білім алуына жағдай жасады. Зерттеу барысын жүргізу кезінде оқушылар дидактикалық ойындар мен тапсырмаларды қолданып, практикалық дағдыларын дамығаны белгілі болды.

Кілт сөздер: дидактикалық ойындар, дидактикалық тапсырмалар, практикалық дағды, бағалау, тәжірибе.

Кіріспе.

Қазіргі білім беру саласында білім алушыларға тиімді әрі сапалы оқыту әдістерін пайдалану мұғалімге қойылған басты міндеттердің бірі болып табылады. Оқыту процесі күнделікті жаңашыл идеялармен толықсып отырғандықтан, білім алушылар үшін қызықты, креативті, білімге деген мотивацияны арттыратын материалдар ұсыну маңызды. Себебі, олар білімгерлердің академиялық, коммуникациялық, әлеуметтік, креативті және сыни ойлау, жеке даму дағдыларын арттыру қажет. Осындай дағдылар мен қабілеттерді арттыруда дидактикалық ойындар мен дидактикалық тапсырмалардың орны өте жоғары. Дидактикалық ойындар мен дидактикалық тапсырмалардың ерекшелігі – нақты мақсаттылығы, толық құрылымдығы, қиындың деңгейінің әртүрлілігі, жүйелілігі мен бағалауға тиімділігі.

Зерттеудің мақсаты: дидактикалық тапсырмалар мен ойындарды пайдалана отырып, білім алушылардың практикалық дағдыларын арттыру және оларды бағалау.

Зерттеудің міндеттері: химия пәніндегі дидактикалық тапсырмалардың рөлін анықтау;

- Дидактикалық ойындардың оқыту процесіндегі маңыздылығын зерттеу;
- Дидактикалық тапсырмалар мен дидактикалық ойындардың байланысын тұжырымдау.

Химия сабағында практикалық дағдыны дамыту білім беру процесіндегі алға қойылған маңызды мақсаттардың бірі болып табылады. Жалпы барлық дағдыларды арттыруда білім беруде пайдаланылатын дидактикалық тапсырмалар, сонымен қатар білім алушылардың белсенділігін, оқуға деген қызығушылығын арттыратын дидактикалық ойындардың құндылығы жоғары.

Дидактикалық тапсырмалар мен ойындар жаңа білімді, әдістерді, құзіреттіліктер мен дағдыларды қалыптастыруды және білім беру процесінде байланыстарды, жүйелерді, тұжырымдарды креативпен іске асыруды көздейді. Оқыту, тәрбие беру кезіндегі тапсырмалар мен ойындардың алуан түрлілігі оқу пәндерінің айрықшалығына, олардың оқыту мен дағды жүйесіндегі міндетіне байланысты.

Химия пәнінің зертханасында практикалық дағдылар мәселені анықтауды, бағдарламаны зерттеуді, деректерді анализдеуді, сонымен қатар, жұмыс барысы мен нәтижені нақты жасауды жүзеге асырады. Орта мектептегі химия зертханасында негізгі ғылымды анықтау дағдылары ұсынылады: индукцияны пайдаланып, логика мен дәлелдемелерді қосатын гипотезаны тұжырымдау, дедукцияны пайдалану, гипотезаны тексеру үшін ғылыми эксперимент жүргізу, деректерді дәлме-дәл ұйымдастыру және нақтылау, қорытындыға жету үшін сандық және сапалық әдісті қолдану.

Дидактикалық ойынның шығу тарихына көптеген ғалымдар өздерінің шолуларын жасаған. Білім беру құралы ретінде дидактикалық ойындар білім алушыларға өз бетінше жаңашылдық атмосфераны құруға көмектеседі, сәйкесінше оқу процесі білім алушылар үшін қызығырақ болады. Білім беру барысын ойын технологиясымен іске асыруда бірқатар ойын платформалары жүзеге асырылуда. Солардың ішінде Andiastrutik және Lutfi-дің ізденістерінің қорытындысында пайда болған жеке компьютерге бағытталған лабиринт және шексіз жүгіріс арқылы ойнайтын платформа Diamond Chemistry Adventure ойыны. Бұл ойынды жеке компьютерде немесе ноутбукте пайдалануға болады. Бұл ойын көмірсутекті материалдарды оқу процесінде пайдаланылады [1].

Сондай-ақ, қазіргі білім беру саласында бәсекеге қатысты білімгерді дайындауда дидактикалық тапсырмалардың негіздері маңызды екені Н.Ж.Дүйсекеева және т.б. мақаласында көрсеткен. Олар оқушылар үшін білім курсына құрастыру және тәжірибеге енгізу мәселелеріне назар аударған. Білім курсының тұжырымдамалары көрсетіліп,

бәсекеге қабілетті білімгерлерді дайындауда дидактикалық тапсырмалардың қолдану мүмкіндіктері баяндалған [2]. Солай, дидактикалық ойындар мен тапсырмалардың арқасында практикалық дағдылардың қалыптасу дәрежесін жүйелеу – әрбір білімгерге меңгеру керек екені белгілі. Жалпы дидактикалық ойындар мен дидактикалық тапсырмалар арқылы қалыптасатын дағды түрлері 1 – суретте көрсетілген.

1-сурет. Дидактикалық ойындар мен дидактикалық тапсырмалар арқылы қалыптасатын дағды түрлері.

Бағалау оқыту процесінің құрамдас бөлігі болғандықтан және оқытудың тиімді әдісін құру үшін маңызды құрал болғандықтан Leenknest дидактикалық тапсырмалардың нәтижесінде қалыптасатын практикалық дағдыларды бағалау маңызды деп санады. Ол ең алдымен, пікірталас топтары құру арқылы жүргізілу керектігін, сондай-ақ білім алушылар өткізілген іс-шараға рефлексия жасау және ұсынылған тақырыпты талқылау арқылы нәтижеге жете алатынын көрсетті. Білім алушылардың қорытынды тестілеудегі көрсеткіштері берілген тақырыпқа байланысты дидактикалық жүйелі етіп нәтижеге жетуі, олардың өткен жылғы сыныптарға қарағанда жоғары екенін көрсетті [3]. Сондай-ақ, дидактикалық тапсырмалар мен ойындардың білім беру процесінде шығармашылық, сыни ойлау, коммуникация және өз жетістіктерін бағалау дағдылары мен қабілеттерін арттыратынын тұжырымдадық. Осылайша, химия пәнін білім беруде дидактикалық ойындар мен дидактикалық тапсырмаларды қолдану арқылы қалыптасатын практикалық дағдыларды салыстыру төмендегі 2 - суретте көрсетілген.

Практикалық дағдылар	Дидактикалық ойын	Дидактикалық тапсырма
Сыни тұрғыдан ойлау	Ойындар оқушылардың логикалық ойлауын дамытады (мысалы, элементтерді топтастыру).	Тапсырмалар оқушылардың мәселелерді шешу қабілетін арттырады (мысалы, теңдеулерді теңестіру).
Топтық жұмыс дағдылары	Ойындар топтық жұмыс арқылы өзара әрекеттесуді қалыптастырады.	Тапсырмалар топтық жұмысты қажет етеді, бірақ ол ойындарға қарағанда аз қолданылады.
Проблеманы шешу қабілеті	Ойындар арқылы оқушылар мәселелерді шешуге үйренеді (мысалы, химиялық сызбаларды талдау).	Тапсырмалар арқылы оқушылар нақты мәселелерді шешеді (мысалы, реакция теңдеулерін теңестіру).
Зерттеу дағдылары	Ойындар арқылы оқушылар зерттеуге үйренеді (мысалы, элементтердің қасиеттерін зерттеу).	Тапсырмалар арқылы оқушылар зерттеу әдістерін қолданады (мысалы, тәжірибелерді жүргізу).
Ұйымдастыру дағдылары	Ойындар оқушылардың уақытты ұйымдастыру дағдыларын дамытады.	Тапсырмалар оқушылардың жұмысты жоспарлау дағдыларын дамытады.
Шығармашылық қабілеті	Ойындар оқушылардың шығармашылығын арттырады (мысалы, молекулалардың моделін жасау).	Тапсырмалар шығармашылықты қажет етеді, бірақ ол ойындарға қарағанда шектеулі.
Білімдерін қолдану	Ойындар арқылы оқушылар теориялық білімдерін практикада қолданады.	Тапсырмалар оқушылар білімдерін нақты есептерді шешуде қолданады.
Коммуникациялық дағдылар	Ойындар арқылы оқушылар өзара байланыс құру дағдыларын дамытады.	Тапсырмалар арқылы оқушылар топтық жұмыста сөйлеу дағдыларын жетілдіреді.
Өзі-өзі бағалау	Ойындар арқылы оқушылар өз жетістіктерін бағалайды.	Тапсырмалар арқылы оқушылар өз қателерін тауып, түзетуге үйренеді.
Ғылыми тұрғыдан ойлау	Ойындар арқылы оқушылар ғылыми тәсілдерді қолданады (мысалы, гипотеза құру).	Тапсырмалар арқылы оқушылар ғылыми әдістерді қолданады (мысалы, эксперимент жүргізу).

2-сурет. Дидактикалық ойындар мен тапсырмаларды салыстыру

Жалпы тікелей бақылау тәсілімен білім алушылардың үлгерімін бағалауды қолдана отырып, олардың практикалық дағдыларын арттыру қарастырылады. Тиімді бағалау бағалаушыға процесті де, өнімді де тапсырманы орындаудан бағалауға мүмкіндік беретін нысан болып табылады. Осыдан келіп, білім алушылардың оқытушыларға жүктелген практикалық тапсырмаларды орындауы талап етілендіктен, практикалық дағдыларды

бағалауда қолдану қолайлы әдіс болып табылады. Химия зертханасында практикалық жұмыстарды жүргізу үшін өнімге оқушылар шығаратын эксперименттік есептер немесе модельдер жатады.

Platonova R. және т.б. жүргізген зерттеуінде дидактикалық тапсырмалардың тұрақтылығын көрсететін педагогикалық жүйенің даму аясын көрсетеді. Дидактикалық тапсырмалардың тұрақтылығын негіздеуге жіне олардың педагогикалық жүйелігін дамытуда нақты дәлелдеме көрсете алатын «қайта құру» әдісін анықтайды. Бұл оқу-әдістемелік кешенінің тиімділігі педагогикалық жүйенің желілік емес моделінде іске асырылған тұрақты дидактикалық тапсырмалардың нақты критерийлеріне байланысты екенін дәлелдеді [4].

Сонымен қатар, бұл дидактикалық материалдардың педагогикалық мүмкіндіктері бірнеше қағидаттарға сүйенеді:

1. Оқытудың көрнекілігі – оқытылатын сабақтың түсінікті әрі жеңіл болуы, яғни білім алушы сабақ барысын көзбен көре алатындай болуы қажет. Жалпы, көптеген процестерді тікелей бақылау мүмкін емес, сол кезде оқытушыда виртуалды түрде де көрсете алатындай материалдар болуы маңызды. Бұл қағидаға сәйкес білім алушыларда көру және есте сақтау қабілеттері артады.

2. Ғылыми шынайылық – бұл ғылымның аз зерттелген немесе зерттелмеген мәселелеріне, сондай-ақ, органикалық химия, биохимия және молекулярлық биология сияқты қарқынды дамып келе жатқан салаларына ерекше назар аударып, ғылымда берік орныққан білімді баяндау.

3. Оқытудың қолжетімділігі – әрбір білім алушының химия пәнін жеңіл түсінуіне жағдай жасап, игеруі керек дағдылардың қалыптасуы.

4. Оқытудың жүйелілігі – химия сабағын оқытуда дидактикалық материалдардың бірізділігі мен логикалық байланыс жасауы.

5. Теорияның практикамен байланысы – білім алушыларға оқу процесін айқын практикалық жұмыстармен, соның ішінде зертханалық тәжірибелер, эксперименттермен толықтыру. Осы процесс арқылы білімгерлер химия пәнін терең түсіну мен алған білімдерін күнделікті өмірде қолдану аясын кеңітуге зор ықпал етеді [5].

Жалпы, білім беру саласы үшін бағдарламалық өнімдерді әзірлеудің нәтижесіне нақты талаптар қойылады. Соның ішінде, қазіргі уақытта кеңінен қолданып келе жатырған білім беруді цифрлық технологиялар арқылы жүзеге асыру. Maxim Novikov ұсынған мақаласында дидактикалық материалдар үшін бағдарламалық шешімдерді таңдауға негізделген білім беру веб-сервисін әзірлеу тәсілі көрсетілген [6]. Yambyrshhev F.D. және т.б. жүргізген зерттеуінде химия пәнін терең зерделеуде білім алушылардың қызығушылығын қалыптастыруда оқытудың ойын әдісінің әсерін қарастырған. Негізінен, дидактикалық ойындардың көмегімен оқытудың барлық жетекші функцияларын: тәрбиелік, дамытушылық, ынталандырушылық және т.б. табысты іске асыруға болады. Жүргізген зерттеу жұмысының әдістемесі ретінде 10-сынып оқушыларына арналған «Көмірсутектер» тақырыбы бойынша сабақ барысының сценарийін сипаттайды, ойынның барлық кезеңдерінде тапсырмаларды орындау нәтижелеріне талдау жасайды және бағалау критерийлерін ұсынады. Нәтижесінде, сабақ барысындағы ойын әдісінің арқасында пәнге деген қызығушылық, материалдарды меңгеру деңгейінің артқанын байқайды. Дидактикалық ойындар әсерінен сыныптағы шығармашылық атмосфера жоғары деңгейге жеткені де белгілі болды [7]. Isurova N.I. және т.б. ұсынған мақаласында білім алушылардың коммуникациялық күзінеттіліктерін, командада жұмыс істей алу қабілеттерінің және өзін еркін ұстай алу дағдыларын қалыптастыруда дидактикалық ойындарды әзірлеудің маңызы жайлы айтылады. Ол жүргізген педагогикалық экспериментте Lora Stack әдіснамасы арқылы статистикалық өңдеу тәсілін пайдаланды. 50 тапсырмадан тұратын авторлық тестілеуді пайдалана отырып, оқыту нәтижелерінің сапасын бағалады, яғни «сынақтан өтті» және «сынақтан өткен жоқ» командалары арқылы

жүргізді. Нәтижелер көрсеткендей, эксперименттік топтың білім алушылары командалық жұмыста өздерін жоғары деңгейде ұстаған, дидактикалық ойындардың жалпы механизмдерін кеңінен пайдаланып, интерактивті сервистерді толық меңгергені белгілі болды [8].

Wright J.S. және т.б. жүргізген зерттеуінде практикалық дағдыларды бағалаудың жаңашыл құрылымын көрсетеді. Оның атауы – практикалық дағдылар портфолиосы. Практикалық дағдылар портфолиосы білім алушылардың тәжірибелік қабілеттерінің сараптамалық практикасына жеткізетін және уақытылы рефлексия жасауға жағдай жасайтын, бағалау үшін жүргізетін шағын есеп. Қорытындысында келтіргендей, білімгерлер портфолионың практикалық әдістері есте сақтауға, өз тапсырмалары мен жауаптары туралы анализ жасауға және кез-келген пәнде пайдалануға ыңғайлылығын алға тартқан [9].

Практикалық дағдыларды тікелей бағалау білім бері процесінде нәтижелерге негізделген білім беруді іске асырудың инновациялық өзгерісі деп Lok W.F. және т.б. ұсынған мақаласында көрсеткен. Бұл зерттеудің мақсаты тәжірибелік химия кезінде білім алушылардың практикалық дағдыларын бағалау үшін тікелей бағалау әдісінің маңызын зерттеу болды. Тақырып барысын зерделеуде сапасы тәсіл қабылданып, оның шеңберінде оқыту үшін арнайы 4 білімгер іріктелді. Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, тікелей бағалау кезінде білім алушылардың химия саласындағы практикалық дағдылары жетілдірілгені, сондай-ақ, басқа да дағдыларының әлсіз тұстары анықталып, олармен жұмыс жасау керек екені белгіленді [10].

Жоғарыда көрсетілген ғалымдардың еңбектерін саралай келе, тәжірибелік жұмыстар, дидактикалық тапсырмалар мен ойындарды жүйелі түрде білім алушыларға іске асыра отырып, олардың практикалық дағдыларын арттыруда, шынайы және белгіленген ақпараттарды жинауда білетінін байқаймыз. Сондай-ақ, білім алушыларда қажетті деген дағдылардың қалыптасқанын анықтау үшін міндетті түрде бағалау керек.

Зерттеу әдістері

Зерттеу мақсаты ретінде дидактикалық тапсырмалар мен ойындарды пайдалана отырып, білім алушылардың практикалық дағдыларын арттыру және оларды бағалау және оны іске асыруда теориялық пен эмпирикалық әдіс түрлері пайдаланды. Теориялық әдісте әдебиеттік материалдарға, тақырыптарға салыстырмалы талдау жүргізілсе, эмпирикалық әдісте оқушылардың білім сапасын анықтау мақсатында сауалнамалар жүргізіледі. 8 «А» және 8 «Ә» сыныптар арасында жүргізілген бақылауда, 8 «А» сыныбы бақылау тобы, 8 «Ә» эксперимент тобы ретінде белгіленді.

Зерттеу жұмысымызды жүргізу үшін «Атомдағы электрондардың қозғалысы» тарауы бойынша эксперимент жүргізілді. Осы тарауды оқыту барысында дидактикалық ойындарды қолдануға болады. Олар тақырыпты меңгертудегі эффективтілігі жоғары және оңай түсінуге септігін тигізеді. Себебі психологиялық тұрғыдан оқушылар ойынды жеңіл қабылдайды, ал сол ойынға тақырыпты ашатын дидактикалық тапсырмаларды деңгейлік түрде қосу арқылы тақырыпты тиімді түрде меңгертуге болады. «Атомдағы электрондардың қозғалысы» тарауын өтуде білім алушылардың атомның құрылысын меңгеруге, электрондық ұяшықтарға дұрыс орналастыруға, квант сандарын ажыратуға, электрондық конфигурацияның дұрыс жазылуын меңгеруі үшін, сонымен қатар, бұл қиын тарау болғандықтан тарауды жеңіл игеру мақсатында осы дидактикалық ойындардың бірнеше түрін қарастырайық: «Қышқылдар мен негіздер шайқасы», «Химиялық элементтер лабиринті», «Химия зертханасындағы құпия», «Химиялық домино», «Химиялық викторина».

Зерттеуімізде 8 сынып оқулығы бойынша I - тарау «Атомдағы электрондардың қозғалысы» негізінде сабақтар өтілді. Сол тараудағы §3 «Атомдағы электрондардың қозғалысы» тақырыбы бойынша жоғарыда аталған дидактикалық ойындарды қолданып өтілген сабақтың мысалын қарастырайық.

«Атомдағы электрондардың қозғалысы» тақырыбын оқытудағы негізгі мақсат оқушылардың атомдағы электрондардың қозғалысы туралы білімдерін тереңдету, электрондардың орбитальдар бойынша таралуын модельдеу арқылы түсіну, практикалық дағдыларды дамыту арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру болып табылады. Сол мақсатқа жету барысында мынадай міндеттерді қарастырамыз: электрондардың атомдағы қозғалысын, орбитальдар мен энергия деңгейлерін түсіну, практикалық тапсырмалар арқылы электрондық конфигурацияларды құру дағдысын қалыптастыру, білім алушылардың ғылыми тұрғыдан ойлау қабілетін дамыту.

Сабақты өту барысында дидактикалық ойын, кейс-стади әдістері қолданылды. Жаңа сабақты презентация қорғау және схемалар арқылы түсіндіру жұмыстары жүргізілді. Жаңа сабақты өтуде қолданылған презентация 3-суретте көрсетілген.

Атом термині «атомос» - грек сөзі, қазақша аударғанда «бөлшектенбейді» деген ұғымды білдіреді. Кез келген атомда протон, нейтрон және электрон болып үш бөлшектен тұрады. Мысалы, фтор атомының құрылысын былай көрсетуге болады.

Электрондардың деңгейлер мен орбитальдарда орналасуы (I - IV период).

Энергетикалық деңгей (n)	Энергетикалық орбиталь (l)	Кванттық сандар мен бағаларының мәні (m _l)
1	0 (s)	0
2	0 (s) 1 (p)	0 -1, 0, +1
3	0 (s) 1 (p) 2 (d)	0 -1, 0, +1 -2, -1, 0, +1, +2
4	0 (s) 1 (p) 2 (d) 3 (f)	0 -1, 0, +1 -2, -1, 0, +1, +2 -3, -2, -1, 0, +1, +2, +3

Бір энергетикалық деңгейге орналасқан электрондардың энергиясының әр түрлі болуы электрон бұлттарының пішініне байланысты. s - электрондары бұлттарының пішіні шар тәрізді, p - электрондарының бұты көлемдік эллипс пішінді, ал d және f - электрондар бұлттарының пішіні күрделі болып келеді.

3-сурет. «Атомдағы электрондардың қозғалысы» тақырыбының презентациясы

«Атомдағы электрондардың қозғалысы» тақырыбында жаңа тақырыпты меңгеру барысын және деңгейін анықтау үшін «Электронды покер», «Элементтердің электронды конфигурациясы – айналымды (циклдық) ойыны» және «Learning safe» кейс-стади әдісін қолдандық.

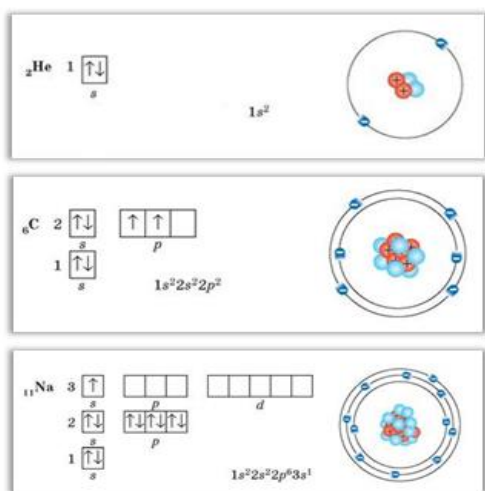
«Электронды покер» дидактикалық ойыны барысында білім алушылар электрондардың орбиталдар бойынша таралуын түсінеді. Бұл ойын негізінде қолданылатын көрнекіліктер ретінде элементтердің таңбалары жазылған арнайы карточкалар (мысалы H, Li, Mg) және электрондарды білдіретін шариктер алынды. Ойын барысы негізінде білім алушыларға элементтің таңбалары жазылған арнайы жасалынған карточкалар таратылады (мысалы гелий, көміртек, натрий), білім алушылар электрондарды орбитальдар бойынша дұрыс орналастырады, әр топ өз нәтижелерін сызбанұсқа түрінде көрсетеді. Осы ойынның барысында мынадай дидактикалық тапсырма құрастырылды.

«Электронды покер» ойынының барысында ұсынылған дидактикалық тапсырмалар төмендегі 1 – кестеде келтірілген.

1 – кесте. «Электронды покер» ойынының дидактикалық тапсырмасы

Химиялық элементтің таңбасы	Атомның электрондық конфигурациясы	Атомның электрондық құрылысы	Энергетикалық деңгейде электрондардың орналасуы
He			
C			
Na			

«Электронды покер» ойынының тапсырмалар жиынтығының жауаптары 4-суретте және бағалау дескрипторы 2-кестеде көрсетілген.

4-сурет. «Электронды покер» ойынының тапсырмалар жиынтығының жауаптары
2-кесте. «Электронды покер» ойынының бағалау дескрипторы

Бағалау дескрипторы	
He атомының электрондық конфигурациясын анықтайды	1 балл
He атомының электрондық құрылысын анықтайды	1 балл
He атомының энергетикалық деңгейде электрондардың орналасуын анықтайды	1 балл
C атомының электрондық конфигурациясын анықтайды	1 балл
C атомының электрондық құрылысын анықтайды	1 балл
C атомының энергетикалық деңгейде электрондардың орналасуын анықтайды	1 балл
Na атомының электрондық конфигурациясын анықтайды	1 балл
Na атомының электрондық құрылысын анықтайды	1 балл
Na атомының энергетикалық деңгейде электрондардың орналасуын анықтайды	1 балл
Жауаптарын белгіленген уақытта дәл аяқтайды	1 балл
Барлығы	10 балл

«Элементтердің электронды конфигурациясы – айналымды (циклдық) ойыны» әдісінде білім алушылардың элементтердің электрондық конфигурациясын тез әрі дұрыс жаза білу дағдысын дамытады. Қолданылатын көрнекіліктерге элементтердің периодты жүйесі, элементтің таңбалары немесе электрондық конфигурациялары жазылған карточкалар алынды. Дидактикалық тапсырманың барысы: білім алушыларға элементтердің таңбалары мен электрондық конфигурациясы жазылған карточкалар таратылады. Бірінші топ карточкадағы берілген элемент таңбасына сәйкес келесі карточкадағы электрондық конфигурациясымен байланыс тізбегін құрайды. Бұл ойын бойынша мынадай дидактикалық тапсырмалық элементтер ұсынылды: мысалы, Р (фосфор) : $1s^2, 2s^2, 2p^6, 3s^2, 3p^3$. Келесі топ өз кезегінде карточканы ашып, тапсырмаларды әрі қарай жалғастырады. Тапсырма барлық карточкалар аяқталғанша жалғасады.

«Элементтердің электронды конфигурациясы – айналымды (циклдық) ойыны» бойынша құрастырылған дидактикалық тапсырмалардың жиынтығы төмендегі 3 – кестеде және бағалау дескрипторы 4 - кестеде берілген.

3 – кесте. «Элементтердің электронды конфигурациясы – айналымды (циклдық) ойынының» дидактикалық тапсырмалары

Атомның электрондық құрылысы	Элемент
$1s^2, 2s^2, 2p^6, 3s^2, 3p^1$	неон
$1s^2, 2s^2, 2p^4$	литий
$1s^2, 2s^2, 2p^6, 3s^2, 3p^5$	кремний
$1s^2, 2s^2, 2p^6$	хлор
$1s^2, 2s^1$	оттек

4 - кесте. «Элементтердің электронды конфигурациясы – айналымды (циклдық) ойынының» дидактикалық тапсырмасының бағалау дескрипторы

Бағалау дескрипторы	
Дидактикалық тапсырманы орындау кезіндегі белсенділігі	1 балл
Топтық жұмыс кезіндегі ұйымшылдығы	1 балл
Ne элементінің электрондық құрылысын анықтайды	1 балл
Li элементінің электрондық құрылысын анықтайды	1 балл
Si элементінің электрондық құрылысын анықтайды	1 балл
Cl элементінің электрондық құрылысын анықтайды	1 балл
O элементінің электрондық құрылысын анықтайды	1 балл
Циклдық айналым сызбанұсқасын дұрыс құрайды	1 балл
Топ болып жауап берген жұмыстарын қорғайды	1 балл
Жауаптарын белгіленген уақытта дәл аяқтайды	1 балл
Барлығы	10 балл

Тақырыпқа байланысты практикалық жұмыс ретінде «Learning safe» кейс-стади әдісі қолданылды. Бұл әдіс бойынша электрондық орбитальдар бойынша талдау жұмысын жасау, проблемаларды шешу дағжылары қалыптасады. Қолданылатын құралдар ретінде қағаз, қалам және т.б. алынды.

Практикалық жұмыс барысы: білім алушылар «Learning safe» дәмханасында отырғандай сезініп, сұрақтар мәзірінен кез келген сұрақты таңдау арқылы жауап береді. Әр топ берілген элементті электронды түрде талдайды. «Learning safe» кейс-стади әдісінің дидактикалық тапсырмасы сұрақтар мәзірі ретінде келтірілген.

«Сұрақтар мәзірі»

1. Na, S атомдарына сипаттама.
2. Білім алушыға изотоп ұғымын қалыптастырудың әдістемелік жолын ұсыныңыз. Элементтердің атомдық массасын олардың изотоптары бойынша қалай анықтауға болатынын көрсетіңіз. Мысалы, оттегі элементінің үш тұрақты изотоптан тұрады ^{16}O (99,759%), ^{17}O (0,037%) және ^{18}O (0,024%). Берілген мәліметті пайдалана отырып, оттегінің орташа салыстырмалы атомдық массасын шығарыңыз.

3. Атомдардың моделін ұсынудағы ғалымдардың ойлары.

а) Томсон моделіндегі кемшілікті талдаңыз.

б) Резерфордтың атом моделінің мәні.

с) Бор моделінің маңызы.

4. Паули принципі, Клечковский ережесі, Хунд ережесін сақтай отырып, $N=2n^2$ формуласы бойынша $n=3,5$ элементтерінің электрондық конфигурациясын жазыңыз.

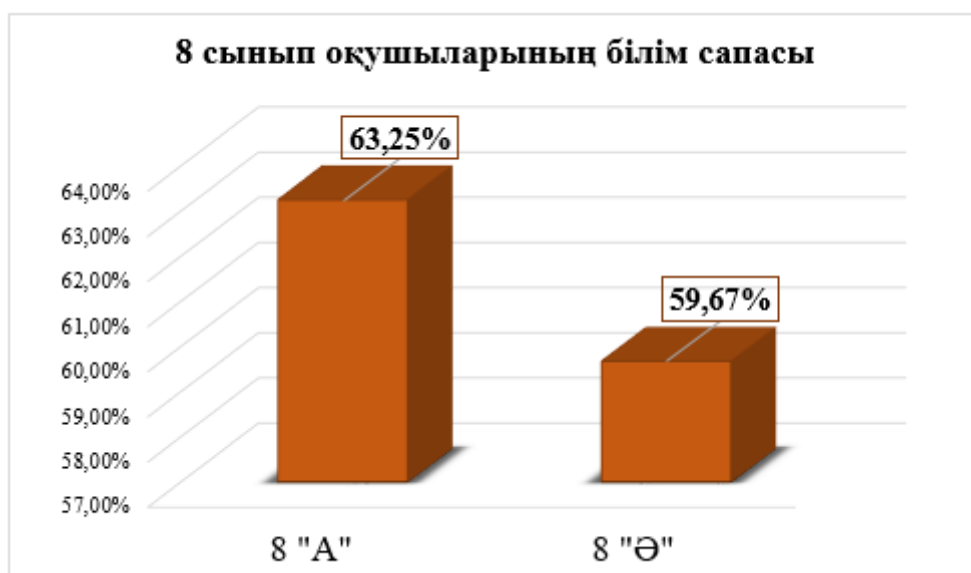
«Learning safe» дидактикалық тапсырмасының бағалау дескрипторы 5 – кестеде көрсетілген.

Бағалау дескрипторы	
Na атомына сипаттаманы толық береді	1 балл
S атомына сипаттаманы толық береді	1 балл
Оттек элементінің орташа салыстырмалы атомдық массасын шығарады	1 балл
Томсон моделіндегі кемшілікті талдайды	1 балл
Резерфордтың атом моделінің мәнін анықтайды	1 балл
Бор моделінің маңызын көрсетеді	1 балл
$n=3$ элементінің электрондық конфигурациясын жазады	1 балл
$n=5$ элементінің электрондық конфигурациясын жазады	1 балл
$N=2n^2$ формуласын пайдаланады	1 балл
Жауаптарын белгіленген уақытта дәл аяқтайды	1 балл
Барлығы	10 балл

Сабақ барысын толық өткізгеннен кейін, сабақты қорытындылау жұмысы жүргізілді. Бұл кезде электрондардың қозғалысы мен орналасу ережелерін қайталау тапсырмасы мен оқушылардың қиындықтарын анықтау және олардың сұрақтарына жауап беру жұмыстары жүргізілді. Сабақты аяқтау кезінде оқушыларға берілген үй тапсырмасы ретінде берілген элементтердің электрондық конфигурацияларын жазу берілді. Мысалы: күкірт, хлор, кальций.

Бұл оқыту әдістерін қолдану барысында білім алушылар атомдағы электрондардың қозғалысын және орналасу ережелерін түсінеді, электрондық конфигурацияларды құру дағдысы қалыптасады, білім алушылардың пәнге деген қызығушылығы артады.

Талдау және нәтижелер. Зерттеу объектісі ретінде Түркістан қаласындағы «Ж.Ташенов атындағы №23 IT-мектеп-лицейінің» 8 сынып білім алушылары таңдалды. Оларды эксперименттік және бақылау тобы деп екі топқа бөлу жоспарланған. 8 «А» және 8 «Ә» сыныптары арасында өткен тақырыптар негізінде алынған БЖБ нәтижелері бойынша сұрақтың көп бөлігіне (63,25%) дұрыс жауап беріп 8 «А» сыныбы бақылау тобы ретінде, ал 8 «Ә» сыныбы сұрақтардың (59,67%) дұрыс жауап беру арқылы эксперименттік тобы ретінде алынды. 8 сынып білім алушыларының алғашқы білім сапасы 1 – диаграммада көрсетілген.

1 - диаграмма. 8 сынып білім алушыларының алғашқы білім сапасы

Білім алушылардың БЖБ тапсырмалары бойынша көрсеткіштері төмен болды. Екі сынып арасында төмен нәтиже көрсеткен сыныпта сабаққа деген қызығушылықтың болмауы, тапсырмаларды орындауда қателіктер орын алуы, тақырыпты игере алмау және басқа да кемшіліктерін толтыру мақсатында эксперимент топ ретінде таңдап алынып, дидактикалық ойын мен тапсырмаларды қолдана отырып практикалық дағдыны жетілдіру бойынша зерттеу жүргізілді.

Зерттеу барысында білім алушылар білім көрсеткіштерін анықтауда бақылаудың аралас методикасы пайдаланылды оған эмперикалық әдістер және білім алушылардың белсенділігін сырттай бақылау жатады. Ал білім алушылардың білім деңгейін өзгертетін кесте, диаграмма түрінде сандық бақылау жүргізілсе, олардың бойында қалыптасқан сабаққа деген ынтасын, дидактикалық ойындар мен тапсырмалардың қолданылуына деген көзқарасын зерттеу барысында сапалық әдістер қолданылды. Сапалық әдістер әр апта сабақтан тыс ашық әңгіме, терең сұхбаттасу, рөлдік ойындар. Интервью арқылы жүзеге асты.

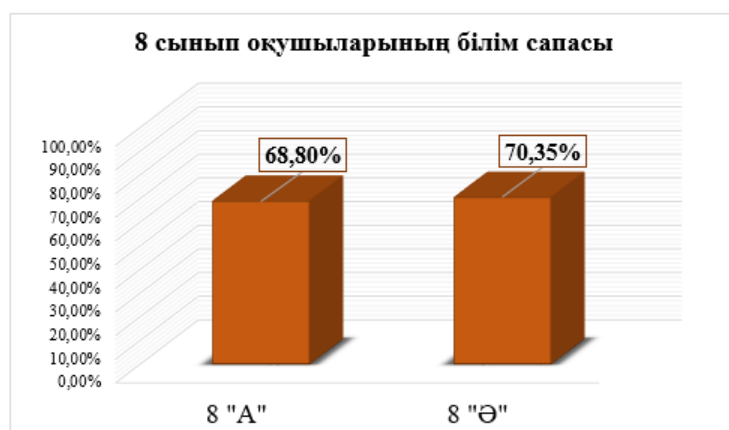
Зерттеу жұмысымызда алға қойған мақсатты жүзеге асыру үшін «Атомдағы электрондардың қозғалысы» тарауы бойынша жүргізілді. Зерттеу жұмысының кезеңдеріне

байланысты білім алушылардың нәтижелері жеке талданды. Дидактикалық ойындар мен тапсырмалар бойынша білім алушылар аталған әдістер негізінде өткізілген сабақтың нәтижелері 3-кестеде көрсетілді.

Топ	Сабақ саны	Дидактикалық ойын	Дидактикалық тапсырма	Жалпы нәтиже
Эксперимент 8 «Ә»	1-сабақ	78,6%	81,2%	86,16%
	2-сабақ	80,8%	82,4%	
	3-сабақ	82,3%	84,8%	
	4-сабақ	86,4%	89,7%	
	5-сабақ	87,1%	92,1%	

3-кесте. Дидактикалық ойындар мен тапсырмалар бойынша білім алушылар аталған әдістер негізінде өткізілген сабақтың нәтижелері

Зерттеу жұмысының соңында «Атомдағы электрондардың қозғалысы» тарауы бойынша білім алушылардан БЖБ алынды. БЖБ нәтижелері бойынша білім алушылардың білім деңгейінің жоғарылауы төмендегі диаграммада көрсетілген. 8 сынып білім алушыларының дидактикалық ойындар мен тапсырмалар арқылы өткізілген сабақтардан кейінгі білім сапасы 2 – диаграммада көрсетілген.

2 - диаграмма. 8 сынып білім алушыларының дидактикалық ойындар мен тапсырмалар арқылы өткізілген сабақтардан кейінгі білім сапасы

Алынған бөлім бойынша жиынтық бағалау нәтижесінде білім алушылардың білім сапасы айтарлықтай деңгейге артқаны байқалды, эксперименттік сыныптың нәтижесі 70,35%, ал бақылау сыныбын 68,80% құрап отыр.

Зерттеу жұмысы барысында мектеп қабырғасындағы білім алушыларға дидактикалық ойындар мен тапсырмалар арқылы химия пәнін меңгеру барысында практикалық дағдының қалыптасуын зерттеу барысында аталған әдістер арқылы зерттеу жүргізілді. Сонымен, жүргізілген зерттеу жұмысымыздың нәтижесінде, дидактикалық ойын мен тапсырмаларды қолдана отырып, 8 «Ә» сынып оқушыларында химия пәні бойынша ғылыми зерттеу, сыни ойлау, математикалық, командалық жұмыс жасау және коммуникациялық, қауіпсіздік шараларын сақтау, сондай-ақ, жүйелі ойлау мен шығармашылық дағдылары қалыптасқанын байқадық.

Қорытынды.

Қорытындылай келе, химия пәнін оқытуда практикалық дағдыларды дидактикалық ойындармен және тапсырмалармен байланыстыра дамыту пәнді терең меңгеруге ықпал ететін тиімді оқыту әдісі. Ойын элементтерін білім беру процесіне кіргізу білім алушылардың мотивацияын арттырып қана қоймай, сыни ойлауды шығармашылық

көзқарасты және стандартты емес міндеттерді шешу қабілетін арттыра отырып, олардың танымдық қызметін жандандыруға мүмкіндік береді. Дидактикалық ойындар мен тапсырмалар оқушыларға теориялық білімді практика жүзінде пайдалануға мүмкіндік береді, сол арқылы күрделі химиялық тұжырымдамалар мен дағдыларды игеруді жақсартады.

Оқу процесінде ойын әдістерін енгізу командалық жұмыс дағдыларын дамытуға ықпал етеді, коммуникацияны жақсартады және проблемаларды ұжымдық шешуді ынталандырады, бұл қазіргі заманғы білім беру ортасында ерекше маңызды. Мұндай тәсіл теорияны механикалық есте сақтаумен ғана шектелмей, оқыту қызықты әрі мағыналы бола түсетін білімгерлер үшін жайлы жағдай жасауға көмектеседі.

Сондай-ақ, химияны оқытудағы дидактикалық тапсырамалар мен дидактикалық ойындардың үйлесімі білім сапасын жақсартып қана қоймай, практикалық дағдыны дамытып, білім беру процесін анағұрлым қызықты және тиімді ететін перспективалық бағытты білдіреді. Дидактикалық ойын элементтерімен үйлестіру білім алушылардың әртүрлі жағдайларда химиялық білімді практикалық қолдану қабілетін жақсартып, олардың берік және ұзақ мерзімді білімін қалыптастыруға бірегей мүмкіндік береді. Бұл тәсіл оқушылардың оқу процесіне тартылу деңгейін арттырып қана қоймай, олардың жалпы кұзіреттерін дамытуға да ықпал етеді, бұл табысты оқу және кәсіби қызметтің негізі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Lufti A., Aftinia F., Permani B. E. Gamification: Game as a Medium for Learning Chemistry to Motivate and Increase Retention of Students' Learning Outcomes //Journal of Technology and Science Education. – 2023. – Т. 13. – №. 1. – С. 193-207.
2. Дүйсекеева Н. Ж., Калкеева Қ. Р., Қасаболат А. Ж. Дидактические основы формирования и систематизации содержания учебного курса «Подготовка к конкуренции» //Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Педагогика. Психология. Социология сериясы. – 2023. – №. 2. – С. 58-67.
3. Gomes C. M. et al. Using copepods to develop a didactic strategy for teaching species concepts in the classroom //Evolution: Education and Outreach. – 2022. – Т. 15. №. 1. – С. 1.
4. Platonova R. I. et al. Nonlinear development of university pedagogical system: permanence of didactic tasks //Man in India. – 2017. – Т. 97. – №. 14. – С. 159-171.
5. Абдуллаев М. Г. Дидактические аспекты применения современных интерактивных методов обучения на лекциях и лабораторно-практических занятиях по органической химии //Вестник Дагестанского государственного университета. Серия 1: Естественные науки. – 2017. – Т. 32. – №. 2. – С. 54-57.
6. Novikov M. Designing a Digital Educational Service Based on Didactic Tasks //2022 2nd International Conference on Technology Enhanced Learning in Higher Education (TELE). – IEEE, 2022. – С. 348-351.
7. Yamnyshev F. D., Derbisheva D. L., Halaman A. V. Use of gaming technology in the study of chemistry //Humanities & Social Sciences Reviews. – 2019. – Т. 7. – №. 6. – С. 984-961.
8. Isupova N. I. Inverted class and gamifications as actual forms of distance learning organization //Eurasian Scientific Association. – 2021. – №. 1-7. – С. 71.
9. Wright J. S. et al. Tracking and assessing practical chemistry skills development practical skills portfolios //New Directions in the Teaching of Physical Sciences. – 2018. – Т. 13. – №. 1.
10. Lok W. F., Yau P. W. A case study of direct assessment of students' manipulative skills in chemistry practical: perspective of lectures //Asian Journal of Assessment in Teaching and Learning. – 2020. – Т. 10. – №. 2. – С. 10-17.

РАЗВИВАТЬ ПРАКТИЧЕСКИЕ НАВЫКИ В ПРЕПОДАВАНИИ ХИМИИ, СВЯЗЫВАЯ ДИДАКТИЧЕСКИЕ ИГРЫ И ЗАДАНИЯ

¹**Берды Д. К.** - PhD, и. о. доцента, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжи Ахмеда Ясави, г. Туркестан, Казахстан. dinara.berdi@ayu.edu.kz

²**Нурдиллаева Р.Н.** - к. х. н., профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, г. Туркестан, Казахстан. raushan.nurdilla@ayu.edu.kz

³**Ж. Е. Узакбай** - магистрант 3-2 курса, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, г. Туркестан, Казахстан. zhansaya.uzakbay@ayu.edu.kz

1ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0553-4015>

2ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9444-737X>

3ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1467-7636>

4ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-6025-479X>

Аннотация. В данной статье представлен обзор сферы применения дидактических игр и заданий в развитии практических навыков обучающихся. Роль использования дидактических заданий и игр в преподавании химии в образовательном процессе очень высока. Приведены примеры дидактических заданий и игр на повышение у обучающихся активности, интереса к занятиям, мотивации, а также навыков практического, познавательного, критического мышления. Также проведен обзор подходов к оценке в повышении практических навыков. Предусмотрено создание удобных и качественных образовательных методик для обучающихся через дидактические задания и дидактические игры. На ее основе представлены дидактические задания и игры для обучающихся 8 класса. Результаты показали, что использование дидактических заданий и игр в химии привело к значительному повышению уровня знаний экспериментальной группы. Кроме того, использование дидактических игр и заданий способствовало более глубокому пониманию обучающимися теоретической и практической сторон на основе пройденной темы. При использовании дидактических заданий и игр обучающиеся поощряли изучение химии, повышали мотивацию и интерес к изучению дисциплины, а также создавали условия для получения качественного образования. При проведении исследования выяснилось, что учащиеся развивали практические навыки, используя дидактические игры и задания.

Ключевые слова: дидактические игры, дидактические задания, практические навыки, оценка, практика.

DEVELOPMENT OF PRACTICAL SKILLS IN TEACHING CHEMISTRY WITH THE CONNECTION OF DIDACTIC GAMES AND TASKS

¹**D. K. Berdi** - PhD, Acting Associate Professor, International Kazakh-Turkish university named after Khoja Ahmed Yasawi, Turkestan, Kazakhstan. dinara.berdi@ayu.edu.kz

²**R. N. Nurdillaeva** - candidate of historical sciences, professor, International Kazakh-Turkish university named after Khoja Ahmed Yasawi, Turkestan, Kazakhstan.
raushan.nurdilla@ayu.edu.kz

³**ZH. E. Uzakbay** - 2nd year master's student, International Kazakh-Turkish university named after Khoja Ahmed Yasawi, Turkestan, Kazakhstan. zhansaya.uzakbay@ayu.edu.kz

1ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0553-4015>

2ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9444-737X>

3ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1467-7636>

4ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-6025-479X>

Abstract. This article provides an overview of the scope of application of didactic games and tasks in the development of practical skills of students. The role of the use of didactic tasks and games in teaching chemistry in the educational process is very high. Examples of didactic tasks and games are given to increase the activity of students in the classroom, interest in the lesson, motivation, as well as practical, cognitive, critical thinking skills. There is also an overview of assessment approaches in improving practical skills. It provides for the creation of convenient and high-quality educational methods for students through didactic tasks and didactic games. On its basis, didactic tasks and games for students of the 8th grade are presented. The results showed that the use of didactic tasks and games in chemistry led to a significant increase in the level of knowledge of the experimental group. In addition, the use of didactic games and tasks contributed to a deeper understanding of the theoretical and practical aspects of the topic covered by students. In the use of didactic tasks and games, students showed their motivation and interest in the subject of chemistry, as well as created conditions for obtaining high-quality knowledge. During the course of the study, it turned out that students used didactic games and tasks, developed practical skills.

Key words: didactic games, didactic tasks, practical skills, assessment, experience.

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ-ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІН БЕЛСЕНДІ ЕТУДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Конакбаева У.Ж.¹, Қалабаева Қ.Р.², Кебекбаева Р.Н.³,

¹PhD, қауымд. профессор, Ж.А. Ташенев атындағы университеті

²магистр -аға оқытушы, Ж.А. Ташенев атындағы университеті

³жоғары санатты мұғалім, №7 ІТ мектеп -лицейі

Шымкент қаласы, Қазақстан

ukonakbaeva@mail.ru

Андатпа. Оқыту процесінде педагогикалық жоғары оқу орындары студенттерінің кәсіби-шығармашылық қызметін жандандырудың өзектілігі жоғары оқу орындарының көп деңгейлі оқыту жүйесіне көшуімен анықталады, бұл шығармашылық тұлғаны дамытуға бағытталуы тиіс болашақ мамандарды даярлау процесін түбегейлі өзгертуді талап етеді. Бұл процесс жалпы білім беретін мектептен басталатыны анық, онда шығармашылық белсенділіктің терең процестерін түсінетін мұғалім ғана шығармашылық тұлғаны тәрбиелей алады. Бұл тұрғыда болашақ көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімінің оқу процесіндегі саналы кәсіби шығармашылық қызметі көбінесе оның кәсіби қалыптасуын анықтайды, бұл осы мәселенің өзектілігін анықтайды. Сондықтан мақалада болашақ мұғалімдердің кәсіби және шығармашылық қызметін белсенді етудің психологиялық-педагогикалық негіздері қарастырылады.

Кілт сөздер: белсендіру, кәсіби-шығармашылық қызмет, бейнелеу өнері, психологиялық-педагогикалық негіздері.

Кіріспе

Педагогикалық-психологиялық ғылымда адамның шығармашылық қызметінің көп қырлы мәселесі жаңа интеллектуалды өнімді құрудың психологиялық процесі және оның осы процеске қосылуын қамтамасыз ететін жеке қасиеттердің жиынтығы ретінде қарастырылады. Бүгінгі таңда тұлғаның шығармашылық қызметінің мәнін, оны қалыптастыру және одан әрі педагогикалық әзірлемелер үшін дамыту жағдайларын түсінуге мүмкіндік беретін жеткілікті ауқымды материал жасалды.

Шығармашылық қызмет проблемасының әртүрлі аспектілеріне ғалымдардың көп қырлы ғылыми қызығушылығы XX ғасырдың басында өндірістің қарқынды дамуына байланысты басталды. Көптеген ғалымдардың психологиялық зерттеулері осы көп қырлы мәселені одан әрі түсінуге негіз салды. С.Л. Рубинштейн еңбектері субъектінің саналы іс-әрекеті нәтижесінде шығармашылық процестің ғылыми идеясын тереңдете түсті, санада іс-әрекетте қалыптасып, іс-әрекеттің құрылымын қайталамайды, бірақ оған еніп, іс-әрекетте көрінеді және оны реттейді.

Оқу мен тәрбиедегі шығармашылықтың психологиялық ерекшеліктерін көптеген ғалымдар зерттеді, бірақ қазіргі уақытқа дейін шығармашылық қызметтің бірыңғай психологиялық критерийі анықталмаған.

Психологиялық ғылымдағы көпжылдық зерттеулер шығармашылықты қалыптастыруға белсенді көзқарастың іргелі маңыздылығын анықтады. Шығармашылықты дамытуға белсенді көзқарас мәселесін дамыта отырып, көптеген ғалымдар Л.С. Выготский, В.В. Давыдов, С.Л. Рубинштейн оны таным мен трансформация процесінде жоғары деңгейдегі адам әрекеті ретінде қарастырды, қоршаған табиғи және әлеуметтік әлем, нәтижесінде ойлау формалары мен тәсілдері өзгереді.

Шығармашылық белсенділік проблемалық жағдайларда белсенді болатыны белгілі, өйткені бұл жағдайларды шешу іс-әрекеттің сапалы жаңа әдістерін қажет етеді. Бұл тұрғыда К.К. Платоновтың шығармашылықты өзінің жоғары формасындағы ойлау ретінде анықтауы, мәселені белгілі тәсілдермен шешу үшін қажетті деңгейден асып түсуі әдістемелік ізденістердің бағытын нақты анықтайды [1].

2. Зерттеу әдістері

Шығармашылық іс-әрекеттің мазмұнын дамытудағы маңызды кезең бұл мәселені шешудің жолын іздеудің индикативті негізі ретінде әр түрлі деңгейдегі жаңа білімді дамыту. Шығармашылық қызметтің бұл аспектісі П.Я. Гальпериннің ақыл-ой әрекеттерін кезең-кезеңімен қалыптастыру теориясы негізінде жасалған, оның іс-әрекеттің индикативті негізі туралы тұжырымдамасы, оған сәйкес әрбір психологиялық сапа қызметтің төрт кезеңінде болады: құндылық, семантикалық, мақсатты, орындаушылық [2].

Психологиялық ғылымдағы көркем шығармашылық мәселесі бойынша көптеген авторлардың зерттеулерін талдау кәсіби және шығармашылық қызмет ұғымы тиісті мақсаттар арқылы белгілі бір мақсатқа жетумен байланысты деген қорытынды жасауға мүмкіндік беретін нәтижені де, процесті де қамтамасыз ететін құралдар. Бейнелеу өнерінде бұл қиял бейнелерімен байытылған мақсатты қабылдау процесінде кескін ниетінің қалыптасуымен және бейнелеу әрекеттерінің бағыты туралы жеткілікті толық идеялардың қалыптасуымен байланысты. Бейнелеу іс-әрекетіндегі шығармашылық процестің маңызды құрамдас бөлігі үш өлшемді көрінетін объективті әлемді және екі өлшемді бейнелеу жазықтығын қабылдаудағы айырмашылықты жеңу болып табылады.

Қазіргі психологияда жеке тұлғаның нақты қозғалыстарымен байланысты сыртқы, моторлық әрекеттер және белгілі бір жағдайды талдау арқылы психикалық белсенділікті қамтамасыз ететін ішкі, психикалық әрекеттер ажыратылады. Сыртқы іс-әрекет ақыл-ой әрекетімен бағытталады, бұл біріншісінің орындылығы мен тиімділігін қамтамасыз етеді.

Педагогтың кәсіби және шығармашылық қызметі жаңа образдардың пайда болуымен және бейнені нақты көркем материалда және техникалық орындауда сенімді түрде жүзеге асыру үшін тиісті бейнелеу және экспрессивті құралдарды табумен, сондай-ақ кәсіби маңызды қасиеттерді дамытуға жоғары мотивациялық дайындықпен байланысты. Бұл тұрғыда кәсіби және шығармашылық қызмет жеке тұлғаның барлық ішкі психологиялық салаларына әсер ететін және белгілі бір адамның барлық жеке көріністерінде көрінетін жеке білім берудің күрделі динамикалық процесі ретінде түсініледі.

Кәсіби және шығармашылық қызметті белсенді ету мәселесінің мәнін біржақты түсіну мүмкін емес және онымен өзара байланысты келесі негізгі ұғымдарды "белсенділік", "шығармашылық", "тұлға", "кәсібилік" ажыратуымызға болады.

"Белсенділік" туралы көп қырлы түсінік әртүрлі ғылымдарда зерттеледі: философия, физиология, психология, педагогикада. Философия негізінен адам қызметінің сыртқы көріністерінің формаларын талдайды. Психология белсенділікті жеке деңгейде қарастырады: белсенділік түрлерін бағыт бойынша жіктейді, компоненттерді бөліп көрсетеді және олардың арасындағы байланыстарды талдайды. Физиологияны адам белсенділігінің дамуының биологиялық факторлары қызықтырады. Педагогика белсенділікті оның оқыту мен тәрбиелеудегі рөлі, сондай-ақ белгілі бір нақты жағдайларда немесе белгілі бір оқу материалдары негізінде қалыптастыру мүмкіндігі тұрғысынан зерттейді.

Философиялық ғылымда "белсенділік" ұғымы материяның әмбебап қасиеті ретінде қарастырылады, ол кейбір жағдайларда бағытталған әрекеттің ынталандырушысы ретінде әрекет етеді, ал басқаларында – әрекетке кері әсер ететін объектінің қозған күйі, үшіншіден-материалдық объектілердің басқа объектілермен өзара әрекеттесу қабілеті болып табылады.

Белгілі философ М.С. Каганның пікірінше, адамның белсенділігі өзінің биологиялық өмірін ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік өмірін де қамтамасыз етуге арналған" [3]. Демек, белсенділік адамның белгілі бір мінез-құлқында көрінеді. Адамның белсенділігі әлеуметтік сипатқа ие. Сананың арқасында адам қоршаған ортамен ғана емес, өзін де өзгерте отырып, оны қоршаған әлеммен мақсатты түрде қарым-қатынас жасай алады.

Психологиялық ғылымда осы тұжырымдаманы зерттеуде бірнеше бағыттар ерекшеленеді. Кейбір ғалымдар белсенділік мәселесін қызмет тұрғысынан қарастырады. Бұл жеке тұлғаның белсенділігін қызметтің сапалық сипаттамасы ретінде зерттеуге бағытталған. Бұл зерттеулерді А.Н. Леонтьев, Л.С. Выготский, К.А. Абульханова-Славская және т.б. ғалымдар зерттеген. Психологияның тағы бір бағыты орталық ұғым ретінде тұлғаны, оның қасиеттері мен ерекшеліктерін алға тартады. Осы тұрғыдан алғанда белсенділік жеке қасиет ретінде әрекет етеді. Бұл тұжырымдама Б.Г. Ананьев пен оның ізбасарларының еңбектерінде негізделген.

Тұлға белсенділігінің психологиясының дамуына белгілі ғалымдар С.Л. Рубинштейн мен А.Н. Леонтьев баға жетпес үлес қосты, олар жеке тұлғаның белсенділігін сыртқы факторларға байланысты ғана емес, сонымен бірге адамның ішкі детерминациясымен байланысты құбылыс ретінде қарастырды. Олар адам әлемді саналы түрде өзгертеді, ал сана іс-әрекетте қалыптасады деп сенді; жеке тұлғаның белсенділігі саналы іс-әрекетте көрінеді [4,5].

С.Л. Рубинштейн адам сыртқы жағдайларға тікелей тәуелді емес деп тұжырымдайды, ол шындықпен өзара әрекеттесуде өзін-өзі анықтайды: болашақты болжайды, шешім қабылдайды, оқиғалардың барысына әсер етуі мүмкін әрекеттерді жүзеге асырады. "Тұлға, ғалымның пікірінше, белсенділік субъектісі ретінде әрекет етеді. Адам оған сыртқы факторлардың әсер ету жүйесіндегі пассивті болмыс емес, белсенділік субъектісі.

Белсенділікті зерттеудегі жоғарыда аталған бағыттармен қатар басқа көзқарастар бар: кейбір еңбектерде авторлар белсенділікті анықтайды, ал басқаларында белсенділік қызмет сапасымен қарастырылады. Сонымен, кейбір ғалымдар белсенділікті адамның қоршаған ортамен өзара әрекеттесуін қамтамасыз ететін күшейтілген, энергетикалық қызмет ретінде анықтайды. Бұл мәселе бойынша қарама-қарсы пікірді К.А. Абульханова-Славская және Г.И. Щукина берді, олар белсенділік пен қызметтің түбегейлі айырмашылығын көрсете отырып, белсенділік іс-әрекеттің сапалық сипаттамасы болып табылады және іс-әрекеттің өзін емес, оның деңгейі мен сипатын білдіреді деген көзқарасты білдіреді.

Ғалымдардың көзқарастарындағы кейбір сәйкессіздіктерге қарамастан, белгілі психологтардың көпшілігі белсенділік белсенділіктің қайнар көзі және механизмі деп санайды.

Қазіргі психологиялық ғылым белсенділіктің әртүрлі формалары мен түрлерін зерттейді. Олардың ішінде негізгілері ерікті және еріксіз. Белсенділіктің ерікті түрлеріне белгілі бір мақсатқа жетуге бағытталған адамның саналы әрекеті жатады. Белсенділіктің еріксіз формалары сананың қатысуынсыз жүреді (ұйқы, рефлексорлық жауаптар, шартты сигналдық реакциялар, автоматтандырылған әрекеттер).

Эксперименттік психологиялық зерттеулерде тұлғалық белсенділіктің алты түрі анықталды:

- гармоникалық тип бастаманың субъектісін жауапкершілікпен орындаумен сәйкестендіреді, оның бастамалары проблемалы болып табылады;

- өнімді тип идеяны алға тартады, өзін орындаушы ретінде білдірмейді, бірақ дизайнның проблемасына деген құштарлығына байланысты жауапкершілікті өз мойнына алады және бастама мен жауапкершіліктің бірлігін сақтай алады;

- рефлексивті тип гипер-жауапкершілікке ие, ол оның бастамаларын анықтайды және жояды; еліктеуге де, нұсқауларға да жүгінбестен тәуелсіздікті көрсетеді;

- атқарушы тип жауапкершілікке ие және өзін жауапты орындаушы деп санайды, бірақ жауапты орындау сатысында тәуелсіздік танытады, еліктеу мен нұсқауларға жүгінеді;

- функционалды тип тәуелсіздіктен бас тартуды көрсетеді, бірақ өнімділікті анықтай отырып, дайын шешімді жүзеге асыруда белсенділікті көрсетеді;

- ойлау типі өзін жауапты орындаушымен сәйкестендірмейді және дербестік танытпайды, басқалармен салыстыруға жүгінеді [6].

Білім алушылардың жеке басының әр түрлі типтерінің белсенділігінің бұл жіктелуі барлық шығармашылық пәндер бойынша практикалық сабақтарда білім алушылармен жеке жұмыс жасау қажеттілігін білдіреді.

Педагогика ғылымында көптеген ғалымдар субъектінің танымдық қызметінің сипатына байланысты бірнеше белсенділік деңгейлерін бөледі:

- репродуктивті-имитациялық белсенділік, оның көмегімен қызмет тәжірибесі басқасының тәжірибесі арқылы жинақталады;

- іздеу-атқару қызметі, бұл жоғары деңгей, өйткені мұнда тәуелсіздіктің үлкен дәрежесі көрінеді. Бұл деңгейде сіз тапсырманы түсініп оны орындау құралдарын табуыңыз керек;

- шығармашылық белсенділік, жоғары деңгейді білдіреді, өйткені тапсырманың өзі оқушыларға қойылуы мүмкін және оны шешу жолдары жаңа, шаблондық емес, түпнұсқа болып таңдалады [7].

Жалпы, тұлғаның белсенділігі мәселесі бойынша философиялық және психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау келесі тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді:

- жеке тұлғаның ішкі сипаттамаларына мотивтер, қажеттіліктер, мақсаттар жатады, ішкі белсенділік жеке тұлғаны қалыптастыруда шешуші болып табылады;

- белсенділіктің қозғаушы күші қажеттілік. Қажеттіліктерде қажеттілік жағдайы, жетіспеушілік, жеке адамның өмір сүруі үшін маңызды нәрсенің болмауы, қызығушылық, ұмтылыс, әрекет энергиясы ретінде белсенді әрекет етеді;

- жеке тұлғаның белсенділігі қызметпен байланысты және мақсатты негізге ие. Мұнда қызметтің мақсаты оған қарай ілгерілеудің негізі ретінде мүмкін болашақтың бейнесі болып табылады. Егер мотивте субъектінің өзі мінсіз ұсынылған болса, онда жеке тұлғаның белсенділігі үшін оның объектісі ұсынылған;

- тұлғаның белсенділігі әр түрлі іс-әрекеттерде көрінеді, олардың саны қол жетімді қажеттіліктер санына сәйкес келеді.

Белсенділік ұғымын қарастыра отырып, шығармашылық процесс туралы толық түсінік алу үшін көп қырлы ұғымға жүгінеміз. Философиялық, сондай-ақ психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде көптеген анықтамалар мен сипаттамаларға ие.

Көптеген зерттеушілер жеке тұлғаның белсенділігі шығармашылық қызметтің ажырамас шарты деп санайды және шығармашылық қызметтің келесі белгілерін ажыратады:

- құбылыстарды, фактілерді мұқият бақылау, оларды талдау, ең маңыздысын бөліп көрсету және есте сақтау;
- белсенділікті көбейту, бұрын алынған білім мен дағдыларды, іс-әрекет тәсілдерін, оларды жаңа мақсаттармен, міндеттермен, берілген шарттармен байланыстыру және т. б.;
- болжау, ықтимал еңбек нәтижелерін жоспарлау;
- жұмыстың жаңа формаларын әдістерін іздеу;
- іс-қимылдардың стратегиясы мен тактикасын орындау құралдары мен тәсілдерін әзірлеу;
- аралық және түпкілікті нәтижелерді талдау, олардың қойылған міндеттермен байланысы [8].

Д. Гилфордтың зерттеулері шығармашылық тұлғаның интеллектуалды моделін құруға мүмкіндік берді. Ол құрылымдық жеке компоненттердің арақатынасын негізге ала отырып: мотивация мен темперамент, ойлау және іс-әрекет, шығармашылық белсенділіктің интеллектуалдылығы мен мотивациясының факторларын, атап айтқанда мінез-құлықты, қызығушылықтарды және олардың арақатынасын қарастырады. Ғалым шығармашылық ойлаудың негізгі процестерін – синтез бен талдауды ашады. Оның пікірінше, синтездеу-бағалау, анықтау, талдау, ал талдауға есте сақтау және танымдық қабілеттер жатады. Талдау өнімі бойынша, Д. Гилфорд, қосылыс, жіктеу, сұрыптау, презентацияны қарастырады [9].

3. Қорытынды

Сонымен, ғылыми әдебиеттерді талдау шығармашылық іс-әрекеттің жеке тұлғаның белсенділігі болған кезде мүмкін екендігіне сендіреді. Бұл жағдайда белсенділік таңдамалы болып табылады және адамның мүдделері мен қажеттіліктері ол орындайтын қызметке қызығушылықпен сәйкес келген кезде көрінеді.

Болашақ мұғалімдердің кәсіби және шығармашылық қызметінің проблемасымен педагогикалық қызметті шығармашылық процесс деп санайтын ғалым педагогтар белсенді айналысады. Сонымен, Н.В. Петрова педагогикалық қызметті мұғалімнің тұрақты кәсіби шығармашылық қызметі деп санайды, бұл оның шығармашылыққа деген ұмтылысы, кәсіби қызметте туындайтын мәселелерді шешудің шығармашылық тәсілі деп анықтайды [10].

Осындай қорытындыға тағы бір зерттеуші И.П. Коновалова келді, ол кәсіби және шығармашылық қызметті ізденушілік трансформациялық қызметте көрінетін жеке тұлғаның ерекше сапасына, сондай - ақ өзін де, қоршаған әлемді де өзгерту бағыты мен қажеттілігіне жатқызады [11].

Мәселен, Е.А. Петелина музыкалық композицияның көркемдік интерпретациясын құру мақсатына жетуге бағытталған білім алушылардың ішкі және сыртқы әрекеттерінің арақатынасы арқылы болашақ мұғалімдердің кәсіби және шығармашылық белсенділігін сипаттайды. Кәсіби-шығармашылық қызмет жеке тұлғаның мамандыққа деген шығармашылық қатынасында, сондай-ақ кәсіби маңызды қасиеттерді дамытуға жоғары мотивациялық дайындықта көрінеді [12].

Аталған зерттеушілердің жұмысын талдау болашақ көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімінің кәсіби және шығармашылық қызметін жандандыру, бұл мақсатты оқу іс – әрекеті процесінде жеке тұлғаның ерекше қасиеттерін дамыту деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бұл кәсіби міндеттерді шешуге креативті көзқараста және қызметке деген ішкі қажеттілікте, өзін-өзі жетілдіруге ынталы, саналы түрде ұмтылыста көрінеді.

Дәл осы тұрғыда болашақ көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімдерінің кәсіби және шығармашылық қызметінің гипотетикалық педагогикалық компонентін модельдеуге болады.

Сонымен қорыта айтқанда, көптеген педагогтардың еңбектерін талдау көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімінің кәсіби дайындығы негізінде дәстүрлі түрде үш аспект ерекшеленетінін көрсетті: көркем-практикалық, өнертану (теориялық) және педагогикалық (әдістемелік).

Бұл көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімін даярлаудың классикалық дәстүрлі моделі. Біздің зерттеуіміздегі білім алушылардың кәсіби-шығармашылық қызметінің моделі үштік сипатқа ие және оның мазмұнын мақсаттарын мен технологияларын қамтиды.

Болашақ көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімдерінің кәсіби-шығармашылық қызметін белсенді етуді біз білім алушылардың келесі нәтижелерге қол жеткізуі арқылы қарастырамыз:

- ішкі мотивацияның әртүрлі деңгейлері (материалды игеруге деген ұмтылыс);
- рефлексияны дамыту (жұмыстың барысы мен нәтижелерін түсіну);
- білім алушылардың жеке басының шығармашылық мүмкіндіктерін ашу (материалды игеру процесінде шығармашылық қабілеттерін, ойлауын, шығармашылық белсенділігін дамыту);
- өзін-өзі тәрбиелеу қажеттілігін дамыту (материалды игеруде косымша ресурстар іздеу).

Кәсіби - шығармашылық қызметті белсенді етуге ықпал ететін көркемдік педагогикалық білім берудің, оның ішінде білім берудің бүкіл жүйесінің мазмұнды элементі эстетикалық және шығармашылық сипаттағы құндылықтар болып табылады.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ АКТИВИЗАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Конакбаева У.Ж.¹, Қалабаева Қ.Р.², Кебекбаева Р.Н.³.

¹PhD, ассоц. профессор, Университет имени Ж.А. Ташенева

²магистр -старший преподаватель, Университет имени Ж.А. Ташенева

³учитель высшей категории, IT школа-лицей №7

г. Шымкент, Казахстан

ukonakbaeva@mail.ru

Аннотация: Актуальность активизации профессионально-творческой деятельности студентов педагогических вузов в процессе обучения обусловливается переходом высших учебных заведений на многоуровневую систему обучения, что требует кардинального изменения процесса подготовки будущих специалистов, который должен быть направлен на развитие творческой личности. Вполне очевидно, что этот процесс начинается с общеобразовательной школы, в которой воспитать творческую личность может только учитель, понимающий глубинные процессы творческой деятельности. В этом контексте сознательная профессиональная творческая деятельность будущего учителя художественного труда и изобразительного искусства в процессе обучения во многом определяет его профессиональное становление, что и обуславливает актуальность данной проблемы. Поэтому в статье рассматриваются психолого-педагогические основы активизации профессионально-творческой деятельности будущих учителей.

Ключевые слова: активизация, профессионально-творческая деятельность, изобразительное искусство, психолого-педагогические основы.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF THE ACTIVATION OF PROFESSIONAL AND CREATIVE ACTIVITY OF FUTURE TEACHERS

Konakbaeva U. Zh.¹, Kalabaeva K.R.², Kebekbayeva R.N.³

¹PhD, Assoc. Professor, University Zh.A. Tashenev

³master's degree - Senior Lecturer, Zh.A. Tashenev University

²teacher of the highest category, IT school-lyceum No.7

Shymkent, Kazakhstan

ukonakbaeva@mail.ru

Abstract. Актуальность активизации профессионально-творческой деятельности студентов педагогических вузов в процессе обучения обусловливается переходом высших учебных заведений на многоуровневую систему обучения, что требует кардинального изменения процесса подготовки будущих специалистов, который должен быть направлен на развитие творческой личности. Вполне очевидно, что этот процесс начинается с общеобразовательной школы, в которой воспитать творческую личность может только учитель, понимающий глубинные процессы творческой деятельности. В этом контексте сознательная профессиональная творческая деятельность будущего учителя художественного труда и изобразительного искусства в процессе обучения во многом определяет его профессиональное становление, что и обуславливает актуальность данной проблемы. Поэтому в статье рассматриваются психолого-педагогические основы активизации профессионально-творческой деятельности будущих учителей.

Key words: activization, professional and creative activity, fine arts, psychological and pedagogical foundations.

УДК 14.35.09

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ В ПОДГОТОВКЕ УЧИТЕЛЕЙ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТРУДА И ЧЕРЧЕНИЯ: ПОДХОДЫ, РЕАЛИЗАЦИЯ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Джанпаизова В.М., Рахманкулова Ж.А., Калабаева К. Р.

Аннотация. В статье современные инновационные методы преподавания, направленные на повышение квалификации учителей художественного труда и черчения. Особое внимание уделено проектному обучению, дизайн-мышлению, использованию цифровых технологий и геймификации в качестве ключевых ресурсов, способным повысить мотивацию студентов и привлечь к ним необходимые профессиональные навыки. Подробно описаны реализации этих методов на примере, а также их влияние на методы творческого и критического мышления, навыки командной работы и помощь в решении педагогических задач в условиях быстро меняющегося образовательного пространства. Результаты показывают, что интеграция эффективных методов способствует более глубокому преподаванию материала, повышает интерес студентов к учебному процессу и формирует у будущих педагогов устойчивую профессиональную мотивацию. Сделаны выводы о внедрении использования таких подходов в образовательных программах и обозначенных делах, которые предусматривают дальнейшие исследования их применения в педагогическом образовании.

Ключевые слова: инновационные методы обучения, проектное обучение, дизайн-мышление, цифровые технологии, геймификация, педагогическое образование, креативное мышление.

1. Введение

На сегодняшний день подготовка учителей художественного труда и черчения требует не только глубоких профессиональных знаний, но и умения адаптироваться к постоянно изменяющимся условиям образовательной среды. Это включает в себя внедрение инновационных методов преподавания, которые позволяют не только улучшить качество обучения, но и создать более интересную и мотивационную среду для студентов. Современные образовательные методики ориентированы на развитие у студентов практических и креативных навыков, которые станут основой для их профессиональной деятельности. Особую актуальность приобретает использование методов, которые делают акцент на активном взаимодействии и самостоятельной работе студентов, таких как проектное обучение и дизайн-мышление. Инновационные методы способствуют не только передаче знаний, но и формированию творческого мышления, умения решать нестандартные задачи и работать в команде, что имеет особое значение в подготовке учителей для креативных дисциплин.

Целью настоящей работы является анализ и обоснование эффективности различных инновационных методов преподавания, которые могут быть применены в образовательной программе "Подготовка учителей художественного труда и черчения". Исследование направлено на выявление наиболее подходящих методик, которые будут способствовать повышению интереса студентов к обучению и подготовке их к практической деятельности.

Задачи исследования

1. Провести обзор современных публикаций по теме инновационных методов обучения в художественном и трудовом образовании.

2. Определить и описать методы, которые способствуют повышению профессиональных компетенций студентов.

3. Разработать рекомендации по внедрению выбранных методов в учебный процесс образовательной программы.

Литературный обзор

1. Теоретические основы инновационного образования

Понятийный аппарат

Инновационные методы преподавания — это комплекс методов и техник, направленных на развитие активного и интерактивного взаимодействия между студентами и преподавателем. Они ориентированы на формирование у студентов не только знаний, но и навыков критического мышления, самостоятельного поиска решений и творческого подхода. В условиях подготовки учителей художественного труда и черчения такие методы играют ключевую роль, поскольку позволяют обучающимся развить педагогические и художественные компетенции, необходимые для будущей профессиональной деятельности.

В рамках данной статьи мы рассмотрим несколько базовых понятий:

• **Компетентностный подход:** акцент на формировании у студентов таких компетенций, как критическое и креативное мышление, умение решать практические задачи и коммуникативные навыки.

• **Студентоцентрированное обучение:** подход, в котором основное внимание уделяется потребностям, интересам и активной роли студента в учебном процессе.

• **Интерактивные методы обучения:** методы, в которых студенты активно вовлечены в процесс, такие как проектное обучение, обучение через игру и дизайн-мышление.

Обзор литературных источников

За последние пять лет в образовательной среде наблюдается значительный интерес к внедрению инновационных методов обучения, которые ориентированы на активное участие студентов в процессе. Рассмотрим несколько ключевых исследований по этой теме:

В данной статье [1] исследуется методика дизайн-мышления как способ формирования у студентов навыков проектирования и критического мышления, что особенно актуально в художественных дисциплинах. Исследование показало, что применение дизайн-мышления способствует более глубокому усвоению материала и стимулирует студентов к активному решению творческих задач.

Это исследование [2] раскрывает преимущества проектного обучения, которое позволяет студентам объединять теоретические и практические знания. В рамках образовательных программ проектное обучение было эффективным инструментом в подготовке специалистов для творческих областей, так как акцентировало внимание на работе в команде и решении реальных задач.

В данной работе [3] показано, как элементы игры в учебном процессе могут повышать мотивацию студентов и делать процесс обучения более увлекательным. В рамках подготовки учителей использование геймификации позволяет развивать такие качества, как лидерство, ответственность и командное взаимодействие.

Здесь рассматривается [4] роль цифровых технологий и онлайн-платформ, которые дают возможность студентам и преподавателям взаимодействовать в виртуальной среде. Исследование показало, что цифровые инструменты повышают вовлеченность студентов, особенно при дистанционном обучении.

Эти исследования подчеркивают важность гибкости и адаптации учебного процесса к требованиям современной образовательной среды. В следующем разделе мы детально рассмотрим каждый из упомянутых методов и проанализируем, как их можно эффективно применять в подготовке учителей художественного труда и черчения.

2. Анализ инновационных методов в преподавании художественного труда и черчения

1. Проектное обучение

Проектное обучение (Project-Based Learning, PBL) — это метод, который позволяет студентам углубиться в реальную проблему или задачу, работая над проектом от этапа идеи до его реализации. В рамках подготовки учителей художественного труда и черчения этот подход оказывается особенно полезным, поскольку развивает способность студентов применять теоретические знания на практике, создавать оригинальные проекты и решать творческие задачи.

Например, при проектном обучении студенты могут работать над созданием чертежей или художественных изделий, что позволяет им освоить этапы планирования, проектирования и оценки качества продукта. Это помогает выработать у будущих учителей уверенность в своих педагогических и художественных навыках, готовность к решению реальных задач в учебном процессе. Преимущества метода включают развитие таких навыков, как работа в команде, организация рабочего времени и критический анализ.

2. Дизайн-мышление

Метод дизайн-мышления (Design Thinking) заключается в последовательном решении проблем, где основной акцент делается на потребности пользователя и поиск инновационных решений. Для подготовки учителей художественного труда и черчения этот метод подходит как нельзя лучше, поскольку формирует у студентов креативный подход к проектированию учебных заданий и создание уникальных образовательных материалов.

Дизайн-мышление позволяет студентам развить эмпатию, что важно при работе с учащимися различных возрастных групп. В процессе обучения дизайн-мышлению студенты проходят такие этапы, как определение проблемы, генерация идей, прототипирование и тестирование, что способствует развитию у них умения разрабатывать

учебные материалы, адаптированные под конкретные запросы и интересы учащихся. Метод способствует развитию навыков исследования, анализа и эксперимента.

3. Цифровые технологии

Цифровые технологии занимают особое место в подготовке будущих учителей. Применение современных программ для черчения и моделирования, а также интерактивных платформ (например, Zoom, Google Classroom) позволяет студентам работать как в классной комнате, так и в виртуальной среде. Это особенно актуально в контексте дистанционного обучения.

В образовательных программах для учителей художественного труда использование цифровых инструментов (например, программ для 3D-моделирования, анимации, графического дизайна) открывает доступ к более гибким и интерактивным формам обучения. Студенты учатся использовать цифровые ресурсы для создания презентаций, визуализации проектов и взаимодействия с аудиторией, что способствует их профессиональному росту. Включение цифровых технологий в учебный процесс позволяет повысить информативность студентов, сделать процесс обучения более интересным и современным.

4. Игра как метод обучения

Игровое обучение (Gamification) и использование ролевых игр также становятся важными элементами в подготовке учителей художественного труда и черчения. Данный метод способствует вовлечению студентов в учебный процесс, улучшению мотивации и формированию практических навыков в неформальной обстановке. Ролевые игры, например, позволяют студентам погрузиться в реальную педагогическую ситуацию, взять на себя роль учителя и разработать решения для различных учебных задач.

Игровые элементы также способствуют развитию креативного мышления, навыков работы в команде и лидерских качеств. Например, студенты могут проводить "мастер-классы" в формате игры, где один студент исполняет роль учителя, а другие — учеников. Подобные практики позволяют учащимся подготовиться к будущей педагогической деятельности, пробуя свои силы в безопасной и стимулирующей обстановке.

4. Методика применения инновационных методов

1. Планирование уроков

Для успешного применения инновационных методов необходимо тщательно продумать структуру уроков и учебных модулей. Каждое занятие должно быть ориентировано на достижение конкретных учебных целей, соответствующих компетенциям будущих учителей. Планирование начинается с выбора подходящего метода, учитывающего специфику дисциплины и задачи урока.

Пример: При планировании урока по теме «Основы проектирования в черчении» можно использовать проектное обучение, где студентам дается задача разработать комплекс чертежей и эскизов для определенного изделия. В рамках курса проектного обучения студенты проходят несколько этапов: постановка задачи, исследование, разработка и презентация готового проекта. Преподаватель может предложить задачу, связанную с дизайном предметов интерьера или элементов декора [5,6] .

2. Реализация методов на практике

Реализация каждого инновационного метода требует соответствующего оборудования и материалов, а также интерактивного взаимодействия между студентами и преподавателем.

- *Для проектного обучения:* занятия можно проводить как в лаборатории, так и на выездных практиках (если это предусмотрено учебной программой). Преподаватель выступает в роли наставника, направляя студентов и предлагая им ресурсы для реализации проектов. Важно включить в процесс этап презентации и защиты проекта, что даст студентам возможность развить навыки презентации и обоснования своих решений.

- *Для дизайн-мышления*: процесс обучения можно разделить на несколько шагов. На первом этапе преподаватель знакомит студентов с проблемой, которую предстоит решать, а затем студенты формулируют гипотезы и проводят исследование. На следующем этапе они разрабатывают прототипы и тестируют их, внося улучшения на основе полученных результатов. Этот метод позволяет студентам развить исследовательские и аналитические навыки, а также навыки работы с обратной связью.

Пример: При обучении черчению можно предложить задачу по созданию эскизов различных интерьеров, которые затем могут быть адаптированы в цифровой модели. Преподаватель может использовать элементы дизайн-мышления, предложив студентам разработать эскизы, ориентируясь на потребности реальных заказчиков, таких как школы или культурные центры [1,7].

3. Оценка эффективности инновационных методов

Для анализа успеха применения инновационных методов преподавания важно внедрить системы оценки, которые будут учитывать не только знания студентов, но и их навыки критического и креативного мышления, способность работать в команде и умение решать практические задачи.

- *Проектное обучение*: Оценка может включать несколько этапов, таких как оценка исходных исследований, процесса разработки и итоговой презентации. Преподаватель может использовать различные шкалы оценки для каждого этапа, чтобы студенты получили полное представление о своих сильных и слабых сторонах.

- *Цифровые технологии и геймификация*: Включение цифровых платформ и элементов игры может значительно повысить интерес студентов к процессу обучения. Преподаватель может использовать тестирование в формате викторин, онлайн-квизов и интерактивных заданий для оценки базовых знаний, а также развивать у студентов навыки работы в цифровой среде.

Пример: после серии занятий, основанных на геймификации, студенты могут провести учебный проект в формате соревнования, где они будут оцениваться по критериям, разработанным совместно с преподавателем (например, творческое решение задач, командная работа, способность адаптироваться к изменяющимся условиям) [4,9].

Эти методики позволят сделать учебный процесс для студентов интересным и интерактивным, подготовить их к работе с современными инструментами и развить ключевые навыки, необходимые для успешной профессиональной деятельности

5. Результаты и обсуждение

Эффективность проектного обучения

В процессе использования проектного обучения (Project-Based Learning, PBL) наблюдается рост интереса студентов к изучаемым темам, а также повышение уровня точности понимания учебного процесса. Проектное обучение помогло учащимся освоить на практике сложные теоретические понятия, такие как основы черчения и композиции. В рамках этой методики студенты могут работать над задачами, которые имеют реальное практическое применение, что приводит к изменению навыков анализа, креативного мышления и самостоятельного принятия решений.

Примерный результат : В группе студентов, участвовавших в проектном обучении, уровень удовлетворенности обучением вырос на 30% (по результатам опросов и обзоров), а их способность к командной работе и решению задач ограничивалась на 25% по сравнению с обучавшимися без проектного обучения (Jones, М. и др., 2023) [9]. Таким образом, проектное обучение оказалось эффективным для повышения мотивации и повышения профессиональной компетентности.

Эффективность использования дизайн-мышления

Метод дизайн-мышления также показал себя эффективным способом формирования креативного и критического мышления. При работе над проектами студенты сталкивались с необходимостью искать новые решения, анализировать задачи и использовать

настольный компьютер. Этот подход использовался в научных целях, требующих генерации идей, прототипирования и тестирования, что, в свою очередь, способствует развитию педагогических и творческих навыков.

Пример результата : после внедрения дизайн-мышления около 80% студентов отметили улучшение своих навыков генерации идей и поиска решений (Smith & Brown, 2022) [10]. В частности, при создании эскизов и моделей по заказу преподаватели учились анализировать изменения, адаптировать свои идеи и работать с обратной связью, которая подготовила их к самостоятельной работе с учениками.

Роль цифровых технологий

Цифровые технологии, такие как программы для черчения, 3D-моделирование и интерактивные онлайн-платформы, ограничивают навыки студентов в области современных компьютерных инструментов и коммуникаций. Использование цифровых платформ также способствует развитию способностей студентов самостоятельно искать информацию и организовывать свою работу в условиях окружающей среды, что особенно полезно при переходе на дистанционное обучение.

Примерный результат : В работе с цифровыми технологиями 75% студентов смогли значительно улучшить уровни квалификации и подготовку презентаций, а 65% повысили уверенность в своих технических навыках, что стало преимуществом для будущих педагогов (Martinez & Wong, 2023) [4]. Эти результаты подтверждают необходимость использования цифровых инструментов в технологических программах.

Геймификация и игровое обучение

Использование геймификации повышения мотивации студентов к обучению и сделало учебный процесс более увлекательным. Игровые методы позволяют студентам свободно добавлять инициативу, экспериментировать и принимать решения в неофициальной обстановке. Элементы геймификации также полезны для формирования навыков командной работы и лидерства.

Примерный результат : около 70% студентов отметили, что геймифицированные задания помогли им лучше понять и использовать материалы, а 60% студентов захотели участвовать в каких-либо активностях в будущем. Эти результаты показывают, что геймификация обеспечивает активную обработку студентов и развитие у них таких качеств, как креативность и гибкость.

Обсуждение результатов инновационности

Применение первоочередных методов обучения в подготовке преподавателей художественного труда и черчения показало эту эффективность, особенно в отношении профессиональных навыков, критического и креативного мышления, а также способностей адаптироваться к современным образовательным условиям. Эти методы предназначены для комплексного развития студентов и позволяют подготовить их к успешной работе с обучающимися.

Таким образом, результаты исследования подтверждают необходимость проектного обучения, дизайн-мышления, цифровых технологий и геймификации в научных программах. Данные методы повышают информативность студентов и делают обучение более практикоориентированным и продуктивным, что особенно важно для подготовки будущих учителей.

6. Заключение

В данной статье был проведен анализ эффективных методов обучения, которые могут повысить эффективность подготовки художественного труда и черчения. Рассмотренные подходы — проектное обучение, дизайн-мышление, цифровые технологии и геймификация — проявляют свою значимость для формирования у будущих педагогов необходимых профессиональных и личностных компетенций. Эти методы не только развивают творческий потенциал и критическое мышление студентов, но и позволяют применять

полученные знания в древних педагогических учреждениях, что особенно важно в современном образовательном веке.

Таким образом, интеграция методов эффективного преподавания в учебных программах по подготовке преподавателей художественного труда и черчения способна не только улучшать научные результаты, но и готовить студентов к эффективной и творческой педагогической деятельности.

Использованная литература:

1. Brown, T., & Katz, B. (2020). *Change by Design: How Design Thinking Creates New Alternatives*. Harper Business.
2. Smith, J. et al. (2021). "Project-Based Learning in Art and Design Education".
3. Jones, A. (2022). "Gamification in Teacher Training Programs".
4. Martinez, L. & Wong, P. (2023). "Digital Tools for Collaborative Learning in Art Education". Springer.
5. Buck Institute for Education. (2020). *Project Based Teaching: How to Create Rigorous and Engaging Learning Experiences*. San Francisco: PBLWorks.
6. Hansen, E., & Moser, J. (2021). *Structured Learning Environments in Art and Design Education*. New York: Routledge.
7. Hasso Plattner Institute of Design. (2022). *A Guide to Design Thinking for Educators*. Stanford University.
8. Gee, J.P. (2022). *What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy*. Computers in Entertainment, 1(1), 12-16.
9. Jones, M., Green, A., & Black, K. (2023). *Project-Based Learning in Art Education: Results from a Five-Year Study*. Journal of Art Education, 38(2), 214-229.
10. Smith, J., & Brown, A. (2022). *Enhancing Creativity in Art Education with Design Thinking*. Art Education Review, 45(3), 120-134.

КӨРКЕМ ЕҢБЕК ЖӘНЕ СЫЗУ МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯРЛАУДА ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІ: ТӘСІЛДЕР, ІСКЕ АСЫРУ ЖӘНЕ НӘТИЖЕЛЕР

Джанпаизова В. М., Рахманқұлова Ж. А., Қалабаева К. Р.

Аннотация Мақалада Көркем еңбек және сызу мұғалімдерінің біліктілігін арттыруға бағытталған оқытудың заманауи инновациялық әдістері келтірілген. Студенттердің ынтасын арттыруға және оларға қажетті кәсіби дағдыларды тартуға қабілетті негізгі ресурстар ретінде жобалық оқытуға, дизайнерлік ойлауға, цифрлық технологияларды пайдалануға және геймификацияға ерекше назар аударылады. Мысалда осы әдістердің іске асырылуы, сондай-ақ олардың шығармашылық және сыни ойлау әдістеріне әсері, топтық жұмыс дағдылары және тез өзгертін білім беру кеңістігінде педагогикалық мәселелерді шешуге көмектесу егжей-тегжейлі сипатталған. Нәтижелер тиімді әдістерді біріктіру материалды тереңірек оқытуға ықпал ететінін, студенттердің оқу процесіне деген қызығушылығын арттыратынын және болашақ мұғалімдерде тұрақты кәсіби мотивацияны қалыптастыратынын көрсетеді. Педагогикалық білім беруде оларды қолдануды одан әрі зерттеуді көздейтін білім беру бағдарламаларында және белгіленген істерде осындай тәсілдерді қолдануды енгізу туралы қорытындылар жасалды.

Кілт сөздер: оқытудың инновациялық әдістері, жобалық оқыту, дизайн-ойлау, цифрлық технологиялар, геймификация, педагогикалық білім, креативті ойлау.

INNOVATIVE TEACHING METHODS IN THE TRAINING OF TEACHERS OF ARTISTIC WORK AND DRAWING: APPROACHES,

IMPLEMENTATION AND RESULTS

Janpaizova V.M., Rakhmankulova J.A., Kalabaeva K. R.

Abstract. The article presents modern innovative teaching methods aimed at improving the skills of teachers of artistic work and drawing. Special attention is paid to project-based learning, design thinking, the use of digital technologies and gamification as key resources that can increase students' motivation and attract the necessary professional skills to them. The implementation of these methods by example is described in detail, as well as their impact on creative and critical thinking methods, teamwork skills and assistance in solving pedagogical problems in a rapidly changing educational space. The results show that the integration of effective methods contributes to deeper teaching of the material, increases students' interest in the educational process and forms a stable professional motivation for future teachers. Conclusions are drawn about the introduction of the use of such approaches in educational programs and designated cases, which provide for further research on their application in teacher education.

Key words: innovative teaching methods, project-based learning, design thinking, digital technologies, gamification, pedagogical education, creative thinking.

ӘОЖ: 101.9

АБАЙ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ АДАМНЫҢ РУХАНИ КЕМЕЛДЕНУІНІҢ НЕГІЗГІ ҚЫРЛАРЫ

¹С.Ж. Дүйсенбек, ²Р.Т. Мекенбай

¹Ғылым магистрі, аға оқытушы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ,
Шымкент қ., Қазақстан

²Ғылым магистрі, оқытушы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ,
Шымкент қ., Қазақстан

¹ <https://orsid.0009-0007-5719-2348>, e-mail: saltanat8208@mail.ru

² ORSID: 0009-0009-5553-3895, e-mail: rabiga.1208@list.ru

Аңдатпа. Абай Құнабаевтың идеялық мұрасы қазақтың қоғамдық-философиялық ойы мен мәдениетінің даму тарихын сапалық жаңа белеске көтерді. Ұлы ақын Абай мұрасы тек қазақ елі үшін ғана емес бүкіл әлем халықтары нәр алатын қазына. Адам болып, өз өмірін мәнді жолға қойып алға жыжимын деген ұрпаққа өшпес із қалдырған бағдаршам деуге болады. Ғылыми жұмыста Абай Құнанбаев еңбектерінің артықшылықтары қамтылады.

Кілт сөздер: Абай жолы, Абай ілімі, Абай мұрасы, Абай философиясы, Абай дүниетанымы

Кіріспе

Абай Құнанбайұлы қазақ философиясында орны ерекше тұлға, оның есімін бүкіл әлем таныды. Оның шығармашылық жолы терең философиялық ойларды қамтиды және сол дәуірдің әлеуметтік жағдайынан да алшақ кетпестен сол дәуір рухани танымынан хабар береді. Абай Құнанбайұлы ой-пікірі XIX ғасырдың II жартысында халық танымынан өзіндік орын алды. Атап айтқанда, адам мәселесі және оның рухани жетілу жолы Абай философиясының өзегі болып табылады. Абайдың рухани жетілу туралы ойлары ұлттық мәдениеттің дамуына үлес қосып қана қоймай, жаһандық деңгейдегі философиялық

ізденістермен үндеседі. Осы арқылы ол қазақ халқының рухани мұрасын әлемдік өркениетке жақындата түсті.

Абай Құнанбайұлы Шығыс пен Батыс ойшылдарының еңбектерімен терең таныс болған. Ол Фирдоуси, Сағди, Ширази, Низами және Науаи сынды шығыстың ұлы ақындарының шығармаларын оқып, олардың рухани және әдеби мұраларын зерттеген. Сонымен қатар, ислам философиясының негізгі қайнарлары саналатын Араби, Ғазали және Мұхаммедтің еңбектеріндегі рухани жетілу жолдарын жетік меңгерген. Абайдың осындай кең ауқымды философиялық ізденістері оның шығармашылығында терең көрініс тапты. Ол әртүрлі философиялық жүйелер мен идеяларды жүйелей отырып, адамзаттың рухани дамуы мен кемелденуі туралы өзіндік көзқарас қалыптастырды. Оның рухани мұрасы Шығыс пен Батыс мәдениетінің үйлесімділігін көрсететін бірегей құбылыс ретінде ерекшеленеді.

Абай шығармаларында адамзатқа ортақ моральдық-этикалық құндылықтар ерекше көрініс табады. Ол адамның рухани дамуын тәрбиемен, біліммен және еңбекпен байланыстырып қарастырған. Ақынның пікірінше, адам баласы өз табиғатын, болмысын тану арқылы кемелдікке ұмтылуы қажет. Рухани жетілу – адамның өз-өзіне және қоршаған ортаға жауапкершілігін сезінуімен айқындалады. Абай адамның рухани жетілу жолын бірнеше маңызды қағидалар арқылы негіздеген. Біріншіден, ол білім мен ғылымды меңгеру адамның кемелденуінің басты жолы деп санаған. Ақын ғылымды өмірдің негізгі тірегі ретінде атап, адамды ұдайы ізденіске шақырған. Екіншіден, адамгершілік пен әділеттілік принциптерін ұстану – рухани байлықтың маңызды шарты, ал, үшіншіден, еңбекқорлық пен адалдық арқылы адам өз болмысын жетілдіреді және қоғамға пайда әкеледі деп есептеген. Абай философиясының негізгі ерекшелігі – адамның жан дүниесіне терең үңілуі және рухани байлықтың мәнін ашуында жатыр. Оның философиялық мұрасы бүгінгі күнде де өзектілігін жоғалтпаған және қоғамды рухани тұрғыдан дамытуға бағыт-бағдар береді.

Абай Құнанбайұлы дүниетану жолында өткен замандардың кемеңгер философтарының шығармаларын терең зерделеп, өз дәуірінің алдыңғы қатарлы ой-пікірлерін жан-жақты қорыта білді. Ол бұл идеяларды қазақ қоғамының ең өзекті мәселелерін түсіндіруге шеберлікпен қолданды. XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ қауымын толғандырған басты мәселелер – Құдай мен табиғаттың арақатынасы, адамның рухани жетілуі, адам мен құдіреттің байланысы, жан мен тәннің табиғаты, сондай-ақ өмір мен өлімнің мәні болатын. Абай Құнанбайұлы өзінің шығармаларында дәл осы сұрақтарға терең әрі философиялық тұрғыдан жауап беруге тырысты. Абайдың еңбектері адамның рухани жетілуінің мәнін ашып, адам мен қоғам арасындағы үйлесімділікке қол жеткізудің жолдарын ұсынды. Ол дін мен дүниетанымның өзара байланысын түсіндіріп, адам өмірінің жоғары рухани құндылықтарға негізделуі керектігін дәріптеді. Сонымен қатар, ақын адам болмысының терең сырларын ашу арқылы халықтың рухани санасын жаңғыртуға үлес қосты.

Абай адамның рухани дамуын маңызды деп санап, оның өзіндік жетілуіне ықпал ететін сопылық ілімнің маңызын жоғары бағалаған. Сопылық ілім – адамның жан дүниесін кемелдікке жеткізетін, әдеп философиясына негізделген рухани құндылықтар жүйесі. Абайдың дүниетанымы осы ұғыммен үндесіп, рухани тазалық пен кемелдікке жетуді өмірдің басты мақсаты ретінде көрсетеді.

Абай адамның хайуаннан айыратын басты екі қасиетіне ерекше назар аударады. Біріншісі – дүниені тану, ақиқатты білу, ғылым мен білімге ұмтылу. Ол білімділікті адамзат дамуының басты тетігі деп түсіндіріп, "Ғылым таппай мақтанба" деп білімді өмірлік қағида ретінде ұсынды. Екіншісі – көпке пайда тигізетін еңбек ету. Еңбек пен білім – Абай философиясында үйлесімділіктің, өмірлік мақсаттың және қоғамдық дамудың негізі.

Абай үшін болмыстың түп негізі – хақиқат, яғни шынайы ақиқат. Бұл түсінік адамды ақиқатты тануға, әділетті болуға, өз білімін үздіксіз жетілдіруге шақырады. Абай шығармашылығындағы сопылық ілімге деген көзқарас осы хақиқатқа жету жолындағы

рухани ізденіске бағытталған. Ол адамның өзін-өзі тануы мен жетілдіруі арқылы қоғамға пайдасын тигізетін кемел тұлға болу қажеттілігін баса айтады.

Қазақ даласының кемеңгер ғалымдары назарынан да тыс қалмаған сопылық таным өз жаңалығымен қоғам тыныс-тіршілігіне еніп, сол қалпы қазіргі таңға дейін құнды болып отырған жайы бар. Міне, исламдық дүниетаным қазақ ақын-жыраулары, ойшылдары шығармаларында да өзіндік орнын тапқан. Қазақ жырауларының жырларында ислам сеніміне қатысты әр түрлі шығыстық жанрлар көрініс тауып келген кезеңде Абай Құнанбайұлы шығармаларынан сопылық сарын анық көрініс тапқан.

Қорқыттан бастап қазақ халқының аңызынан орын алған танымдық көзқарас исламдық сеніммен біте қайнасқанына да ақындар шығармаларының үлесі мол. Әр ақынның дүниетанымы мен көзқарасынан мұны байқау қиын емес. Абай Құнанбайұлы саналы әрекеттер мен ойлы тың мәселелерді исламдық сенімнен молынан алған. Абай Құнанбайұлы исламдық терминдерді қолдана отырып қазақ халқына исламдық дүниетанымның түрлі ұғымдарын танытқан.

Абай Құнанбайұлы философиясында сопылық терминдер талданып, қазақы танымға жақын етілген, себебі оның толық адам идеясы сопылық дүниетанымдағы жетілген адамды танытады. Ол мұсылман философиялық бастаудан нәр алған. Дін туралы түсінік Абай Құнанбайұлы да сыни болатын, дін рухани қызметімен қатар оны пайдаланғандардың іс әрекеті де сынға алынды. Абай Құнанбайұлы өз заманындағы дүниенің адам өміріндегі орнына мән бере отырып зерттеген ойшыл. Дүниенің бастығын сипаттаған ол ақиқатың бас себебін «махаббат» ұғымы арқылы түсінген. Махаббат жаратушының күдіреті, нұры, дүниені мүмкіндіктен ақиқатқа айналдыруының басты себебі. Қазіргі ғылымның қисынды тіліне салсақ, махаббат бар болмыстың заңдылығы және де ол адамзатқа тәуелсіз онтология заңдылығы немесе дүниенің бар болуының мүмкіндігі. Осы мәнде махаббат адамзат төңірегінде сопылық табиғилықтан алшақ тұрады. Адамзат өз жетістігін жаратушының күдіретімен байланыстырады. Алайда, мәселе өзгеше еді. Жаратушы адамзатқа өз күдіретін құпия етіп берген болатын, бірақ ол айнадан көріне бермейтін адамның өзінің болмысына үңілуді қажет ететін. Жаратқанның күдіретінің көріну формасы адамның еркінде. Ерiкті адам жаратушының керемет шеберлігі, бірақ ұлы ғұлама А.Ясауи айтқандай, Алланың пендесіне өзі берген еркі адамға қауіпi болатын. Адам өз еркін меңгерге алмаса, ол бүкіл адамзатты жойып жіберетін жойқын күшке айналуы ықтимал, сол себепті Абай Құнанбайұлы өзін махаббатпен жаратқан жаратушысын сүю, оны мойындау, соның күдіретіне сай қызмет етуді әрбір адамның парызы деп санаған. Сонымен, жомарт адамның бойында үш қасиет болуы керек, олар әділеттілік, шапағаттылық және даналық. Абай Құнанбайұлы айтуынша табиғат өледі, яғни өзгереді, адам ешқашан да өлмек емес. Адамға әуел бастан өлмейтін тағдыр берілген. Абай Құнанбайұлы: Мен өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан-деген болатын.

Абай Құнанбайұлы өзі көріп, білген өмірден сопылық талғамнан көп бұйым алады. Абай Құнанбайұлыдан қалған мұраның ішінде көп кезігетіні даусыз сын айту, сопылық сарын айқын сезілетін сыртқы көркем әдебиет белгілері бар. Ол сопылық сарынынан қосылған белгілер. Екінші, бұдан бөлек, ақынның өз тұлғасы сияқты боп қалыптасқан барлық әдебиет мұраларынан бұтақша таралып өсіп, жырыла шыққан тумалары тағы бар.

Қазақ халқының рухани дүниесінде сопылық ілімі ерекше орын алады. Бұл ілімнің негізгі қағидалары адам жанын кемелдендіруге, рухани және діни құндылықтарды тануға бағытталған. Қазақ қоғамындағы сопылық ілімінің маңызын Абай Құнанбайұлы шығармашылығынан анық көруге болады. Абай өз еңбектерінде рухани танымның негізін мұсылмандық заңдылықтар мен адамгершілік құндылықтар арқылы тереңірек түсіндірді.

Абайдың шығармашылық мұрасы табиғаттың ұзыннан-ұзақ ағатын өзеніне ұқсас. Бұл рухани ағым әртүрлі жер бедерін – тастақ пен құнарлы топырақты, мөлдір бұлақ пен өзен тармақтарын кесіп өтетін су сияқты, адам жанын байытатын идеялар мен танымдарды

жеткізеді. Ақынның шығармашылығындағы әрбір жаңа ой, әрбір жаңа бағыт тың арналар жасап, қазақ руханиятының кеңістігін одан әрі байыта түсті.

Осы тұрғыдан алғанда, Абай мұрасы қазақ халқының рухани дүниесіне баға жетпес қазына болып саналады. Ақын шығармашылығындағы сопылық ілімнің көріністері қазақ қоғамындағы рухани жаңғырудың, таным мен түсініктің кеңеюіне ерекше ықпал етті. Бұл шығармашылық мұраны табиғаттың географиялық ерекшеліктеріне теңеу – оның тарихи және мәдени мәнін дәл сипаттайтын орынды тәсіл.

Абай Құнанбайұлы шығармашылығындағы сопылық идеялардың қазақ руханиятына ықпалы бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтқан жоқ. Оның туындылары адамгершілік құндылықтар мен рухани ізденістің биік үлгісін көрсетіп, ұлттық мәдениетіміздің баға жетпес құндылықтарын тануға мүмкіндік береді.

Абай Құнанбайұлының шығармалары мәдени-тарихи тұрғыдан алғанда, қазақ халқының ой-санасының шекараларын кеңейтіп, рухани жетілуіне ықпал еткен дала ағыны тәрізді. Ақынның балалық шағы екі ананың тәрбиесінде өткендіктен, оны жеңгелері «Телғара» деп атағаны белгілі. Осы ерекшелігі ақындық жолының да табиғатын айқындағандай: Абай өз дәуірінің қазақы болмысынан нәр ала отырып, шығыс пен батыс әдебиетінің рухани негіздерін қатар игеріп, өзіндік «әдеби телғаралықпен» ерекшелене білген.

Абай Құнанбайұлының болмысы мен шығармашылығында қазақ халқының ұлттық ерекшеліктері айқын көрініс табады. Оның рухани дамуы мен тұлғалық қалыптасуы түрлі арналардан нәр алып, соның негізінде өзіндік қайталанбас ұлттық сипатқа ие болды. Ақынның шығармашылық әлемі екі түрлі мәдени-рухани бастауға негізделді: ол ұлттық дәстүр мен заманауи білімге сүйенді. Бұл екі бастау оның санасына ерекше ықпал етіп, өзіндік синтез жасауына, қазақы рухты терең түсініп, оны жаңа деңгейге көтеруіне мүмкіндік берді.

Абайдың рухани және интеллектуалдық дамуын ұлттық құндылықтар мен әлемдік ілімдердің үйлесімді тоғысуы арқылы түсіндіруге болады. Осы үйлесім оның тұлғалық ерекшелігін айқындап, шығармашылығын жалпы адамзаттық деңгейге шығарды.

Абай Құнанбайұлы еңбек туралы: «Адам жанындағы асыл қасиеттің бірі – еңбек» [1, 18-б.], – деп атап өтеді. Бұл тұста ол еңбекті тек жеке басының қажеттілігін өтеу үшін жасалатын іс-әрекет ретінде емес, қоғамға пайдалы қызмет ретінде бағалайды. Абайдың «Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуан боласың, әрекет ет, пайдасы көпке тисін» [2, 48-б.] деген сөзі оның бұл ұстанымын тереңдете түседі. Бұл тұжырымдар адамның тек жеке игілігі үшін ғана емес, қоғам игілігі үшін де еңбектенуінің маңыздылығын көрсетеді. Абайдың еңбекті осылайша сипаттауы оның әлеуметтік жауапкершілік пен рухани кемелденуге негізделген көзқарасын айғақтайды.

Абай Құнанбайұлының философиялық ой-тұжырымдары адамзаттың танымдық және рухани дамуына терең мән береді. Ол білім мен ғылымның мәнін адамның табиғаттан тыс қабілеттерінен емес, айналасындағы дүниені зерделеу, зерттеу және үйрену арқылы жететін нәтижесі ретінде түсіндіреді. Оның пікірінше: «Адамның ақылды, білімді болуы оның тумасынан емес, айналадағы дүниені сөзіп, біліп, үйренуінен, еңбек етуінде. Біз жанымыздан ғылым шығара алмаймыз» [3, 67-б.].

Бұл тұжырым ғылымның тәжірибе мен еңбек арқылы дамитынын көрсетеді. Абай адамның қабілетін білімге деген ұмтылысы және еңбекқорлығы арқылы жүзеге асыруға болатынын насихаттайды. Ол туа біткен дарындылықтан гөрі, ортадағы мүмкіндіктерді дұрыс пайдаланудың маңыздылығын атап өтеді.

Ғылым мен білімнің қайнар көзі – еңбек. Абай бұл жерде адамның табиғатты, қоршаған ортаны зерттеп, оны түсіну қабілетін алдыңғы орынға қояды. Оның ойынша, ғылым – адамға дайын түрде берілмейді, ол – ізденістің, үйренудің, қажырлы еңбектің жемісі.

Абай Құнанбайұлы адам танымының сезімдік және ақылдық деңгейлері арқылы іске асатынын мойындай отырып, ақиқатты анықтауда ақылдың ерекше рөлін атап көрсетеді. Оның пікірінше, ақиқаттың өлшемі — ақыл. Бұл туралы ол: «Ақыл сөзбен сенбеңіз, бір іске көз келсеңіз, мейлі сол айтты, ақылменен жеңсеңіз» деп тұжырымдайды. Сонымен қатар, Абай ақылдың маңыздылығын: «Ақыл мидан, өлшеу қыл» деп анықтап, танымдық процесте ақылдың жетекшілік рөлін көтермелейді. Абай Құнанбайұлы гуманистік көзқарастарды насихаттаушы ретінде де танылды. Ол барлық адамдарды жаратылысы жағынан тең деп қарастырып, өзін өзгелерден артық санағандарды сынайды. Бұл туралы ол: «Мені мен сен тең бе деп мақтанасың, білімсіздік белгісі ол баяғы» деп ескертеді. Абайдың адамгершілік қағидалары оның: «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп, атаның баласы болма, адамның баласы бол» деген сөздерінде айқын көрініс табады. Ол жалпы адамзатты жақсы көруге және оларды тең көруге үндейді. Абайдың осы ойлары оның шығармашылық мұрасы арқылы қазіргі заманғы гуманизм идеяларымен үндеседі. Ол адамның танымдық қабілеттерін дамытуға және адамзат арасындағы теңдікті дәріптеуге бағытталған терең философиялық тұжырымдарды алға тартады.

Дүние бір қалыпта тұрмайды,
Адамның қуаты, өмірі бір қалыпта тұрмайды,
Дүние-үлкен көл, заман-соққан жел,
Алдыңғы толқын ағалар, артқы толқын інілер[4,816]- дейді.

Абай Құнанбайұлы өз кезінде қазақ қоғамының болмысына үңіле қарап, адамгершілік мінез-құлық формасын ұсынады: «Бес нәрседен қашық бол, бес нәрсеге асық бол, адам болам десеңіз. Өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ - бес дұшпаның білсеңіз. Талап, еңбек, терең ой, қанағат, рахым ойлап қой, бес асыл іс көрсеңіз» [5,456] - деп әдептілік пен қайырымдылықты дәріптейді.

Абай Құнанбайұлының еңбектерінде қоғамның дамуы мен бірлігін қамтамасыз ететін негізгі құндылықтар терең талданады. Оның ойынша, елдің жақсы немесе жаман болуы тікелей оның ынтымақ пен бірлігіне байланысты. Ол бұл туралы: «Берекелі болса ел — жағасы жайлау ол бір көл, берекесіз болса ел — суы ашыған батпақ көл», — деп тұжырымдайды. Бұл сөздер қоғамның береке-бірлігінің ел болашағына қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Абай елдің өркендеуі мен көркеюінің негізі — еңбек екенін ерекше атап өтеді. Ол қоғамдағы тыныштық пен тұрақтылықты бұзатын факторлардың бірі — еңбексіз, жалқау өмір салты екенін сынға алады. Оның ойынша, еңбексіз күн кешу адамды аздырып, оның рухани және әлеуметтік дамуын тежейді.

Абай философиясы осы маңызды мәселелерді қайта қарауға, жастарды рухани байытуға және қоғамның дамуында адамның ішкі дүниесінің рөлін терең түсінуге шақырады. Осы арқылы біз қоғамда рухани тұрақтылық пен жоғары адамгершілікті қалыптастыра аламыз. Абай философиясындағы адамның рухани жетілуінің кейбір қырларын қарастыру бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне үлкен мән береді деп есептеймін. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың сөзімен айтқанда, қазіргі таңда өмір сүріп жатқан адамдарымыздың тыныс-тіршілігін Абайдың көзқарасымен салыстырып отыруымыз қажет. Себебі, Абайдың философиясы қазіргі жастар үшін аса маңызды. Абай болашақты көрегендікпен болжаған ақын ретінде, жастарға оның философиясындағы рухани жетілудің маңыздылығын түсіндіріп, қазіргі материалдық құндылықтардан оны жоғары қою қажеттілігін айтқым келеді. Рухани құндылықтың қаншалықты маңызды екені жайлы сөз қозғағым келеді, өйткені материалдық құндылықтар адамзат тарапынан тартып алынуы мүмкін, ал рухани құндылық тек адамның өзінде, өз қолында ғана. Бұл жадыдан ұмытылмаса екен деймін. Рухани құндылығымыздан айрылу — адам деген ұғымнан айрылумен тең.

Қорытындылай келе, Абайдың рухани мұрасы — қазіргі жастар үшін баға жетпес тәрбие құралы. Оны дұрыс түсініп, өмірге енгізу — қоғамның басты міндеті. Рухани құндылықтарды дәріптеу арқылы ғана біз шынайы адами қасиеттерді сақтап, қоғамның үйлесімді дамуына ықпал ете аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мырзахметов М. Абай және Шығыс-Алматы: Қазақстан, 1994. -2056-186.
2. Есім Ғ. Фәлсафа тарихы. – Алматы.: Ғылым, 2008, -2676-486.
3. Абай Құнанбайұлы. Шығармалар жинағы. – Алматы: «Алаш» баспасы, 2007. – 67-б.
4. Есім Ғ.Хакім Абай: (даналық дүние танымы) – Алматы.: Атамұра-Қазақстан-1994. – 2006- 736.
5. Құнанбаев А. Шығармалар. Екі томдық. Т.2-Алматы.: Жазушы -1968. -2506-1316.
6. Т.Ғабитов Философия,–Алматы:«Раритет»,-2004.
7. Алтай Ж. Философия тарихы.- Алматы: «Раритет», 2006.
8. Машанов А. Әл-Фараби және Абай. -Алматы: «Қазақстан», 1994.
9. Кішібеков Д. Философия.-Алматы: «Нұр кітап», 2002.
10. Абай энциклопедиясы-Алматы, «Атамұра», 1995

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ ДУХОВНОГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЧЕЛОВЕКА В ФИЛОСОФИИ АБАЯ

¹С.Ж. Дүйсенбек, ²Р.Т. Мекенбай

¹Старший преподаватель кафедры «История-география» -Tashenev University, Шымкент г., Қазақстан

² Преподаватель кафедры «История-география» - Tashenev University, Шымкент г., Қазақстан

¹ <https://orcid.org/acc-16966.ispring.ru>, e-mail: saltanat8208@mail.ru

² ORSID: 0009-0009-5553-3895, e-mail: rabiga.1208@list.ru

Аннотация. В данной статье глубоко проанализированы философские взгляды Абая Кунанбайұлы и рассмотрены вопросы духовного совершенствования человечества.

Идейное наследие Абая Кунанбаева подняло историю развития казахской общественно-философской мысли и культуры на качественно новый уровень. Наследие великого поэта Абая - это сокровище не только для казахской страны, но и для народов всего мира. Можно сказать, что светоч, оставивший неизгладимый след в поколении, которое, став человеком, поставило свою жизнь на значимый путь в перед. В научной работе освещаются преимущества трудов Абая Кунанбаева.

Ключевые слова: Путь Абая, учение Абая, наследие Абая, философия Абая, мировоззрение Абая.

THE MAIN ASPECTS OF SPIRITUAL PERFECTION OF A PERSON IN THE PHILOSOPHY OF ABAI

¹С.Ж. Дүйсенбек, ²Р.Т. Мекенбай

¹ Teacher of the Department "history-geography" Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

² Teacher of the Department "history-geography" Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

¹ <https://orcid.org/acc-16966.ispring.ru>, e-mail: saltanat8208@mail.ru

² ORSID: 0009-0009-5553-3895, e-mail: rabiga.1208@list.ru

Abstract. In this article, the philosophical views of Abai Kunanbayuly are deeply analyzed and the issues of spiritual improvement of mankind are considered. The ideological legacy of Abai Kunanbayev raised the history of the development of Kazakh socio -

philosophical thought and culture to a qualitatively new level. The legacy of the great poet Abai is a treasure not only for the Kazakh country, but also for the peoples of the whole world. It can be said that the traffic light has left an indelible mark on a generation that, having become human, has set its life on a meaningful path forward. This scientific work highlights the advantages of Abai Kunanbayev's works.

Key words: The way of Abai, the teachings of Abai, the legacy of Abai, the philosophy of Abai, the worldview of Abai.

ӘОЖ: 303.425.4(574)

ШЫМКЕНТ ҚАЛАСЫНЫҢ ОРНАЛАСУЫ МЕН ТАБИҒИ ЖАҒДАЙЫ

¹Н.А. Шынтаев, ²С.Ж. Дүйсенбек

¹Ғылым магистрі, аға оқытушы, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

²Ғылым магистрі, аға оқытушы, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

¹ <https://orcid.org/0009-0001-2700-4445>, e-mail: Shyntaev_97@mail.ru

² <https://orcid.org/0009-0007-5719-2348>, e-mail: saltanat8208@mail.ru

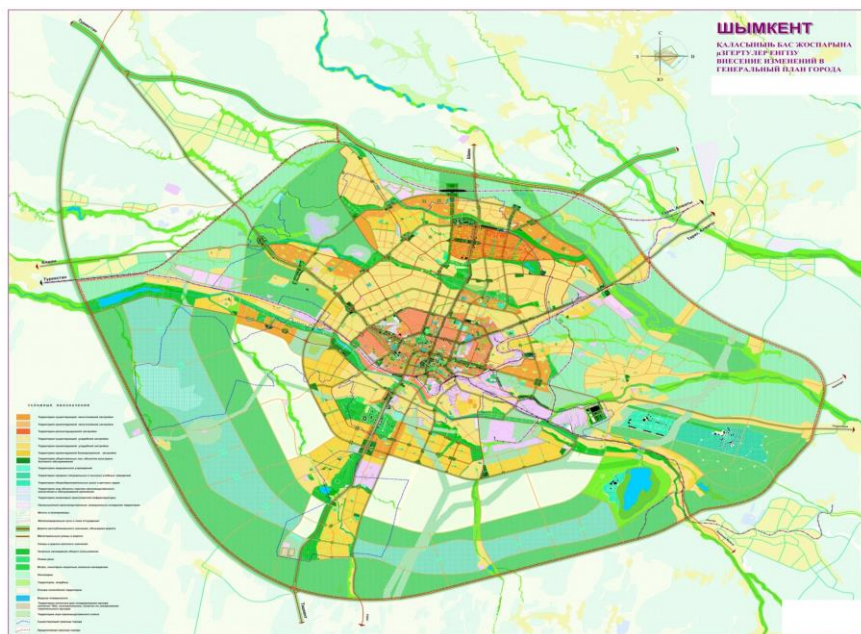
Аңдатпа. Мақалада Шымкент қаласының аумағына және ондағы өзгерістерге жалпы сипаттама жасылып және де қала шекарасына жаңадан енгізілген елді-мекендер көрсетілді. Шымкент қаласы жер қатынастары саласындағы өзекті мәселелер және оның шешу жолдарын көрсете отырып, қаланың жерлерін орналасқан ыңғайына байланысты керекті аймақтарға бөлу және әлеуметтік нысандарға бөлу қарастырылады.

Кілт сөздер: мемлекет, әкімдік аумақ, циклогенез, трансформация, декоративті, инвестиция.

Шымкент қаласы - Қазақстандағы Республикалық маңызы бар қала, 2018 жылдың 19 маусымына дейінгі Түркістан облысының орталығы. Қалада 1 121 809 адам тұрады (1 қазан 2019). Қазақстанның басқа қалаларымен салыстырғанда тұрғыны жөнінен 3-ші орында. Шымкент қалалық әкімдік аумағында 11 елді мекен, 1 кенттік, 10 ауылдық округке біріктірілген: Тұрлан кенті, Бозарық, Қайтпас-1, Қайтпас-2, Қатынкөпір, Куйбышев, Ленин, Ақтас, Жиделі, Ынтымақ, Қызыләскер ауылдары. Шымкент — көп ұлтты халық мекендеген қала. Мұнда жүзге жуық ұлт өкілдері тұрады. Халықтың негізгі бөлігін қазақтар - 54,5%, орыстар - 21,6%, өзбектер - 14,5%, татарлар - 2,3%, әзербайжандар - 1,9%, украиндер - 1,3%, кәрістер - 1,3% құрайды. 19 ұлттық-мәдени орталықтар бар. Қаладағы тұрғын саны - 92,2%. Жаңа бас жоспар бойынша қаланың аумағы 40 мың гектардан 117 мың гектарға артады, яғни 3 есе ұлғайды [1-сурет].

Жаңа бас жоспарға сәйкес Шымкент қаласының шекарасын анықтау мақсатында 2012 жылы қалалық бюджеттен 36,3 млн. теңге қаралып, Сайрам ауданынан Шымкент қаласының шекарасына 55461,13 га жерін, Төлеби ауданынан 13671,21 га жерін және Ордабасы ауданынан 7682,27 га жерлері қосылды. Яғни жоспарға сәйкес 2013 жылдың сәуір айында Сайрам ауданынан тиісті елді мекендер қала шекарасына еніп, болжамдық жоспар 2013-2015 жыл аралықтарында орындау көзделуде. Осы бас жоспар бойынша қала солтүстік бағытта дамитын болады. Жаңа бас жоспар бойынша қосылатын 77 000 га қосылады, оның 40 000 га жасыл желекті жерлерге беріледі. 37 000 га қалады. Оның ішінде 20 000 га-бұл қалаға қосылатын елді-мекендер ауданы. Тек 17 000 га құрылысқа беріледі. Негізгі тандау көпқабатты құрылысқа беріледі. Осы аумақта 2025 жылға дейін 16 млн.

шаршы метр тұрғын үй салыну жоспарлануда. Қаратау ауданы құрылғанда басқа аудандардан біраз шағын аудандар берілді [2-сурет] [8].

1-сурет. Шымкент қаласының Бас жоспарлы картасы

Абай ауданынан: «Асар», «Асар-2», «Достық», «Достық-2», «Ақжайық», «Қайнар бұлақ».

Әл-Фараби ауданынан: «Бозарық», «Қайтпас», «Тұран», «Нұрсат», «Тассай», «Таскен», «Мартөбе», «Қызылсай», «Достық», «Тәжірибе бекеті».

Еңбекші ауданынан: «Азат», «Мирас», «Нұртас», «Қайтпас», «Өтеміс», «Шапырашты», «Сайрам», «Орманшы».

Жаңа ауданның көлемі — 33 300 гектар. Оның құрамына 28 елді мекен кіреді. Яғни, бұл — шамамен 210 000 халық деген сөз [7].

2-сурет. Шымкент қаласының әкімшілік-территориялық карта-сұлбасы

Қала аумағының үлкеюіне байланысты шаһардың орталығын тиімді тұсқа орналастыру көзделген. Елбасының нақты сын-ескертпелерімен толықтырылып, жетілдіріліпті. Сөйтіп, үш бағыт бойынша ұсыныс енгізілген. Оның алғашқысы Солтүстік-Батыс аймағы («Тұран» шағынауданы, «Бозарық» жағы) еді [10]. Екінші бағыт бойынша «Нұрсат» шағынауданының маңында орналастыру жоспарланды. Үшінші бағыт ретінде

Сайрам бағыты есепке алынды. Үшеуін де қарап, екіншісіне тоқтам жасалған. Облыс басшыларының ұйғарымы да осыған келіп тірелді. Яғни, «Нұрсәт» шағынауданының маңайында алдын-ала жоспарлау, орнықтыруға мамандар кірісіп кеткен. Нобайы түзіліп, макеті жасалды. «Нұрсәттегі» Ж.Адырбеков көшесінің төмен жағы Бәйтерек көшесіне ұласады. Аталмыш шағынауданның оң жақ қанатында орналасады. Бас жоспар бойынша қалада бір теміржол вокзалы және халықаралық санаттағы бір автовокзал іске қосылады. Солтүстік бағытта Батыс Еуропа-Батыс Қытай халықаралық транспорт дәлізінің құрылысы жалғасуда. Оңтүстік-батыста Ташкент бағытында тағы халықаралық дәрежеде трасса салынуда. «Елбасы «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» саяси құжатында: «Қазақстанның алғашқы заманауи урбанистік орталықтары ірі қалалар – Астана мен Алматы, одан соң – Шымкент болады. Олар халықтың және инвестициялардың шоғырлану орталықтарына айналады, сапалы білім беру, медицина, әлеуметтік-мәдени қызметтер көрсетеді», - деген болатын [5].

Шымкент қаласы қоңыржай белдеуінің оңтүстік бөлігінде орналасқан, ал кейбір авторлардың пікір бойынша Қазығұрт таулары қоңыржай белдеуі мен күрғақ материктік субтропиктік белдеулер арасындағы маңызды климаттық шекара болып келеді. Шымкент қаласы Қазақстан Республикасы әкімшілік облыстары орталықтары арасындағы ең оңтүстікте орналасқан, сондықтан термикалық режимі өте жұмсақ болып табылады. Қаланың және оның маңыдағы территориясының климатына маңызды әсер ететін ауа массалар басым осы аймақта пайда болады, яғни жергілікті циклогенез өте күшті болады. Оның басты себебі мұнда таулы климаттың ықпалы басым. Қысқы маусымда Шымкент қаласы орналасқан территориясына солтүстіктен келетін трансформацияланған арктикалық ауа массаларының ықпалы болады, бірақ ол ауа массалары аса күшті өзгертілген сондықтан ауа температурасы маңызды төмендемейді. Солтүстіктік тарапынан қаланы Қаратау жотасы суық ауа массаларынан қорғайды. Қаланың территориясындағы термикалық режим рекреациялық көз қарастан демалу мақсатында өте жағымды. Мысалы ауаның жылпы жылдық орташа температура $+12,6^{\circ}\text{C}$ тең, ол дегеніміз, Республиканың облыс орталықтарының осындай көрсеткіштерімен салыстырғанда өте жоғары болып келеді, мысалы, Алматы қаласында мұндай көрсеткіш $+7,6^{\circ}\text{C}$, Астана қаласында $+1,4^{\circ}\text{C}$, ал ең солтүстікте орналасқан Петропавл қаласы метеостанциясының көрсеткіші не бары $+0,5^{\circ}\text{C}$ тең. Демек, қаланың термикалық ресурстары қаланың рекреациялық ресурстары көз қарасынан көптеген жылусүйгіш декоративтік өсімдіктерді егуге болатындығын айқындайды. Сондықтан, Шымкент қаласындағы дендро саябақ Қазақстан Республикасында бірегей болып табылады. Ауа температурасын маусым бойынша режимі әр түрлі болып табылады, қысқы маусым салыстырмалы жылы болады, қаңтар айындағы ауаның орташа температурасы $-1,5^{\circ}\text{C}$ құрайды, кері температуралар тек ғана осы қаңтар және ақпан айында байқалады $-0,3^{\circ}\text{C}$ құрайды. Жылдың басқа айларында ауаның температурасы әлде қайда жоғары болады [9].

Қазақстанның басқа облыс орталықтарымен салыстырғанда жазғы температуралар салыстырмалы жоғары емес, шілде айының орташа температурасы $+26,5^{\circ}\text{C}$ құрайды, ал осы айда Қызылорда метеостанциясының көрсеткіші $+27,8^{\circ}\text{C}$ тең. Жалпы жазғы айларында ауаның температурасы $+20^{\circ}\text{C}$ төмен болмайды.

Қаланың ең ірі өзені Бадам өзені. Бадам өзені Қаржантаудың батыс беткейлерінен шамамен 2550 м басталады, жоғарғы бөлігінде су қоймасы бар Тоғыз саласы құяды. Шамамен Шымкент қаласына дейін Бадам өзені таулы сипатқа ие, қаланың территориясында салыстырмалы енді аңғар бойынша жазықтық өзенге айналады.

Бадам өзенінде Бадам су қоймасы құрылған, оның басты себептердің бірі Шымкент қаласын сумен қамтамасыздандыру. Бадам өзені халық тығыз орналасқан жерден өтеді, сондықтан оның суларын суғару интенсивті қолданылады.

Бадам өзенінің жалпы ұзындығы 143 км, су жинау ауданы 4370 км^2 , су жинау алабының орташа биіктігі 970 м, су шығыны орта есеппен алғанда жылына $14,9 \text{ м}^3/\text{сек}$.

Жалпы жылдық ағынның 47,6 % көктемде өтеді, 26,7 % — жазғы маусымда, ал 25,7 % күз және қыс айларында өтеді [6].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шымкент қаласы әкімдігінің ресми сайты. <http://shymkent.gov.kz>. Шымкент қаласының ауыл шаруашылығы және ветеринария бөлімінің 2017 жылдың 6 айында атқарған жұмыстары жөніндегі мәлімет.
2. Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық – құқықтық жүйесінің ресми интернет – ресурсы. <http://adilet.zan.kz>. «Өңірлерді дамытудың 2020 жылға дейінгі бағдарламасын бекіту туралы».
3. Шымкент қаласы жер қатынастары бөлімінің ресми интернет–ресурсы. <http://jerkatinasi.gov.kz>. «Шымкент қаласының жер қатынастары бөлімінің 2016–2018 жылдарға арналған бюджеттік бағдарламасын бекіту туралы».
4. Халықаралық ақпарат агенттігі Қазақстан Республикасы Президентінің баспасөз қызметінің интернет ресурсы. <https://www.inform.kz>. Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 2014.
5. Шымкент қаласы жер қатынастары бөлімінің ресми интернет–ресурсы. <http://jerkatinasi.gov.kz>. Шымкент қаласының жер қатынастары бөлімінің 2017 жылға атқарған жұмысы туралы есебі.
6. Шымкент қаласының сәулет және қала құрылысы бөлімінің ресми сайты. <http://saulet.gov.kz>. Шымкент қаласының сәулет және қала құрылысы бөлімінің 2016 – 2017 жылдарында атқарған жұмыстары туралы мәлімет // жылдық есеп.».
7. Шымкент қаласы әкімдігінің ресми сайты. <http://shymkent.gov.kz>. Шымкент қаласының жайылымдарды басқару және оларды пайдалану жөніндегі 2017–2018 жылдарға арналған жоспары.
8. Шымкент қаласы әкімдігінің ресми сайты. <http://shymkent.gov.kz>. Шымкент қаласының ауыл шаруашылығы және ветеринария бөлімінің 2017 жылдың 6 айында атқарған жұмыстары жөніндегі мәлімет.
9. Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық – құқықтық жүйесінің ресми интернет – ресурсы. <http://adilet.zan.kz>. «Өңірлерді дамытудың 2020 жылға дейінгі бағдарламасын бекіту туралы».
10. Шымкент қаласы жер қатынастары бөлімінің ресми интернет–ресурсы. <http://jerkatinasi.gov.kz>. «Шымкент қаласының жер қатынастары бөлімінің 2016–2018 жылдарға арналған бюджеттік бағдарламасын бекіту туралы».

РАСПОЛОЖЕНИЕ И ПРИРОДНЫЕ УСЛОВИЯ ГОРОДА ШЫМКЕНТ

¹Н.А Шынтаев, ²С.Ж. Дүйсенбек

¹Магистр наук, старший преподаватель, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

²Магистр наук, старший преподаватель, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

¹ <https://orcid.org/0009-0001-2700-4445>, e-mail: Shyntaev_97@mail.ru

² <https://orcid.org/0009-0007-5719-2348>, e-mail: saltanat8208@mail.ru

Аннотация. В статье составлена общая характеристика территории города Шымкент и изменений в ней, а также показаны вновь введенные населенные пункты в границах города. Город Шымкент с указанием актуальных вопросов в сфере земельных отношений и путей их решения предусматривается зонирование и распределение земель города на социальные объекты в зависимости от удобств расположения.

Ключевые слова: государство, территория акимата, циклогенез, трансформация, декоративность, инвестиции.

LOCATION AND NATURAL CONDITIONS OF SHYMKENT CITY

¹ N.A.Shyntaev, ² C.ZH.Duisenbek

¹ Master of Science, Senior Lecturer, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

² Master of Science, Senior Lecturer, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

¹ <https://orcid.org/0009-0001-2700-4445>, e-mail: Shyntaev_97@mail.ru

² <https://orsid.accc-16966.ispring.ru>, e-mail: saltanat8208@mail.ru

Abstract. The article provides a general description of the territory of the city of Shymkent and changes in it, as well as shows newly introduced settlements within the city boundaries. Shymkent city, indicating current issues in the field of land relations and ways to solve them, provides for the zoning and distribution of the city's lands into social facilities, depending on the convenience of the location.

Key words: the state, the territory of the akimat, cyclogenesis, transformation, decorative, investments.

ӘОЖ: 372.881.111.1

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ӘР ТҮРЛІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІ ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ

А.С.Шамихан – магистрант, Ж.А.Тәшенев университеті, Шымкент қаласы

Аңдатпа: Мақалада ағылшын тілін оқыту әдістемелерінің өзекті мәселелері қаралады. Үздік нәтиже шығару жолында әдістерді біріктіру, жинақтау мен тиімді тәсілдерді қолдану туралы баяндалады. Шет тілін оқытуда инновациялық технология өте маңызды роль атқарады, әсіресе Интернет арқылы компьютерлік программаларды, онлайн режимінде сөздік пен аударма программаларын жылдамдату үшін қолданылады.

Кілт сөздер: заманауи технология, компьютерлік программа, тіл үйренушінің жеке ерекшелігі, тіл оқыту әдістемелері.

Қазіргі таңда жоғары оқу орындарында ағылшын тілін оқыту әдістерінің түрлері аз емес. Әрбір әдістің өзіндік ерекшеліктері бар, кейбір әдістер кеңінен тараса, ал кейбірі сирек қолданылады. Бүгінде әлемде ағылшын тілін білу үлкен сұранысқа ие. Бұл тіл халықаралық қарым-қатынас тілі болғандықтан, бүкіл әлем халықтары ағылшын тілін біледі.

Ағылшын тілін оқытудың әдістері көп және жаңа әдістер шығуда, әр оқытушының өзіне оңтайлы жұмыс әдісін таңдауына мүмкіндігі бар. Жоғары оқу орындарында ағылшын тілін оқыту үшін бәрінен бұрын классикалық әдістер жиі қолданылады. Бұл мақалада ағылшын тілін оқытуда тиімді деп табылған әдістеріне тоқталамыз.

Көп қолданылатын әдістердің бірі – жобалау әдісі. Бұл әдістің мәні сіз үйренген материалдарыңызды іс-тәжірибеде қолданасыз. Мысалы, сіздің сабағыңыздың тақырыбы «Тапсырыс жеткізушімен e-mail арқылы байланысу». Мұны қалай үйренуге болады? Бұл үшін әрбір студент немесе студенттер тобы фирмаға хат жазу шаблонын үйрену тапсырмасын алады. Дұрыс хат жазу үшін қажетті жаңа сөздермен жұмыс жүргізіледі,

содан кейін фирмаға хат жазылады (фирма туралы егжей-тегжейлі оқытушы ақпарат береді) [1].

Осылайша, сіз ағылшын тілінде іскери хаттың дайын жобасын жасайсыз. Бұл әдістің тиімділігі сіз өмірде кезігетін тапсырмамен жұмыс жасайсыз. Сонымен қатар, тілді тез үйрену сапасы басқа тәсілдерге қарағанда жоғары.

Жобалауды меңгерген оқушы, меңгерген жұмыс құралдары мен тәсілдерін жүзеге асыра отырып, шығармашылық ойлауды үйренеді, өз іс-қимылдарын өздігінен жоспарлайды, болуы мүмкін нұсқаларды болжайды, алдында тұрған міндеттерді шешеді. Жобалау мәдениеті көптеген білім беру тәжірибелері саласында жобалау әдістері және оқытудың жобалау әдісі түрінде енгізілген.

Шетел тілін үйретудің әдіскерлер қолданып жүрген тағы бір тәсілі – жаттықтыру (тренинг) тәсілі. Егер сіз бұрын тренингтерге қатысып жүрген болсаңыз, бұл тәсілді жақсы білесіз. Сабақта сіз аздап теория үйренесіз, артынша соны тәжірибеден өткізесіз. Кейін тағы жаңа ақпаратты меңгеріп, тағы үйренгеніңізді қолданасыз.

Тренингтің кілті – дайын ақпарат берілмейді, оның мәнін өзіңіз ізденіп табасыз. Яғни, сіз өзіңіз өзіңіздің тілді үйренуіңізге белсенділік танытасыз. Белсенділік таныту жоғары деңгейде жаңа материалды меңгеруді және оны тәжірибе барысында бекітуді қамтамасыз етеді.

Сондықтан Біз осы тәсілді ағылшын тілін оқытуда қолданамыз. Студенттердің сабаққа белсенді қатысуы және ағылшын тілінде үйде белсенді жұмыс жасауына үлкен мән берілуі керек. Оқытушының негізгі міндеті студенттің әлсіз және мықты жақтарын білу. Оны студенттің өзіне білгізу.

Мысалы, студент аудио материалдарды тыңдау барысында бір минуттан кейін немесе одан бұрын түсініп-қабылдауы тоқтаса, бұл оның әлсіз тұсы. Бұл әлсіздігін жою үшін ағылшын тіліндегі әуендерді, аудио лекцияларды күн сайын бес минуттан бір сағатқа дейін көбейтіп тыңдауға кеңес беру керек. Үй тапсырмалары, сабақта өткен материалдарды бекітуге немесе келесі сабаққа жәй дайындалуға мүмкіндік береді. Тапсырма өткен тақырыпты бекітуге арналған болуы міндетті. Ережеге сай үй тапсырмалары сабақтағы тапсырмаларға ұқсас болады, сондықтан оны орындауға отыз минуттан артық кетпейді. Егер студент үй тапсырмасы бойынша түсінбеген тұстары болса, кітаптан жауабы табылмаса, оны келесі сабақта сұрау үшін белгілеп қоюды міндеттеу керек[2].

Тілді үйренудің әдетте төрт дағдысы бар. Олар: тыңдалым, айтылым, жазылым, оқылым дағдылары. Олар студенттің тіл үйренуі үшін маңызы. Ағылшын тілін тыңдау арқылы түсініп-қабылдау ең қажетті дағды. Адамдар арасындағы қарым-қатынас екі жақты болатындықтан әңгімелесуші адамның сөзін түсінуіңіз керек емес пе?

Сұхбаттар мен мәтіндер, радио бағдарламалар мен фильмдердің, сериалдардың үзінділері тыңдау, көру және т.б. әрбір сабақта және үй тапсырмасында қаралуы қажет.

Оқылым. Студенттердің ағылшын тілі сабағында дауыстап оқуы өте пайдалы. Мақсаты біреу – айтылуы мен интонациясын түзету. Ағылшын тілінде сөздердің айтылуы мен жазылуы екі түрлі болғандықтан көру және есту жақтарын біріктіру керек.

Айтылым. Айтылымда интонация дұрыс болуы тиіс. Дұрыс айтылған сөз дұрыс түсінудің кепілі, ал интонация эмоцияны білдіреді. Мысалы IELTS бойынша емтиханда емтихан алушы айтылым дұрыс болмаса, 25% балл кемітеді. Сондықтан студентті сөзді дұрыс айтуына жаттықтыру міндет.

Жазылым. Мазмұндама, хат немес түрлі ұсыныстар жазу үшін белгілі талаптары бар. Сабақтарға хаттардан үзінділер жазуды қосамыз. Бұл жаттығулар студенттің жазылыммен қатар ауызша сөйлеуін бекітуге және грамматикалық материалдарды дұрыс қолдана білуіне көмектеседі.

Сабақта студентке грамматикалық материалдар беру ауызекі сөйлеуде лексикамен бірге беріледі. Сабақтың негізгі шегесі – бұл ауызекі сөйлеу тәжірибесі. Сөздерді,

грамматиканы игеру, сөздерді тыңдау арқылы түсінуді дамыту, түрлі материалдады оқу және тыңдау – бұл ауызекі сөйлеу тілін дамытудың платформасы.

Студенттің еркін сөйлеуіне тек практикалық сабақтар көмектеседі. Шетел тілін оқыту әдістері кез келген ғылым үшін дамуы тиіс. Қазіргі оқыту әдістерін бұрынғы әдістермен салыстыру, оларда кезіккен кемшіліктер қайталамау үшін үлкен рөл атқарады. Әдістердің салыстырмалы сипаты сонымен қатар, оқытушының жұмысы үшін де қажетті. Түрлі әдістердің ішінен әдістің ерекшелігі мен өзіндік қасиетін білмей таңдау жасау қиын. Қазіргі кезеңде шетел тілін оқытуға әдісті таңдау сол әдісті қолданатын ұжымның ерекшелігіне байланысты, оқытушының жеке қасиеттерін, олардың жастарын, қызығушылығы мен дайындық деңгейін, оқытатын уақыт мерзімін және оқу ғимаратының техникалық жабдықталуына байланысты.

Сондықтан ағылшын тілін оқытудың салыстырмалы сипаттамасы бүгінгі күні өзекті мәселе. Қазіргі таңда ағылшын тілін қарқынды оқыту даму үстіндегі, жаңа құрылған және қолданыстағы әдістер жүйесінде жүзеге асырылуда. Бұл сөзсіз түрлі контингенттегі оқытушыларға ағылшын тілін оқытудағы нақты мақсаттың көп жақтылығы, сонымен қатар оқыту шарттарының көпжақтылығы (оқу сағаттарының торы, олардың саны, оқу тобының толығы) [3].

Заманауи оқыту әдістерінің қазіргі тарап жатқан түрінің бірі қашықтықтан оқыту. Бұл тек біздің еліміздің ішінде ғана емес оқимын деген оқытушыға сырттан оқытушылар табуға болады.

Қашықтықтан оқыту – бұл әдісте оқытушы оқытушыдан алыста болады. Біздің елімізде, шетел тілін оқыту тәжірибесінде бұл әдіс кеңінен өріс жая қойған жоқ. Ағылшын тілін сырттай оқу курстары және шетел тілін өз қалауымен үйренушілер үшін бұрын оқу теле және радиобағдарламалар болатын. Ұзақ уақыт қашықтықтан оқытудың тиімді жолдары іздестірілді. Көрнекілік ретінде баспасөз құралдары мен қатар телевидение және бейнежазбалар, соңғы жылдары CD-ROM кеңінен қолданылды. Дегенмен, оқытушы мен оқытушы арасындағы кері байланыстың болмауынан бұл әдіс сәтсіз болып келді.

Түрлі елдердің университеттері қашықтықтан оқыту мақсаты үшін компьютерлік телекоммуникация технологиясын қолдану мүмкіндігіне назар аударды. Компьютерлік телекоммуникация негізінде мынадай мүмкіндіктерге қол жеткізуге болады:

- қашықтықтан кез келген ақпаратты жылдам жіберуге;
- бұл ақпаратты қажетті мерзім ішінде сақтауға және қайта өңдеуге және т.б. Осы мақсат үшін арнайы құралдар көмегімен интерактивтілік көрсету;
- Мультимедиялық ақпарат және оқытушы мен оқытушы арасындағы жедел кері байланыс;
- түрлі ақпарат көздеріне, сонымен қатар, қашықтықтағы және белгіленген деректер базасына, Интернет жүйесі арқылы әлем бойынша өтіп жатқан көптеген конференцияларға қолжетімділік. Бірлескен телекоммуникациялық жобалар мен халықаралық, электрондық конференциялар, аудио, бейне конференциялар ұйымдастыру.

Қашықтықтан оқытудың кез келген түрі төрт факторға байланысты:

1. Оқытушы мен оқытушы ара қашықтықтарына қарамастан тиімді өзара әрекет жасағанда;
2. Сонымен қатар педагогикалық технологияларды қолданғанда;
3. Әзірленген әдістемелік материалдардың тиімділігі мен оларды жеткізу тиімділіктерінде;
4. Тиімді кері байланыс болғанда.

Басқаша айтқанда қашықтықтан оқытудың тиімділігі ұйымдастыру мен пайдаланылатын материалдардың сапасына, сонымен қатар бұл үрдіске қатысатын педагогтың шеберлігіне байланысты.

Қашықтықтан оқытудың тиімділігі үшін мынадай сипаттамалары болады: Қашықтықтан оқыту білім беру бағдарламасының кілттік ұғымы – интерактивтілік.

Қашықтықтан оқыту курстары оқушы мен оқытушы арасындағы барынша интерактивтілікті, оқушы мен оқу материалдары арасындағы кері байланысты, сонымен қатар, топпен оқыту мүмкіндігін беруді қамтуы тиіс [4].

Кері байланыстың жоғары болуы өте маңызды, оқушы өз әрекетінің дұрыстығына сенімді болуы керек. Кері байланыс жедел, операциялық, сондай-ақ мерзімі ұзартылған сырттай бағалау түрінде болуы керек. Кез келген курстың маңызды элементі мотивация; бұл түрлі құралдар мен тәсілдерді қолдануға қажетті.

Пайдаланылға әдебиеттер тізімі:

1. Азимов Э.Г., Вильшинецкая Е.Н. Материялы Интернетта на уроке английского языка. // Иностранные языки в школе – 2001. – №1. – С.96.
2. Алхазышвили А.А. Основы овладения устной иностранной речью. Аудиовизуальные материалы по иностранным языкам – важное средство интеллектуального развития учащихся. // Методика преподавания иностранных языков в вузе, 1993.
3. Әбиев Ж, Құдиярова, Бабаев Педагогика. – «Нұрлы әлем»
4. Бородулина М.К. Шетел тілін үйрену. – М.: «Просвещение», 1975.
5. Ur, P. (2012). A Course in Language Teaching: Practice and Theory. Cambridge University Press.
6. Thornbury, S. (2006). An A-Z of ELT: A Dictionary of Terms and Concepts. Macmillan.
7. Brown, H. D. (2001). Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. Pearson.
8. Nunan, D. (1999). Second Language Teaching & Learning. Heinle & Heinle.
9. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press.
10. Scrivener, J. (2010). Teaching English Grammar: What to Teach and How to Teach It. Macmillan.

СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РАЗЛИЧНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Шамахан А. С. – магистрант, университет им. Ж. А. Ташенева, г. Шымкент

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные вопросы методики преподавания английского языка. Будет рассказано об объединении методов, обобщении и использовании эффективных подходов на пути к получению наилучшего результата. Инновационная технология играет очень важную роль в обучении иностранному языку, особенно она используется для ускорения компьютерных программ через Интернет, словарных и переводческих программ в режиме онлайн.

Ключевые слова: современные технологии, компьютерная программа, индивидуальная специфика изучающего язык, методики преподавания языка.

WAYS TO USE DIFFERENT METHODS AND TECHNIQUES IN TEACHING ENGLISH

A. S. Shamikhhan – master's student, zh. a. Tashenev University, Shymkent

Abstract. The article discusses topical issues of teaching methods of the English language. It tells about the integration of methods, accumulation and use of effective methods to produce the

best results. Innovative technologies play a very important role in teaching a foreign language, especially used to speed up computer programs via the Internet, dictionary and translation programs online.

Key words: modern technology, computer program, individual characteristics of the language learner, language teaching methods.

УДК: 81-1

ГРИНТИ: 10.00.01

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ РАҚС САНЪАТИ ТЕРМИНЛАРИ ТАДҚИҚИГА ДОИР

Хулкар Ҳамроева

Ўзбекистон давлат хореография
академияси доценти, филология
фанлари доктори (DSc)

Аннотация. Маълумки, терминлар тилда мавжуд сўзларнинг атама мақомини олиши, бошқа тиллардан сўз ўзлаштириш ёки калькалаш усуллари билан ҳосил бўлади. *Соҳа терминларини бойитишида она тили имкониятларидан фойдаланиш ҳақида гап кетганда, ўзбек тили сўз бойлигининг бир қисми сифатида қўлланиб келинган сўз ва бирикмалар кейинроқ, конкрет терминологик тизим вужудга кела бошлаши билан махсус тушунчаларни ифодалаш учун жалб қилина бошлагани характерлидир.* Алоҳида таъкидлаш лозимки, ўзбек миллий рақс санъати терминлари ўзбек тилига оид изоҳли луғатларда акс этмаган. Шу билан бирга, шу пайтгача мазкур соҳа лексикасини ўз ичига қамраб олган терминологик тадқиқотлар деярли олиб борилмаганлиги халқимизнинг шу соҳага мансуб бой лисоний мероси тадқиқотга муҳтож эканлигини кўрсатади ва бу тилшунослар зиммасига масъулият юклайди. Тилимизда қадимдан қўлланиб келаётган ва янги пайдо бўлган рақс санъатига оид атамаларнинг лингвокогнитив ва лингвокультурологик хусусиятларини батафсил ёритиш зарурати уларга диахрон ва синхрон жиҳатдан ёндашишни тақозо қилади. *Бошқа соҳаларда бўлгани каби рақс санъатида ҳам “бармоқ ўйин”, “барг тўкилиши”, “гардиш”, “гул барги”, “зарб”, “илон изи”, “лола”, “парвона”, “сув мавжи”, “тарози”, “хаёл”, “қайчи”, “қанотлар”, “гунча” каби тил бирликлари санъатнинг шу турига оид тушунчаларни ифодаловчи терминларнинг анчагина қисмини ташкил этади.* Мазкур мақолада ўзбек миллий рақс санъати терминларининг ўзига хос хусусиятлари тадқиқ қилинади.

Калит сўзлар: тил, рақс, ҳаракат, когнитив ёндашув, лексема, термин, миллий санъат, луғат, соҳа.

Жаҳон халқларининг ҳар бири ўз илдизи, тарихи, анъаналари, миллий санъати ва қадриятларига эга. Санъат – ҳаёт ҳақидаги фандир. Ҳар бир фанни тадқиқ этиш учун унинг тушунчаларини ифодаловчи терминларини билиш лозим. Санъат ниҳоятда кенг қамровли бўлиб, унинг бизни қизиқтирган қирраларидан бири – рақс санъати ҳисобланади. Рақс – миллат ўтмиши каби кўҳна ва қадимийдир. Унинг психологик мазмуни ҳамма жойда ва ҳар доим жамиятда мавжуд бўлган сиёсий, иқтисодий, диний ва эстетик кечинмаларда акс этади. Ҳар бир рақс бошқаларига қайсидир жиҳатлари билан ўхшаши ва айрим томонлари билан мутлақ фарқ қилиши табиийдир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 4 февралда эълон қилинган “Рақс санъати соҳасида юқори малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш

ва илмий салоҳиятни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорида “таълим жараёнига замонавий педагогик ва инновацион технологияларни, маданият ва санъат соҳасида илм-фан бўйича эришилган илғор ютуқларни татбиқ этиш” [1] белгиланган.

Зеро, “Ҳар бир миллий рақс ўзи мансуб халқнинг миллий хусусиятларини акс эттиради ва халқ мусиқаси ҳамда қўшиқлари билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Миллий рақс – халқ томонидан яратилади ва унинг маданий тараққиётида муҳим аҳамият касб этади” [3; 7]. Азал-азалдан рақс ўзида жон ва танани акс эттиради, яъни инсон қалби ўз секинчилиги, тана эса ўз қувватини ифодалайди. Инсон қалбидаги кечинмаларни тана ҳаракатлари билан кўрсатиш ҳар қандай рақснинг мақсадини ташкил этади. XX асрдаги “портлаш эффекти” ўлароқ илм-фан ва техника тараққиёти, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларнинг жадал ривожланиши натижасида янгидан-янги тушунчалар пайдо бўлиб, номинацияга бўлган эҳтиёжни кескин оширди. Буларнинг барчаси янгича атамалар, муайян соҳаларга оид терминлар микромайдонларининг оммавий равишда пайдо бўлишига олиб келди ва мавжуд терминологик тизимларга жиддий ўзгаришлар киритди. Шу тариқа, махсус луғатлар ҳажмининг жадал ўсиши тенденцияси ўтган асрнинг иккинчи ярмидан бошланди.

Ўзбек маданияти ва санъати, хусусан, мусиқа, қўшиқ, рақс каби ёндош соҳалар ва санъатшуносликка оид терминларни тадқиқ қилиш ҳамда изоҳли луғатларини яратиш бу соҳаларда таълим тизимини яхшилашга, етук билим ва тажрибага эга бўлган мутахассис кадрлар билан таъминлашга, ёш истеъдодларни ҳар томонлама камол топтиришга замин яратади.

Ўзбек лексикографиясида луғат мақоласи орқали лексеманинг тузилиши ва семантик маънолар мажмуидаги ўрни ва роли, тил бирлиги сифатидаги имкониятлари очиб берилади. Терминологик луғатда сўзнинг келиб чиқиши ва унинг мазкур соҳада қўлланадиган маъносини “сўздан тушунчага” тамойили асосида изоҳлаш қўл келади. Кўп маъноли сўзни термин сифатида изоҳлашда унинг умумистеъмол ва терминологик маъносини фарқлаш керак.

Ўзбек рақс санъати терминларини яхлит бир тизим сифатида тадқиқ этиш шу соҳа терминологиясининг шаклланиш тарихи ва лингвокультурологик омиллари, лексик-семантик гуруҳлари, бойиш манбалари, ясаиш усулларини ўрганиш билан бирга, уларнинг ўзаро мазмуний муносабатларини аниқлаш муаммоси ҳам тадқиқ қилиниши талаб этилади.

Мана шу мақсадни амалга ошириш, муайян бир даврнинг ҳаётини акс эттириш учун замонавий рақсларнинг асосини қуйидаги чизмада кўриш мумкин: (Қаранг: 1-чизма)

1.2-чизма. Қадимги маданият рақслари

Чизмада қадимги маданият рақсларининг бутун дунё замонавий рақсларининг асосини ташкил қилиши акс этган.

Атамалар – касбий мулоқот воситаси. Муайян соҳага оид терминлар луғатини яратишда шу соҳадаги илмий ва амалий фаолиятга доир предмет, тушунча ва ҳолатларни номловчи лексемалар тўлиқ қамраб олинади. Шундай экан, терминология ривожини ҳамда янги терминларнинг пайдо бўлиши фан-техника ва касбий фаолият тараққиёти билан узвий боғлиқдир. Бу ҳақда тилшунос олим Л.И.Божно шундай дейди: “Терминология ўзаро алоқадор икки қонуният асосида, биринчидан, илмий-техника қонуниятлари билан, иккинчидан, умумтил қонуниятлари билан боғлиқ равишда ўзгариб боради” [4; 103].

“Терминларнинг умумистеъмол лексикадан ўзлашганлари маъно-моҳиятининг тушунарлилиги, ўзлари ифодалайдиган ҳодисалар ҳақида нафақат соҳа кишилари, балки умуман, муайян бир тил соҳиблари учун ҳам маълум даражада тушунча ва ахборот беришда қулайлиги билан характерланади” [5; 154]. Инсон тафаккури маҳсулининг битикларда акс этишидан бошлаб умумистеъмол тил ифодаларининг машғулоти турлари билан боғлиқ равишда хусусийлашиб бориши яққол кўзга ташланади. Демак, тафаккур ва машғулоти яхлитлиги хусусийлашуви билан уйғун равишда тил ифодаларининг ҳам ҳосиланиши жараёни бошланган. Тил ифодаларининг кишилар машғулоти билан боғлиқ қўлланиш доирасининг муайянлашиб бориши профессионал лексиканинг вужудга келишини таъминлади. Бу эса тил терминологик тизимининг шаклланишига қўйилган илк пойдевордир. Лексема ўзининг энг муҳим вазифаси бўлган воқеликдаги, инсон онгидаги нарса-буюм, белги, хусусият ва моҳиятларни номлашни семема орқали бажаради. Семеманинг онгимиздаги тушунчалар билан боғлиқлиги лексеманинг аташ, номлаш, номинатив бирлик сифатида вазифасини бажаришга имкон беради [6; 4]. Лексемаларни ўрганишда “семасиологик (сўздан тушунчага) ва ономасиологик (тушунчадан сўзга) аспектда ёндашиш” [7; 12] тамойиллари мавжуд бўлиб, терминологик луғат яратишда ҳар икки усулга мурожаат қилинади.

Терминларнинг умумистеъмол лексикадан ўзлашганлари маъно-моҳиятининг тушунарлилиги, ўзлари ифодалайдиган ҳодисалар ҳақида нафақат соҳа кишилари, балки умуман, муайян бир тил соҳиблари учун ҳам маълум даражада тушунча ва ахборот беришда қулайлиги билан характерланади. Атаманинг семантик ясалиши эса сўзнинг шаклини ўзгартирмайди, аммо унинг маъноси ёки вазифасини таҳрир қилади. Шу билан бир қаторда, ўхшаш воқеа-ҳодисалар ёки фактлар ўртасидаги маъно жиҳатдан уйғунликни намоён қилади.

Сўзларнинг атамалашиш жараёнида адабий тил меъёрларига таянилади. В.А.Ицкович адабий тил меъёрларини тавсифлаб, икки турдаги, яъни **систем** ва **структур** жиҳатдан белгиланган меъёрлар мавжудлигини таъкидлайди [8; 23] Л.Н.Чумак уларни қуйидагича фарқлайди:

Биринчи гуруҳ меъёрлари мажбурийлиги, бошқа тиллар тизимларидан фарқлилиги билан характерланади. Иккинчи гуруҳга имкониятларга муайян тил тизими томонидан чекловлар қўядиган меъёрлар киради. Тилда янги шакллар, вариантлар пайдо бўлиши учун тилнинг асосий қонуниятларига назарий жиҳатдан зид бўлмаган потенциал имкониятлар мавжуд.

Тил структураси билан боғлиқ меъёрларга тил birlikлари бирикувларининг қуйидаги турлари киради: 1) *грамматик* ёки *синтактик*, 2) *семантик* (ёки А.И.Смирницкий бўйича *фразеологик*) ва 3) *лексик* мувофиқлик.

Агар грамматик мувофиқлик (кенг маънода валентлик) сўзларнинг нутқий мақоми асосида, семантик мувофиқлик эса сўзлар билан ҳақиқий предмет ва жараёнлар ўртасидаги мавжуд муносабатларга кўра белгиланади. Уни концептуал мувофиқлик деб таърифлаш мумкин, яъни тушунчалар мувофиқлиги барча тилларда умумийликка эга бўлган хусусият

хисобланади. Лексик мувофиқлик (ёки тор маънодаги валентлик) кўпроқ миллий, ўзига хос жиҳатдир, чунки у ҳар бир тилнинг ички қонуниятлари асосида белгиланад [9; 255].

Масалан, *Хоразм мактабига оид рақс ҳаракатини ифодаловчи “жайрон шох”* атамасини таҳлил қилиб кўрайлик. *Жайран*, *жайрон* – оҳуларнинг Сурия, Эрон, Афғонистон Кавказорти ва Ўрта Осиёда тарқалган бир тури; қорақулоқ. [ЎТИЛ, 2-жилд.66-бет]; *шох* – (ф. – мугуз, шох) – баъзи ҳайвонларнинг бошидан ўсиб чиқадиган суяксимон қаттиқ ўсимта, мугуз; [ЎТИЛ, 4-жилд, 597-бет]. Жайрон Шарқ мумтоз адабиётида гўзаллик, гўзал ва хуркак ёр тимсолини ифодалаш учун кенг қўлланиладиган поэтик образ саналади. Демак, айнан, жайрон шохининг танланиши мантиқан ўзини оқлайди. Иккинчидан, Хоразм чўл зоналарида қорақулоқ жайронлар бўлган ва шунинг учун ушбу атаманинг Хоразм рақс санъатида пайдо бўлгани ҳам бежиз эмас.

Бу ҳаракатда қўл қафтлари терси билан урилади; кўрсаткич бармоқ тик ва қаттиқ ҳолатда; бармоқ учлари юқорига қаратилади; ўрта бармоқлар қафтларга эгилганроқ, қолган бармоқлар ўз ҳолича қолади – умумий ҳолатда жайрон шохининг тасвирий образи яратилади ва санъатнинг асосий тамойили – образлилик вужудга келтирилади. Шу тариқа, тилда мавжуд сўзлардан фойдаланган ҳолда атамалашув жараёни содир бўлган. Шу жиҳатдан рақс санъатига оид атамаларнинг кундалик турмуш тарзидаги сўз бойлиги билан алоқадорлиги улардан фойдаланишни осонлаштиради, қулай лексик восита бўла олишини таъминлайди.

Масалан, *қайрилиш* ва *ярим қайрилиш* ҳаракатларининг рақсдаги ҳолатини ўзлаштириш мураккаблик туғдирмайди, бироқ *шох* ва *чарх* атамалари изоҳ талаб қилади.

Бизнингча, *шох* атамаси “*шох ташламоқ*” ибораси асосида шаклланган ва тилнинг тежамкорлик тамойилига асосан эллипсисга учраб шох шаклида қўллана бошлаган. *Шох ташламоқ* с. т. 1) оқсоқланиб юрмоқ, оқсоқламоқ, чўлоқланмоқ; 2) бир томонга оғмоқ, қийшаймоқ. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”даги иккинчи изоҳ рақсда кўзда тутилган ҳаракат маъносини бера олади. Шунингдек, қуйидаги жумладаги *бир нозик шох ташлаб* бирикмасининг аёлларга хос жозибали ҳаракат сифатида тасвирланиши ҳам фикримизни исботлайди: *Шаҳзодаҳон бир нозик шох ташлаб, сочларини тартибга солди-ю... тахмонга борди.* (К.Яшин, Ҳамза)

Чарх [форсча – ғилдирак; доира, айлана; чиғир] *Чарх урмоқ* 1) айланмоқ; атрофида айланмоқ. 2) турган ерида олдинга босмай айланмоқ. Ушбу изоҳлардан англаш мумкинки, худди шох атамаси сингари чарх атамаси ҳам “*чарх урмоқ*” иборасининг эллипсис асосидаги вариантдир. Рақс санъатида *чарх* атамаси тўлиқ айланиш ҳаракатини баъзан майин назокат билан, баъзан шиддат билан бажаришни назарда тутаяди, унинг қандай ҳолатда қўлланишини эса рақс характери белгилайди.

Шу тариқа, миллий менталитетга хос тушунчалар таъсирида шаклланган бу рақслар ранглар ва ҳаракатларнинг ёрқинлиги, яратувчан ва тантанавор руҳнинг кўтаринкилиги билан томошабинни ўзига ром этади. Уларнинг асосий қисми фольклор ҳамда ўн икки мақом оҳангига мослашган, шаклан ва мазмунан ранг-барангдир. Асрлар давомида сайқалланиб, ижровий хусусиятлари янги ҳаракатлар билан бойиб, номланиши ва тузилишида миллий кадриятлар, удумлар ва урф-одатлар мужассамлашиб келган.

Одатда, қайси соҳада бўлмасин, атамаларнинг бир қисми бошқа тиллардан ўзлашган сўзлардан ташкил топади. Бундай сўзлар табиий равишда миллатлараро ёки маданиятлараро алоқалар жараёнида тилга ўзлашади. “Ўзбек тили терминологиясининг улкан улушини русча-байналмилал фонд асосида юзага чиққан номлар ташкил этиши” [10; 27] тўлиқ эътироф этилса-да, рақс терминологиясида бу ҳолат кузатилмаганлигини ўзбек халқи фаолиятининг бошқа илмий, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий ва касбий соҳалари терминологиясига нисбатан фарқли жиҳати деб баҳолаш мумкин.

Истисно тариқасида айрим русча-байналмилал сўзлар учраса-да, улар жуда озчиликни ташкил этади. Масалан, рақс санъати ва унга оид умумий илмий билимларни жамлаш мақсадида “хореография” атамаси қўлланади. **Хореография** [юн. choreia - давра рақси +

grapho – ёзаман] 1. Махсус шартли белгилар ёрдамида ёки сўзлар билан рақс ҳаракатларини ёзиш. “Хореография” атамаси дастлаб Р.Фёйе томонидан “Хореография ёхуд рақс ёзуви санъати” китоби(1700)да қўлланган. ЎЗМЭ.

2 Халқ рақс йўналишидаги ва балет спектакллари яратиш санъати, умуман, рақс санъати ёки балет театри.

3 Рақс санъати. Ёш балерина [Бернора Қориева] 1955 йилда Москва хореография билим юртини тугатди. “Саодат” журнали [11; 413].

Бу ўринда шуни айтиб ўтиш керакки, луғатдаги ушбу изоҳда атама мазмуни мукамал ифодаланмаган. Уни мазмунан бойитиш талаб этилади.

Рус тилида бу атама кенг ва тор маънода қўлланилади. Тор маънода рақс тушунчасининг ўзини, яъни халқ рақслари, профессионал рақс ва балет санъатига оид ҳаракатлар мажмуи сифатида тушунилса, кенг маънода рақс санъатига оид барча тушунчаларнинг умумий номини англатади. Таҳлилимиз шуни кўрсатадики, ушбу атамани ўзлаштиришда миллий маданиятимиз учун унинг фақат бир қисми кифоя қилган. Чунки “хореография” атамасининг тор маънодаги ифодасини ўзбекча “рақс санъати” бирикмаси ифодалай олади. Рақс санъати ва у билан боғлиқ жараёнлар, рақс таълими тизими ва бошқа тушунчаларни тўлиқ ифодалаш учун эса унинг кенг маънодаги ифодасига эҳтиёж пайдо бўлган ва шу тариқа “хореография” атамаси ўзлаштирилган.

Ўзбек тилида катта миқдордаги арабча ва форсча-тожикча ўзлашмаларнинг қўлланишда қолаётгани сир эмас. Буларнинг муайян қисми илмий терминология таркибида ўз фаоллигини йўқотмаган. Хусусан, *мактаб, синф, муаллим, маъруза, мувозанат, вазн, тижорат, божхона, вилоят, фалак, ҳуқуқ, таркиб, матн, мавзу, ҳоким* ва ҳ.к. термин ва сўзлар нафақат мутахассислар, шунингдек, аҳолининг кенг қатламлари нутқида ҳеч қандай қийинчиликларсиз фаол ишлатилади. Гарчи, ҳозирги вақтда ўзбек тилида терминлар яшаш жараёнида араб ва форс-тожик тиллари манба сифатида деярли иштирок этмаса-да, аммо ўзга қариндош туркий тилларда бўлгани сингари ўзбек тили луғат таркибидаги терминларнинг аксарияти шу қадимий тилларга мансубдир. Масалан, *рақс, уфори, тақа* каби арабча, *баргак, занг, “норим-норим”* каби форс-тожикча сўзлар кўп учрайди.

Рақс [арабча – ўйин, ўйинга тушиш ва унга мослаб ёзилган мусиқа]. Раққос(а)нинг гармоник ҳаракати ва ҳолатлари, пластик ифодавийлиги, юз имо-ишоралари ва бошқалар орқали образ яратишдан иборат санъат тури. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида *бўдик – ўйин, рақс* тарзидаги қисқа изоҳни учратдик, лекин бу сўзнинг этимологияси берилмаган [12; 361].

Рақс (русча танец) 1. Тананинг пластик ва ритмик ҳаракатлари санъати. Рақс назарияси. Рақс маҳорати. 2. Мусиқа оҳангига ва ритмига мос равишда бажариладиган ҳаракатлар занжири, шунингдек, бундай ҳаракатлар ритми ва услубидаги мусикий асар. Вальс, классик (мумтоз) рақслар. Бал рақслари. Муз устидаги рақс. Рақс мактаби [14; 362].

Бу икки таърифда ҳам рақс характери тўғри тавсифланган бўлиб, улар мантиқан бир-бирини тўлдиради. “ЎТИЛ”даги таърифда рақснинг санъат сифатидаги жиҳати устун бўлса, С.Ожегов луғатида унинг маданий соҳа узви сифатидаги умумий ва хусусий қирралари акс этган.

Рақс санъати халқларнинг миллий турмуш тарзи, муайян маданий характери, урф-одатлари ва қадриятларини ўзида яққол акс эттирувчи санъат турларидан биридир. “Халқ рақслари ўз халқи тилида гапиради. Масалан, рус рақси русча терминологиясига эга, испан рақси испанча ва ҳоказо”. Ҳаракатларнинг муайян халқ характери акс эттирувчи нуқталарини грузин, озарбайжон, украин, испан, япон, корейс рақслари каби оригинал жиҳатларга эга бўлган турларида кузатишимиз мумкин. Рақсларга танланадиган либослар ҳам уларга миллийлик тусини беришда катта роль ўйнайди. Зеро, рақс тушунчаси умуминсоний ҳодиса сифатида барча халқларда мавжуд бўлса-да, аммо турли маданият вакиллари томонидан воқеликни идрок этишнинг ўзига хос хусусияти туфайли у ҳар хил кўринишда намоён бўлади.

Лингвистик бирликларнинг миллий-маданий хусусиятларни лингвокультурологик ва когнитив жиҳатлари нуқтаи назаридан ўрганиш муаммоси жуда долзарбдир. Рақс терминологияси бирликларининг семантикаси ва тузилишларини ҳар томонлама қиёсий ўрганиш замонавий фанда ҳам алоҳида аҳамиятга эга, чунки рақс терминологияси, тузилиш тизими, шаклланиш тарихи, лексик ва семантик алоқалари нуқтаи назаридан илмий қизиқиш уйғотади. Рақс терминологиясини ўрганишнинг назарий асослари асосида ўзбек тилида мавжуд атамаларни ўрганиш ва тавсифлаш, таснифлаш муаммоси замонавий тилшуносликнинг муҳим масалаларидан биридир.

Хореографик йўналишлар ва рақсларнинг номлари, ҳаракатларнинг ижро техникасига оид тушунчалар, ҳар бир ҳолатни англатадиган номинатив бирликлар ва бошқа рақсга оид характерли хусусиятларнинг муайян номлар билан аталиши рақс терминологиясининг шаклланаётганидан далолат беради. Рақс санъатига оид атамаларнинг пайдо бўлиши ва актуаллашиш жараёнлари, бу номларнинг адабий тил қатламлари билан лексик-семантик муносабатларини ўрганиш, ўзбек хореографияси атамалари луғатини шакллантириш тилшунослигимиз олдида турган навбатдаги долзарб вазифалардан биридир.

“Халқимизнинг маънавий савияси ва эстетик тарбиясини юксалтиришда муҳим аҳамиятга эга бўлган рақс санъатини ҳар томонлама ривожлантириш, ёш авлодни миллий ва жаҳон рақс санъатининг намуналаридан кенг баҳраманд этишни замоннинг ўзи талаб этмоқда”, – дейилади 2020 йилнинг 4 февralида қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Рақс санъати соҳасида юқори малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорида. Ушбу қарор шуниси билан аҳамиятлики, унда “Рақс санъати соҳасида “устоз-шогирд” анъаналарига асосланган рақс мактабларини яратиш, халқаро стандартларга мувофиқ юқори малакали мутахассислар ва кадрларни тайёрлаш, илмий салоҳиятдан самарали фойдаланган ҳолда илм-фанни жадал ривожлантириш мақсадида” амалга ошириладиган долзарб вазифалар белгилаб берилди.

Рақс санъатини муайян бир миллатнинг этник-маданий хусусиятларини ўзида акс эттирувчи пластик ҳаракатлар мажмуи дейиш мумкин. Шу кунгача ўзбек рақс санъатини ривожлантиришнинг назарий ва амалий масалалари қисман ёритилган бўлса-да, бугунги замон талаблари даражасидаги илмий-танқидий тадқиқи олиб борилмаганлиги, соҳага оид мавжуд атамалар ва лексемаларнинг тизимлаштирилмаганлиги мутахассислар олдида қатор муҳим вазифаларни кўндаланг кўймоқда.

Рақсларнинг пайдо бўлиши инсон тафаккурининг меваси сифатида унинг дунёни англаши ва теvarак-атрофидаги миллий-маданий муҳит таъсиридаги ҳис-туйғуларини ўз ҳаракатлари орқали ифодалаш эҳтиёжи натижасида юзага келган. Гавда, қўл, оёқ ҳаракатлари билан бирга юз ифодалари, имо-ишоралар уйғунлиги ҳам рақс таъсирчанлигини ошира борган. Даврлар ўтиши ва рақс техникаси шакллана боргани сари бу узвларнинг ҳар бири ўз номига эга бўлди ва уларга муайян вазифалар юклана бошлади. Шу тариқа, рақс технологияси, ўзига хос жиҳатлари, миллий менталитетга хос элементлари, ўзаро уйғунлик ҳосил қилувчи компонентлар жамланмаси эволюцион тарзда рақс санъатининг пайдо бўлиши ва ривожланишига олиб келди. Кейинги юз йилликлар даврида эса инсоният жамиятининг шиддат билан тараққий этиши санъатнинг бу турига ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қолмади, албатта.

В.Н.Карпенко ва И.А.Карпенколарнинг “История возникновения танцевальной терминологии” (“Рақс терминологияси шаклланиши тарихи”) мақоласида дунё рақс санъати тарихи юзасидан анчагина қизиқарли маълумотлар келтирилган. Мақолада таъкидланишича, жаҳон санъатшунослигида рақс санъатининг келиб чиқиши қадимги даврларга, эҳтимол, Неолит даври(милoddан аввалги 8-5 минг йиллик)га бориб тақалишига қояларга ўйиб ишланган рақс тушаётган одамлар тасвири туширилган расмлар гувоҳлик беради [15; 42].

Мутахассисларнинг фикрича, ўзбек рақслари тарихи ҳам асрлар давомида сайқалланиб, авлоддан авлодга ўтиб, бизгача етиб келган.

“Ўзбек рақс санъати тарихига назар солсак, унинг асосларини оддий, меҳнаткаш халқимиз яратганига гувоҳ бўламиз. Илк рақслар халқнинг меҳнат жараёни, ғам-қайғуларидан шаклланган, орзу-умидларини ифода этган. Тарихдан бизгача “Катта ўйин” номи билан маълум доира усулларига мос ҳаракатлар асосига қурилган рақс санъати, “Хона базм ўйин” номи билан маиший рақслар, Хоразмда олов билан рақсга тушиладиган “Оташ ўйин”, Бухорода тиззада ўтирган ҳолда ўрнидан турмасдан ўйналадиган аёллар рақслари, Самарқанд вилоятининг тоғли туманларида эркакларнинг қарсак билан ижро этиладиган “Бешқарсак” рақслари етиб келган” [16;].

Замонавий ўзбек рақс санъатини тадқиқ қилиш, унинг ёзма илмий манбаларини яратиш борасида олима раққоса Розия Каримованинг хизматлари беқиёсдир. “Рақс ёзувини яратиш учун муайян бир система яратиш керак эди. Чунки ўзбек рақсларида оёқ ва қўл ҳаракатлари, ғавда ҳолатлари кўп, ранг-баранг. Р.Каримова балетдаги ўринларга таянган ҳолда энг муҳим бош ҳолатлари, ғавда ҳолатлари, қўл ҳолатлари, қўлдаста ҳолатлари, оёқ ҳолатларини белгилайди, еттитадан ошмайдиган умумий ҳолатларни танлайди. Мана шу асосий ҳаракатларнинг муҳимлиги ва тўғрилигини Тошкент хореография билим юртида олиб борган амалий машғулотларида синаб кўради ҳамда мутахассислар эътиборидан ўтказди. Шу асосда рақс ҳаракатлари ва рақс асарларини ёзиб олишга киришади. Биринкетин халқ рақси услубларига бағишланган “Фарғона рақси” (1973 й.), “Хоразм рақси” (1975 й.), “Бухоро рақси” (1977 й.) номли асосий ҳаракатлар жамулжам қилинган қўлланмалар майдонга келади” [17; 10].

“Ғавда элаш”, “силдирма”, “уялиш”, “нозик қўллар”, “ойнага қараш”, “қўлибанд”, “қоши камон”, “ҳаяжон” каби рақс ҳаракати номлари умумистеъмол лексикасига оид сўзлар асосида шаклланган бўлса, айрим ҳудудий рақс мактабларида шаклланган баъзи атамаларнинг ўзига хос хусусиятлари яшаш жойи, иқлими, шарт-шароити, ижтимоий-маданий шарт-шароити, яъни социолингвистик ва лингвокультурологик жиҳатлари билан ҳам бевосита боғлиқлигини кузатиш мумкин. Масалан, Хоразм вилояти воҳада жойлашган бўлиб, ерлик аҳоли балиқчилик билан шуғулланган ёки чағалоқ сув қушларининг ҳаракатидан хабардор бўлганки, бу тушунчалар рақс ҳаракатларида ҳам акс эттирилган ҳамда шунга мувофиқ равишда атамалар ҳам пайдо бўлган.

Бухоро рақсларига оид атамаларда маҳаллий ижтимоий-маданий муҳит, ўзбек-тожик билингвизми таъсирида тожик тили лексемасига оид “*чархи миён*”, “*ларзон йўрға*”, “*қомати зебо*”, “*зебигардон*”, “*чархи дузону*” айланиш каби тил бирликларининг атама сифатида нисбатан кўпроқ шакллангани кузатилади. “Бухоро рақсининг ўзига хослигини белгилайдиган алоҳида элементлар қаторида “*саризону бози*” (бирдан тиззалаб чўкка тушиш), “*кажрафтор*” (танани айлана шаклида айлантириш), “*кафт ларзон*” (ўтирган ва тик турган ҳолда оёқ бармоқлари билан тананисилкитиш), “*чархи миён*” (ўртача айланиш), “*чархи дузону*” (икки тиззалаб айланиш) каби терминлар Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудий рақс мактабларида учрамайди.” [18; 687]. Бу ҳақда ишимизнинг 3-бобида батафсил фикр юритамиз.

В.Виноградов айрим диалектал тил бирликлари адабий тилга шева орқали эмас, балки профессионал лексика орқали кириб келиши мумкинлиги ҳақида ёзади [19; 189]. Масалан, хоразмликларнинг “чўгирма” номли бош кийимини олайлик. Бошни ёзда салқин, қишда иссиқ сақлаши, Хоразм чангли ҳудуд бўлганлиги учун ҳар хил кўз касалликларидан (шамоллашдан) асраши каби ҳудудий-этник хусусиятлари туфайли Хоразмда минг йиллар давомида асосий бош кийим сифатида қадрланиб келган. Телевидениенинг мислсиз имкониятлари туфайли Хоразм раққослари томонидан чўгирмани рақс ҳаракатларининг сермаъно узвиға айлантиришлари, хусусан, “Чорлоқ” рақсидаги “чўгирма” детали кабилар орқали ҳозирда бу сўз оммалашиб, умумистеъмол сўзига айланди.

Ҳ.Неъматов ва Р.Расуловларнинг “�збек тили систем лексикологияси асослари” ўқув қўлланмасида атамалашининг навбатдаги турини нутқ ҳосилалари (сўз ва сўз бирикмалари)нинг атоқли отларга ўтишида кўриш мумкинлиги қайд этилади. Масалан, [Каттақўрғон, Янгиер, Янгибозор, Эскижўва, Қаттабоз, Итолмас, Бўрибой ...] кабилар ҳам мустақил лексемалар қаторидан ўрин олади [20; 56]. Бу фикрда жон борга ўхшайди. Хусусан, рақс номларини ҳам ана шу тамойил асосида тадқиқ қилиш мумкин. “Тановор”, “Мавриги”, “Масхарабоз лазги”, “Қайроқ лазги”, “Дутор лазги”, “Сурнай лазги”, “Катта ўйин” каби рақс номлари, албатта, махсус изоҳ талаб қиладиган муайян тушунчаларни ифодаловчи тил бирликлари сифатида рақс санъати атамаларидир.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “Тановар” атамасига қуйидагича таъриф берилган: **Тановар** [форсча – семиз, бўлиқ; барваста, гавдали] Ўзбек халқ рақс куйларидан бирининг номи. Тановарни чалмоқ. Тановарга ўйнамоқ [21; 686].

Биринчидан, атаманинг луғавий маъноси форсча – семиз, бўлиқ; барваста, гавдали маънолари билан у қадар мос келмаган. Иккинчидан, мусиқа терминлар тизимида куйнинг номи бўлса, рақс терминологиясида рақснинг номи сифатида конкрет атама ҳисобланади. Бу жиҳатдан Ш.Раҳматуллаев тавсифи ҳақиқатга яқинроқ.

Тановар ПРС (Персидско-русский словарь)да *танаввор* оти келтирилган бўлиб, “ёрқинлик” маъносини англатиши айtilган. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “рақс куйларидан бирининг номи” деб изоҳланган тановар оти ана шу форсча отнинг товуш жиҳатидан жиддий ўзгарган шакли бўлса керак: иккинчи бўғиндаги а товуши о (â) товушига, охирги бўғиндаги о (ў) товуши а товушига алмаштирилган, **вв** товушларидан бири айtilмай қўйган [22; 222].

Шу тариқа, ўзбек рақс терминологияси ҳам ўз атамаларининг туб илдизларини, асосан, ўзбек тилининг бой лексик манбаларидан, қолаверса, маҳаллий турмуш тарзи, иқлими, касб-кори, ўзига хос ижтимоий-маданий муҳитда шаклланган тафаккури манбаларидан излайди.

Хулоса. Маълумки, ўзбек миллий рақс санъатида, асосан, Фарғона, Бухоро, Хоразм рақс услублари фарқланади. Ҳамон ўзбек рақс санъатида бир-биридан гавда ҳолатлари, қўл ва оёқ ҳаракатлари, таркиби, композицион тузилиши, либослари билан фарқ қилувчи Хоразм, Бухоро ва Фарғона услублари аниқ кўзга ташланиб туради”. Бу гуруҳларнинг ҳар бири ўзига хос йўналиши, бир-биридан фарқланувчи хусусиятлари, ўзгачаликлари билан умуммиллий маданий бойлигимизни тўлдиришга хизмат қиладди. Хоразм рақслари ўзининг шўхчанлиги, серҳаракатлиги билан ажралиб турса, Фарғона рақс мактабида бир оз ўйчанлик, қизлардаги ҳаё-ю, йигитлардаги шижоат барқ уриб туради. Бухоро рақсларида эса маҳаллий менталитет, ижтимоий муҳит акси ўлароқ ўзбек-тожик маданиятининг уйғунлиги сезиладди. Демак, рақс атамалари ҳам ана шу нуқтаи назардан тарихан шаклланиб борган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Рақс санъати соҳасида юқори малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. ЎзА, 2020 йил, 4 февраль.
2. Президент Ш.Мирзиёевнинг Республика Маънавият ва маърифат кенгашининг кенгайтирилган мажлисидаги нутқи. Маънавият ҳаётимизда янги куч, янги ҳаракатга айланиши керак. ЎзА, 2023 йил, 23 декабрь.
3. Володькина Н.А. Урок народно-сценического танца. – Санкт-Петербург: изд.”Планета музыки”, 2019.
4. Божно Л.И. Научно-техническая терминология из объектов изучения закономерностей развития языка // Филологическая наука. – М., 1971. – С. 103.
5. Нарходжаева Х.Ш. Ўзбек тилида жараён англатувчи терминларнинг лингвистик тадқиқи: филол. фан. бўйича фалс. докт. (PhD) ... дисс. – Т., 2018. – Б. 154.

6. Нарходжаева Х. Ўзбек терминологик лексикографияси тадқиқи муаммолари. – Қарши, 2019. – Б. 10.

7. Йўлдошев Б., Санаева М. Номловчи бирликларнинг маъно таркиби ҳақида. Монография. Тўлдирилган ва тузатилган иккинчи нашри. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2013. – Б. 4.

8. Ицкович В.А. Языковая норма. – М., 1968. – С. 23.

9. Чумак Л.Н. Социокультурные факторы в становлении новых моделей лексической сочетаемости // Социоллингвистика. Лексикология. Грамматика. Межвузовский сборник научных трудов. Пятигорск: ПГПИИЯ, 1993. – С. 255-261.

10. Дадабоев Ҳ.А. Замонавий ўзбек лексикографияси ва терминологияси модули бўйича ўқув-услубий мажмуа. – Т.: 2016. – Б. 27.

11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдлик. 4-жилд. – Т.: ЎЗМЭ давлат илмий нашриёти, 2008. – Б. 413.

12. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. – Т.: ЎЗМЭ давлат илмий нашриёти, 2007. – Б. 361.

13. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I том. // Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. – Т.: «Фан», 1960. – Б. 390.

14. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. 4-е изд., доп. – М.: А ТЕМП, 2006. – С. 1980.

15. Карпенко В.Н., Карпенко И.А. История возникновения танцевальной терминологии. // Научные ведомости. Серия Гуманитарные науки. 2016. № 28(249). Выпуск 32. – С. 42.

16. Тохтасимов Ш. <https://uza.uz/uz/society/>

17. Каримова Р. Ўзбек рақслари. Ўқув қўлланма. – Т.: «Чўлпон», 2003. – Б. 10.

18. Насибулина Л.И. Локальные школы национального танца Узбекистана // «Молодой учёный». № 23 (313). Июнь 2020. – С. 687.

19. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. // Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1977. – С. 162-189.

20. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари: Олий ўқув юрти талабалари учун қўлланма. – Т.: «Ўқитувчи», 1995. – Б. 54-56.

21. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. – Т.: «ЎЗМЭ» давлат илмий нашриёти, 2007. – Б. 666.

22. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. 3-жилд. – Т.: «Университет», 2009. – Б. 222.

23. Авесто. Тарихий – адабий ёдгорлик. Т.: “Шарк” нашриёти, 2001.

24. Мадиева Р. Рақсда миллатнинг руҳи бор. / “Янги Ўзбекистон” газетаси, 2020. // <https://yuz.uz/authors>

25. Ўзбекистон номоддий маданий мероси. – Т.: 2017.

26. Жабборов И. Юксак маданият ва ноёб маънавият маскани (Тарихий-этнографик лавҳалар). – Т.: “O‘zbekiston”, 2012.

27. Матёкубова Г.Тохтасимов Ш. Ҳамроева Ҳ. Хоразм “Лазги” рақси: тарихи ва тавсифи. Т.: 2021.

<http://ich.uz/uz/ich-of-uzbekistan/national-list>

¹<http://xorazmiy.uz/uz/pages/view/182>

¹<https://meros.uz/uzc/object/chogirma>

ӨЗБЕК ҰЛТТЫҚ БИ ӨНЕРІНІҢ ШАРМАЛАРЫ ЗЕРТТЕУ ПӘНІ

Хулкар Хамроева,

Өзбекстан Мемлекеттік хореография академиясының доценті, филология
ғылымдарының докторы (DSc)

Аннотация. Терминдер тілдегі бар сөздердің статусын алу, басқа тілдерден сөздер алу немесе көшіру арқылы жасалатыны белгілі. Ана тілінің салалық терминдерді байыту мүмкіндіктерін пайдалану мәселесіне келгенде, өзбек тілінің лексикасының құрамында қолданылатын сөздер мен сөз тіркестерінің арнайы ұғымдарды білдіру үшін кейінірек тартыла бастауы, нақты терминологиялық жүйенің қалыптаса бастауы тән. пайда болу. Өзбек ұлттық би өнерінің терминдері өзбек тілінің түсіндірме сөздіктерінде көрсетілмегенін бөлек айта кеткен жөн. Сонымен қатар, осы уақытқа дейін бұл саланың лексикасын қамтитын терминологиялық зерттеулердің дерлік жүргізілмеуі бұл саладағы ұлтымыздың бай тілдік мұрасы зерттеуді қажет ететінін және бұл тіл мамандарына жауапкершілік жүктейтінін көрсетеді. Тілімізде ерте заманнан бері қолданылып келе жатқан би өнеріне қатысты терминдердің лингвокогнитивтік, лингвомәдени ерекшеліктерін жан-жақты түсіндіру қажеттігі оларға диахрониялық, синхрондық көзқарасты қажет етеді. Басқа салалардағы сияқты биде де «саусақ ойнау», «жапырақ түсу», «фланец», «лепесток», «штрих», «жылан ізі», «қызғалдақ», «пропеллер», «су толқыны», «масштаб». «Қиял», «қайшы», «қанат», «бүршік» сияқты тілдік бірліктер өнердің осы түріне қатысты ұғымдарды білдіретін терминдердің көп бөлігін құрайды. Бұл мақалада өзбек ұлттық би өнері терминдерінің өзіндік ерекшеліктері қарастырылады.

Тірек сөздер: тіл, би, қимыл, танымдық тәсіл, лексема, термин, ұлттық өнер, сөздік, өріс.

ТЕРМИНЫ УЗБЕКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ТАНЦЕВОГО ИСКУССТВА, ПОДЛЕЖАЩИЕ ИССЛЕДОВАНИЯМ

Хулкар Хамроева,

Государственная хореография Узбекистана
Доцент Академии,
доктор филологических наук (DSc)

Аннотация. Известно, что термины образуются путем присвоения статуса существующих в языке слов, заимствования слов из других языков или их копирования. Когда речь идет об использовании возможностей родного языка для обогащения предметной терминологии, характерно, что слова и словосочетания, используемые в составе словарного запаса узбекского языка, начинают привлекаться для выражения специальных понятий позже, по мере формирования конкретной терминологической системы. появиться. Отдельно следует отметить, что термины узбекского национального танцевального искусства не отражены в толковых словарях узбекского языка. В то же время тот факт, что до сих пор практически не проводилось терминологических исследований, охватывающих лексику этой области, показывает, что богатое языковое наследие нашего народа в этой области нуждается в исследованиях, и это возлагает ответственность на лингвистов. Необходимость подробного объяснения лингвокогнитивных и лингвокультурных особенностей терминов, относящихся к искусству танца, которые издревле употребляются в нашем языке, требует диахронического и синхронического подхода к ним. В танце, как и в других сферах, используются «пальцевая игра», «листопад»,

«фланец», «лепесток», «ход», «змеиный след», «тюльпан», «пропеллер», «водная волна», «весы». Такие языковые единицы, как «воображение», «ножницы», «крылья», «бутон», составляют большую часть терминов, выражающих понятия, относящиеся к этому виду искусства. В данной статье рассматриваются специфические черты узбекского национального танцевального искусства.

Ключевые слова: язык, танец, движение, когнитивный подход, лексема, термин, национальное искусство, лексика, сфера.

TERMS OF UZBEK NATIONAL DANCE ART SUBJECT TO RESEARCH

Khulkar Khamroeva,

State Choreography of Uzbekistan
Associate Professor of the Academy,
Doctor of Philological Sciences (DSc)

Abstract. It is known that terms are formed by assigning the status of words existing in the language, borrowing words from other languages or copying them. When it comes to using the capabilities of the native language to enrich subject terminology, it is characteristic that words and phrases used in the vocabulary of the Uzbek language begin to be used to express special concepts later, as a specific terminological system is formed. It should be separately noted that the terms of the Uzbek national dance art are not reflected in explanatory dictionaries of the Uzbek language. At the same time, the fact that so far there have been virtually no terminological studies covering the vocabulary of this area shows that the rich linguistic heritage of our people in this area requires research, and this places a responsibility on linguists. The need for a detailed explanation of the linguocognitive and linguocultural features of terms related to the art of dance, which have been used in our language since ancient times, requires a diachronic and synchronic approach to them. In dance, as in other areas, the following are used: “finger play”, “leaf fall”, “flange”, “petal”, “move”, “snake trail”, “tulip”, “propeller”, “water wave”, “scales”. Such linguistic units as “imagination”, “scissors”, “wings”, “bud” make up the majority of terms expressing concepts related to this art form. This article discusses the specific features of the Uzbek national dance art.

Key words: language, dance, movement, cognitive approach, lexeme, term, national art, vocabulary, sphere.

УДК:37.013.2

ГРИНТИ:14.35.07

АДАБИЙ ТАЪЛИМДА ҲАМКОРЛИҚДА ЎҚИТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Наралиева Шахло Джамаловна,

педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Қозоғистон Республикаси, Жумабек Ташенев номи университети
Академик мобиллик бўлими бошлиғи
naraliev_a@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5064-2605>

Аннотация. Ушбу мақолада педагогик ҳамкорлик таълим субъектлари фаолиятининг тадрижий йўли, педагогик ҳамкорлик жараёнида ўқитувчи билан ўқувчининг уйғун фаолияти, педагогик ҳамкорликнинг юзага келиши учун ўқитувчи ва ўқувчи педагогик жараённинг ўзаро алоқадор субъектлари даражасига кўтарилиши ҳақида сўз юритилади. Зеро, ўқув-билув жараёнининг шахсга йўналтирилганлиги марказида субъектлар орасидаги ҳамкорлик ётади. Ўқув-тарбия жараёнидаги ҳамкорлик субъектларнинг биргаликда янги ахборотларни ўзлаштиришлари ва уларни ўз фаолиятларида ижодий қўллашларига кўмаклашади.

Маълумки, узоқ йиллар давомида таълим тизимида ҳам турғунликка йўл қўйилди. Ўқитиш кечимидаги бир хиллик ўқувчини итоаткор тингловчига айлантирди. Ўқувчи фаолиятининг ўқитувчи томонидан бошқарилиши таълим жараёнини бир тизим ва қолипга солди. Эндиликда ўқувчи-ўқитувчи муносабатларига бундай ёндашув таълимнинг янгиланган мақсадига жавоб бера олмаслиги аён бўлиб қолди.

Юқорида таъкидланганидек, педагогик ҳамкорлик мураккаб дидактик-ижодий масалаларни ечиш, педагогик амалиётда эса ўқув-билув муаммоларини ҳал этиш йўли сифатида фойдаланилиши, бу усулнинг ўқувчи томонидан ўзлаштирилиши мўлжалланган ўқув материалига ижодий ёндашиш имкониятини кенгайтириши, таълим жараёнида улардан вақти ва ўрнида фойдаланилса, ўқувчининг изланувчанлик қобилияти мунтазам ривожланиб бориши ҳақидаги масалалар тадқиқ этилади.

Калит сўзлар: педагогик ҳамкорлик, ўқитувчи, ўқувчи, фаолият, жамоа, ўқув-билув муаммолари.

Кириш

Таълим амалиётида ўқитишнинг турфа технологиялари мавжуд бўлиб шулардан бири ҳамкорликка асосланган таълим технологиясидир. Ўқитувчи билан таълим олувчи ҳамкорлигини ташкил этиш муаммоси барча даврларда ҳам ўта долзарб масалалардан бўлиб, мазкур ҳамкорликнинг назарий асослари педагогик синергетика доирасида тадқиқ этилган. Бу таълим берувчи учун ҳам, таълим олувчи учун ҳам ўз фаолиятини мустақил тарзда ташкил этишга оид назарий ёндашувлардан бири бўлиб, ўқитувчи-ўқувчи ҳамкорлигини тўғри ташкил этиш билан боғлиқ янги дунёқарашдир.

Синергетика (юнонча *synergeia* – ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик) – тизимларнинг ўз-ўзини мустақил тарзда ташкил этиш назарияси, ўз-ўзини бошқариш, номунтазам ҳодисаларни ўрганиш, дунёвий ҳодисаларни янгича изоҳлаш, табиий ва ижтимоий-иқтисодий мураккаб тизимли жараёнларнинг табиатини билишга қаратилган илмий йўналиш, тафаккур усулидир¹.

Синергетика, яъни ҳамкорлик илмий йўналиш сифатида XX асрнинг 60–70-йилларида шаклланган. XXI асрда пайдо бўлган педагогик синергетикани эса таълим-тарбия жараёнининг субъектлари ҳамкорлигини англашга кўмаклашадиган назарий-амалий ёндашув сифатида талқин этиш ўринлидир.

Мақсад ва вазифалар: Мақсад, адабий таълимда ҳамкорликда ўқитиш усуллари орқали ўқувчиларни фаоллаштириш ва ўзаро тадқиқотлар олиб боришга жалб қилишдир. Бу мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифалар амалга оширилади:

1. Ҳамкорликда ўқитиш усуллариининг амалий жиҳатдан ўрганиш.
2. Ушбу усулларни адабий таълимда тадқиқ қилиш ва уларнинг самарасини баҳолаш.
3. Оқувчиларнинг ижодий ва танқидий фикрлаш қобилиятларини ривожлантириш.

¹Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: “ИКАР”, 2009. – 448 с. С. 247.

Амалиёт ва натижалар: Адабий таълимда ҳамкорликда ўқитиш усуллари таълим жараёнида юқори самарадорликни кўрсатган. Ушбу усуллар талабаларнинг нафақат адабий билимларини ошириши, балки уларнинг ижодий жараёнларда фаол иштирок этишини таъминлайди. Гуруҳларда ишлаш, фикр алмашиш ва умумий қарорлар қабул қилиш каби жараёнлар уларнинг ижтимоий ва интеллектуал ривожланишини қўллаб-қувватлайди.

Тадқиқот

Маълумки, XX асрнинг охири XXI асрнинг бошларига келиб, таълим жараёни субъектлари фаолиятига нисбатан янгича ёндашувлар вужудга келди. Бу ёндашувларнинг аҳамияти шундаки, шахслараро муносабатлар ўзаро ҳамкорлик жараёнида янги сифат кўрсаткичларига эга бўлади ва кутилган натижани беради. Педагогик ҳамкорлик таълим жараёни субъектлари фаолиятида янгича сифат ўзгаришларининг шаклланиши ва намоён бўлишига қўмаклашади. Педагогик ҳамкорликнинг муҳим жиҳати шундаки, у таълим жараёни субъектлари фаолиятини муайян тарзда уйғунлаштиришга хизмат қилади.

Кузатишлар кўрсатмоқдаки, нафақат турғунлик, балки мустақилликнинг дастлабки йилларида яратилган педагогикага оид дарслик ва илмий манбаларда ҳам «педагогик ҳамкорлик» тушунчаси бевосита муаммо сифатида қўтарилмаган. Ваҳоланки, педагогик ҳамкорлик ва уни ўқитиш кечимида қўллаш замонавий таълимда ҳал этилиши зарур бўлган муаммолардандир. Мактаб ўқитувчилари педагогик ҳамкорлик, унинг диалектик табиати, ўзига хос хусусиятлари, самарадорлиги, бундай ҳамкорликни ташкил этиш йўллари ҳақида етарлича тасаввур, билим ва тажрибага эга эмаслар. Буларнинг барчаси мазкур ҳодисани ҳар томонлама тадқиқ этиш эҳтиёжи мавжудлигидан далолат беради.

Ҳамкорлик масаласининг педагогика илмида чуқур ўрганилмаганлиги сабаби қуйидагилардан иборат:

- 1) педагогик ҳамкорлик ҳодисаси миллий педагогика ва дидактика учун янги феномен эканлиги;
- 2) таълим жараёнини субъект-субъект асосида ташкил этиш кечаги жамиятда шаклланган талаблар мақсадига монанд эмаслиги;
- 3) ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятида субъект-объект муносабатлари барқарорлашиб қолганлиги;
- 4) ижтимоий-сиёсий сабабларга кўра соҳа мутахассисларининг эътиборини жалб қилмаганлиги;
- 5) бу тушунчанинг ўқитувчи ўрганиб қолган ҳокимлик фаолиятига мос тушмаслиги;
- 6) педагогик фаолиятнинг тезкорлиги, билимларни ўзлаштиришда ўқувчи эркинлигининг устуворлиги ва ҳқ.лардир.

Педагогик ҳамкорлик жараён субъектлари учун ўзлигини намоён қилиш имкониятидирки, унда ўқитувчи билан ўқувчининг ўзаро ҳамкорлиги: ўқувчининг эркинлиги; ижодкорлиги; бу жараёнда тартибсизликнинг намоён бўлиши сингари жиҳатларни юзага келтиради.

Ҳамкорликда ўқитиш технологиясининг афзалликлари ва истиқболи.

Педагогик ҳамкорлик таълим субъектлари фаолиятининг тадрижий йўлини намоён қилади. Педагогик ҳамкорлик жараёнида ўқитувчи билан ўқувчи фаолияти уйғунлашиб, ижодий характер касб этади. У таълим жараёни субъектларидаги ҳар бир ўзига хос жиҳатни ҳисобга олишни тақозо қилади. Педагогик ҳамкорликнинг юзага келиши учун ўқитувчи ва ўқувчи педагогик жараённинг ўзаро алоқадор субъектлари даражасига қўтарилишлари керак. Зеро, ўқув-билув жараёнининг шахсга йўналтирилганлиги марказида субъектлар орасидаги ҳамкорлик ётади. Ўқув-тарбия жараёнидаги ҳамкорлик субъектларнинг биргаликда янги ахборотларни ўзлаштиришлари ва уларни ўз фаолиятларида ижодий қўллашларига қўмаклашади.

Маълумки, узоқ йиллар давомида таълим тизимида ҳам турғунликка йўл қўйилди. Ўқитиш кечимидаги бир хиллик ўқувчини итоаткор тингловчига айлантирди. Ўқувчи фаолиятининг ўқитувчи томонидан бошқарилиши таълим жараёнини бир тизим ва қолипга

солди. Эндиликда ўқувчи-ўқитувчи муносабатларига бундай ёндашув таълимнинг янгиланган мақсадига жавоб бера олмаслиги аён бўлиб қолди.

Педагогик ҳамкорлик, аввало, билимларни ўзлаштиришда жамоа бўлиб фаолият кўрсатишни назарда тутади ва унинг асосий мақсади – иштирокчиларнинг ҳис-туйғуга асосланган образли тафаккурини шакллантиришдир. Бу серқирра усулдан мураккаб дидактик-ижодий масалаларни ечиш, педагогик амалиётда эса ўқув-билув муаммоларини ҳал этиш йўли сифатида фойдаланилади. Бу усул ўқувчи томонидан ўзлаштирилиши мўлжалланган ўқув материалга ижодий ёндашиш имкониятини кенгайтиради.

Педагогик ҳамкорлик жараёнида жамоа бўлиб ишлаш гуруҳда мавзу доирасида янги муштарак ғоялар туғилишига замин ҳозирлайди. Табиийки, педагогик ҳамкорлик технологияси таълим жараёнида самарадорлиги синалган илғор методлардан фойдаланишни тақозо этади. Таълим жараёнида улардан вақти ва ўрнида фойдаланилса, ўқувчининг изланувчанлик қобилияти мунтазам ривожланиб бораётганини пайқаш мумкин. Ҳамкорликда ишлаганда қўйилган муаммонинг ечимига йўналтирилган савол ва топшириқлардан фойдаланиш ўқувчиларни янги фаразлар, ҳис-туйғуга асосланган хулосалар чиқаришга ундайди ва бунга маълум миқдорда эришилади ҳам. Ўқувчилар ўз ижодий қобилиятларини намоён қилишга одатланиб борадилар.

Америкада ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб ҳамкорликка асосланган таълим жараёни, ўқитиш метод ва усуллари, ўқув топшириқлари вариантларини ишлаб чиқиш, тажриба-синовдан ўтказишга киришилган ва бу борада жаҳон педагогикаси фойдаланишига арзигулик ютуқлар қўлга киритилган. Таълимий ишларни ҳамкорликда ташкил этишда қуйидаги асосий ҳолатлар мужассамлашади:

- 1) таълимий муаммонинг ўқувчи муҳокамасига дастлабки кўринишда қўйилиши;
- 2) ўқувчида таълимий муаммонинг таҳлили ва бунинг учун зарур билимлар ҳақида тасаввур уйғотиш;
- 3) таълимий муаммони ечиш имкониятларини аниқлаш ва чегаралаш;
- 4) ўқувчи онгида унинг шахсий дунёқараши ва илмий-амалий тушунчаси доирасида муаммони қайта шакллантиришга эришиш;
- 5) қайта шакллантирилган муаммо вариантларидан қулайини танлай олишга эришиш;
- 6) ҳамкорлик учун асосий бўлган босқичлардан ўтиш;
- 7) қўйилган муаммо ечими талабларига асосланган ҳолда ёндашувлар ёки тайёр жавобларни баён қилиш².

Ҳамкорлик асосида ўрганишда (ўргатиш эмас!) эътибор субъект сифатида муайян ўқувчи эмас, балки ўқувчилар гуруҳига қаратилади. Бу ўринда ўқитувчи билан ўқувчилар гуруҳи субъект-субъект муносабатларига киришадилар. Бундай жараённинг характерли жиҳати изланувчанлик фаолиятининг биргаликдаамалга оширилишидадир. Ҳиссий-образли муҳокама ва танлов натижасида шахслараро мустаҳкам биргаликдаги ҳаракат вужудга келади, ҳамкорликка оид ишлаб чиқилган қатъий талаблар уни ўқув жараёнида тўғри амалга оширилишигаасос бўлади. Мазкур мураккаб ва серқирра технологиядан кўзланган мақсад йўлида фойдаланиш ўқитувчидан юксак даражадаги билим, педагогик-психологик тайёргарлик, маҳорат ва фидоийликни талаб қилади. Агар таълим берувчида шу жиҳатларнинг бирортаси етишмаса ёки қайсидир жиҳатида «кемтик»лик сезилса, мазкур жараён ўрганиш фаолиятига акс таъсир кўрсатиши ҳам ҳеч гап эмас.

Педагогик ҳамкорликнинг ўзига хос жиҳатларидан яна бири ҳар хил таълимий шароитларда турлича табиатга, дунёқарашга эга бўлган субъектлар имкониятларини рўёбга чиқара олишидадир. Бу соҳадаги дастлабки ёндашувлар шуни кўрсатадики, педагогик ҳамкорликка оид концепциялар мураккаб, мунтазам бўлмаган очиқ дидактик вазиятлар, унинг таркибий қисмлари ва тарбия жараёнини қамраб олади. Бугунги кунга келиб, таълим жараёнидаги ҳамкорлик таълимни ривожлантирувчи илғор ғоя сифатида

²<https://ru.wikipedia.org/wiki>. Википедия. Свободная энциклопедия.

намоён бўлмоқда. Зеро, педагогик ҳамкорлик тушунчаси остида мустаҳкам нуқтаи назарга эга бўлган педагогик ёндашувлар, назариялар, қонуниятлар ҳамда педагогик тизимлар бирлашади, муштараклик касб этади.

Ўқув-тарбия жараёнига педагогик ҳамкорлик ғоясининг татбиқ этилиши, анъанавий педагогик тафаккурда бир томонлама қотиб қолишга барҳам беради. Бу назарияни миллий тарбияшунослик амалиётига жорий этиш алоҳида долзарблик касб этмоқда. Мактаб ўқувчисида педагогик ҳамкорлик асосида фаолият кўрсатиш кўникма, малакаларини шакллантириш ва ривожлантиришни бошланғич таълим жараёнидаёқ ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Чунки таълимнинг мазкур босқичида ўқувчида ижодий фаолият кўрсатишнинг илк кўринишлари шаклланади ва ўзининг ривожланиш босқичига киради. Болада ижодкорлик имкониятларини юзага чиқариш ва ўз-ўзини намоён қилиш кўникмалари таркиб топади. Ўқитувчи билан мулоқотга киришиш, ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик кўникмаларини таълимнинг ушбу босқичида шакллантириш ниҳоятда зарурлигини амалий тажрибалар яққол кўрсатмоқда.

Ҳамкорликда ўқитиш ғояси Америкадаги Ж.Хопкинс университети профессори Р.Славин, Миннесот университети профессори Р.Жонсон, Д.Жонсон, Калифорния университети профессори Ш.Шаронлар томонидан ишлаб чиқилган³.

Ҳамкорликда ўқитиш ғояси дидактикада 1970 йилларда пайдо бўлган. Ҳамкорликда ўқитиш технологияси Америка қўшма штатлари, Буюк Британия, Канада, Германия, Австралия, Нидерландия, Япония, Исроил мамлакатлари таълим муассасаларида кенг қўлланилмоқда. Том маънода, педагогик ҳамкорлик масаласи узоқ йиллардан буён дунё дидактлари ва педагоглари кизиқтириб келган. Жумладан, рус олими В.М.Мясищевнинг қарашларида, шахс – ўзаро ҳамкорлик ва бошқалар билан муносабат асносида ўзлигини намоён этиши таъкидланади. Ўтган асрнинг 80–90-йилларида ижтимоийпсихология, меҳнат ва бошқарув психологияси соҳаларида ҳамкорлик фаолиятини амалга оширадиган гуруҳларга қизиқиш бирмунча ўсди. Рус олими Б.Ф. Ломов: “инсоннинг индивидуал хусусиятлари жамоа билан ҳамкорликдаги фаолияти асносида намоён бўлади”, дея таъкидлаган эди⁴.

Рус педагоги Б.Г.Ананьев ҳамкорликдаги фаолиятнинг муҳим омили ҳисобланган муомала маданиятига оид тадқиқотларида ўқитувчининг баҳолаш, таҳлил қилиш, тарбиячилик имкониятлари ўқувчиларнинг ақлий ваахлоқий ривожланишлари учун муҳим манба эканини алоҳида таъкидлаган⁵. А.В.Петровский эса шахслараро муносабатлар жамоадаги фаолиятдан келиб чиқишини ўрганган ҳолда, таълим жараёнида ўқитувчининг ўқувчилар билан ҳамкорлигини ташкил этиш фақат уларнинг мулоқот, муомалага нисбатан эҳтиёжини қондириш воситаси эмас, балки ўқув материални ўзлаштиришнинг ҳам муҳим шарти эканлигини таъкидлайди⁶.

Ҳамкорликда ўқитишнинг асосий ғояси ўқув топшириқларини нафақат биргаликда бажариш, балки ҳамкорликда ўқиш-ўрганишдир. Ҳамкорликда ўқитиш ҳар бир ўқувчини кундалик қизғин ақлий меҳнатга, ижодий ва мустақил фикр юритишга ўргатиш, шахс сифатида онглилик, мустақилликни тарбиялаш, ҳар бир ўқувчида шахсий қадр-қиммат туйғусини вужудга келтириш, ўз кучи ва қобилиятига бўлган ишончни мустаҳкамлаш, таҳсил олишда масъулият ҳиссини шакллантиришни кўзда тутаяди.

Ҳамкорликда ўқитиш технологияси ҳар бир ўқувчининг таълим олишдаги мувафаққияти гуруҳ мувафаққиятига олиб келишини англаган ҳолда мустақил ва сидқидилдан ақлий меҳнат қилишга, ўқув топшириқларини тўлиқ ва сифатли бажаришга,

³Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: “ИКАР”, 2009. – 448 с. С. 133.

⁴<https://ru.wikipedia.org/wiki>. Википедия. Свободная энциклопедия.

⁵Ўша асар.

⁶<https://ru.wikipedia.org/wiki>. Википедия. Свободная энциклопедия.

ўқув материални пухта ўзлаштиришга, ўртоқларига ҳамкор бўлиб, ўзаро ёрдам уюштиришга замин тайёрлайди.

Ҳамкорликда ўқитишда ўқувчиларга топшириқни ҳамкорликда бажариш учун кўрсатма берилишининг ўзи етарли эмас. Ўқувчилар том маънодаги ҳамкорликда ишлашлари, ҳар бир ўқувчи қўлга киритган муваффақиятидан қувониши, бир-бирига сидқидилдан ёрдам бериш ҳиссини туйиши учун қулай ижтимоий-психологик муҳит вужудга келтирилиши зарур. Мазкур технологияда ўқувчиларнинг билимларни ўзлаштириш сифатини аниқлашда уларни бир-бири билан эмас, балки ҳар бир ўқувчининг кундалик натижаси аввал қўлга киритилган натижаси билан таққосланади. Шунда ҳар бир ўқувчи ўзининг дарс давомида эришган натижаси ўз жамоасига фойда келтирилишини англаган ҳолда масъулиятни ҳис қилиб, кўпроқ изланишга, билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришга интилади.

Ўқув жараёнида ўзаро ҳамкорликка асосланган дўстона муҳитни вужудга келтириш шахсга йўналтирилган таълим жараёнини ташкил этиш нуқтаи назаридан ҳам муҳим аҳамиятга эга. Мактабдаги ўқув-билув жараёни ўқувчининг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш асосида ташкил қилиниши лозим. Ўқитувчи билан ўқувчи орасида ўзаро ҳамкорлик муҳити яратилаётганда барча ўқувчиларнинг имкониятлари ва эҳтиёжлари ҳисобга олиниши жуда муҳимдир. Бу жараёнда ўзаро тенглик муҳити ҳукмрон бўлади, ўқув жараёнида ўқувчиларнинг аксарият муаммоларини ечишга кўмаклашадиган таълим-тарбиявий муҳит ташкил этилади. Таълим-тарбия мактаб, ота-оналар, маҳалла ва ўқувчилар жамоаси ҳамкорлигида, демократик ва толерантлик тамойиллари асосида амалга оширилади. Бу жараёнда ўқувчилар оддий таълим олувчилар эмас, таълим-тарбия жараёнининг тенг ҳуқуқли, ҳамкорлик асосида жипслашган иштирокчилари бўлишларига эришилади. Синфдаги барча ўқувчига бир хил муомала ва муносабат, ҳамкорликдаги таълим, ўқувчи, ўқитувчи ва маъмурият орасида дўстона муносабат устуворлиги асосида сифатли таълим бериш жараёни вужудга келади. Ўқувчиларга нисбатан дўстона муносабат муҳити ўзаро адолатли муносабатлар замирида яратилади. Адолат бор жойда ҳақиқат, ҳақиқат бор жойда ўзаро ҳурмат муҳити ҳукм суради.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ўқитувчи ўқув-билув жараёнини ташкил этар экан, ҳар бир ўқувчининг бетақрор эканлиги, унинг таълим-тарбияси оилавий муҳитга, синфдаги мавқеига, устозларининг муносабатига, руҳий кечинмалари ва кайфиятига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлишини унутмаслиги лозим. Таълим муассасасидаги ҳар бир педагог ўқувчининг қалбидан чуқур жой ола билиши, уларнинг ҳурмат-эҳтиромига эришиши, ўқувчининг энг яқин кишиларидан бирига айланиши, қувонч ва ташвишига шерик бўлиши, муаммоли вазиятларда тўғри йўл кўрсата олиши зарур. Шунда таълим-тарбия олдига қўйилган мақсадга эришиш мумкин бўлади.

Ўқитувчи билан ўқувчилар орасидаги ўзаро ҳамкорлик муҳитини шакллантириш учун, аввало, қуйидагиларни амалга ошириш керак:

- ўқув жараёнида ижодкорлик муҳитини вужудга келтириш;
- ўқувчилар фаолиятини муайян тартиб асосида ташкил этиш;
- ўқувчилар орасида ўзаро дўстона муҳитни вужудга келтириш кабилар.

Ўзаро ҳамкорлик ва дўстона муҳитни вужудга келтириш учун ўқув-тарбия жараёнининг очиқ характер касб этиши ва ўзаро ахборотлар алмашинуви учун қулай бўлишини таъминлаш муҳимдир.

Таълим жараёнида ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш учун ўқувчиларда онгли фаолият кўрсатиш кўникмасини таркиб топтириш, уларни мустақил, ижодий фикрлашга ўргатиш алоҳида аҳамиятга эга.

Таълим жараёнида ўқувчиларнинг ҳамкорликка асосланган ижодий фаолиятини ташкил этиш учун ахборотлардан оқилона фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Билимларни моделлаштириш турли илмий йўналишларда турли мақсадларда амалга оширилади. Эксперт тизимлар назариясида бу методдан интеллектуал вазифаларни

компьютер воситасида ечишда фойдаланилади. Ўқув муҳитида ўқитувчи ҳам жисмоний, ҳам виртуал эксперт модел сифатида намоён бўлади. Педагогик амалиётда ўқувчиларнинг бор имкониятларини уларнинг ўзлари учун максимал даражада юзага чиқара билиш муҳим аҳамият касб этади. Яъни янги билимларни ўзлаштиришда бор имкониятдан самарали фойдалана билиш зарур. Жумладан:

- 1) ўқувчилар аниқ илмий, амалий муаммоларни ечишга жалб этилиши, бу жараёнда уларда муайян қизиқишлар ҳосил бўлиши;
- 2) мантикий-лингвистик моделдан топшириқларни ечиш воситаси ва уларнинг ечимларини текшириш усули сифатида фойдаланиш имконияти вужудга келиши;
- 3) қўлга киритилган натижалар аксарият ҳолларда электрон кўринишларда ифодаланиши лозимлиги.

Бунинг натижасида ўқувчиларда компьютердан маълум мақсадлар йўлида фойдаланишга оид дастлабки кўникмалар таркиб топади ва ҳар бир ўқувчида ўзи учун зарур бўлган ахборотлар базасини яратишга бўлган интилиш вужудга келади. Бу жараёнда улар биргаликда ҳаракат қила бошлайдилар, ҳар бир ўқувчи ўз билим захирасини синфдошлари эгаллаган билимлар ёрдамида бойитиш имкониятини қўлга киритади. Бунда уларга янги билимлар билан бойитилган ўқув материаллари яқиндан ёрдам беради. Ўқитувчи интеллектуал характердаги ўқув топшириқларидан кенгроқ фойдаланган ҳолда ҳамкорликка асосланган ўқув муҳитини вужудга келтириши лозим. Таълим-тарбия тизимига бундай ёдашувни татбиқ қилиш натижасида мактаб таълимида янги йўналиш вужудга келади.

Педагогик ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликка асосланган билимлар тўрт кўринишда намоён бўлади. Ҳамкорлик назарияси:

- 1) фундаментал илмий назарияларнинг вужудга келишига асос бўладиган, умумий илмий назариялар, дунёқарашлар, ғоялар, тамойиллар, тимсоллар, тасаввурлар тизимидан иборат парадигма;

- 2) номунтазамлик, очиқлик, ўтиш характердаги жараёнларнинг тенгсизлигига асосланган ғоя атрофида бирлашадиган муайян хусусий илмий қарашлар;

- 3) тизимларнинг ўз-ўзини ташкил этиш ёки ўтиш жараёнларига оид умумий илмий ёндашувлар;

- 4) илмда мавжуд бўлган ҳукмрон тафаккурга барҳам бериш, ўзгармас тушунчалар ва барқарор тафаккур, ўтиш характердаги далилий шакллар ва образлар, янгича дунёқараш⁷.

Таълим жараёнида ўқувчилар фаолиятини, дунёқарашини ҳар томонлама ўзгартириш тамоман янги илмий-педагогик асосларга таянишни тақозо қилмоқда. Умумий ўрта таълим олдида қўйилган мақсад, вазифа ва тамойилларни амалга ошириш нафақат таълим мазмунини ўзгартиришни талаб қилмоқда, балки унинг шакллари, методлари, ўқитувчи фаолиятини ҳам такомиллаштиришга бўлган эҳтиёж кучаймоқда.

Кичик гуруҳларда ҳамкорликда ўқитиш. Бу ёндашувда кичик гуруҳлар синфдаги ўқувчиларнинг сонидан келиб чиққан ҳолда тўрт, олти, саккиз ўқувчидан ташкил топади. Ўқитувчи аввал мавзунини тушунтиради, сўнгра ўқувчиларнинг мустақил ишлари ташкил этилади. Ўқувчиларга берилган ўқув топшириқлари ҳам шунча қисмга ажратилиб, ҳар бир ўқувчи топшириқнинг маълум қисmini бажаради. Топшириқ якунида ҳар қайси ўқувчи ўзи бажарган қисм юзасидан фикр юритиб, ўртоқларини ўқитади, сўнгра гуруҳ аъзолари томонидан топшириқ юзасидан умумий хулоса чиқарилади.

Ўқитувчи ҳар бир кичик гуруҳ ахборотини тинглайди ва билимларни назорат қилишнинг турфа усулларида фойдаланган ҳолда аниқлаб баҳолайди. Ўқувчиларнинг кичик гуруҳлардаги ўқув фаолияти ўйин (турнир, мусобақа) шаклида ҳам ташкил этилиши мумкин. Ўқитувчи ва ўқувчининг ҳамкорликдаги фаолиятига доир тадқиқотларда асосий

⁷<https://ru.wikipedia.org/wiki>. Википедия. Свободная энциклопедия.

эътибор ўзаро муносабатнинг ривожланишини ўрганишга қаратилади, ўқитишни гуруҳли ташкил қилиш жараёни баён қилинади.

Психолог А.В. Петровский жамоадаги шахслараро муносабатлар фаолиятдан келиб чиқишини ўрганиб, таълим жараёнидаги ўқитувчининг ўқувчилар билан ҳамкорлигини ташкил қилиш фақат уларни мулоқотга бўлган эҳтиёжини қондириш эмас, балки ўқув материаллини ўзлаштиришнинг ҳам воситаси эканлигини таъкидлайди⁸.

Ўзаро ҳамкорликнинг муҳим омили ва ўқувчиларнинг ўзаро муносабати хусусиятини белгиловчи асос ўқитувчи билан ўқувчи ҳамкорлигининг шаклларидир. Ҳамкорликдаги ўқув фаолияти ўқитувчи ва ўқувчи муносабатларининг ва биргаликдаги хатти-ҳаракатларининг алоҳида туридирки, у ўзлаштириш объектини, билим фаолиятининг барча қисмларини қайта қуришни таъминлайди.

Ҳамкорликдаги ўқув фаолиятининг мақсади ўзлаштириладиган фаолият ва биргаликдаги ҳаракатлар, муносабат ҳамда мулоқотнинг бошқариш механизмини яратишдир. Ҳамкорликдаги фаолиятнинг маҳсули ўқувчиларда илгари сурган янги ғоялар ва ўзлаштирилаётган фаолиятнинг моҳиятига боғлиқ мақсадлар ҳамда шерикликдаги шахс позициясини бошқариш истакларининг юзага келишидир.

Педагогика-психология фанида ҳамкорликнинг қуйидаги саккизта шакли мавжуд:

- 1) фаолиятга киришиш;
- 2) ўқитувчи билан ўқувчи ҳамкорликда бажарадиган муштарак ҳаракатлар;
- 3) ўқитувчи ҳаракатни бошлаб беради ва унга ўқувчини жалб этади;
- 4) таклид ҳаракатлари (ўқитувчидан ибрат олган ўқувчи ана шу намунаасосида ҳаракат қилади);
- 5) мадад ҳаракатлари (ўқитувчи ўқувчига оралиқ мақсадни ва унга эришиш усуллари танилашда ёрдам беради ҳамда охириги натижани назорат қилади);
- 6) ўз-ўзини бошқариш ҳаракатлари (ўқитувчи фақат умумий мақсадни кўрсатишда ва охириги натижани баҳолашда иштирок этади);
- 7) ўз-ўзини кўрсатувчи ҳаракатлар;
- 8) ўз-ўзини уюштирувчи ҳаракатлар⁹.

Ҳамкорлик фаолиятини такомил босқичига ўтиш жараёнида ўзаро таъсир ўтказиш ҳаракатини баҳолашдан ўз-ўзини баҳолаш даражасига кўтарилиши содир бўлади. Ушбу жараён ҳамкорлик динамикасида далолат берадиган энг муҳим омил вазифасини ўтайди.

Ҳамкорлик педагогикасини новатор-педагоглар педагогик жараён иштирокчилари (ўқитувчи ва ўқувчилар) ўртасида инсонпарварлик тамойилига асосланган ўзаро муносабатлари ташкил этишини таъкидлаб ўтадилар. Ҳамкорлик педагогикасининг концептуал қоидалари бир қатор психолог ва педагог олимларнинг қарашларида ифода этилган. Педагогик ҳамкорлик ғоялари бугунги кунда педагогик технологиялар мазмунига сингдирилган.

Адабий таълимда ўқитувчи ва ўқувчиларнинг биргаликдаги фаолиятини ташкил этишга қаратилган дарс намунаси сифатида ҳамкорларнинг ҳар иккаласига ҳам шоир сифатида яхши таниш бўлган М. Юсуфнинг шахсини кашф этиш машғулотини келтириш мумкин. Аёнки, инсон Муҳаммад Юсуфни ҳамкорларнинг ҳар иккаласи ҳам яхши билмайди. Бу дарс нафақат ўқувчи учун қизиқарли, балки ўқитувчининг ўзи учун ҳам маълум янгиликларни кашф этиш имконини беради. Уни билиш учун биргаликда шоир асарлари моҳиятига кириш тақозо этилади.

Муҳаммад Юсуф ижодидан намуналар умумий ўрта таълим мактабларининг 8-синфи учун яратилган “Адабиёт” дарслигида берилган бўлиб, дастурда уларни ўрганиш учун икки соат белгиланган. Дарсликда шоирнинг «Ватан», “Меҳр қолур”, “Юртим, адо бўлмас

⁸<https://ru.wikipedia.org/wiki>. Википедия. Свободная энциклопедия.

⁹Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: “ИКАР”, 2009. – 448 с. С. 134.

армонларинг бор” ва “Биз бахтли бўламиз” шеърлари ўрин олган¹⁰. Уларнинг дастурий талқини қуйидагича: *“Меҳр қолур” шеърида дунёдаги барча нарсалар ўткинчи, фақат инсонлар ўртасидаги меҳр-оқибат, муҳаббатгинаабдий эканлигининг самимият ва маҳорат билан қўйланиши. Муҳаммад Юсуф шеърларининг жозибадорлиги, ўйноқчилигини таъминлаб турган нозик лиризм, самимийлик ва мусиқийлик. “Юртим, адо бўлмас армонларинг бор” шеъри фидойи ва дардкаш фарзанднинг она юрт тарихига қўнжакчилиги поэтик ифодаси эканлиги. Шеърда тилга олинган сиймоларнинг юртимиз тарихидаги ўрни”. “Биз бахтли бўламиз” шеърида ошиқлик ва инсонга ҳос бўлган самимий туйғуларнинг тараннум этилиши. Туйғуларни ифодалашида шоир маҳорати. Инсонларга ҳос бўлган муҳаббат Яратганнинг буюк бир неъматини эканлиги ва унинг ҳар кимга ҳам тақдим этилавермаслиги. Шеърдаги бахтли бўлиш ҳисси ва бунга бўлган ишонч талқини”¹¹.*

Ҳар қандай адиб асарини ўрганишдан олдин ўқувчи унинг шахси ҳақида имкон қадар мукаммал маълумотга эга бўлиши мақсадга мувофиқдир. Шунда унинг ижодини тўлароқ англаш имконияти ортади. “Адабиёт” дасрикларидааввал адибнинг таржимаи ҳоли билан боғлиқ маълумотлар тақдим этилиши ҳам шундан. 8-синф дарслигида М. Юсуф ҳақида берилган ҳасби ҳол ҳам унинг ҳаётий фаолиятини очиб беришга қаратилган. Лекин бу билан ўқувчи унинг шахси ҳақида мукаммал маълумотга эга бўлолмайди. Дарсда ўқитувчи томонидан шоир шахси билан боғлиқ бир қатор қўшимча маълумотларнинг тақдим этилиши ўқувчига унинг асарларини тўлароқ англаш, чуқурроқ таҳлил қилиш имконини беради. Бундай қўшимча маълумотлар учун ўқитувчи «Кийик сўқмоқдаги йўловчи» китобига мурожаат қилиши ҳам мумкин¹². Миллий тарбияшуносликда: *“Миллатнинг улуғлари ўз шахси билан ўсиб келаётган авлод маънавияти шаклланиши ва ривожланишига ўз таъсирини кўрсатади”* деган қараш мавжуд. Ёш авлод улуғлар шахси кўмагида ўз-ўзини тарбиялаши учун уларнинг шахсига ҳос сифатларни билиши, улардан таъсирланиши, ҳайратланиши ва баҳра олиши керак.

Улуғлардаги ўқувчини ҳайратга солган, уни таъсирлантирган, ҳавасини уйғотган сифатлар унга аста-секинлик билан “юқа” бошлайди. Ҳайрат ва ҳавас таъсирида шоир ёки ёзувчи шахсидаги ўқувчи туйғуларини жунбушга келтирган фазилатлар ҳеч қандай ташқи зўриқишларсиз, панд-насихатларсиз ўқувчи шууридан, руҳиятидан жой ола бошлайди. Адибларнинг бундай фазилатларини ўқувчиларга очиб бериш адабиёт ўқитувчисининг вазифаси ҳисобланади.

Шоир Муҳаммад Юсуфнинг шахси ҳам, аввало, унинг асарларида ўз ифодасини топган. Ўқитувчи ҳар қандай муаллифнинг «мен»и билан боғлиқ сифатларни унинг ёзганларидан топа билиши, адабий таълим учун муҳим аҳамият касб этади. Ўз топилдиқларини ўқувчилари билан бўлишмай, уларни ўқувчиларнинг ўзлари кашф этишларига имкон яратиши унинг ўқитувчилик маҳорати намунасидир. Шу маънода, аввал шоирнинг шахси беркитилган асарларини кичик гуруҳлардаги ўқувчиларга тақсимлаб берилади:

Осойишта ўтмади бирор куним,
Талашиб, тортишиб толмадим.
“Оғирроқ бўл иним, сипороқ бўл иним...”
Мен ўз билганимдан қолмадим.

Қувроқ бўл дейишди, ёлғон ҳам керак,
Жиндек хушомад ҳам. Қулоқ солмадим.

¹⁰ Наралиева Ш., Корганбаева Н., Алиакбарова Ш., «Адабиёт», 8-синф ўқувчилар учун дарслик –Т.: “Жазушы”, 2018.

¹¹ Давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. Она тили. Адабиёт. Ўзбек тили. (5–9-синфлар). –Т.: 2017 йил.

¹² Қ.Йўлдош., Қ. Хусанбоева, М. Йўлдошева. Кийик сўқмоқдаги йўловчи. Монография. – Т.: ЎЗМЭ, 2014. 192 б.

Оқни оппоқ кўрдим, қорани қора,
Мен ўз билганимдан қолмадим.

Кўнглим сезар, энди бу ёғи аён,
Дўстларим... дўстларим, бахтли боламан:
Ё Тошкентда энг зўр шоир бўламан,
Ё уйимга кетиб, ариқ бўйида
Ялпизга суяниб ўлиб қоламан!

“Меҳрим қаттиқ бўлди...”

Ўқитуви ва ўқувчилар ҳамкорлигига асосланган бундай дарсларда кичик шериклар шоир шахсиятидаги фазилатларни тўлароқ ҳис қилишлари учун катта ёшли ҳамкор ўз қарашлари-ю ҳулосаларини ўқувчиларга уктириш йўлидан бормай, шоирнинг мисраларга тизилган ўзлигини қуйидаги шаклда савол-топшириқларгаайлантirmoғи талаб этилади: «Биринчи тўртликка эътибор қаратинг: ундан шоирнинг шахсига хос қандай сифатларни илғаш мумкин? “*Оғирроқ бўл иним, сипороқ бўл иним...*”, “*Қувроқ бўл, ёлгон ҳам керак. Жиндек хушомад ҳам*” деган гаплар кимга тегишли деб ўйлайсиз? Сиз бу фикрга қўшиласизми ёки йўқми? Нега? Нима деб ўйлайсиз, шоир “...ўз билганидан қолма” ганида нималар назарда тутилган? У тўғри қилганми, йўқми? Сизнинг назарингизда, унинг ўзи билганлари нималардан иборат бўлиши мумкин? Шеърдаги «*Оқни оппоқ кўрдим, қорани қора*» сатрларини қандай тушиниш мумкин? Бу, сизнингча фазилатми ёки иллатми? “*Кўнглим сезар, энди бу ёғи аён*” деганда шоир нима демоқчи деб ўйлайсиз? Шу мисралар замирида шоир шахсига хос бўлган қандай сифатларни илғадингиз? Ўзингизни у билан таққосланг. Айтинг-чи, Муҳаммад Юсуф ўзи айтмоқчи: “*Тошкентда энг зўр шоир*” бўлолдими, йўқми? Буни сиз нималарда кўрасиз?» ва ҳоказо. Бу савол-топшириқлар билан ишлаш жараёнида ўқитувчининг роли фақат йўналтириб туришдан иборат бўлади. Ҳақиқатларни болаларнинг ўзлари кашф этадилар. Шеърдаги муаллиф шахсини очиб берувчи жиҳатлар умумлаштирилиб алоҳида саналади ва ҳам хаттахтага, ҳам дафтарга ёзиб олинади.

Сўнгра қуйидаги икки мисрага ўтилади:

Шамолдек ел, сувдек тош,
Ҳеч кимсага букма бош...

“Ўғил бўлсанг...”

Ўғил болага шундай талаб қўя билишга руҳан ўғил бола бўлган одамгина қодир. Чин шоир илоҳий ҳолатга тушганда, фақат кўнглидаги рост туйғулар қоғозга тўкилади. Ўқитувчи аниқлашга уриниб кўрсин-чи, шериклари – ўғил болалар бу талабга қанчалик жавоб бериша оларкин? Уларнинг қўлларидан «шамолдек елиб, сувдек тошиб» яшаш келармикин? Улар бошқаларга бош эгмай яшашнинг нима эканлигини билишармикин? Ўзлари бунга қодирмикин? Бу сифатларнинг муаллифга қанчалик дахлдор эканлиги ҳақида ўйлаб кўришсин. Сатрларда ички “Мен”нинг дардлари ифодаланган:

Туғилдингми демак ён,
Шоҳ кўлида занглаган
Қилич бўлма ҳеч қачон.
Ундан кўра битта мард
Қул кўлида ханжар бўл!..
Ўғил бўлсанг ўжар бўл,
Қолган бари сафсата.
Эркинг учун, эл учун
Номусингга навкар бўл.

“Ўғил бўлсанг...”

Бу мисралар – шоир ўзлигининг ифодаси. Кичик гуруҳлардаги ҳамкорлар бу ҳақда ҳам биргалашиб ўйлаб кўрсинлар. Бундай гапларни одам шунчаки айтиши мумкин эмас.

Табиатан шундай характерга эга бўлган одамгина бу каби сифатларни илғайди, уларга ном топади ва сўз билан ифодалай билади. Ўқитувчи шерикларини ўйлашга йўналтираркан уларга қатор савол-топшириқлар билан мурожаат қилади. Айни замонда, бу савол-топшириқлар ҳақида ўзи ҳам ўйлаши, уларга ўзининг ҳам жавоби бўлиши шарт: “Ўғил бола”нинг сизга қўяётган талабига қандай қарайсиз? Талаб сизга маъқулми, йўқми? Нега? «Ўжар»лик, сизнингча фазилатми ёки иллатми? Фикрингизни асосланг. Шоирнинг «*Номусингга навкар бўл*» деган талабини қандай тушундингиз?» Бу сатрлар замиридан ҳам шоирга хос бўлган сифатлар ажратиб олиниб ёзиб қўйилади.

Муҳаммад Юсуфнинг илоҳий туйғу – муҳаббатга ҳам муносабати ўзгача: “*Севдингми, юз йил кут, Севмасанг унут!*”- дейди “Севги садоси” шеърида. Севиш ва муҳаббат ҳисси ҳақида аюҳаннос солиш, бизнинг йигитларимиздек жамоат транспортиёки боғлардаги ўриндикларга, кўча-кўйларда деворларга севгилисининг исмини ёзиб қўйиш ўғил боланинг иши эмас. Шоирнинг назарида хатто буни маъшуқага айтиш ҳам шарт эмас. Чунки унингча: “*Суймоқ бу – гулханда куймоқ азали*”. Маълумки, инсон, кўпинча, ўзида йўқ ҳиснинг нима эканлигини ҳам билмайди. Шоир ёзптимиз, демак бу тушунчаларнинг ҳаммасидан хабардор, ҳаммаси унинг ўзида у ёки бу даражада мавжуд. Ҳамкорлар сатрлардаги шоирнинг характериға хос бўлган катта ҳақиқатларни биргаликда топишлари ва ўқувчилар дафтарларига, ўқитувчи эса хаттахтага қайд этиб боришлари мақсадга мувофиқдир.

Мен беун севарман, мен жим севарман,
Қиёматгача шул сукутдадирман.

“Мен биттадурман”

Ўқитувчи бу мисралар билан ўқувчиларни таништириб, сўнг уларга: “Шу икки сатрга таянган холда шоир шахсига хос бўлган сифатларни очишга уриниб кўринг. Нима деб ўйлайсиз, Қиёматгача ичда сақланадиган муҳаббат кимга тегишли бўлиши мумкин? Бу мисралардан шоирга хос бўлган қандай феъл-атворни илғаш мумкин? Сизнингча, муҳаббатини ичда сақлашдан ошиққа нима наф?» сингари савол-топшириқларни бериши мумкин. Олинган натижалар яна қайд этиб борилади.

Мен ҳам ўша-ўшаман, нодон,
Гоҳ панд бериб, гоҳида панд еб.
Машҳур қил деб сўраб Худодан,
Тиламабман бахтли бўлай деб...

“Муддао”

Шоирлар, бир қараганда ҳамма қатори оддий одамдай, бир қараса, илоҳий яратикдай. Баъзан, жайронларга туғишган оға бўлишни, капалаклар билан ошно тутинишни, момоқаймоқларга жўраликни-ю, қизғалдоқларга химоячиликни истаб қолишади, гоҳ қарасангиз, оддий инсоний бахтга ташна. Ўқитувчи шерикларига юқоридаги мисралардан шоир шахсини қидиришга ундовчи савол билан мурожаат қилгани маъқул. Буюклик ва оддийликни ўқувчиларнинг ўзлари, ўз даражаларида фарқлаганлари дуруст.

Йўлинг кесиб ўтсам – ўзим хижолат
Узокдан бир сени кўрсам кифоят,
Бир нигоҳинг ўзи менга иноят,
Сени ҳеч ким севолмайди менингдек.

“Сувпарӣ”

Ўқувчилар юқоридаги мисраларга таяниб “*йўлини кесиб ўтиш*” тушунчаси ҳақида мулоҳаза юритсинлар. Бу қандай тушунча? У халқимизда қандай вазиятларда қўлланади? Шунга асосланган холда шоирнинг миллий қадриятларга муносабати ҳақида ўйлаб кўрсинлар. Ҳамкорларнинг каттаси жуда яхши билса керак, ўзбеклардааёл зоти эркакнинг олдидан кесиб ўтмаслик одати бор. Бу эркакка ҳурматсизлик саналади. Лекин бу одатнинг муҳаббатга қандай дахли бўлиши мумкин? Муҳаббат туйғусини ҳар ким ўзича тушунади. Ошиқнинг маъшуқасига ҳурмати шунчаларки, унинг олдиға чиқишга, у билан юзма-юз

бўлишга ички кудрати етмайди. Мободо, чиқа олган тақдирда ҳам хаяжон, хижолат куршовида қолади. Ўқувчилар ошиқ маъшуқасини шундай сева олишига ишонишармикин? Бугунги шеърхон ҳам шундоқ сева олармикин? Ўқувчи шулар ҳақида ўйлаб кўрсин, муносабат билдирсин.

Муҳаббат, эй гўзал изтироб,
Эй кўҳна дард, эй кўҳна туйғу.
Кўкрагимга кўлингни тираб,
Юрагимни тўкиб кўйдинг-ку.

“Муҳаббат”

Юқоридаги тўртликни ўкиб бергач, ўқитувчи ўқувчилар эътиборини шоирнинг сўз қўллашдаги, фикр ифодалашдаги маҳоратига қаратади. Муҳаббат аталмиш қадим туйғунинг шоир қалбига кириб келиши ифодаси тасвири ҳам ўқувчиларнинг назаридан четда қолмагани маъқул. Бу М.Юсуфнинг шеъриятдаги, шоир сифатидаги ўзига хос хусусиятидир.

Менинг кимлигимни билмайди ҳеч ким,
Мен бир ғалатиман, мен – алоҳида.
Кўзимнинг ёшини келади ичким,
Тилимни чайнагим келар гоҳида.
Менинг кимлигимни билмайди ҳеч ким,
Мен бир ғалатиман, мен – алоҳида.
Кийиклар қонини келади ичгим,
Чаёни чайнагим келар гоҳида.

“Сурат”

Шоирнинг алоҳидалигини ўқувчилар нималарда кўришдийкин? Шу ҳақда уларнинг фикрини сўраш лозим. Кўпчилик адабиётшунослар “асл туйғуларни сўз билан ифодалаб бўлмайди” дейишади. Шоирнинг шахси билан боғлиқ юқоридаги мисралар унинг ўзи ҳам ўзлигини тўлиқ англай олмаганидан далолатдир, балки. Бу ўзни англаш – Аллоҳни англашдир деган ғоя билан боғлиқмикин? Ўқувчи шулар ҳақида ҳам ўйлаб кўрсин. «Кийиклар қонини келади ичгим, Чаёни чайнагим келар гоҳида» сатрлари замирида қандай ҳақиқат яширинган бўлиши мумкин? Улар шоир характеридаги қандай сифатлардан далолат бераётир деб ўйлайсиз? Кичик ҳамкорлар шулар ҳақида ўйга толаркан, муаллифни ўзининг даражасида тушунишга ҳаракат қилади, шоир ёрдамида ўз шахсини англашга, аниқлашга интилади. Бу шоирнинг ҳам, ўқитувчининг ҳам, адабий таълимнинг ҳам катта ютуғидир.

Осмон чўкиб қолди бу оқшом,
Юлдуз бўлиб ёғилди бир сас.
Бир маҳалла нигоҳни кўрдим:
Яшаш керак, севиш шарт эмас.

Ёқа ушлаб қолсин кўрганлар,
Оловларга отгум уни, бас.
Ёниб кетсин чарсиллаб қалбим,
Севиш керак... Яшаш шарт эмас!
“Осмон чўкиб қолди бу оқшом...”

«Юқоридаги мисраларда шоирнинг алоҳидалиги қайси мисраларда ўз аксини топган? Ўқувчи “бир маҳалла нигоҳ”нинг фикрига қўшиладими ёки шоирнинг гапигами? Нега? Шоир: “Оловларга отгум уни, бас” деганда нимани назарда тутаётир деб ўйлайсиз? «Севиш керак... Яшаш шарт эмас»ни ҳамкорлар биргаликда таҳлилга тортишлари керак. Инсон учун, айниқса, шоир учун нималар муҳим эканини топиш керак. Шу муҳимлар шоирнинг шахсини белгилайди.

8-синф тарбияланувчилари савоб ва гуноҳ каби тушунчаларни яхши фарқлайдилар.

М. Юсуфнинг назаридаги гуноҳларга эътибор қилишсин. «Улар “*соғинмай яшаи*” ва “*ҳиринглаб шеър ўқиши*”ни қандай тушунишаркин? Кичик ҳамкорлар ҳам бу ҳисларни гуноҳ ҳисоблашадими ёки бу улар учун ноаниқ, тушунарсиз туйғуми? Ўзи шеър қандай ўқилади?» Агар тушунишолмаётган бўлишса, шоир билан ўзлари ораларидаги масофани чамалаб кўришсин. Шу тариқа шахсиятларини ўрганишади.

Тунлари чароғон шундай шаҳарда,
Ҳеч кимга кўнглимни ёра олмайман.
Мен сиз айтгандайин ҳаммани севдим,
Ҳаммага ишондим, мана оқибат...

“Онамга хат”

Юқоридаги мисралар ўқиб бўлингач, ўқувчиларга қуйидаги саволлар билан мурожаат қилган маъқул: «Шоир ёзганидек онасининг гапига кириб ҳаммани яхши кўргани, ҳаммага яхшилик қилгани, ҳаммага ишонгани қандай оқибатларга олиб келди деб ўйлайсиз? Бу яхшими, ёмонми? Нега? Онанинг боласига ўргатганлари тўғрими ёки нотўғри? Бундай фазилатларнинг рағбатини шоир кимдан олиши мумкин деб ўйлайсиз? Сиз қандайсиз?» Сатрлар замиридан муаллифга хос фазилатлар ҳамкорларнинг биргаликдаги изланишлари асносида топилиб қайд этиб қўйилади.

“Оқибат” шеърдан олинган қуйидаги мисралар ҳам тарбияланувчиларга ўқиб эшиттирилади. Одамлар орасида оқибат йўқолиб бораётганидан ёзғирган шоир:

Бўлди. Шеърим тамом. Ахир сиз чидаб
Юрибсиз-ку, нима қипти мен юрсам.
Томоғимда жоним турибди йиғлаб,
Жондан айриламанд энди гапирсам!..

дейди. Одамлар орасидаги меҳр-мурувват, муҳаббат, оқибат сингари фазилатларнинг йўқолиб бораётганидан шоир шунчалар қийналган, миллатга хос бўлган бу иллатлар уни руҳан адо қияпти. «У айтмоқчи, биз, ҳеч нарсани билмагандай чидаб юрибмиз. Нега? Бунинг сабаблари нимада? Нега шоир чидай олмаяпти? Бу унинг шахсидаги қандай сифатдан далолат беради? “*Томоғимда жоним турибди йиғлаб*”ни қандай тушуниш мумкин, сизнингча?» каби саволлар ўқувчилар орасига ташланса, улар бу ҳақда ўйлаб кўрсалар, руҳиятларида шахслик сифатлари шаклланишида фойдадан ҳоли бўлмас.

Шоир бир шеърда ёзади: “*Мен ёруғ дунёда кўнглим қулиман...*” «Хўш, ўқувчилар буни қандай тушунишади? Инсон ақлининг, манфаатларнинг етовида юргани маъқулми ёки кўнгилнинг бошқарувига бўйсунгани тузукми? Қай ҳолатда яшаш маъқул бўлади? Нега? Кўнглига қул бўлган шоир уларга ёқяптимикин ёки йўқ? Сабаби нимада?» шулар устида биргаликда фикрлашган ҳамкорлар айна замонда ўзларини ҳам тафтиш қилиб борадилар. Бу нафақат ўқувчилар, балки ўқитувчининг ўзини ҳам жиддий ўйга толдириши аниқ.

Бўлди. Шеър ёзмайман. Мен энди одам
Оддий одам бўлиб яшай бошлайман.
Кўнглимга ачиниб агар ёзсам ҳам,
Тунда ёзиб, тонгда ўтга ташлайман!

“Иқрор”

Юқоридаги мисраларни ўқувчилар шарҳлашга уриниб кўришсин.

«М. Юсуф фақат шеър ёзгани учун оддий одамлардан фарқ қиладими ёки бунинг бошқа асоси борми? Шеър ёзадиган ҳамма одамлар “мураккаб”ми? «*Кўнглига ачиниб ёз*»ишни қандай тушунарсиз? Бу тушунчанинг моҳиятида қандай фикр мавжуд, сизнингча?» ва ҳк.

Хулоса

Ўзаро ҳамкорликнинг муҳим омили ва ўқувчиларнинг ўзаро муносабати хусусиятини белгиловчи асос ўқитувчи билан ўқувчи ҳамкорлигининг шакллариidir. Ҳамкорликдаги ўқув фаолияти ўқитувчи ва ўқувчи муносабатларининг ва биргаликдаги хатти-

харакатларининг алоҳида туридирки, у ўзлаштириш объектини, билим фаолиятининг барча қисмларини қайта қуришни таъминлайди.

Ҳамкорликдаги ўқув фаолиятининг мақсади ўзлаштириладиган фаолият ва биргаликдаги ҳаракатлар, муносабат ҳамда мулоқотнинг бошқариш механизмини яратишдир. Ҳамкорликдаги фаолиятнинг маҳсули ўқувчиларда илгари сурган янги ғоялар ва ўзлаштириладиган фаолиятнинг моҳиятига боғлиқ мақсадлар ҳамда шерикликдаги шахс позициясини бошқариш истакларининг юзага келишидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: “ИКАР”, 2009. – 448 с. С. 247.
2. <https://ru.wikipedia.org/wiki>. Википедия. Свободная энциклопедия.
3. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: “ИКАР”, 2009. – 448 с. С. 133.
4. <https://ru.wikipedia.org/wiki>. Википедия. Свободная энциклопедия.

УДК:37.013.2

ГРИНТИ:14.35.07

ӘДЕБИ БІЛІМ БЕРУДЕГІ КОЛЛАБОРАТИВТІК ОҚУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ

Наралиева Шахло Джамаловна,

педагогика ғылымдарының философия докторы (PhD)

Қазақстан Республикасы, Жұмабек Тәшенев атындағы университет

Академиялық ұтқырлық бөлімінің басшысы

naraliev_s@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5064-2605>

Аңдатпа. Бұл мақалада педагогикалық ынтымақтастық білім беру субъектілерінің іс-әрекетінің бірте-бірте тәсілі, педагогикалық ынтымақтастық процесінде мұғалім мен оқушының үйлесімді іс-әрекеті, педагогикалық ынтымақтастықтың пайда болуы үшін педагогикалық процесте мұғалім мен оқушының өзара байланысы, пәндердің деңгейін көтеру туралы сөз барады. Өйткені, оқу-тәрбие процесінің жеке бағдарының негізінде субъектілер арасындағы ынтымақтастық жатыр. Оқу үдерісіндегі ынтымақтастық субъектілерге жаңа ақпаратты бірге меңгеруге және оны өз іс-әрекетінде шығармашылықпен қолдануға көмектеседі.

Көп жылдар бойы білім беру жүйесінде тоқырауға жол берілгені белгілі. Ұстаздық кештің біркелкі болуы студентті тілалғыш тыңдаушыға айналдырды. Мұғалімнің оқушы іс-әрекетін басқаруы оқу-тәрбие процесін жүйеге, үлгіге айналдырды. Оқушы мен мұғалімнің қарым-қатынасына мұндай көзқарас білім берудің жаңарған мақсатына жауап бере алмайтыны енді белгілі болды.

Жоғарыда айтылғандай, мақалада педагогикалық ынтымақтастық күрделі дидактикалық-шығармашылық мәселелерді шешу тәсілі ретінде, ал педагогикалық тәжірибеде оқу-танымдық міндеттерді шешу тәсілі ретінде қолданылады және бұл әдіс оқушының меңгеруі көзделеді, материалға шығармашылықпен қарау мүмкіндігін кеңейту мәселелері, егер олар оқу процесінде өз уақытында және орнында қолданылса, оқушының ізденімпаздығы жүйелі түрде дамып баруы туралы мәселелер зерттеледі.

Түйін сөздер: педагогикалық ынтымақтастық, мұғалім, оқушы, белсенділік, ұжым, оқу-танымдық проблемалар.

УДК:37.013.2
ГРИНТИ:14.35.07

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ СОВМЕСТНОГО ОБУЧЕНИЯ В ЛИТЕРАТУРНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Наралиева Шахло Джамаловна,
Доктор философии педагогических наук (PhD)
Республика Казахстан, университета Жумабека Ташенева,
руководитель отдела академической мобильности
naralieuva_s@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5064-2605>

Аннотация. В данной статье рассматривается педагогическое сотрудничество, как постепенный способ деятельности субъектов учебного процесса, гармоничная деятельность педагога и ученика в процессе педагогического сотрудничества, так педагог и ученик взаимосвязаны в педагогическом процессе для возникновения педагогического сотрудничества. Ведь сотрудничество между субъектами лежит в основе индивидуальной направленности образовательного процесса. Сотрудничество в образовательном процессе помогает испытуемым вместе усваивать новую информацию и творчески применять ее в своей деятельности.

Известно, что в системе образования на протяжении многих лет допускался застой. Однообразие учебного процесса превратило обучающегося в послушного слушателя. Управление учителем деятельностью учащихся придало образовательному процессу системность и закономерность. Теперь стало ясно, что такой подход к отношениям между учениками и учителями не может соответствовать обновленной цели образования.

Как уже говорилось выше, педагогическое сотрудничество предполагает решение сложных дидактически-творческих задач, в педагогической практике используется как способ решения задач обучения, вопросы о том, насколько этот метод расширяет возможности творческого подхода к учебному материалу, предназначенному для усвоения студентом, и если его использовать вовремя и в месте в ходе учебного процесса, способность к поиску будет развиваться регулярно.

Ключевые слова: педагогическое сотрудничество, педагог, ученик, деятельность, коллектив, учебно-познавательные проблемы.

УДК:37.013.2
ГРИНТИ:14.35.07

USING COLLABORATION TECHNOLOGY IN LITERARY EDUCATION

Naralieuva Shakhlo Dzhamalovna,
Doctor of Philosophy of Pedagogical Sciences (PhD)
Republic of Kazakhstan, Zhumabek Tashenev University,
Head of Academic Mobility Department
naralieuva_s@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5064-2605>

Abstract

This article examines pedagogical cooperation as a gradual way of activity of educational subjects, harmonious activity of the teacher and student in the process of pedagogical cooperation, the teacher and student are interconnected in the pedagogical process for the emergence of pedagogical cooperation. After all, cooperation between subjects underlies the individual focus of

the educational process. Cooperation in the educational process helps subjects to learn new information together and creatively apply it in their activities.

It is known that the education system has been stagnating for many years. The monotony of the school evening has turned the student into an obedient listener. The teacher's management of the students' activities has given the educational process a systematic and regular character. Now it has become clear that such an approach to the relationship between students and teachers cannot correspond to the updated goal of education.

As mentioned above, pedagogical cooperation involves solving complex didactic and creative problems, in pedagogical practice it is used as a way to solve learning problems, questions about how much this method expands the possibilities of a creative approach to the educational material intended for assimilation by the student, and if it is used on time and in place during the educational process, the ability to search will develop regularly.

Key words: pedagogical cooperation, teacher, student, activity, team, educational and cognitive problems.

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Оралбекова А.К. – PhD, қауымдастырылған профессор м.а.,

Ж.А.Ташенев атындағы университет, Шымкент, Қазақстан, e-mail: ali.ya84@mail.ru

ali.ya84@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7724-1345>,

Scopus Author ID: 57908446600,

Баянбаева Жадыра Амангелдіқызы

филология ғылымдарының кандидаты, филология факультеті деканының ғылыми-инновациялық жұмыс және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі орынбасары,

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, 050040 Алматы,

Әл-Фараби 71.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1710-0791>

E-mail: baranbaevazhadra@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада инклюзивті білім беру жүйесінің теориялық және практикалық аспектілері жан-жақты талданады. Инклюзивті білім берудің мәні, оның педагогикалық, әлеуметтік және құқықтық негіздері зерттеліп, инклюзивті білім беруді енгізудің ерекшеліктері мен оны жүзеге асыру әдістері қарастырылады. Эксперименттік зерттеулер нәтижелері де ұсынылып, алынған мәліметтер математикалық-статистикалық әдістермен талданады.

Кілт сөздер: психология, жеке тұлға, әдістер, теориялар, инклюзия

Кіріспе

Қазіргі кезде инклюзивті білім беру әлемнің көптеген елдерінде білім беру саясатының маңызды бөлігіне айналды. Инклюзивті білім беру - барлық балалардың, соның ішінде ерекше білім беруді қажет ететін оқушылардың тең мүмкіндіктермен білім алуын қамтамасыз етуге бағытталған процесс. Бұл жүйе қоғамдағы әрбір баланың білім алу құқығын қамтамасыз етуді көздейді.

Инклюзивті білім беру идеясы әрбір баланың мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне сәйкес білім алуына жағдай жасауды көздейді. Бұл процесс барлық балаларды, оның ішінде ерекше білім беруді қажет ететін оқушыларды, бірдей оқу ортасында білім алуға мүмкіндік беру арқылы олардың әлеуетін жүзеге асыруға бағытталған.

Инклюзивті білім берудің теориялық тұғырлары білім беру саласындағы түрлі педагогикалық, психологиялық және әлеуметтік теорияларға негізделеді. Негізінен, төмендегі теориялар маңызды рөл атқарады:

1. Гуманистік теориялар: Жеке тұлғаны дамытуға бағытталған бұл теориялар баланың қажеттіліктерін қанағаттандыруға және оның жеке ерекшеліктерін ескеруге басымдық береді. Карл Роджерс пен Абрахам Маслоу теориялары инклюзивті білім берудің негізінде жатыр. Бұл теориялар оқушының өз мүмкіндіктерін толық жүзеге асыруға ұмтылысын қолдауға бағытталған.

2. Әлеуметтік әділеттілік теориясы: Бұл теория бойынша әрбір балаға тең мүмкіндіктер берілуі керек, ал білім беру жүйесі барлық балаларды, соның ішінде ерекше қажеттіліктері бар балаларды да қамтуы тиіс. Джон Роулздың "Әділеттілік теориясы" және Нэнси Фрейзердің әлеуметтік теңдік туралы көзқарастары осы тұжырымдаманың негізін құрайды.

3. Педагогикалық инклюзия теориясы: Бұл теория инклюзивті білім беру процесін ұйымдастырудың педагогикалық аспектілеріне бағытталған. Ол оқушылардың білім алу мүмкіндіктерін кеңейту, олардың әр түрлі қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында оқыту әдістерін бейімдеуді көздейді.

4. Көпмәдениеттілік теориясы: Бұл теория қоғамдағы мәдени әртүрлілікті мойындау және қолдауға бағытталған. Инклюзивті білім беру барлық балалардың мәдени ерекшеліктерін ескеріп, олардың білім алу процесіне белсенді қатысуын қамтамасыз етуі тиіс.

5. Конструктивизм теориясы: Джон Дьюи және Лев Выготский еңбектеріне негізделген бұл теория білім алуды белсенді, өз бетінше білім игеру процесі ретінде қарастырады. Инклюзивті білім беруде конструктивизм теориясы оқушылардың өз білімін құруға қатысуын қолдайды.

Инклюзивті білім берудің теориялық негіздері осы теориялармен байланысты болып, оларды практикада жүзеге асыру білім беру процесінің тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Зерттеудің өзектілігі инклюзивті білім беруді ұйымдастыруда осы теориялық тұғырларды қолданудың маңыздылығымен анықталады.

Қазіргі кезде инклюзивті білім беру әлемнің көптеген елдерінде білім беру саясатының маңызды бөлігіне айналды. Инклюзивті білім беру - барлық балалардың, соның ішінде ерекше білім беруді қажет ететін оқушылардың тең мүмкіндіктермен білім алуын қамтамасыз етуге бағытталған процесс. Бұл жүйе қоғамдағы әрбір баланың білім алу құқығын қамтамасыз етуді көздейді.

Инклюзивті білім беру идеясы әрбір баланың мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне сәйкес білім алуына жағдай жасауды көздейді. Бұл процесс барлық балаларды, оның ішінде ерекше білім беруді қажет ететін оқушыларды, бірдей оқу ортасында білім алуға мүмкіндік беру арқылы олардың әлеуетін жүзеге асыруға бағытталған.

Зерттеу мақсаты

Бұл зерттеудің негізгі мақсаты — инклюзивті білім беру жүйесінің тиімділігін арттырудың жолдарын анықтау және оны жүзеге асыру әдістерін ұсыну. Осы мақсатты орындау үшін келесі міндеттер қойылды:

- Инклюзивті білім берудің теориялық негіздерін талдау;
- Инклюзивті білім беру жүйесінің қазіргі жағдайын зерттеу;
- Инклюзивті білім беруді жүзеге асырудың тиімді әдістерін анықтау;
- Инклюзивті білім беру процесінің нәтижелерін бағалау;
- Инклюзивті білім беру саласында кездесетін мәселелерді шешу жолдарын ұсыну.

Зерттеу әдістері

Бұл зерттеуде теориялық және эмпирикалық әдістер қатар қолданылды. Теориялық әдістерге әдебиеттерді талдау, салыстыру, синтез және жалпылау жатады. Эмпирикалық

әдістерге сауалнама жүргізу, бақылау, сұхбат және эксперимент жатады. Зерттеу барысында статистикалық деректер жинақталып, олар математикалық әдістермен өңделді.

Теориялық әдістер:

1. Әдебиеттерді талдау: Инклюзивті білім беру бойынша түрлі ғылыми мақалаларды, монографияларды, диссертацияларды зерттеу. Бұл әдіс инклюзивті білім беру теориялары мен тұжырымдамаларын түсінуге көмектеседі.

2. Нормативтік-құқықтық құжаттарды талдау: Қазақстан Республикасының "Білім туралы" Заңы, "Инклюзивті білім беру туралы" мемлекеттік бағдарламасы және халықаралық ұйымдардың (UNESCO, UNICEF) құжаттарын зерттеу.

3. Салыстырмалы талдау: Инклюзивті білім беруді әр түрлі елдерде жүзеге асыру тәжірибелерін салыстыра отырып, олардың артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтау.

Эмпирикалық әдістер:

1. Сауалнама жүргізу: Мұғалімдер, ата-аналар және оқушылар арасында сауалнама өткізу арқылы инклюзивті білім беру мәселелері бойынша пікірлер мен көзқарастар жинау.

2. Бақылау: Мектептерде инклюзивті білім беру процесінің қалай ұйымдастырылып жатқанын бақылау. Бақылау барысында арнайы күнделіктер жүргізілді.

3. Сұхбат: Педагогтар мен ата-аналармен сұхбат өткізу арқылы олардың инклюзивті білім беруге қатысты тәжірибелері мен ойларын анықтау.

4. Эксперимент: Инклюзивті білім беру әдістерін қолдану арқылы оқыту процесін ұйымдастыру және оның тиімділігін бағалау.

Математикалық-статистикалық әдістер:

1. Дисперсиялық талдау (ANOVA): Эксперименттік және бақылау топтарының нәтижелерін салыстыру үшін қолданылды. Бұл әдіс топтар арасындағы айырмашылықтарды анықтауға көмектесті.

2. Корреляциялық талдау: Инклюзивті білім беру процесінің әртүрлі компоненттері арасындағы байланыстарды анықтау үшін қолданылды.

3. t-критерий: Эксперименттік және бақылау топтарының орташа мәндерін салыстыру үшін қолданылды. Бұл әдіс зерттеудің сенімділігін арттыруға мүмкіндік берді.

Бұл әдістердің барлығы зерттеудің негізгі мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес кешенді түрде қолданылды. Әдістерді қолдану нәтижесінде инклюзивті білім беру жүйесінің тиімділігін анықтауға мүмкіндік беретін нақты нәтижелер алынды.

Бұл зерттеуде теориялық және эмпирикалық әдістер қатар қолданылды. Теориялық әдістерге әдебиеттерді талдау, салыстыру, синтез және жалпылау жатады. Эмпирикалық әдістерге сауалнама жүргізу, бақылау, сұхбат және эксперимент жатады. Зерттеу барысында статистикалық деректер жинақталып, олар математикалық әдістермен өңделді.

Сонымен қатар, дисперсиялық талдау (ANOVA), корреляциялық талдау және t-критерий әдістері қолданылды. Бұл әдістер зерттеу нәтижелерінің статистикалық маңыздылығын анықтау үшін пайдаланылды.

Эксперимент

Эксперименттік зерттеу барысында инклюзивті білім беру жүйесінің тиімділігін арттыруға бағытталған әдістемелер қолданылды. Экспериментке жалпы білім беру мектептерінің оқушылары, мұғалімдер және ата-аналар қатысты. Эксперименттік топтар мен бақылау топтары құрылып, олардың нәтижелері салыстырылды.

Эксперименттің негізгі кезеңдері:

1. Дайындық кезеңі: Инклюзивті білім беру процесінің ерекшеліктерін зерттеу мақсатында мектептерде алдын ала бақылау жүргізілді. Бұл кезеңде оқушылардың оқу деңгейлері, мұғалімдердің тәжірибесі және ата-аналардың инклюзивті білім беру туралы көзқарастары зерттелді.

2. Жоспарлау кезеңі: Эксперименттік топтар мен бақылау топтарын анықтау, зерттеу жоспарын құру. Экспериментке қатысқан оқушылар 2 топқа бөлінді: эксперименттік топ

және бақылау тобы. Әр топта 30 оқушыдан болды. Эксперименттік топта инклюзивті білім беру әдістері қолданылды, ал бақылау тобында дәстүрлі оқыту әдістері қолданылды.

3. Экспериментті өткізу: Инклюзивті білім беру әдістерін қолданып оқыту процесін ұйымдастыру. Эксперименттік топта оқыту келесі әдістерді қолдана отырып жүргізілді:

- o Дифференциалды оқыту;
- o Бейімделген тапсырмалар әзірлеу;
- o Топтық жұмыс ұйымдастыру;
- o Жеке оқыту жоспарларын құру.

4. Нәтижелерді талдау: Жиналған мәліметтерді математикалық-статистикалық әдістермен өңдеу. Бұл кезеңде:

o Дисперсиялық талдау (ANOVA): Эксперименттік және бақылау топтарының оқу нәтижелері арасындағы айырмашылықтарды анықтау үшін қолданылды. Нәтижелер көрсеткендей, эксперименттік топтың оқу нәтижелері бақылау тобымен салыстырғанда айтарлықтай жақсарды.

o Корреляциялық талдау: Инклюзивті білім беру әдістері мен оқушылардың оқу жетістіктері арасындағы байланыстарды анықтау үшін қолданылды. Корреляциялық коэффициент оң нәтиже көрсетті, яғни инклюзивті әдістерді қолдану оқушылардың оқу жетістіктерін жақсартуға ықпал етеді.

o t-критерий: Эксперименттік және бақылау топтарының орташа мәндерін салыстыру үшін қолданылды. Статистикалық маңыздылық деңгейі 0.05 деңгейінде болды, бұл эксперимент нәтижелерінің сенімділігін дәлелдеді.

Жалпы қорытынды: Эксперименттік зерттеудің нәтижелері көрсеткендей, инклюзивті білім беру әдістерін қолдану оқушылардың оқу нәтижелеріне оң әсер етеді. Эксперименттік топтың оқушыларының білім деңгейі бақылау тобымен салыстырғанда жоғары болғаны анықталды. Бұл инклюзивті білім беру әдістерінің тиімділігін дәлелдейді.

Эксперименттік зерттеу барысында инклюзивті білім беру жүйесінің тиімділігін арттыруға бағытталған әдістемелер қолданылды. Экспериментке жалпы білім беру мектептерінің оқушылары, мұғалімдер және ата-аналар қатысты. Эксперименттік топтар мен бақылау топтары құрылып, олардың нәтижелері салыстырылды.

Эксперименттің негізгі кезеңдері:

1. Дайындық кезеңі: Инклюзивті білім беру процесінің ерекшеліктерін зерттеу мақсатында мектептерде алдын ала бақылау жүргізілді.

2. Жоспарлау кезеңі: Эксперименттік топтар мен бақылау топтарын анықтау, зерттеу жоспарын құру.

3. Экспериментті өткізу: Инклюзивті білім беру әдістерін қолданып оқыту процесін ұйымдастыру.

4. Нәтижелерді талдау: Жиналған мәліметтерді математикалық-статистикалық әдістермен өңдеу және талдау.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, инклюзивті білім беру жүйесінің тиімділігін арттыру үшін кешенді және жүйелі тәсілдерді қолдану қажет. Инклюзивті білім беру процесін ұйымдастыруда педагогикалық, әлеуметтік және құқықтық негіздерді ескеру маңызды. Бұл зерттеудің қорытындылары инклюзивті білім беруді тиімді жүзеге асыру үшін мынадай ұсыныстарды қамтиды:

1. Педагогтардың кәсіби құзыреттілігін арттыру: Инклюзивті білім беру процесін жүзеге асыру үшін педагогтарды арнайы оқыту бағдарламалары арқылы даярлау қажет. Бұл курстарда дифференциалды оқыту, бейімделген тапсырмалар құрастыру және ерекше білім беруді қажет ететін балалармен жұмыс істеу тәсілдері оқытылуы тиіс.

2. Оқыту бағдарламаларын бейімдеу: Инклюзивті білім беруді тиімді ұйымдастыру үшін оқыту бағдарламаларын икемді ету қажет. Бұл оқушылардың жеке ерекшеліктеріне сәйкес білім алуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

3. Мектептердің материалдық-техникалық базасын жетілдіру: Инклюзивті білім беру процесін тиімді ұйымдастыру үшін оқу орындарының материалдық-техникалық жағдайын жақсарту қажет. Бұл арнайы оқу құралдары, құрылғылар мен технологияларды қамтиды.

4. Ата-аналармен ынтымақтастық орнату: Инклюзивті білім беру процесінде ата-аналармен тығыз байланыс орнату маңызды. Ата-аналармен ынтымақтастық олардың балаға деген қолдауын күшейтуге көмектеседі.

5. Әлеуметтік интеграцияны қамтамасыз ету: Инклюзивті білім беру тек академиялық білім берумен шектелмей, оқушылардың әлеуметтік ортаға бейімделуін де қамтуы тиіс. Бұл олардың құрдастарымен тең дәрежеде қарым-қатынас орнатуына, қоғамға толыққанды интеграциялануына мүмкіндік береді.

6. Математикалық-статистикалық әдістерді қолдану: Эксперимент нәтижелерін бағалау барысында қолданылған статистикалық әдістер (дисперсиялық талдау, корреляциялық талдау, t-критерий) инклюзивті білім берудің тиімділігін сандық түрде дәлелдеуге мүмкіндік береді. Бұл әдістерді қолдану арқылы зерттеу нәтижелерінің сенімділігі мен нақтылығы қамтамасыз етілді.

Жалпы алғанда, инклюзивті білім беру жүйесін жетілдіру үшін педагогикалық әдістемелерді үнемі жаңартып, оқыту процесін жеке қажеттіліктерге бейімдеу маңызды. Инклюзивті білім беруді толыққанды жүзеге асыру қоғамның барлық мүшелеріне тең мүмкіндіктер беру арқылы әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуге бағытталған маңызды қадам болып табылады.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, инклюзивті білім беру жүйесінің тиімділігін арттыру үшін оқыту процесін жеке қажеттіліктерге бейімдеу, педагогтардың кәсіби құзыреттілігін арттыру және оқу материалдарын бейімдеу маңызды болып табылады. Инклюзивті білім беру жүйесін жетілдіру үшін педагогикалық әдістемелерді үнемі жаңартып, оқыту процесін жеке қажеттіліктерге бейімдеу қажет. Инклюзивті білім беруді толыққанды жүзеге асыру қоғамның барлық мүшелеріне тең мүмкіндіктер беру арқылы әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуге бағытталған маңызды қадам болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. UNESCO. (2020). "Inclusive Education: Issues and Challenges." Париж: UNESCO Publishing.
2. Қазақстан Республикасының "Білім туралы" Заңы. (2007). Қазақстан Республикасының Заңдары. Сілтеме
3. Қазақстан Республикасындағы білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. (2019). Сілтеме
4. Айтқалиева, Г. (2019). "Инклюзивті білім беруді дамыту жолдары." Алматы: ЖШС "Білім баспасы".
5. Баранов, И. А. (2021). "Инклюзивті білім беру: теория және тәжірибе." Мәскеу: Просвещение.
6. Booth, T., & Ainscow, M. (2002). "Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools." Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education. Сілтеме
7. Florian, L. (Ed.). (2007). "The SAGE Handbook of Special Education." London: SAGE Publications.
8. Slee, R. (2011). "The Irregular School: Exclusion, Schooling and Inclusive Education." London: Routledge.
9. Фореввер, Д., & Гриффин, С. (2014). "Инклюзивті білім беру: теориясы мен практикасы." Нью-Йорк: Springer.
10. Адамс, М., Белл, Л. А., & Гриффин, П. (2007). "Түрлілікке бағытталған педагогика." Лондон: Routledge.
11. Караев, Ж. (2020). "Инклюзивті білім беруді жүзеге асыру жолдары." Алматы: Қазақ университеті.

12. UNESCO. (2020). "Inclusive Education: Issues and Challenges." Париж: UNESCO Publishing.
13. Қазақстан Республикасының "Білім туралы" Заңы.
14. Қазақстан Республикасының "Инклюзивті білім беру туралы" мемлекеттік бағдарламасы.
15. Айтқалиева, Г. (2019). "Инклюзивті білім беруді дамыту жолдары." Алматы: ЖШС "Білім баспасы".
16. Баранов, И. А. (2021). "Инклюзивті білім беру: теория және тәжірибе." Мәскеу: Просвещение.

ПРОБЛЕМЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Алия Оралбекова – Phd, Директор департамента по академическим вопросам, Университет имени Ж.А.Ташенева, г. Шымкент, Казахстан, ali.ya84@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7724-1345>, Scopus Author ID: 57908446600,

Баянбаева Жадыра Амангельдиевна

кандидат филологических наук, заместитель декана филологического факультета по научно-инновационной работе и международному сотрудничеству, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Казахстан, 050040 Алматы, Аль-Фараби 71.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1710-0791>

E-mail: bayanbaevazhadra@mail.ru

Аннотация. В данной статье всесторонне проанализированы теоретические и практические аспекты системы инклюзивного образования. Изучается сущность инклюзивного образования, его педагогические, социальные и правовые основы, рассматриваются особенности внедрения инклюзивного образования и методы его реализации. Также представлены результаты экспериментальных исследований, полученные данные анализируются математико-статистическими методами.

Ключевые слова: психология, личность, методы, теории, включение

PROBLEMS OF INCLUSIVE EDUCATION

Aliya Oralbekova – Phd, Director of the Department of Academic Affairs, Zh.A. Tashyneevev University, Shymkent, Kazakhstan, ali.ya84@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7724-1345>, Scopus Author ID: 57908446600,

Bayanbayeva Zhadyra Amangeldikyzy

candidate of philological Sciences, deputy dean of the Faculty of philology for scientific and innovative work and international cooperation, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, 050040 Almaty, Al-Farabi 71.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1710-0791>

E-mail: bayanbaevazhadra@mail.ru

Abstract. This article comprehensively analyzes the theoretical and practical aspects of the inclusive education system. It examines the essence of inclusive education, its pedagogical, social, and legal foundations, and discusses the features of implementing inclusive education and the methods of its implementation. The article also presents the results of experimental studies and analyzes the data using mathematical and statistical methods.

Key words: psychology, personality, methods, theories, inclusion
ӘӨЖ 82-311.6

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Сағын Есімхан Төлегенұлы - «Тарих» мамандығының 1 курс студенті
Ғылыми жетекші: **Азизбекова Айжамал Сұлтанбекқызы** - әлеуметтану магистрі, аға оқытушы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет АҚ, Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада қазақтың ХХ-ғасыр басындағы ұлт-азаттық қозғалысының негізін салушы әрі көсемі, халқымыздың тұңғыш саяси Алаш партиясының ұйымдастырушысы және ұлттық Алашорда автономиялы үкіметінің төрағасы, ғұлама ғалым – ормантанушы, экономист, тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы - Ә.Бөкейханов туралы тарихи тың деректер баяндалады, сонымен бірге Алаш көсемінің қоғамдық-саяси қызметі қарастырылады.

Кілт сөздер: қоғам қайраткері, Алаш партиясы, саяси қызмет, тәуелсіздік, автономия, ұлтжандылық, ұлт жанашыры, ұлт-азаттық қозғалыс, қудалау, ғылыми зерттеулер, ақталу.

«Үкіметтің қара қуғын жасаған күндерінде айдауына да,
абактысына да шыдап, ел үшін басын құрбан қылған ат төбеліндей
ғана азамат тобы болды. Бұл топты баулыған – Әлихан»

Қошмұхаммед Кемеңгерұлы

Еліміз егемендік алып, тәуелсіз мемлекет құрғанымызда ел қамын ойлап, сол жолда өздерінің саналы ғұмырын құрбан еткен азаматтардың шынайы ғұмырларын тереңдей зерттеу тек тарихшы ғалымдар ғана емес басқада ғылым саласындағы ғалымдарымыздың атқарған еңбектері жетерлік. Айтар болсақ филология, журналистика тағыда басқа салалардағы зерттеушілердің еңбектерінен көреміз. Сондай зерттелу үстінде жылдан жылға тың деректермен мәліметтер қатарынан шетелдік, отандық архив мұрағаттарынан табылып жатқан деректерде Алаш зиялылары қызметінің алатын орны ерекше.

Солардың ішінде әліде тың деректерді қажет ететін және қолда бар деректерді деректанулық талдаудан өткізетін Алаш өкіметінің басшысы Ә.Бөкейханов туралы ғылыми зерттеулер молынан керек етеді. Бұл мәселе ұлт көсемі Ә.Бөкейханов туралы ғылыми зерттеулер қаралмай жатыр деген ойымыз емес табылған деректерді дұрыс өз орнына пайдаланып нақтырақ жетілдіру әлі де болса азырақ.

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов – көрнекті қоғам қайраткері, Ресейдің жергілікті және қалалық қоғам қайраткерлері съезінің депутаты, Ресейдің I Мемлекеттік думасының және мұсылман халықтары съезінің депутаты, IV Мемлекеттік думаның мұсылман фракциясының Бюро мүшесі, Санкт-Петербург масоны, қазақтың 20 ғасыр басындағы ұлт-азаттық қозғалысының негізін салушы әрі көсемі, халқымыздың тұңғыш саяси Алаш партиясының ұйымдастырушысы және ұлттық Алашорда автономиялы үкіметінің төрағасы, ғұлама ғалым – ормантанушы, экономист, тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы, аудармашы, әрі дарынды публицист [1].

ХХ ғасырдың алғашқы екі онжылдығындағы Қазақстан тарихының проблемаларын түсіну қазіргі тарих ғылымының аса өзекті, күрделі және көп жағдайда қарама-қайшы мәселелерінің бірі болып табылады. Өткен ғасырдың басы қазақтар тарихында ерекше орын алады. Халық тарихы мәселелерін кеңінен қарастыру 19 ғасырдың соңы мен 20 ғасырдың

басында қалыптасқан элитамен, шығу тегі жағынан да, қазақ халқының даму жолдары туралы көзқарастарда да «біртекті қабат» болып табылатын интеллигенциямен тығыз байланысты. Патшалықтың Қазақ хандығының Ресей империясымен бірігуінен, мәдениетті, идеологияны, салт-дәстүрді жасанды түрде алмастыруға талпыныс жасағаннан кейінгі жылдар бойы қадағаланып келе жатқан қазақ болмысының барлық руларын басуға ұмтылуы қазақ халқының рухының үлкен құлдырауына әкеліп соқтырады. Бұдан басқа дала державаларын отарлаудың әр түрлі тәсілдері: казак кеңеюі, шаруаларды қоныстандыру болды. Отаршылдық саясаттың басты мақсаттарының бірі қоғамды бытыраңқы топтарға бөлуге ұмтылу болды. Бірақ керемет білім алып, далада патшалық жүргізіп отырған саясаттың барлық ауыр зардаптарын түсінген қазақ зиялылары азаттыққа ұмтылып, биліктің әділетсіздігіне қарсы күреске белсене қосылды.

Жиырмасыншы ғасыр тарихына мұқият қарасақ, қазақ зиялылары Ә.Бөкейханов, Ә.Байтұрсынов, М.Дулатов, Х. Д. Досмұхамедов, М. Жұмабаев, М. Тынышпаев сияқты көптеген көрнекті жарқын тұлғаларды дүниеге әкелді. Оның өкілдері қоғамның әр түрлі страталарынан, ең алдымен дәстүрлі дала аристократиясынан шыққан. Жиырмасыншы ғасырдың басына қарай қазақ қоғамында интеллигенцияның қалыптасуы кәсіби интеллектуалдық жұмыс тұқым қуалай бастаған ұрпақтардың эстафеталық жарысының сипатына ие болғанын атап өткен жөн. Олардың қызметінің басты міндеттерінің бірі қазақ халқының ұлттық болмысын сақтау ғана емес, тарихи өткенді қалпына келтіру және ұлттық сезімдерді тәрбиелеу болды [2].

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов – көрнекті қоғам қайраткері және мемлекет қайраткері, «Алаш» ұлттық-демократиялық партиясының ұйымдастырушысы және көшбасшысы, Алаш-Орда тұңғыш қазақ үкіметінің басшысы, ғалым-энциклопедияшы, қазақ өлкетануының негізін салушы, талантты публицист. Әлихан Бөкейханов бүкіл ересек өмірін қазақ халқының бостандығы мен саяси тәуелсіздігі жолындағы күреске арнады.

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов 1866 жылы (қазіргі Қарқаралы ауданы, Қарағанды облысы) дүниеге келген. Омбы техникалық училищесін (1888), Санкт-Петербург орман шаруашылығы инженерлік институтының экономика факультетін (1894) бітірген. Омбы мен Санкт-Петербургда оқып жүрген кезінде Әлихан Бөкейханов Г. Потанин, академиктер Ф.Щербина, С. Шветсов, Бартольд және Радлофф сияқты орыс ғалымдарымен танысты. Шәкірті ретінде Ә.Бөкейханов негізгі пәндерді керемет меңгерумен қатар батыс философиясын, орыс классикалық әдебиеті мен юриспруденциясын зерттеді. Ол қазақ тіліне аударып, Лев Толстойдың философиялық сөздеріне түсінік беріп, оны «пайғамбарлардың соңғысы» деп атаған, сондай-ақ В.Королевкомен хат жазысқан. Бөкейханов Ф.А. Щербин экспедициясына қатысып, 1904 жылы Қазақстан мен Сібірдің солтүстік-шығыс және орталық облыстарының табиғаты мен экономикасының ерекшеліктерін зерттеп, орыс шаруаларын қазақ жеріне кеңінен қоныстандыру үшін материалдар дайындады.

1905 жылдан басталған Қазақстандағы саяси өмірдің қайта жандануы алғашқы орыс төңкерісімен байланысты. 1905 жылы Әлихан Бөкейханов Ресей конституциялық-демократиялық партиясына (кадеттер) кірді, Кадет партиясының қазақ бөлімшесін ұйымдастыру мақсатында Орал мен Семейде кеңес өткізді. Кадеттер ұлттың мемлекеттік өзін-өзі билеуін емес, мәдени дербестігін мойындады. Қазақ элитасы басшыларының басты мақсаты Ресей шегінде дербес қазақ мемлекеттілігін құру болды.

1905 жылы Қарқаралыда отаршылдыққа қарсы жаппай демонстрацияға белсене қатысып, саяси талаптар қойылған петиция авторларының бірі болды. Бөкейханов Семей ауданы бойынша Бірінші Мемлекеттік Орыс Думасының депутаты болып сайланды, Мемлекеттік Думаның таратылуын айыптайтын «Выборг манифесі» деп аталатын құжатты әзірлеуге қатысты. Патшалықтың отаршылдық саясатына қарсы белсенді еңбегі үшін Әлихан Бөкейханов Семей мен Павлодарда түрмеге қамалды.

1907 жылы Ресей халықтарына салыстырмалы саяси еркіндік беріп, патша манифесі шығарылды. Ресейдегі бұл оқиға қазақ зиялыларының қызметіне өз түзетулерін енгізді, ол өзінің баспа басылымдарын жасауға жігерлі кірісті. Сөйтіп, қазақ тілінде (араб сценарийі негізінде) басылып шыққан «Айқап» журналы алғашқы басылым болды. Бұл басылым қазақ халқының өмірінің барлық қырларын қамтыды. Журнал төңірегіне жиналған авторлар қазақтың прогрессивті интеллигенциясының намысын қорғады. Журнал беттерінде аграрлық сұрақты талқылау маңызды орын алды, авторлар қазақ қоғамының қарапайым мүшелерінің санасына бастапқы қазақ жерлері иеліктен шығарылған заңдарды жеткізуге тырысты, бұл ретте патшалықтың мақсаттары мен жоспарларын түсіндіріп, артықшылықты шеттету тек Ресей империясының қатал саясатының басы ғана екенін ескертті. Ә.Бөкейханов «Ертіс», «Омич», «Голос» кадет газеттерінде редактор болып та жұмыс істеді.

Қазақ халқының проблемаларына назар аудару мүмкіндігінен айырылған Бірінші Мемлекеттік Дума таратылғаннан кейін оны орыс баспасөзі арқылы жасауға тырысты. «Сібір мәселелерінде» оның «Ақмола облысына қоныс аудару» атты мақалалары, «Дала өңірінің тереңдігіндегі орыс қоныстары», «Қырғыздардың суармалы егістіктерін шеттету» пайда болды, бұл қазақ басқаруының дәстүрлі түрі – көшпелі мал шаруашылығы қазақтардың шымырлығы емес, «табиғи жалқаулыққа» деген құрмет емес, қатал да қуаң климат жағдайында өмір сүрудің бірден-бір жолы екенін айқын дәлелдеді. Бөкейханов сондай-ақ шаруа қожалықтарын кәдімгі экстенсивті әдістермен өсірудің мүмкін еместігі туралы зерттеу нәтижелерінде бұрмалаушылық фактілерін ашып, қоныс аудару жайылымдардан, қыстау жерлерінен, суару тесіктерінен айырылған қазақтар үшін ғана емес, қоныс аударушылардың өздері үшін де апат екеніне көз жеткізеді. Ә.Бөкейханов патша үкіметінің «даланы енжарлыққа» деген жалған үндеулерін негіз жоқ деп әшкерелеп, тек дала халықтарына апат әкелді. 1905-1913 жылдары оның саяси көзқарастары ақырында қалыптасып, орыс мерзімді басылымдарында көрініс тапты, ол «Жаңа энциклопедиялық сөздікте», «Қазіргі мемлекеттердегі ұлттық қозғалыс формалары» жинағында бірқатар ғылыми мақалалар жариялады.

Қазақтардың ұлттық сана-сезімін оятуға ұмтылудағы және оқу қызметін ұйымдастырудағы үлкен қадам алғашқы «Қазақ» газетінің шығуы болды, оған Ә. Бөкейханов, Ә. Байтұрсынов, Х. Досмұхамедов, М. Дулатов және т.б. қатысты. Мұны жиырмамыншы ғасырдың басында прогрессивті, демократиялық және патриоттық қазақ зиялыларының оянуы айқын аңғартады. Әлихан Бөкейханов «Қыр баласы» - «Дала ұлы», «Степняк» бүркеншік атпен «Дума және қазақтар», «Дума партиялары» сияқты мақалаларын жариялады. 1916 жылы Бөкейханов земство идеясын орталық үкіметпен ынтымақтастықта жұмыс істеп тұрған жергілікті өзін-өзі басқару органы ретінде - оның саяси бағдарламасының негізгі элементтерінің бірі деп айтқан [3].

Қазақ элитасы ақпан революциясын мақұлдаумен және түсіністікпен қарсы алды, өйткені халық патшалықтың опасыздығы мен зорлық-зомбылығынан азат етілді. Патша режимін күшпен құлатып, елдегі әлеуметтік-саяси өмірді демократияландыру, қазақ зиялылары өз саяси партиясын құру туралы шешім қабылдады. 1917 жылы шілдеде Орынборда өткен Бүкілқазақ съезінде Алаш партиясы құрылды. Бұл қазақ халқының тарихындағы алғашқы саяси партия болды. Көп ұзамай 10 бөлімнен тұратын партиялық бағдарламаның жобасы әзірленді. Бағдарламаның негізгі мақсаты Ресей Федеративтік Демократиялық Республикасының құрамында қазақ автономиясын құру болды [4]. Бірақ съезден кейін Ә.Бөкейханов пен Кадет партиясының жолдары негізгі мәселелер бойынша алшақтап кетті: қазақ халқына автономия беру, мемлекет пен шіркеу арасындағы қарым-қатынас, сондай-ақ кадеттердің жердің жеке меншігін сақтау жөніндегі келіспеушіліктері және басқа да бірқатар іргелі мәселелер. Әлихан Нұрмұхамедұлы «Кадет партиясын неге тастап кеттім» деген мақаласында өзінің пікірін «империяны қазіргі шекаралар шегінде сақтауға» қарсы болған деген бір ғана сөз тіркесімен айтып берді. 1917 жылы желтоқсанда,

Ә.Бөкейхановтың бастамасымен Бүкілқазақ құрылтайында 25 кандидаттан тұратын «Алаш-Орда» жарияланды, оның 10-ы басқа халықтардың өкілдеріне жүктелді, яғни біртұтас аумағы, тарихы, мәдениеті мен тілі бар қазақтардың автономиясы ұлттық азшылықтың құқықтарына және автономияның барлық институттарында пропорционалды өкілдік етуіне кепілдік берді. Съезд автономия құрамына: Бөкеев ордасы, Орал, Торғай, Ақмола, Семей кіргізу керек деп шешті. Қазақтар мекендеген Сырдария облыстары мен Транскаспий облысы мен Алтай өлкесінің аудандары Алаш-Ордаға «қазақ халқының үстінен барлық атқарушы билікті дереу өз қолына алуды» тапсырды. Жас автономияның қызметі қиын жағдайда болғанымен, әлі де жұмыс белсенді жүргізілді.

1918 жылы Алаш үкіметі жер пайдалану негіздерін реттейтін бірқатар бұйрықтар шығарды, басқа автономдармен сәйкестендірілді. Азамат соғысының эпицентрінде бола тұра, Алаш-Орда отрядтары большевиктерге қарсы әскери операцияларға қатысады, бірақ большевиктер әлі күнге дейін билікке келеді. Кеңестер басшылығы мен «Алаш» партиясы арасында келіссөздер басталады. Бұл келіссөздердің нәтижесі болашақ автономияның мәдени қажеттіліктеріне материалдық көмек көрсету және бейбітшілік орнату болды. Кейіннен Алаш белсенділері қуғын-сүргінге ұшырай бастады, ал екі жақ та бір-біріне сенбеді, өйткені Кеңестер алаш партиясының басшылары мен белсенділерінің көмегімен қазақ халқының арасында өз ықпалын арттырғысы келді. 1920 жылы наурызда Алаш-Орда ақырында таратылды, бірақ оның мүшелері қуғынға ұшырап, көп жылдар бойы қуғын-сүргінге ұшырады. Оның қысқа өмір сүруіне қарамастан, Алаш қозғалысы Қазақстан тарихына үлкен әсер етті. Дәл осы партияның көшбасшылары ғасыр басында тәуелсіз егеменді Қазақстанды құру идеясын ұсынды. Қозғалыстың көптеген мүшелері құқық қорғаушылар мен саяси қайраткерлер ғана емес, ірі тәрбиешілер де болды.

Әлихан Бөкейханов өте бай, баға жетпес мұра қалдырды. Тек оның журналистикасына 50-ден астам газет-журналдарда жарияланған мыңнан астам мақалалар, эсселер мен жазбалар, бірқатар іргелі ғылыми еңбектер, Қазақстан тарихы, антропология, ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы, әдебиет және Қазан революциясына дейінгі және одан кейінгі білімнің басқа да салалары туралы шығармалар кіреді. Соңғы жылдары Әлихан Бөкейханның көп жылдар бойы тыйым салынған көптеген ғылыми зерттеулері мен публицистикалық мақалалары жарық көрді. Бөкейханның өмірі мен еңбегін зерттейтін Оксфорд университетінің ғалымдарының айғақтары бойынша ол «... өзінің зерттеулерінде, әдебиет пен қазақ баспасөзінің дамуында жетекші рөл атқарды». (Орта Азияны зерттеу қоғамы). «Орыстар туралы қазақтар» — Оксфорд, Англия, 1985.

Сол жылдардағы қазақ зиялыларының тағдыры Ә.Бөкейхановтың өмірбаянынан көрініс тапты. Саяси қызметі үшін патша режимімен үш рет сотталып, Қазақстаннан тыс жерлерге қуылған, кеңес заманында құқық қорғау органдары тарапынан бірнеше рет тұтқындалып, кейіннен «қазақ» этнонимін алған қазақтардың ежелгі отбасыларына «Алаш» деген ортақ атау болған [5].

Әлихан Бөкейхановтың Семейдегі саяси қызметінің ең бір маңызды кезеңі 1917 жылғы патшалық Ресейдегі ақпан төңкерісімен тікелей байланысты болып келеді. Ә.Бөкейханов ақпан төңкерісінен үлкен үміт күткен еді. Бірақ үміті ақталмады: Уақытша үкімет, оның ішінде кадет партиясының көсемдері қазаққа автономия бергілері келмей, жалтарды. Оның үстіне, кадет басшыларымен ол жер мәселесі, шіркеуді үкіметтен бөлу және басқа көкейкесті мәселелер бойынша ымыраға келе алмай, партия қатарынан шығып кетеді.

1917 жылы желтоқсан айының 5-13-ы күндері Орынборда өткен екінші жалпықазақ съезінде Алашорда үкіметі құрылғаны жарияланып, ал Алашорданың уақытша тұратын орны Семей қаласы болып белгіленді. Семей ол кезде ұлы гуманист-ағартушы Абай және озық ойлы, прогресшіл көзқарастағы орыс демократтары Достоевский, Михаэлис, Долгополов, Коншин, т.б. мұрасы мен тағлымынан ғибрат алып, руханған қазақ

зиялыларының үлкен бір тобы бас қосып жиналған еліміздің үлкен мәдени-рухани орталығы болды.

Осы жылдары Семейде Алашорда үкіметінің ақ туын көтерген Әлихан, Ахмет, Міржақып бастаған Мұхаметжан Тынышпаев, Халел Ғаббасов, Райымжан Мәрсеков, Жүсіпбек Аймауытов, Тұрағұл Абайұлы, Ахметжан Қозыбағаров, Мәннан Тұрғанбаев, Жақып Ақбаев, Мұхтар Әуезов, Әбікей және Қаныш Сәтпаевтар, Ыдырыс Мұстамбаев тәрізді тағы басқа ұлт зиялылары жан аямай қызмет етті.

1917 жылдан 1927 жылға дейінгі он жылға жуық уақыт аралығында Семейдің бұрынғы «Заречная Слободка» деп аталатын бөлігі Алаш қаласы болып аталып келді. Тек, 1927 жылдың 15 қыркүйегінде барып Семей қалалық кеңесінің шешімімен Алаш қаласы Жаңасемей болып өзгертілді.

Әлихан бүгінгі қазақ қоғамына несімен қадірлі?

«Қазақ үшін Алаш идеясынан, оның бес ұлы нысанынан артық мүдде болуы тиіс емес. Ол идея бүгін де өзінің мүдделі мақсатын жойған жоқ. Қайта тәуелсіздіктің тамыры тереңге кеткен сайын, алдымызға сұрақ болып шығып отыр», - дейді белгілі алаштанушы ғалым Тұрсын Жұртбай [6]. Ол идеялар мыналар:

Бірінші ұстаным: жер, жер және жер. Жерсіз Отан жоқ. Әлихан Бөкейхановтың ұйғарымы бойынша: «Қазақтың байырғы жерін қашан қазақтар өз бетінше ғылым мен техникаға сүйеніп толық игермейінше, жер жеке меншікке де, қоныстанушыларға да берілмейді».

Екінші ұстаным: жердің астындағы, үстіндегі, аспанындағы барлық игілік қазақ мемлекетіне қызмет етуі керек. Ә.Бөкейхановтың айтуынша: «Оның әр бір түйір тасы қазақтың өңіріне түйме болып қадалу керек» болатын. Үшінші ұстаным: Ә.Бөкейхановтың жобасы бойынша, «Қазақтың жерінде өндірілген «бір уыс жүн сол мемлекеттің азаматтарының үстіне тоқыма болып киілуі» керек, яғни толықтай экономикалық тәуелсіздікке қол жеткізуге ұмтылуы тиіс еді.

Төртінші нысана: қазақ мемлекетінде мемлекет құрушы ұлттың тіл, дін, діл үстемдігі болуы керек.

Бесінші, түпкі мақсат: ғылымға, ұлттық салт-дәстүрге негізделген заңға сүйене отырып, Жапонияның үлгісіндегі ұлттық-демократиялық мемлекет құру еді. Ал бұл идеялардың ұйтқысы, тарихшы Мәмбет Қойгелдиев дәл тауып айтқанындай, қазақ қоғамының Сун Ят сені мен Махатма Гандиі - Әлихан Бөкейханов болатын [7].

Сондықтан, көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, Алаш қозғалысының жетекшісі, Алашорда автономиялы үкіметінің төрағасы, публицист, ғалым, аудармашы Әлихан Бөкейханов мұраларын зерделеу болашақ ұрпақтың әрдайым назарында болуы керек.

Әлихан Бөкейханов 1918 жылдан бастап өзінің Алашорда үкіметінің төрағасы қызметіне байланысты Семейде тұрды. Ол Алашорда үкіметінің Ұлт Кеңесі, Семей облыстық кеңесі, облыстық және уездік Земство басқармалары, Алаш қалалық Думасы мен Алаш қалалық қоғамдық басқармасы тәрізді болашақ мемлекеттік басқару жүйелерін құруға қатысты қыруар істер атқарды. Сондай-ақ Алаш милициясы мен атты әскер полкін құруда да елеулі еңбек сіңірді.

XX ғасырдың алғашқы ширегінде басылып тұрған сол кезеңдегі мерзімді басылымдардың бірі «Қазақ» газеті бізге Ә.Бөкейхановтың қызметі туралы нақты мәліметтер беретіні анық. Олай дейтініміз «Қазақ» газеті Ә.Бөкейхановтың тікелей араласуымен өмірге келгені баршамызға белгілі.

Зерттушілердің пайымдауынша Ә.Бөкейхановтың мыңға жуық мақала мен очерктен және тағы да басқа туындылардан тұратын ғылыми публицистикалар 1917 жылғы Ақпан төңкерісіне дейін және одан кейінгі 1927 жылға дейін 50 ден астам қазақ және орыс газет – журналдарында, төңкеріске дейін ғана 30 ға жуық қазақ – орыс басылымдарында жарық көрген. Ә.Бөкейхановтың қаламынан туып, түрлі мерзімді басылымдарда жарық көрген

туындыларының географиясы да қазіргі кең байтақ Еуразия кеңістігін қамтиды. Оның ең алғашқы бір топ мақаласы 1889 жылы Дала генерал губернаторының ресми үнкағазы ретінде Омбыда шығып тұрған «Особые прибавления къ «Акмолинскимъ областнымъ ведомостямъ» газетінің қазақша қосымшасы «Дала уәлаятының газетінен» көрінсе, көп ұзамай оның түрлі бүркеншік есімі көрсетілген туындыларын 1917 жылғы Ақпан төңкерісі мен Қазан бүлігіне дейінгі бір Омбының ғана «Степной край», «Степной пионер», «Омичъ» «Иртыщ», «голосъ степей», «Семейдің «Семеипалатинские областные ведомости», «Семипалатинские листокъ», Ташкенттің «Туркестанские ведомости», Орынбордың «Қазақ» газеті мен қазақтың тұңғыш «Айқап» журналынан С.Петербургдың «Речь», «Сынъ отечества», «Наша жизнь», «Слово», «Восточное обозрение», Ресей мұсылмандарының «Въ мире мусулманства», «Мусульманская газета» басылымдарынан және тағыда басқа журналдар беттерінде жарық көрген.

Жалпы алғанда Әлихан Бөкейхановтың «Қазақ» газетіндегі мақалалары екі жүзге жуық ең түйінді деген мәселелеріне тоқталған. XX ғасырдың басындағы қазақ елінің саяси әлеуметтік өмірінің ең түйінділеріне, қазақ шаруашылық жағдайына, жер мәселесіне, басқа елдермен қарым қатынасына оқу – ағарту, бала тәрбиесіне, әдебиет пен шежірге арналған мақалалары жарияланған. 1917 жылғы 21 қарашадағы санында Ә.Бөкейхановтың басшылығымен құрылған «Алаш» партиясы програмасының жобасы [8] «Қазақ» газеті арқылы бізге жеткен құнды дерек екендігін мойындаймыз.

Ұлтының тарихын зерттей келе әйгілі энциклопедист ғалым Әлихан Нұрмұхамедұлы, алты алаштың бірлігінің болмауы, соның салдарынан тәуелсіздігінен айырылуының ең басты сыры - бұрынғы хан-сұлтандардың Ресей империясы тарапынан отарлау қаупі төнген сәтте де өз билігіндегі ру-жүздерді біріктіре алмауы екенін біледі. «Бұрынғының көбі, күш-қуатты тиісті орнына жұмсамай, бірінің көзін бірі шұқудан уақыты артылмады, істегенінің бәрі жәбір, залым болды; қылғанының бәрі зорлық-зомбылық еді» - деп жазды Әлихан Нұрмұхамедұлы 1913 жылы «Қазақ» газетіндегі «Қазақ тарихы» мақаласында. Сол себепті де Әлихан туған халқы алдында бұрынғы хан-сұлтандардың тікелей ұрпағы ретінде өзін айыпты сезінді, кең сахара даласында емін-еркін ғұмыр кешкен, өзіндік салт-дәстүрі, мәдениеті бар халқын еш қарсылықсыз отарлыққа жегіп жіберген алдыңғы хан-сұлтандардың бар кінәсі мен халқының келешек тағдыры үшін бар жауапкерлікті өз мойнына алды. Сондай-ақ ол осы «Қазақтың тарихы» мақаласында ол Алаш атауына неғұрлым егжей-тегжейлі түсінік берді, бұл оның ойынша «отан адамы» деген ұғым білдіреді. Көне заманнан бері «Алаш» ұғымы «Қазақ» сөзімен бір мәнде қолданылып келеді[9]. Әлихан 1914 жылы жазған мақаласының бірінде «Хан баласында қазақтың хақысы бар еді, тірі болсам, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын» - деп жазды. Әлихан соңғы демі біткенше осы сертіне адал болып қалды [10].

Өзінің тарихи зерттеулерінен соң жасаған Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері Ә. Бөкейхановтың тағы бір саяси маңызды тұжырымы - қарулы күрес арқылы қуатты орыс империясының отарлық шырмауынан құтылып, ұлттық мемлекетті қалпына келтіру іс жүзінде де, теория тұрғысынан дұрыс та, мүмкін де емес. Қалың қазақты өзін өзі билеу құқына да, одан соң толық ұлттық тәуелсіздікке де қайта қол жеткізетін жалғыз жол, Алаш қозғалысы жетекшісінің көзқарасы бойынша, заман талабына сай ұлттық мәдениет қалыптастыру және қазақ қоғамын еуропалық деңгейге жетелеп жеткізу болды.

Қазақ қоғамын жаңғырту, ұлттық-мемлекеттік өзін-өзі билеу идеялары либерал-демократиялық қазақ зиялылары қызметінің негізгі желісіне айналуға. Әлихан Бөкейханов «Алаш» ұлт-азаттық қозғалысының идеологиялық негізін қалаушы және саяси көшбасшысы, танымал және беделді ұлттық «Қазақ» газетінің басты идеологы болды. Ресей мен Қазақстандағы көптеген мерзімді баспасөз басылымдарында оның аты аңызға айналған «Қыр баласы» (Дала ұлысы) бүркеншік атымен патша автократиясының отаршылдық саясатын сынға алған материалдар жарияланды. Басылымдардың едәуір бөлігі қазақтардың

тілі, әдебиеті, тарихы мен этнографиясы, Қазақстанның болашақ мемлекеттік құрылымы мәселелеріне арналды.

Социализм идеяларымен ермектен аман қалған адам ретінде, Әлихан кеңес үкіметінің социализм мен оның нақты іс-әрекеті туралы қатты мәлімдемелері арасындағы үлкен алшақтықты көрді. Ресейдегі қазіргі жағдай туралы тағы бір мақаласында 1918 жылы 19 маусымда «Абай» журналының «Қазыргы Саяси Хал» («Қазіргі саяси жағдай») деген атақпен жарық көргенде, ол большевиктерді «социализм идеясын теріске шығарды және сатқындық жасады» деп айыптады.

Өзінің саяси қарсыластарын сотсыз немесе тергеусіз жойған большевиктік кеңес үкіметіне қарағанда, Ә.Бөкейхан бастаған Алаш Орда халық кеңесі 1918 жылы тамызда қазақ большевиктерінің істерін зерттеу үшін арнайы сот пен тергеу комиссиясын құрды.

«Алаш» идеясы соңғы қазақпен бірге өледі

Кейінірек Әлихан Бөкейхан мен оның партиялық жолдастары жас ұлттық мемлекетті сақтап қалу мақсатында Кеңес үкіметіне кіруге мәжбүр болды. Оның үстіне Әлихан кеңес билігіне қарсы қарулы күрестен бас тартып қана қоймай, өзінің қазақ тіліндегі жоғарғы билікке деген талабынан жазбаша түрде бас тартуға мәжбүр болды. Әлихан Бөкейхан және оның серіктестері XX ғасырдың 30-жылдарына дейін қазіргі қазақ совет мәдениетін, білімі мен ғылымын қалыптастыру және дамыту жұмыстарын жалғастырды. Ал Әлихан Бөкейхан бастаған Алаштың бұл көрнекті элитасы Оксфорд университетінің Орталық Азияны зерттеу қоғамының қазақ ғалымдарының пікірінше, 30-жылдардағы қанды қуғын-сүргін кезінде жоғалып кеткенше бір мақсат көздеді: **«қазақ кеңес мәдениетіне ерекше ұлттық сипат беру».**

Әлихан Бөкейханды 1937 жылы 27 қыркүйекте орындағаннан кейін КСРО оның жерленген жерін тіпті 10 жыл өткен соң да ашпады. Әрине, кеңес үкіметі «Алаштың» ұлттық идеясын өзінің ұсынушысы – қазақ ұлтшылдығының көшбасшысы Әлихан Бөкейханмен бірге мәңгі көмгеніне сенімді болмады. Тек 60 жылдан астам уақыт өткен соң оның денесі кремацияланғаны белгілі болды, ал күлі Мәскеудегі Дон зиратында ортақ жаппай қабірде жерленді [11]. Бұл туралы ОГПУ-НКВД құжаттарында «№1 шұңқыр» ретінде пайда болды. ОГПУ-НКВД құжаттары бойынша коммунистік режимнің 5 мыңнан астам құрбандарының күлі осы жаппай қабірде демалады, негізінен КСРО, ұлттық республикалар мен Кеңес Қызыл Армиясының жоғарғы басшылары, мысалы, Бүкілодақтық коммунистік партия (большевиктер) Орталық Комитетінің хатшысы Абель Енюкизде, қазақ ССР Халық комиссарлары кеңесінің бұрынғы төрағасы Нығмет Нұрмақұлы (Нұрмақов), Бүкілодақтық коммунистік партия (большевиктер) ОК Қазақ облыстық комитеті Орталық Комитетінің бұрынғы хатшысы Левон Мирзоян, КСРО-ның алғашқы бес маршалы Михаил Тухачевский және т.б.

Қанша уақыт өтсе де «Алаш» идеялары әрбір қазақтың және жалпы халықтың генетикалық жадында сақталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әділбекқызы Ж. Семей орыс географиялық қоғамы және қазақ зиялылары //Абай.- 2004.- №1.- б.61-64.

2.Шаймуханова С.Д., Ерденбекова Ж.С., Бибигуль Муратбекқызы ВКЛАД АЛИХАНА БУКЕЙХАНОВА В ПОЛИТИЧЕСКУЮ И НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАЗАХСТАНА // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2016. № 5-2. С. 330-333; URL: <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=9250>

3. ASSEMBLY.KZ <https://assembly.kz/ru/news/alikhan-bukeykhanov-vernyy-syn-svoego-naroda/>

4. «Қазақ» газеті /Бас ред.Ә.Нысанбаев.- Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1998.- 560 б. «Қазақ» газеті, Қыр баласы. Ұры тию. 1913. № 41

5. Алаш қозғалысы және оның көсемі Әлихан Бөкейхан <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-tehran/press/news/details/173545?lang=kk&ysclid=m3rjcecpb6842939929>
6. <https://qazaqstan.tv/news/107479/?ysclid=mblayqa9lt345288678>
7. Козодой В. И. Алихан Букейханов: человек-эпоха. Новосибирск: Дом мира, 2021. 312 с. — ISBN 978-5-6046073-4-3
8. Кул-Мухаммед М. Формирование и развитие государственно – правовых идей лидеров Алаш-Орды. Алматы: Атамура, 1999.
9. "Егемен Қазақстан" газеті, 2015 жылғы 24 қараша.
10. Аккулыулы С. Алихан Букейхан // Простор, 1993, №10.
11. <https://e-history.kz/ru/prominent-figures/show/12697>

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЛИХАНА БОКЕЙХАНОВА

Сагын Есимхан Тулегенович – студент 1 курса специальности «История»

Научный руководитель: **Азизбекова Айжамал Султанбековна** – магистр
социологии, старший преподаватель

АО университет им.Ж. А. Ташенева, Шымкент, Казахстан

Аннотация: В статье представлены исторические материалы об основателе казахского национально-освободительного движения в начале XX века, об организаторе первой политической партии нашего народа Алаш и председателе национального автономного правительства Алашорды, ученом – лесоведом, экономисте, историке, этнографе, литературоведе А. Бокейханове, а также общественно-политическая деятельность лидера движения Алаш.

Ключевые слова: общественный деятель, партия Алаш, политическая деятельность, независимость, автономия, национальность, сострадание нации, национально-освободительное движение, репрессии, научные исследования, оправдание.

SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITY OF ALIKHAN BUKEIKHANOV

Sagyn Yessimkhan Tulegenovich – 1st year student of the specialty "history"

Scientific supervisor: **Azizbekova Aizhamal Sultanbekovna** – master of sociology, senior
lecturer

J. A. Tashenev University JSC, Shymkent, Kazakhstan

Abstract: The article presents historical materials about the founder of the Kazakh national liberation movement at the beginning of the XX century, about the organizer of the first political party of our people Alash and the chairman of the national autonomous government of Alashorda, forester, economist, historian, ethnographer, literary critic A. Bokeikhanov, as well as the socio-political activities of the leader of the Alash movement.

Key words: public figure, Alash party, political activity, independence, autonomy, nationality, compassion of the nation, national liberation movement, repression, scientific research, justification.

TASHENEV
UNIVERSITY

**ЖҰМАБЕК
АХМЕТҰЛЫ
ТАШЕНЕВ
АТЫНДАҒЫ
УНИВЕРСИТЕТИ**

**УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
ЖҰМАБЕКА
АХМЕТОВИЧА ТАШЕНЕВА**

**ZHUMABEK
AKHMETOVICH
TASHENEV
UNIVERSITY**

ТӘШЕНЕВ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК ТАШЕНЕВА

BULLETIN OF TASHENEV

Ғылыми журналы

№1 (4) 2025

ISBN 978-601-08-5173-3

